

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

---

83. kötet 1. szám

Budapest, 1981

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetőek a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116-269, 316-173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-
ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.
Telefon: 185-881.

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANHARMADIK KÖTET

BUDAPEST

1981

1711

1712

1713

1714

1715

1716

1717

Szinnyei József első finnországi útja

Az első finnországi út (1879–1880) a fiatal Szinnyei életében fordulópontnak bizonyult. Éppen ilyen sorsfordulóvá vált 40 évvel korábban Reguly Antal életében is a finnországi utazás: 20 éves ifjúként érkezett Finnországba, s innen útja nem hazájába, hanem a távolba, a keleti rokon népekhez vezetett. Abban, hogy a finnugor nyelvtudomány az, amivé az idők folyamán fejlődött, szerepet játszik e két magyar kutató finnországi tartózkodása is. Anélkül, hogy csökkenteni akarnánk Regulynak a korabeli finnekre gyakorolt hatását, meg kell állapítanunk, hogy Szinnyei nélkül nem támadt volna olyan élénk érdeklődés a magyar kultúra és nyelv iránt, mint amilyenek ez az elmúlt száz esztendő során mutatkozott.

Szinnyei nem érkezett útravaló nélkül Finnországba: Budenz József tanítványaként már jártas volt a finn nyelvben, bizonyára ismerte a Barna-féle Kalevala fordítást és Hunfalvynak gazdag, tartalmas útleírását (Utazás a Balt-tenger vidékein), amelyek egyaránt 1871-ben jelentek meg. Feltehetőleg tudomása volt arról is, hogy az ő utazását megelőzően már három évtizede kapcsolat állt fenn finn és magyar tudósok közt.¹ Az 1847–1879 közti években hét finn kutató-tudós² vendégeskedett Magyarországon, Hunfalvy meg Budenz pedig járt Finnországban (az előbbi 1869-ben, az utóbbi 1877-ben). Az ő finn ismerőseik — legalábbis névről — ismerősek voltak Szinnyeinek. Így hát néki nem a „nagy ismeretlenbe” kellett elindulnia, miként öelötte Reguly-nak. Ráadásul leendő barátja és munkatársa, Antti Jalava azok közé az előbb

¹ YRJÖ WICHMANN, Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa. Suomi V/2, VähKirj. 53. Helsinki 1923.

² ERIK ALEKSANTERI INGMAN (1810–1858) orvos, professzor; második, 1847–1848-as külföldi útja során 1847 nyarán kb. három hónapot töltött Magyarországon. Ismerte Regulyt és dolgozott Bugát Pállal.

OSKAR BLOMSTEDT (1833–1871) pedagógus, író, nyelvész, a finn és a magyar nyelv első magántanára a Helsinki Egyetemen; 1866-ban járt Magyarországon, ismerte Hunfalvyt és Budenzet.

AUGUST AHLQVIST (1826–1889) költő, nyelvész, a finn nyelv és irodalom professzora; 1862-ben volt Magyarországon.

OTTO DONNER (1835–1909) nyelvész, professzor; 1872-ben látogatott el Magyarországra.

JOHAN REINHOLD ASPELIN (1842–1915) a finnugor őstörténeti kutatások megalapítója, professzor, régész; 1871–1873-ban kutatóúton volt Oroszországban, onnét Magyarországra is ellátogatott.

ANTTI JALAVA (ALMBERG) (1846–1909) író, újságíró, korának legelkessebb magyarbarátja Finnországban, a magyar nyelv rendkívüli lektora a Helsinki Egyetemen 1881-től haláláig; első ízben 1875-ben járt Magyarországon.

ARVID GENETZ (1848–1915) nyelvész, pedagógus, költő (Jännes néven írt), professzor; 1878–1879-ben tartózkodott Magyarországon.

említett kutatók közé tartozott, akik már jártak Magyarországon, és aki éppen azon fáradozott, hogy Magyarországot a finnek körében ismertté tegye.³

Az 1870-es és 1880-as évek művelt finn embere már teljesen tisztában volt nyelvrokonságunkkal, és már volt alkalma megismerkedni a magyar viszonyokkal, különösen a kulturális élet különféle jelenségeivel, mind az újságokból, mind pedig azoknak az útirajzoknak és cikkeknek az alapján, amelyeket a Magyarországon megforduló finnek tettek közzé. Az 1866–1880 közt megjelenő első finn nyelvű folyóirat, a Kirjallinen Kuukauslehti bőségesen tartalmaz ilyenféle anyagot (összesen 57 cikket és tanulmányt), többek közt Oskar Blomstedtnek tartalmas és részletes útlevelleit, valamint a Petőfiről és költészetéről szóló terjedelmes ismertetését. A lap Budenztól és Hunfalvytól is kapott magyar témájú cikkeket, ill. cikkekhez való forrásanyagokat.

A Kirjallinen Kuukauslehti megszületése előtt Magyarországról, pl. a 48-as szabadságharerről és a magyar irodalomról szóló tudósítások a születőben levő finn lapokban, de az akkori svéd nyelvű napilapokban és folyóiratokban is megtalálhatók. A finnek nemzeti költője, J. L. Runeberg 1833–1834-ben néhány Tóth Endre, Vitkovics Mihály, Kazinczy Ferenc és Kisaludy Károly verset tett közzé az ő maga szerkesztette Helsingfors Morgonblad című napilapban (amely 1832 és 1844 közt jelent meg, 1844–1845-ben Helsingfors Morgonbladet címmel). Forrásmunkául Toldy Ferencnek a Handbuch der ungarischen Poesie (1827–1828) című ismert antológiáján alapuló „Blumenlese aus ungarischen Dichtern”⁴ szolgált. A lapban Runeberg saját fordításain kívül megjelent egy terjedelmes beszámoló Kisaludy Károly életművéről, valamint az elsősorban nyelvészként ismert Herman Kellgren⁵ svéd fordítása Vörösmarty Szózatáról. Az 1835. október 19-i számban majdnem az egész négyoldalas lapot betölti a Dózsa Györgyről és az 1514. évi nagy parasztlázadásról szóló leírás. — A finn nemzeti ébredés vezéralakja, J. V. Snellman által alapított irodalmi és társadalmi lap, a Litteraturbladet (1847–1863), amelynek az 1850–1854 közötti éveket nem számítva Snellman a főszerkesztője is volt, a maga részéről igyekezett gyarapítani olvasóinak ismereteit Magyarországról. Német és angol nyelvű forrásmunkákra támaszkodva ismertetést jelentetett meg a magyar irodalomról, a magyar népeletről, kiadott 14 olyan népdalt, amelyeket Kertbeny Károly Ausgewählte ungarische Volkslieder című antológiájából⁶ (Darmstadt 1851) fordítottak, és közölte E. A. Ingmannak a finn viszonyokra átdolgozott finn nyelvű Szózatát (1857. 62–63).

Szinnyei tehát nem olyan országba érkezett, ahol ne ismerték volna az ő távoli és nyelvileg elszigetelt hazáját. A finn érületű és finn nyelvűsre törekvő értelmiségnek határozott képe volt a nemzeti öntudatra ébredt magyar népről, amelytől „számos tekintetben sok a tanulnivalónk”. Ezt mondja Antti Jalava az 1876-ban megjelent Unkarin maa ja kansa című útikönyvének

³ LAKÓ GYÖRGY, Antti Jalava mint a finn–magyar kapcsolatok megalapozója. Magyar Tudomány 1978: 867–870. VILJO TERVONEN, Antti Jalavan Unkarin-harrastuksista. In: Suomalainen Suomi 1939/2–3.

⁴ LAURI VILJANEN, Runeberg ja hänen runoutensa I. Porvoo 1944. 335–336. RAGNAR ÖLLER, Ett kvarts av vårt litterära liv 1828–1853. I Poesin. Helsingfors 1920. 59–60.

⁵ HERMAN KELLGREN (1822–1856) nyelvész, Bopp, Brockhaus és Castrén tanítványa, a szanszkrit nyelv egyetemi magántanára, 1864-től a keleti irodalmak professzora.

⁶ Ungerns litteratur för åren 1850–1853. Litteraturblad 1853: 137–144; Puszta's i Ungern. Litteraturblad 1855:122–128; Ungerska folkbilder. Litteraturblad 1862:234–237 (ez utóbbi cikk 14 népdal fordítását tartalmazza).

előszavában. Ugyanerre célozgatott egy évtizeddel korábban Oskar Blomstedt. Egyesek túlzásnak tartották az ő lelkesedését. A finn színház megalapítója, Kaarlo Bergbom, aki külföldi tanulmányútja során Magyarországon is megfordult, a következőket írja az egyik barátjának Pestről 1879. október 3-án:

„Mindig is egy adag szkepticizmus volt bennem, amikor Almberg (Jalava) vagy a megboldogult Blomstedt oly magasztalóan szóltak a magyar viszonyokról, de most hogy magam is láttam, milyen életerő lakozik ebben a népben, meg kell val-lanom, hogy ez a legmelegebb csodálatot, a legmélyebbre hatoló vizsgálódást ér-demli meg.”⁷

Várva várt vendég volt Szinnyei. Érkezéséről tudtak, mivel Budenz Jalavának írt levelében tavasszal említést tett róla. A vendég megérkezését követően Jalava így ír Budenznek 1879. július 25-én:

„Szinnyei július 3-án érkezett ide és 8-án ment el. Fölöttébb szeretetre méltó fiatal ember, és szerény, értelmes lénye révén rögtön mindenkinek megnyerte a tetsz-sét, akikkel találkozott. Én először a Kaivopuistoban találkoztam vele, és mivel véleményem szerint rögvést be kellett őt vezetni a helyi szokásokba, nyomban totit⁸ rendeltem. Arra gondoltam, hogy ha másat nem is lehetne neki megtanítani, legyek legalább a 'toti-mestere'. De képzeld csak meglepődésemet, amikor elme-sélte, hogy Koppenhágában már megtanult totit inni. Tehát már ideérkeztekor 'mester' volt, és nekünk nem maradt más, minthogy fenntartsuk benne a 'toti-hitet'. Ittunk is minden este ebből az északi italból. Egyébként úgy tűnt, hogy megkedvelte kicsi fővárosunkat, és azon csodálkozott, hogy mi itt ilyen szabadon élünk az orosz befolyástól. Gondolom, jó rokonaink, a magyarok azt hiszik álta-lában, hogy mi az oroszok korbácsa alatt nyögünk — ami azonban éppenséggel nem így van, miként azt te magad is jól tudod. — Szinnyei innen Hämeenlinnába Genetzhez utazott, onnan pedig Genetz társaságában Karjalába, és talán még most is arafelé vannak. Később Kangasalán akar lakni, ahonnan szeptemberben tér ide vissza. — Számomra nagyon érdekes volt, hogy Szinnyeitől szóbeli információt hallhattam a magyar viszonyokról, mivelhogy Genetzcel nem volt alkalmam találkozni, bár egy hetet itt töltött.”⁹

Jalava rögtön gondviselésébe vette Szinnyeit. Ez az 1879. július 2-án kelt, feleségének írott leveléből is kiderül, aki a gyerekekkel az apósához ment nyaralni. Jalava említi, hogy találkozott Szinnyeivel, és hogy J. R. Aspelinnál járt vele. A levél így folytatódik:

„Szinnyei a Seurahuonóba kvártélyozta be magát, de én megparancsoltam neki, hogy holnap költözzön át hozzám arra a néhány napra, amit itt tölt. . . . Tisztes-séges, szerény és értelmes fiatalembernek látszik, a maga 22 évével; kicsinyke, helyes fiú. Csak nem gondol Pippi [ez volt felesége beceneve] rosszra, hogy ide hívtam, amikor itt van hely, és hát csak nem eszik sokat?”¹⁰

A feleségének írt következő levelében (július 6.) Jalava elmondja, hogy ameny-nyire csak lehet, figyelmes volt a magyar vendéggel szemben, elvitte vitorlázni,

⁷ ELIEL ASPELIN-HAAPKYLÄ, *Suomalaisen teatterin historia*. III Helsinki 1909. 18. l. — A magyar nyelvű levéldízetek nyelvezetén és írásmódján természetesen nem módosítottam. A finnról fordított levelekben a szögletes zárójelk foglaltak az én meg-jezésem, magyarázataim. — V. T.

⁸ A „toti” leírása: „A meleg víz, cukor és cognac tesz alkatrészeit a toddynak, mely mint neve is mutatja, eredetileg angol ital ugyan, de már emberemlékezet óta ural-kodik Finnországban is, és valóságos nemzeti italukká vált a finneknek” (SZINNYEI, *Az ezer tó országa*. 370). — A totit ma már nemigen ismerik a finnek.

⁹ MTA Ms. 5447/66.

¹⁰ ILONA JALAVA, ANTTI JALAVA. *Tavallisen miehen tarina*. Porvoo 1948. 205. l.

megmutatta neki a várost; jót ebédelték és a Hesperia parkban még népi multságokon is részt vettek. Jalava nem felejtí el megemlíteni, hogy Szinnyei nagyon mértékletes, már ami az ivást illeti. Jalava felesége kedvesen válaszol:

„Örvendek, hogy Szinnyei eljött, és annak még jobban, hogy hozzánk hívtad lakni. Örvendeznék, ha ősszel is biztosíthatnánk neki szállást. Ez neked csak hasznos lehetne, a magyar nyelv tanulása szempontjából. — Szóval Szinnyei 'nagyon mértékletes, már ami az ivást illeti' — ez fölötébb örvendetes, csak ti toti-kedvelők el ne rontsátok benne ezt a jó szokást.”¹¹

Bizonyára Jalava érdeme az is, hogy a fentebb említett Bergbom színház-igazgató Budapesten találkozott azokkal az emberekkel, akikkel Jalava 1875-ös útján megismerkedett. Hunfalvyt csak egyszer látta, de Budenz, aki nyáron is a városban tartózkodott, rendkívül barátságosan fogadta. Valószínűleg Budenz vitte el Bergbomot Szinnyei szüleihez, mivel Bergbom így ír nővérének 1879. augusztus 10-én:

„Egy magyar fiatalember tartózkodik mostanában Finnországban és ott is marad újévig. Ha lehetséges, légy vele szemben udvarias. Édesapja — a nevére pillanatnyilag nem emlékszem, S-sel kezdődött — nagyon szívélyesen bánat velem.”¹²

Amikor Szinnyei Finnországba érkezett, Jalava 33 éves volt, azaz 11 évvel idősebb nála. Ez a korkülönbség végülis nagy szerencsét jelentett Szinnyeinek, mivel Jalava mint sokoldalú, kulturális téren aktívan tevékenykedő ember, ismerte az egész akkori finn intelligencia vezető egyéniségeit és meghatározó módon tudta a fiatal magyar ösztöndíjas finnországi tartózkodását elősegíteni. Jalava leánya, édesapja életrajzírója, egyáltalán nem túloz, amikor megállapítja, hogy Szinnyei „Antti (Jalava) minden barátjával megismerkedhetett”, és nyomatékosan hozzáteszi, hogy „az ő és Antti barátsága és rendszeres levelezése egy életen át tartott”.

Szinnyei Budenznek, a „kedves Urambátyámnak” írt levelei világos képet festenek a finn útról és a finnországi tartózkodásról. A leendő nyelvész nyitott szemmel utazik, és feltehetőleg tanára biztatására igyekezik találkozni neves tudósokkal is. 1879. június 28-án így ír Malmöből:

„Innen-onnan két hete lesz, hogy otthagytam Budapestet, s lassanként már kezdem megszokni az egyedüllétet. Igaz ugyan, hogy eddig voltaképen nem is voltam egészen egyedül mert Bécsben például találtam meg jó barátokat, Berlinben is ösmerőst, s útközben is csak akadtak mindig új ismerősök, kikkel jól eltelt az idő. Általában mondhatom, hogy igen jól mulatok; sok újat és érdekest látok és hallok, és ez szórakoztat.

Voltam Bécsben, Prágában, Drezdában, Berlinben, Stettinben és Kopenhágában, s mindenütt megtekintettem, a mi engem érdekelt és a mit rövid idő alatt meg lehetett tekintenem. Különösen Prága, Drezda és Kopenhága tetszett nekem, Berlin nem igen. Schott-ot kerestem, de nem találtam otthon, mert jelenleg szabadságon van; a jövő félévben — mint hallottam — a finn irodalomból fog előadni. — Kopenhágában fölkerestem Thomsent, de szintén nem találtam otthon; s ha jól értettem, a mit kérdésemre dánul feleltek, nincs most Kopenhágában.

Külömben itt igen kellemesen töltöttem két napot honfitársunkkal, Bauer bor-kereskedővel, ki 15 év óta árul itt 'aegte ungariske vine'-t.

A két tengeri utat minden baj nélkül kiállottam; azomban: 'három a tánc', és nem lehetetlen, hogy a sós víz majd harmadszorra táncoltat meg.

¹¹ I. m. 207.

¹² Suomalaisen teatterin historia. III. 16. l.

Itt Malmöben semmi látnivaló sincs, azért még ma délután indulok Stockholmba, s így a jövő hét folyamában már Finnországban leszek. Onnan majd tudósítom Urambátyámat, s addig is maradok

hálás tanítványa
(aláírás)¹³

Miként már a fentiekből kiderült, Szinnyei nem időzött sokáig Helsinkiben, hanem továbbindult vidékre, hogy finn tudását gyakorolja. Útja előbb Hämebe vezetett, ugyanazon tősgyökeres finn vidékre, ahová a finn házigazdák Budenzet és Hunfalvyt is elvitték. Így hát karjalai útja előtt Szinnyei is beiktat egy kis kitérőt Hämeenlinnából a felvilágosult finn földműveshez és országgyűlési képviselőhöz, Juhana Idänpää-Heikkilähez. 1879. július 13-án így ír Budenznek:

„Gazdám, Juhana Idänpää Heikkilä, sokat emlegeti Urambátyámat, és általában nagy tisztelője a magyaroknak. Itt talán egy hétig maradok; a jövő héten egy kis utazásra indulunk Karéliába, Genetz-el, s azután még 4–5 hétre elmegyek Kangasalába.”¹⁴

Akkoriban nagy feltűnést keltett Finnországban, ha egy külföldi tudott finnül. Nem is csoda, hiszen a kor értelmisége svéd iskolázottságban részesült, és többnyire még családi körben is a svédet használták. Jalava és néhány barátja társaságában Szinnyei már Helsinkiben kipróbálhatta finn tudását, de úgy tűnik, hogy a helyzete vidéken nehezebb lehetett. Ugyanabban a levelében így ír Budenznek:

„A finn beszédből első nap majdnem semmit sem értettem, de most már annyira-mennyire hozzászokott a fülem, úgy hogy legnagyobb részt megértem. Beszélni persze még nehezebb volt, hanem most már az is csak megy valahogy, mert muszáj. Majd ha valamire vittem, finnül írok Urambátyámnak.”¹⁵

Éppen 8 hónappal később Szinnyei megvalósította szándékát, és finnül írt.¹⁵ Ha a levelét egybevetjük a kortárs finnek, pl. a Jalava vagy a Jalaváné által írott levelekkel, nem veszünk észre lényegbevágó különbséget; a szó- és kifejezésválasztás, valamint a helyesírás természetesen eltér a maitól.

A finn nyelv ilyen gyors megtanulásától a finnek el voltak ragadtatva. Helsinkibe való visszatértét követően 1879. szeptember 7-én így ír Szinnyei:

„Most már csakugyan nem kell hozzá nagy arcátlanság hogy finnül beszéljek, sőt a Suometar¹⁶ ezt írja rólam:

Szinnyei úr már olyan folyékonyan beszél a finn nyelvet, hogy az ember meglepetve hallja. Kiejtésében semminemű idegenszerűséget nem észlelni. (Persze ezt a dicséretet egy kicsit degradálni kell.)”¹⁷

Ezeket a dicsérő szavakat Jalava írta barátjáról, és az volt a véleménye, hogy a finnek joggal szégyellhetik magukat ez előtt a külföldi előtt. A jogászok például, akiknek finn nyelvtudása akkoriban még közismerten gyatra volt, tanulhattak volna Szinnyeitől.

¹³ MTA Ms. 4756/187.

¹⁴ MTA Ms. 4756/188.

¹⁵ MTA Ms. 4756/193.

¹⁶ A Suometar finn nyelvű napilap volt, később Uusi Suometar címen jelent meg.

¹⁷ MTA Ms. 4756/190.

Mégis Szinnyeiének is ugyanaz volt a baja, mint a többi magyarnak, és általában a külföldieknek, mert ugyanebben a levélben ezt írja:

„A mondattani kérdések közül már régen bajlódom a partitivussal (illetőleg az objectum casusaival), de nem tudok velük tisztába jönni, — s Meurman¹⁸ azzal vigasztalt, hogy azokkal senki sincs tisztában.”

Tanulmányai valószínűleg előrehaladtak, mivel 1879. december 7-én Szinnyei ezt írja:

„A mi a mondattani vitás kérdéseket illeti, jó csomó adatot gyűjtöttem az objectum casusaira vonatkozólag, mert ezek bántották leginkább nyelvészeti lelkiismeretemet, s most már ezekkel is jóformán tisztában vagyok.”¹⁹

De hát nyár volt, Szinnyei meg fiatal. Nem tévesztve útjának legvégső célját szem elől 1879. augusztus 10-én így ír Vääkсыből tanárának:

„Az »extra Hungariam non est vita« -féle mondást sohasem tartottam igaznak, de most még kevésbé tartom annak. Azt előre gondoltam, hogy Finnországban nem lesz rossz dolgom, de hogy ilyen gyöngy-életem legyen, azt álmodni sem merem volna. Helsingforsban (Helsinki), Tavastehusban (Hämeenlinna), keleti Finnországban csupa mulatságból állt az életem; mikor ide költöztem Vääkсыbe, azt hittem, hogy itt az isten háta mögött halálra unom magamat, — de nagyon csalódtam. Itt is rendkívül kellemes napokat élek; ellátásom olyan jó, hogy jobb se kell, a lakásom nagyon kényelmes (4 szoba), és a mi fő: igen szeretetre méltó szomszédaim vannak. T. i. itt lakik Meurman sógora, Friberg nyugalmazott lector, kinek felesége igen vidám és beszédes öreg asszonyság, — és náluk lakik Meurman kisebbik (és szebbik) leánya. Az öreg asszonyság erre a néhány hétre egészen nagy-nénei gondjai alá vett; minden napra van valami plánuma; ma ide megyünk, holnap meg oda, hol gyalog, hol kocsin, hol csónakon; mindennap 3—4 órát töltök az ő körükben, és beszéllek finnül egész arcátlansággal. Ezen kívül sokat olvasok is (csak finnül), mert könyvekkel szintén ellátnak szomszédaim.”²⁰

Finnországba való elindulása előtt Szinnyei összeállíthatott valamiféle munkatervet, de aztán tanárához fordult tanácsért. 1879. szeptember 7-én így ír Helsinkiből:

„Becses levelét már itt H-forsban kaptam meg, s igen szépen köszönöm, hogy irányt tetszett adni tanulmányaimnak, melyek eddig csak általánosságok közt mozogtak. Eddig csak beszéltem, olvastam, és jegyeztem egyet-mást, a mi föltűnt nekem; így Karjalában, Savóban és Kangasalában följegyeztem néhány dialektus-sajátságot, — persze nem sokat, s ezenkívül sajtószerű szólásokból is van egy kis gyűjteményem, mely mindennap gyarapszik. Ebből láthatja k. Urambátyám, hogy a mulatás mellett hasznos dolgokkal is foglalkoztam. — Tegnap komolyan belekezdtem a finnsors. dialektusok tanulásába; a mi megszerezhető, azt megszerzem és később (Német országban v. otthon) dolgozom föl; a többi irodalmi készletet itt használom. Csak az a kár, hogy kevés dialektus van eddig ismertetve. — A szótár előkészítését szintén megkísértem, ámbár itt nagy nehézségemre lesz, hogy svédül nem tudok. A finn—német szótárról éppen a Seura utolsó ülésén volt szó. („K. Ervast vezető tanártól a Finn—német szótárhoz való kézirat eleje érkezett be, és e kéziratot O. Donner professzornak valamint B. F. Godenhjelm és I. Krohn lektoroknak ellenőrzésre átadtak.”) [Szinnyei idézete a

¹⁸ AGATHON MEURMAN (1826—1909) közíró, újságíró és államférfi. Kangasalában öv volt a Liuksiala major, amely nem volt messze attól a helytől, ahol Szinnyei a nyarat töltötte.

¹⁹ MTA Ms. 4756/192.

²⁰ MTA Ms. 4756/189.

Suometarból.] A dolog bizony sok, és sietnem kell, mert nem hiszem, hogy télen át itt maradhatnék, noha finn atyánkfiai itt is elhalmoznak szivességükkel, s így pl. a „Suometar”-t ingyen kapom, és van állandó szabadjegye a finn színházba. Mindenesetre első sorban azokat a dolgokat veszem elő, melyeket csak itt lehet tanulni; a többit hagyom későbbre.”²¹

Ha meggondoljuk, milyen feladatokat kaphatott Budenztól, arra a következtetésre jutunk, hogy Szinnyei már egyetemista évei során tekintélyes finn nyelvi tudásra tehetett szert. Az Unkarin maa ja kansa című útikönyvében (303) Jalava elmondja, hogy Budenz haladó finn nyelvtanfolyamán a már „jobb tudó hallgatók vettek részt, és ezek a Kalevalát fordították. Közülük kiváltképpen ketten voltak viszonylag eléggé jártasak a finn nyelvben, úgy hogy ők önállóan lefordították például Aleksis Kivi Lea-ját.” Jalava neveket nem említ; a Lea fordítása ugyanabban az évben jelent meg (1876), mint Jalava könyve, a fordítók Halász Ignác és Szilasi Mór. Aligha volt Szinnyei tudásban náluk rosszabb.

Munkatervének megvalósításáról 1879. december 7-én kelt levelében ad számot:

„Itt van már az ideje, hogy egy kis számadást adjak be eddigi sáfárkodásomról. Négy feladatot tetszett élem tűzni; ezek közül az elsőt, a tájzolások tanulmányozásával annyira-mennyire elkészültem... Hanem a másik két dolog bizony nem ment. Szólamódokat nem gyűjthettem, csak éppen annyit, a mi olvasás közben véletlenül a szemembe tűnt; ezen a téren a finnek sem tettek meg semmit. A szótár-üggyel pedig éppenséggel nem boldogulhatok, azon egyszerű okból, hogy nem tudok oly jól svédül, mint kellene. Azért kérem k. Urambátyámat, sziveskedjék valami más munkát szabni élem, mert valószínűleg még jó darab ideig kell itt maradnom a magyar nyelvtan miatt.”²²

Ilyenfajta feladatok elvégzése közben kényszerből is gyakorolta finn nyelvtudását, és Budenz még csak nem is javasolhatta volna ezeket Szinnyei-nek elegendő nyelvtudás hiányában. Úgy tűnik, hogy Budenznek az általa tervezett finn—magyar szótár járt a fejében,²³ melynek megvalósításából ilyen formán Szinnyei kivehette volna a részét.

A Szinnyei első finnországi útjáról alkotott kép bizonyára hiányos lenne, ha nem volnának meg azok a levelek, amelyeket ugyanakkor Jalava írt Budenznek. Szinnyeinél egy nappal korábban Jalava ezt írja (december 6.):

„Rögvest válaszolni akarok a kérdésemre, miért nem kérjük, Szinnyei és én, Genetz segítségét is magyar nyelvünk szerkesztésében. Ez 1. gyakorlatilag lehetetlen, mivel Genetz 10 mérföldnyire lakik innen, Hämeenlinnában, így hát aztán sose találkozunk vele; 2. Genetz tudományos nyelvtant ír, mi ezzel szemben gyakorlati nyelvkönyvet, és 3. amennyire én Genetzet ismerem, másokkal együtt ő semmi irodalmi munkába nem fog bele, énvelem legalábbis nem. Ennyit erről! — Ami egyébként Szinnyeit illeti, mi „finnuk” mindannyian, de én különösképpen nagyon örülök annak, hogy ő itt tartózkodik → mivel általa voltaképpen egy „Mikro-Magyarország” van a körünkben. Mindenki kedveli, amit ő ki is érdemelt kedves és szerény lénye révén. Az, hogy mi megkíséreljük őt a lehetőségekhez mérten mulattatni, hogy az idő ne teljék unalmasan a számára, magától értetődik. Ugy lát-szik, jól is érzi magát, legalábbis ő maga ezt bizonygatja.”

²¹ MTA Ms. 4756/190.

²² MTA Ms. 4756/192.

²³ Budenz tervét részletesen ismertette A. KANNISTO a Suomalais-unkarilaisen sanakirjan hankkeita 1860 c. cikkében (Vir. 1939:188—201).

Ezután, csakúgy mint a nyáron a feleségének, Jalava azon kesereg, hogy Szinnyeinek nem igen ízlik a finnek kedvenc itala. (Ezekről az italozási szokásokról Szinnyei mulattató képet fest *Az ezer tó országa* című könyvének XVIII. fejezetében, melynek címe: *Helsingforsi élet*.) A levél így folytatódik:

„Egyébként teljesen egészséges, és már a hidegektől sem fél úgy, mint kezdetben. Az idén, különös bizony, roppant kemény hidegek voltak nálunk, — 15° és — 19° közt. — Nyelvkönyvünk meglehetősen előrehaladt, mivel majd minden nap dolgozunk; egyáltalán nem valami könnyű munka — vigye el az ördög azokat a ti igekötőiteket! — Ami Szinnyei finn nyelvtudását illeti, abban ő már egész mester; jobban beszél és ír, mint sok született finn. Pillanatnyilag nyelvünk különböző nyelvjárásait kutatja. Nem volna lehetséges a számára újabb állami támogatást biztosítani, hogy itt maradhasson még a nyárig, ha már egyszer itt van?”²⁴

A szótárterv továbbra is foglalkoztatja Budenzet, mivel Jalava a következő szótárakat²⁵ említi neki: Rothsten, Latin—finn; Geitlin, Finn—latin; Ervast. Finn—német; Swan, Angol—finn szótárát, amelyek „szép lassan előre haladnak”. Beszámol arról, hogy Szinnyeivel bemutatkozó látogatáson voltak Ahlvistnél. A levél így fejeződik be:

„Ezen a héten 'magyar esték' voltak nálunk a színházban, ugyanis a Falu rosszát adták és ráadásul *csárdással*. Ezt ugyanis Szinnyei, aki úgy tűnik éppen olyan tehetséges „táncmester” mint „nyelvész”, tanította be színészeinknek és színésznőinknek. Januárban mutatják be Szinnyei fordításában *A cigányt*.”²⁴

Mint ismeretes, Szinnyei 1880 tavaszáig maradt Finnországban. Így a barátok folytathatták a magyar nyelvkönyv írását. 1880. április 2-án a következőket írja Jalava Budenznek:

„Egészen novembertől majdnem minden nap a magyar nyelvtan elkészítésén dolgoztunk. A munka annyira előrehaladt, hogy maga a nyelvkönyv már elkészült (3 ívet már ki is nyomtak), és az olvasmányok egy része is készen áll, most éppen ezt szerkesztjük. Talán a jövő hónap folyamán elkészül a könyv. — Ezen kívül Szinnyei oroszul kezdett tanulni.”²⁶

A könyv abban az évben megjelent. Jalava rögtön használatba is vette a helsinki egyetemen, ahol ősszel magyart kezdett tanítani.

A fenti levélből kiderül, hogy az ifjú ösztöndíjasnak sokféle tennivalója akadt. Az, hogy egy magyar darabot ő fordított le finnre (Szigligeti Ede, *A cigány*), ékesen bizonyítja, milyen finn nyelvtudásra tett szert. Jalava tagja volt a Finn Színház vezetőségének, és 1877-ben lefordította Tóth Ede színjátékát, *A falu rosszát* (Kylän heittiö), amelynek éppen olyan kirobbanó sikere volt Helsinkiben, mint a Nemzeti Színházban Magyarországon. Bergbom színházigazgató, aki már visszatért külföldi útjáról, budapesti tartózkodása során betekintést nyert a magyar színjátékirodalomba, megismerkedett az irodalmi élet kiválóságaival, többek közt Greguss Ágosttal és Rákosi Jenővel, és egyben új műsort keresett saját színháza számára. Három levélben a népszínművekről ír a nővérének, és megállapítja, hogy azokban olyan költői báj van, „amely talán többnyire etnográfiai és nem művészi, de ami mégis

²⁴ MTA Ms. 5447/67.

²⁵ JALAVA a következő szótárakra gondolt: F. W. ROTHSTEN, *Latinalais-suomalainen sanakirja*. 1864 (újabb kiadása 1884); J. G. GEITLIN, *Suomalais-latinalainen sanakirja*. 1883; K. ERVAST, *Suomalais-saksalainen sanakirja*. 1888; C. G. SVAN—H. GRANSTRÖM, *Englantilais-suomalainen sanakirja*. 1904.

²⁶ MTA Ms. 5447/68 I, II.

valami ragyogásba vonja ezeket a darabokat . . .” Ezenfelül Bergbom tudja jól, hogy ezek hatással lesznek a (finn) közönségre.²⁷

Szinnyei fordítása 1879. november végén jelenik meg. A Finn Irodalmi Társaság könyvtárában van egy példány, amelyet Elias Lönnrotnak dedikált „mély tisztelettel a fordító”.

Számot adva munkájáról Budenznek a következőket írja Szinnyei (december 7.):

„A »Mustalainen«-t bizonyára meg tetszett már kapni, mert még a múlt hét elején elküldtem; ha netán volna most az egyetemen egy pár jó finnista hallgató, szívesen küldenék azok számára is néhány példányt. Bergbom kérésére fordítottam le, s ez nem is volt munka, hanem csak mulatság; az egész két hetet vett igénybe.”²⁸

A végzett munka fölött érzett örömet azonban valószínűleg elhomályosította Genetz szörszálhasogató kritikája, amely a Kirjallinen Kuukauslehti 1879. évi utolsó számában jelent meg. Szinnyei válaszolt rá, de a vita folytatódott, mígnem a fordító elegánsan véget nem vetett neki a lap 1880/7. számában.

Szinnyei nem tudta elhallgatni vitáját Budenz elől sem. 1880. március 13-án írott finn nyelvű levelében a következőket mondja:

„Urambátyám bizonyára csodálkozik, hogy finnül merészelek írni azután a kiporolás után, amit néhány hónapja Genetz komától kaptam — egészen barátian. De hál' Istennek, eléggé hozzászóltam az ilyesmikhez, úgy hogy sokkal rosszabbat is el fogok viselni; nem tör az csontot. Egyébként Genetz komán a Kuukauslehti utolsó (februári) füzetében Rothsten még alaposabban elverte a port, mint rajtam, itt ti. 'úgy számláznak, ahogy fizetnek'.”²⁹

Jalava nem vett részt ebben a vitában, mivel Szinnyei elismerte, hogy a „finn férfiútól és írótól” segítséget kapott; lehet hogy Jalava ellenőrizte a fordítást. 1880. február 4-én Jalava felindultan ír Budenznek:

„Azok a hibák a fordításban, amikkel Genetz Szinnyeit vádolja, olyanok, amelyek nem is hibák, hanem amiben épp ellenkezőleg a tisztelt recenzens téved — olyanok, amelyek jogosságában kételkedünk — olyanok amelyek valóban indokoltak —, de amilyent minden írónk elkövet, a legjobbak is, és köztük maga Ahlqwist, a finn nyelv professzora és Genetz docens. — Szinnyei fordítása röviden szólva éppolyan jó, mint azok, amelyek legkiválóbb írónk kezéből kerülnek ki, és sokkal jobb, mint az átlagos fordítók munkái.”³⁰

Betegség miatt a színmű premierje 1880. május 4-re tolódott. A meglehetősen kellemes dalok megnyerték a közönség tetszését. Végül Szinnyeit is a függöny elé hívták. Később ez a színmű Mustalaiset vagyis magyarul Cigányok (és nem Cigány) címmel szerepel a Finn Színház műsorán, mivel már 1874-től műsoron volt egy hasonló című Tóth Kálmán-darab, A cigány. Ezt németből Tuokko, azaz Antti Törneröös fordította.³¹

²⁷ Suomalaisen teatterin historia. III. 18—20.

²⁸ MTA Ms. 4756/192.

²⁹ MTA Ms. 4756/193.

³⁰ MTA Ms. 5447/68 I, II.

³¹ ANTTI TÖRNERÖÖS, írónévén TUOKKO (1835—1898) költő, szorgos fordító. Színdarabokat fordított a Finn Színház részére, de munkája nem mindig talált tetszésre, ezért többek között Jalava javított rajtuk. Nyilván ezzel magyarázható, hogy a Suomalaisen teatterin historia (A Finn Színház története) c. műben közölt színdarabok jegyzéke szerint Tóth Kálmán darabjának fordítójaként Jalava szerepel; a darab nyomtatásban is megjelent, a fordító neve nélkül. Törneröös németből fordította A cigányt.

Budenznek írott leveleiben Szinnyei többször is bizonygatja, hogy az élete Finnországban „rendkívül kellemes, unalomról szó sincs”. A fiatalember önérzetének bizonyára hízelgett, hogy személyesen megismerkedhetett a kor legjelentősebb finn egyéniségeivel. A tanítvány szíves-örömet jelentette tanárának a következőket:

„(7. 12.) Megismerkedtem Ahlqvisttal is, ki intra parenthesis mondva, nem valami nagyon tetszik nekem; voltam ukko Snellmannál is, és a Seura [= a Finn Irodalmi Társaság] ülésén a múlt héten találkoztam Lönnrottal, ki néhány napra a városba jött. Aspelinnel, Godenhjelmel, Krohnnal stb. gyakran vagyok együtt.”³²

De a kellemes társasági élettől, a kivívott megbecsüléstől és elismeréstől függetlenül lelke mélyen aggodalom lappangott a jövőt illetően, hiszen előbb-utóbb a hazatérés is el fog következni. Már 1879. szeptember 16-án a következő sorokat írja Budenznek:

„Egy rám nézve fontos ügyben fordulok most k. Urambátyámhoz. Az egész csak egy, illetőleg két kérdés, melyre feleletet óhajtok. Említettem volt egyszer, hogy a jövő évben magántanárként szeretném magamat képesíttetni a finn nyelvből (vagy ha lehetséges, tágasabb körből), s azért bátorítanom kérdezni Urambátyámtól: nincs-e ez ellen kifogása, s ha nincs: miféle föltételekhez köti képesíttetésemet? Bocssásson meg, hogy ily egyenesen teszem föl a kérdést, de k. Urambátyám jóindulata, melyet eddig tanusított irántam, fölbátorít erre; azután meg itt az ideje, hogy tisztába jöjjek azzal: lesz-e belőlem valami, vagy sem. Hogy pedig már most emlegetem ezt a dolgot, annak az az oka, hogy most itt vagyok a forrásnál, melyből meríthetek, s ha megtudom, mit követel tőlem Urambátyám, tudom magamat tanulmányaimban mihez tartani. Azért kérem k. Urambátyám szíves feleletét, s ezzel maradok

hálás tanítványa
(aláírás)³³

Szinnyei választ is kapott erre a levélre, de ezt sajnos nem ismerem. Életpályájáról még világosabban beszél 1880 tavaszán, április 10-én:

„Eddig nem tudtam, mért neheztel reám Urambátyám, — mert hogy neheztel, azt már rég észrevettem, hogy Önnek nem tetszik hogy én az Ország-Világ segéd-szerkesztőségét elvállaltam, valószínűleg azért, hogy ez talán el fog vonni a nyelvészeti tanulmányoktól. Ezért sietek magamat igazolni. K. Urambátyám jól ismeri viszonyainkat, s jól tudja, mily nehéz azon a pályán, melyet én választottam, zöld ágra vergődni. Nekem van képesíttésem, van két diplomám is, vannak jó embereim is, és igényeim sem nagyok, mert szépen beérném egy szerény segédtanári állással is, de nem tudok kapni. Ez nem az én hibám, se nem a miniszteré, mert ha üresedés nincs, a föld alól nem teremthet nekem állást. Várom kell tehát, míg lesz, de addig is kenyér után kell látnom. Az a segéd-szerkesztés meglehetősen kényelmes hivatal, mert alig lesz több dolgom napjában, mint a mit egy vagy másfél óra alatt elvégezhetek, így tehát nyelvészeti tanulmányaim folytatására elég időm marad. S ezt az időt azoknak is fogom szentelni, mert egyáltalában *nincs szándékomban a nyelvészettel fölhagyni*. Ezt kötelességemnek tartom kijelenteni, mert nagyon sajnálom, hogy magamra vontam k. Urambátyám neheztelését. Ezzel maradok

k. Urambátyámnak
tiszteelő öcsese
Szinnyei József”³⁴

³² MTA Ms. 4756/192.

B. F. GODENHJELM (1840 — 1912) pedagógus, író, képviselő, az egyetemen a német nyelv lektora.

J. KROHN (1835 — 1888) író, költő (SUONIO írói álnevet használt), a népköltészet kutatója, a finn nyelv és irodalom egyetemi magántanára, később rendkívüli professzora.

³³ MTA Ms. 4756/191.

³⁴ MTA Ms. 4756/194.

Már Szinnyei Finnországba érkezése előtt elért ide is a híre Vámbéry Ármin közép-ázsiai útjainak, többek közt a Suometar számolt be róluk 1856-ban (a 6., 10., és 17. számában), valamint a Kirjallinen Kuukauslehti 1868-ban (2. szám). Az „ugor—török háború” ekkor még nem tetőzött. A Kuukauslehti mégis fenntartással viszonyul Vámbéry kutatói képességeihez, és elutasítja az ő nézeteit: „Néhány előadásban, amit Angliában tartott, állítólag azt a feltevést védelmezte, hogy a magyar, úgymond, közelebb áll a törökhöz, mint a finnhez; de később úgy hírlik, elállt ettől az egyébként is már elvetett állásponttól.” — Jalavának hasonló a véleménye útikönyvében (322). Budapesti tartózkodása során Budenzcel ebéden volt Vámbérynél, és erről 1875. június 7-i levelében így számol be feleségének:

„Vámbéry nagyon helyes és kedves ember; hívott, hogy még elutazásom előtt keressem fel egy este, hogy búcsúzásképp igyunk még az egészségünkre. Megajándékozott dedikált fényképével is. Elhiheted, hogy egy csöppet büszke vagyok erre az Európa egy legjelentősebb személyiségével való ismeretségre.”³⁵

Finnországban tudtak róla, mennyire segítették Vámbéry kiadványai ennek a háborúnak a lángralobbanását. (Rendkívül világos képet fest erről a tudományos vitáról Lakó György professzornak A múlt magyar tudósai c. sorozatban 1980-ban megjelent könyve Budenz Józsefről, I. 50–64. l.) De arról is tudtak Finnországban, hogy a magyar közvélemény szerint „hízlegőbb volt a törökökkel atyafiságban lenni, mint a fókazsirt ivó finnekkel”. Finnországban egyértelműek voltak a frontvonalak: a nemzeti érületű finnek, a finn kultúra képviselői a finnugor nyelvrokonság híveinek táborába tartoztak, a svéd nyelvűek viszont kárörömmel és gúnyolódva írták, hogy a finnek hiába lelkesedtek a magyar rokonsáért és sütkéreztek annak fényében, mivel ők „csak a halálra ítélt lappokkal, észtekkel és egyéb népekkel tartoznak együvé, amelyeknek a nevébe is szinte beletörök az ember nyelve”. Így írt egy svéd nyelvű helsinki lap.

Mit sem sejtve Szinnyei is a tűzvonalba került. A Pohjanmaai Diákegylet évi közgyűlésén 1879. november 9-én a magyar és a finn nép rokonságáról és hasonló történelmi szakaszairól tartott előadást.³⁶ Az Uusi Suometar így ír az esetről:

„A beszéd végeztével számos élénk »éljen« kiáltás hangzott, amely után egy magyar nemzeti indulót játszottak el. Az egylet kurátora ekkor karját nyújtotta az előadónak, és az egyleti tagok figyelme közepette két-háromszor körbelépkedte vele a termet. Amikor ez a magyar induló elhangzott, a pori [= finn nemzeti] indulóra zendítettek rá. Végül Donner professzor harsogó hangon kiáltotta: »Éljen Magyarország!«, melyhez mindenki elragadtatva csatlakozott, sokszorosán ismételve a kiáltást.”

A beszéd felkeltette a svéd lapok figyelmét, mivel olyan idő eljövételét jósolta benne, amikor a finn nyelv védői kimondhatják, miként a magyarok 18 évvel a szabadságharc után: „Most nem irgalomért esdekelünk, hanem parancsokat osztunk.” A radikális finn érzelműség, és ráadásul egy külföldi szájából nem volt a svédek nyérére.

³⁵ ILONA JALAVA fentebb említett művének 173. lapján.

³⁶ SZINNYEI beszéde megjelent az 1879. XI. 12-i Uusi Suometarban és az Ouluban kiadott Kaiku c. lap 1879. évi 47. számában.

Mivel a nyelvi harc javában dúlt Finnországban, visszatértek Szinnyeinek ehhez a beszédéhez, mert Szinnyei így ír Jalavának Magyarországról 1881. november 23-án:

„Úgy tűnik kellemes napok járnak felétek mostanában és miképp az újságok írják, úgy látszik, hogy a fennománia 'in floritu' van.

A svédek engem sem hagynak békén. Olvastad-e azt a rólunk írt kis jegyzetet az egyik svéd újságban, amelyben azt mondják, hogy »a magyar Szinnyei a Tokaji hazájából jött Finnország zord tájaira, hogy a Kalevala nyelvét kutassa. Különös kutatásokat végzett — Kangasala leányainak szívéről és nemzeti eszméről, olyan eszméről, amelynek egyszer, miként ő mondja, mély megvetéssel össze kell zúznia a svéd nyelvet, mint ahogy a magyar tette a némettel. A pohjanmaai egyetemisták ujjongtak és a nemzeti lapok titokban örömet lelték ebben. A fennomán diplomácia finn lányt adott ajándékba a magyarnak, hogy díszként viselhesse a keb-lóné...»³⁷

A Szinnyei — és egyúttal Jalava — ellen is irányuló támadások tovább folytatódtak a svéd nyelvű sajtóban, amikor Vámbéry műve, *A magyarok eredete* 1882-ben megjelent. Jalava bírálatot kért Szinnyeitől a nagy port felverő könyvről. A tanulmány megérkezett és 1883 elején meg is jelent a *Suometarban* (a 4. és 5. számban). Az elejéhez Jalava a következő sorokat fűzte:

„Mivel az a végkövetkeztetés, amire Vámbéry Á. professzor jutott, hogy ti. a finn és a magyar nyelv nem is rokonnyelvek, miként ezt eddig általában feltételeztük, bizonyos érdeklődést keltett Finnországban is — előlött a svéd fanatikuskok nagyon örvendeztek — írást kértünk lapunk számára erről a kérdéstről egy hozzáértő magyar férfitől, dr. Szinnyei Józseftől, aki volt szives kérésünknek eleget téve elküldeni nekünk ezt a tollából finn nyelven fakadó dolgozatot.”

Két svéd napilap azonnal reagált (Helsingfors 1883:6 és Helsingfors Dagblad 1883:21). Az előző stílusáról fentebb adtunk már ízelítőt. A lap azt írja, hogy „akadt egy magyar férfi, éspedig a bizonyos értelemben itt Finnországban is ismert magyar Szinnyei József személyében, aki megkísérelte egyesíteni azt, amit Vámbéry különválasztott. Az Uusi Suometar rendelt tőle egy tanulmányt, amely feltehetőleg Münchenhausen szalonadarakkája módján hírről-hírré körbejár majd a finn érzelmű sajtóban.”

Az ugor-török háború Magyarországon és Finnországban egyaránt a végéhez közeledett. Fölöttébb kedvező fogadtatásra talált Szinnyeiének a *Finn nyelv rokonai* című könyvecskéje (1883), amely *A magyar nyelv rokonai c. füzet* ikertestvére. Az egyetemista E. N. Setälä, a leendő híres nyelvész, a *Valvoja* című lapban (1883. 617—620) többek közt így nyilatkozik róla:

„Hadd ajánljuk a finn olvasótábor pártfogásába ezt a könyvet, emlékeztetve arra, hogy a finn közönségnek most először nyílik alkaloma arra, hogy könnyen érthető formában tájékozódjék olyan kutatási területről, amely hozzánk finnekhez annyira közel áll, és biztatva a közönséget, hogy éljen ezzel a lehetőséggel. Szeretnénk halánkat is kifejezni dr. Szinnyei Józsefnek, aki idegen létére időt szentelt arra, hogy pótolja irodalmunknak ezt a jelentős hiányát.”

Jelen a tanulmányban már többször esett szó arról a Finn Színházról, melynek megteremtése során a finn érzelmű értelmiség megtudhatta, miként indult be a megfelelő magyarországi művészeti intézmény. Szinnyei első finnországi útjának legkedvesebb és legértékesebb gyümölcse az volt, hogy

³⁷ A Finn Irodalmi Társaság irodalmi archívuma.

ebben a színházban talált élete párjára. A falu rossza még mindig műsoron volt, és fellépett benne egy a színházhoz 1876-ban szerződötetett tamperei ifjú hölgy, Hilma Rosendahl, aki a színháztörténet szerint „művelt és képzett, természet tekintve arányos és megjelenésére nézve megnyerő” volt.³⁸ A „táncmester”-nyelvszáz egyre szorosabb kapcsolatba került a szereplőgárdával, és egyre nagyobb érdeklődést mutatott az ifjú Hilma Rosendahl iránt.

Szinnyei szerelme természetesen nem maradhatott titokban. Beszámolt róla levelében barátjának, Thallóczy Lajosnak, aki 1880. február 13. kelt tréfás válaszában megállapítja, hogy „benn vagy az aranyos kalitkában”. Szinnyei az ő számára „Finnusba ójtott testvér! Tanúlmányos czimbora!”, akivel lehet tréfálgozni. Thallóczy persze tudja, hogy Szinnyei komolyan beszélt:

„Fejezd ki jegyesednek őszinte jó kívánságaimat, magyarázd ki neki jeles voltomat s mondd meg neki, hogy olyan élete lesz neki itt, hogy még az a 77ik öregapja se dégált különben bor nélkül való hazájában . . . Első levelemben ki is fejeztem abbéli nézetemet, hogy finna lesz a párod, s im bevált a szó, amint dukál is.”³⁹

Akkoriban az ilyen házasság nem lehetett túl könnyű elhatározás egyikük számára sem. Az 1880. március 13-án kelt finn nyelvű levelében némi óvatossággal Szinnyei így írt Budenznek:

„Mit szól ahhoz, Bátyám, hogy magammal viszek Magyarországra egy finn aszszonykát? Ezután már senki, még a néhai Fogarasi sem tagadhatná a finn—magyar rokonságot. Nagyon kedves volna, ha Bátyám is eljönne Tamperéba, a nyáron tartandó esküvőnkre.” (Szinnyei a szótáríró Fogarasi Jánosra célzott, aki a mongol rokonság híve volt, és a jelek szerint kételkedett a finnugor nyelvrokonságban).⁴⁰

Jalava Szinnyeit megelőzve sietett hírt adni Budenznek Szinnyei szerelméről, hogy az semmiféle előítélettel ne viseltesen a menyasszony iránt amiatt, hogy színésznő. 1880. február 4-én kelt hosszú levelében Jalava többek közt a következőket írja:

„Hilma Rosendahl kisasszony nem holmi északi búbjós, hanem szeretetre méltó, jó szívu finn hajadon, akiért Jóska hálás lehet a sorsnak . . . (Ez a frigy) nem pillanatnyi fellobbanások és érzések hatására, könnyelműen kötődött. A kezdete időben legalább három hónapra megy vissza. A mi hajadonaink ugyanis oly különösek, hogy nem borulnak hanyatt homlok az első férfi nyakába, aki tetszését nyilvánítja irántuk — mégha ez egy csinos, fiatal magyar doktor is lenne. Meg akarják *ismerni* azt a férfit, aki az ő szerelmüket kéri, vannak-e olyan természetbeli sajátosságai, hogy a sorsukat vele mindörökre egybeköthetik. Ezt Jóska barátunknak is tapasztalnia kellett . . . mielőtt az a kis szó »igen« elhangzott . . . Most már nem marad egyéb hátra, mint hogy Szinnyeinek ti ott szereztek egy jó állást, hogy hozzáláthasson a „program” második részéhez, azaz a házassághoz . . . Most, hogy Szinnyei a magyar és a finn népet közelebb hozta egymáshoz, mint bárki más magyar vagy finn előttte, remélem, hogy a két testvérnép kapcsolatai ezenül még közvetlenebbek lesznek. Egy fiatalember már azzal fenyegetőzik, hogy elutazik Magyarországra, megbosszulni e bájos finn hajadonnak innét való elvitelét, és hogy majd Magyarországról elrabol egy szép leányt és idehozza.”⁴¹

(Csak később indult két finn nyelvész, Heikki Paasonen és Yrjö Wichmann ilyen leányrabló útra: mindketten magyar nőt vettek feleségül.)

³⁸ Suomalaisen teatterin historia. II. Helsinki 1907. 294.

³⁹ MTA Kézirattár. M. Ir. Lev. 4°. 181./3.

⁴⁰ MTA Ms. 4756/193.

⁴¹ MTA Ms. 5447/68 I, II.

Thallóczy Lajos még kétszer írt Szinnyeinek hazatérése előtt. Bár a levelek általában huncutkodón tréfás hangnemben íródtak, belőlük mégis az igaz barát szól az igaz barátához.

(1880. március 20.) „Te neked csak jót kívánhatok. Kívánom, hogy szívósságod soha cserbe ne hagyjon, s ha visszatérsz boldogon, velünk együtt segíts új irányt adni ennek a fékeveszteni kezdő nemzetnek. Ennek sikeresebb létesítésére, jó lessz, ha a bajszodat megnöveszted, mert arcképeden csak a bőrt látom. A menyasszony nem is mondhatja, hogy a bajszod alá csókoltt.”

(1880. április 22.) „Ugy hallám, hogy május 8án léssen az esküvő. Addigra külön levelet a nehézkes póstai közlekedés miatt sem írhatok, élek tehát alkalommal, s Neked, valamint kedves Menyasszonyodnak, majdan Nőnek frigyetekhez — legyek első — aki a legjobbakat kívánom, s légy meggyőződve arról, hogy míg a boncztan szerént az a négykamarás szívnek csúfolt húsdarab bennem is teljesíteni fogja az életprocessust, számodra is lesz abban kvártély, nem fényes ugyan, mert én s a fény muszka lábom állunk, de tartós. Egész életemben sajnálni fogom, hogy lakodalmatokban nem lehetek jelen, de a viszonyok megakadályozzák. Későbbben tartatván a lakodalom: megjöttem volna.”⁴²

1880. március 14-én lép fel a menyasszony utoljára a színházban — Szinnyei egy nappal korábban jelentette be eljegyzésüket Budenznak. A távozó színészről finn—magyar színű szalagokkal ékesített csokrot kapott a színház vezetőségétől. Jalava május 5-én Budenznak írott levelében így számol be az esküvőről:

„Tegnap előtt volt Szinnyei esküvője. Az esketés — a luteránus rítus szerint, mivel a katolikus esketés majd csak Bpsten lesz — az Óreg templomban történt, amely után a Finn Színház társalgójába mentünk, hogy igyunk az ifjú pár egészségére; a pohárköszöntőt Perander⁴³ professzor tartotta. Tegnap ugyanott búcsúébed volt az ifjak tiszteletére, ahol Krohn mondott nagy sikerű beszédet, Jóska Finnországba jövetelét Ilmarinen Észak hónapban tett leánykérő útjához hasonlítva. Együttlétünk nagyon kedélyes volt, — annyira kedélyes ti., amennyire csak lehetett, amikor a búcsú órája ütött. Este 8-kor ugyanis Szinnyei és felesége a Storfursten nevű gőzzel Revalon [Tallinn] keresztül elindult Lübeckbe, ahonnan aztán Berline, Drezdán, Prágán és Bécsen keresztül hazatér. Valamennyi ismerőse és jókora tömeg búcsúztatta a parton, és a hajó éljen kiáltások közepette úszott ki a kikötőből. Szinnyei sok jó baráttra tett itt szert, akik bizonyára gyakran gondolnak sóvárgással erre a derék fiatal emberre, szívből kívánva neki boldogságot és sikert.”⁴⁴

A kedves magyar vendégről a Suometar is írt ugyanabban az időben (az 55. számban), s bizonyára teljesen valóságúen: „Vadidegenként jött ide, megértette nemzeti törekvéseinket, lelkesedett értük és nyájas buzgósággal munkálkodott a javára.” Nem tartozik e tanulmány feladatai közé annak mérlegelése, mi mindenbe kezdett bele a nyelvész Szinnyei, és mit végzett, és az sem, milyen hatékonyan tevékenykedett hazájában a finnek és Finnország javára.⁴⁵ Mégis nyomatékosan fel akarom hívni a figyelmet arra, hogy milyen értékes Az ezer tó országa című útikönyve (1882): nekünk, a mai finneknek is kiváló korrajzot

⁴² MTA Kézirattár. M. Ir. Lev. 4°. 181./3.

⁴³ J. J. FR. PERANDER (1835—1885) a gyakorlati filozófia, később a pedagógia professzora; népszerű ünnepi szónok volt.

⁴⁴ MTA Ms. 5447/70.

⁴⁵ Szinnyei József emlékezete 1857—1957. MNyTK 96. Budapest 1958.

ARTTURI KANNISTO, József Szinnyei unkarilais-suomalaisten kulttuurisuhteiden vaalijana. JSFOu. 52(1943—44)/1:1—19.

ULLA HAUIA, József Szinnyei (1857—1943). Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica 9(1978):165—173.

ad, olyan kultúrtörténetileg értékes anyagot tartalmaz, hogy akár forrás-munkaként is megállja a helyét. A mű lényegét természetesen Szinnyei saját észrevételei és tapasztalatai szolgáltatják, de segítségére volt egy sor művelt finn is, akik megbízható forrásokhoz irányították őt. Az író alapállása pozitív, viszonya a finn természethez majdhogynem mámoros, úgy hogy olvastán finn íróink jutnak eszünkbe.

Nem nehéz Szinnyeire alkalmazni azokat a szavakat, amelyeket barátjáról, Jalaváról mondott 1916. május 29-én a Magyar Tudományos Akadémián tartott emlékbeszédében.⁴⁶ Tegyük a 'Magyarság' és a 'magyar' szó helyébe a 'Finnország' és a 'finn nép' kifejezést:

„Részletesen és behatóan ismertette az akkori viszonyokat s rövid áttekintést adta nemzetünk és irodalmunk történetének is. Szinnyei a *finnországi* állapotokat nem azoknak a szemüvegén át nézte, kikkel itt-tartózkodása alatt érintkezésbe került, hanem maga szemével nézett mindent. Nem fölszínes szemlélő, hanem igen jó megfigyelő volt. Könyvéből meleg rokonérzés árad ki, de a *finn nép* iránti szeretete nem tette elfogulttá; a fény mellett meglátta az árnyékot is. Rendkívül vonzóan van megírva ez a könyv s az olvasóközönségre igen nagy hatást tett.”

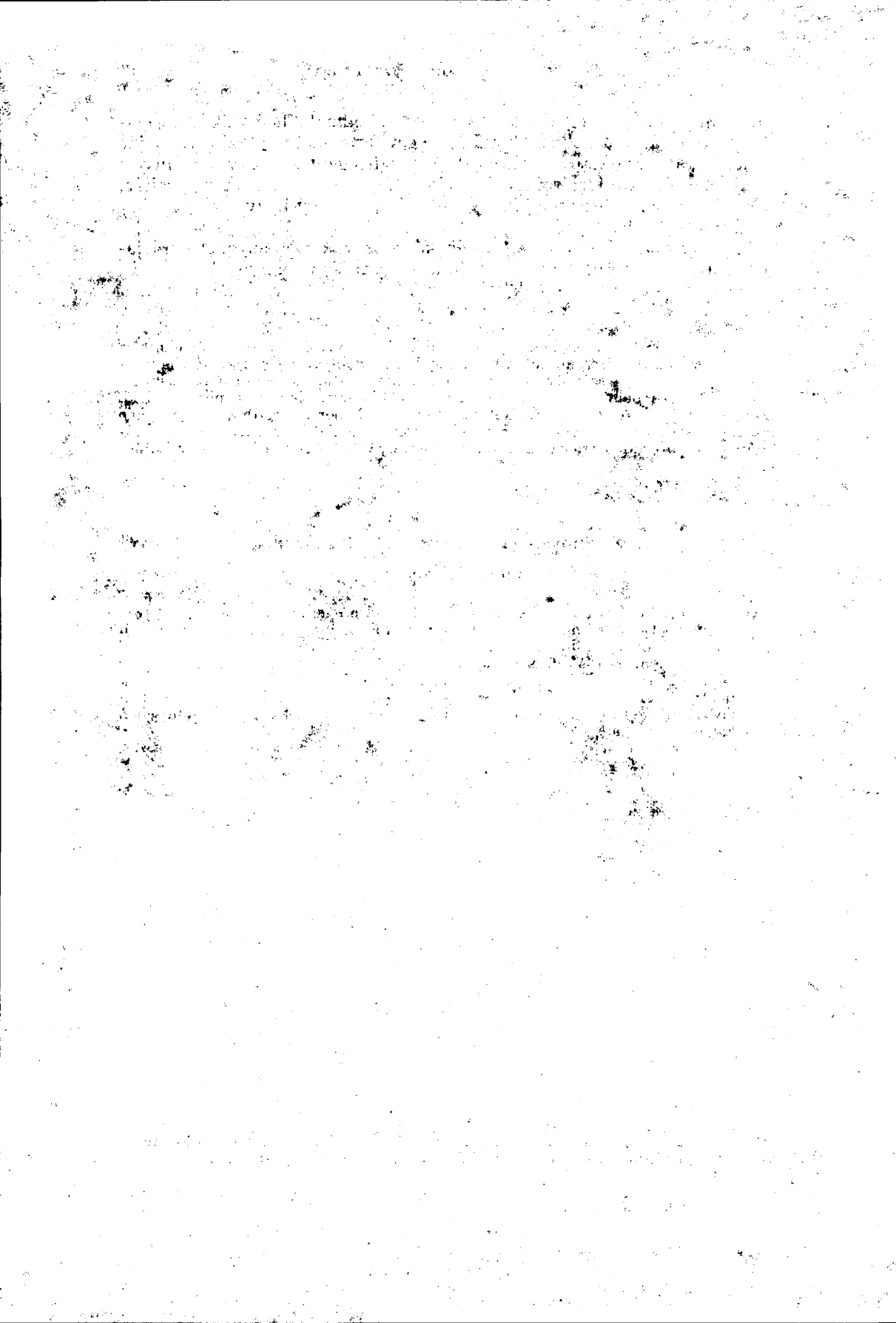
VILJO TERVONEN

József Szinnyeis erste Reise nach Finland

VON VILJO TERVONEN

Der bekannte ungarische Wissenschaftler der Finno-ugristik, JÓZSEF SZINNYEI kam als Schüler von Budenz im Alter von 20 Jahren in Finland an, um seine finnischen Sprachkenntnisse zu erweitern und das Land und die Verhältnisse des fernen, verwandten Volkes kennenzulernen. Der Verfasser bietet eine gründliche Zeitschilderung und er macht — während er Szinnyei und seine (finnischen und ungarischen) Zeitgenossen zitiert — die finnländische Aufenthalt Szinnyeis bekannt, während der der Wissenschaftler seine künftige Frau, Hilma Rosendahl, die Schauspielerin des Finnischen Theaters kennengelernt hat.

⁴⁶ SZINNYEI JÓZSEF, Jalava Antal külső tag emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek 17/10. Budapest 1916.

Mit jelent a nosztratikus hipotézis a finn nyelv történetében?

A különböző nyelvcsaládok tagjainak történeti-összehasonlító vizsgálatában mindig is voltak olyan törekvések, amelyek megpróbálták a rokon nyelvek körét kitágítani, a különböző nyelvcsaládokat egymáshoz kapcsolni azért, hogy a távoli múltban fennállott genetikai rokonságukat bebizonyítsák.

A nyelvtudomány történetében voltak már kísérletek arra, hogy az indoeurópai nyelveket a sémiekkal, a finnugorokat az altajiakkal, az indoeurópaiakat a törökségekkel és az urál-altajiakkal hozzák kapcsolatba.

Mostanában pedig megpróbálják a török nyelveket az uráliakkal, a törököket a mongollal, a finnugorokat a dravidával és az indoeurópaiakkal, az uráliakat a jukagirral összefüggésbe hozni.

Míg korábban a különböző nyelvcsaládokból többnyire csak egyes párokat kapcsoltak össze (pl. a sémit az indoeurópaival, a török nyelveket a finnugorral stb.), addig manapság arra törekcszenek, hogy rokon nyelvek sok tagból álló csoportjait állítsák egymás mellé.

SWADESH az ó- és újvilág nyelveit genetikai összefüggésbe hozta és arra a következtetésre jutott, hogy valamikor lennie kellett egy átfogó nyelvcsoporthoz, amelyet ő finn-denének nevez; a megjelölést az egymástól legtávolabb eső nyelvcsoporthoz tagjainak, az amerikai ne-dene (atapaszki) és az eurázsiai finnugor nyelvek nevéből alkotta.

A szovjet nyelvtudós, ILLIČ-SVITYČ rokon nyelvek nagy csoportját állapította meg, amelyet ő nosztratikusnak nevez. Ez a csoport az óvilág hat nyelvcsaládját foglalja magában — az indoeurópai, az altajit, az urálit, a dravidát, a kartvélt és a sémi-hámit.

Az új nyelvrokonságok utáni kutatás egészen természetes jelenség. A nyelvtudomány történetében az ilyen fáradozások néha eredménnyel is jártak. A szamojéd nyelveket egykor nem tartották a finnugor nyelvek rokonságába tartozónak. E. SETÄLÄ művének (Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch—ugrischen und samojedischen Sprachen. JSFOu. 30/5) és más vizsgálatok óta ez a rokonság azonban bizonyítottnak tekinthető. A finnugrisztika mai művelői bőven idéznek szamojéd anyagot is.

Ez annak bizonyítéka, hogy a különböző nyelvek közötti genetikai kapcsolat még a mai napig sem lett kellő módon földerítve. E tevékenység közben még annak a lehetősége is fönnáll, hogy új nyelvek kerülnek elő, amelyeket a nyelvek egy olyan csoportjához lehet kapcsolni, amelyeknek genetikai rokonságát viszonylag jól ismerjük.

Már szó volt arról, hogy a modern nyelvtudomány megkísérli a rokon nyelvek olyan csoportjait megtalálni, amelyek sok tagból állnak. Ez a tendencia nem a véletlen műve. Okai közül meg lehet említeni azt, hogy a nyelvek egy

nagyobb csoportjának visszavezetése egy közös alapnyelvre nagymértékben támogatja a történeti perspektíva kereteit. Így pl. ha az uráli ősnyelv már tíz-tizenötezer évvel ezelőtt is létezett, akkor a nosztratikus ősnyelv még távolabbi időkre tehető: kb. 30 000—40 000 év választja el tőlünk. Minél több rokon nyelvből áll egy nyelvcsalád, annál valószínűbb ezekben az archaizmusok megléte. Az ilyen régiségek vizsgálata sok esetben lényegesen bővíthetik és pontosíthatják ismereteinket a mai nyelvek történetéről.

Új hangtörvények fölfedezése és a nyelvtani szerkezet archaikus elemei lehetővé tennék számunkra, hogy világos képet alkothassunk a rokon nyelvek általános fejlődési vonaláról. A rokon nyelvek nagy csoportjainak megállapítása lényegesen pontosíthatatlan a nyelveknek a távoli ókorban elfoglalt földrajzi helyzetét.

Mint ismeretes, a finn nyelv korábban a finnugor nyelvcsaládba tartozott. A finnugor nyelvek összehasonlító vizsgálata lehetővé tette a finn nyelv történetének rekonstrukcióját. Miután a szamojéd és a finnugor nyelvek rokonsága be lett bizonyítva, a finnt az uráli nyelvekhez sorolták.

A finnugor és szamojéd nyelvek rokonságának megállapítása nem okozott forradalmat a finnugor nyelvtudományban. A finnugor alapnyelv magán- és mássalhangzórendszerének hipotetikus sémája lényegében ugyanaz maradt. Különleges nyelvtani formák sem bukkantak föl. A szamojéd nyelvek azonban sok új vonással gazdagodtak. A finnugristák gyakran jelentős nehézségekbe ütköztek a szamojéd és finnugor adatok összehasonlításában.

A nosztratikus elmélet szerint a finn a nosztratikus nyelvek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az uráli, hanem a török, mongol, kartvél, dravida és sémi-hámi nyelvekkel is rokonságban van.

Ebben az összefüggésben érdekes dolog lenne tisztázni, hogy a nosztratikus elmélet milyen mértékben gazdagítaná a finn nyelv történetét.

Illič-Svityč vitathatalan érdeme az, hogy az uráli, indoeurópai, török, mongol, mandzsu-tunguz, dravida, kartvél és sémi-hámi nyelvek valamennyi azonos vagy nagyjából azonos hangzású szavát összehasonlította. Természetesen ehhez fölhasználta elődei műveit is.

E fáradságos és nehéz munka eredménye lett a nosztratikus nyelvek kétkötetes szótára. Illič-Svityč ezt a könyvet a következőképpen nevezte: Опыт сравнения ностратических языков (Kísérlet a nosztratikus nyelvek összehasonlítására).

Köztudott, hogy a nyelvek genetikai rokonságának vizsgálatában a grammatikai formák genetikai rokonságának a megállapítása fontosabb, mint az azonos szógyökök kikövetkeztetése. Ezen a területen lehetségesek véletlen egybeesések, kölcsönzések stb.

Illič-Svityč nemcsak a szavakat, hanem a nyelvtani elemeket is összehasonlította szótárában.

A nosztratikus ősnyelv esetrendszerét érintő adatok meglehetősen gyérek.

A nosztratikus ősnyelvben létezett a névszók és névmások függő formájának külön jelölője, az *-n*. Az indoeurópai nyelvekben ez a jelölő a heteroklitikus névragozás formáiban van képviselve, vö. óind *yak-r-t* 'Leber', Gen. Sing. *yak-n-as* 'der Leber', orosz *ja* 'ich', Gen. Sing. *men-ja*, finn Part. *minua* 'mich', a *mi-* tőből, csuvas *ebé* 'ich', Gen. Sing. *man-än* 'meiner' stb.

A névragozás szétágazó formáinak kialakulása után az *-n*-es formák funkciói nagyon leszűkültek. Ez mint a birtokos eset alakja maradt fenn.

Az igaz, hogy a birtokos esetek végződése a nosztratikus nyelvekben hasonló, vö. finn *kala* 'Fisch', Gen. Sing. *kala-n* 'des Fisches', mong. *gar* 'Hand', Gen. Sing. *gar-un* 'der Hand', tamil *ūr* 'Dorf', Gen. Sing. *ūr-un* 'des Dorfes'. Mint Illië-Svityč írja, a török nyelvekben az elsődleges *-n* végződésnek a *-ki* melléknévvégződéssel való összeolvadása eredményeképpen később kialakult a *-iŋ*, *-yŋ* birtokos végződés.

A birtokos eset végződésének kialakulásáról szóló ilyen magyarázat bizonyos ellentmondásokat tartalmaz. A névmások függő tövei, amelyek az *-n* elemet tartalmazzák (pl. *bu* 'dieser', *bun-un* 'dieses' stb.), a török nyelvekben már akkor is léteztek, amikor a birtokos végződés még egyáltalán nem is volt jelen. A birtokos eset szerepét eredetileg az ún. Izafet-szerkezet töltötte be, vö. jak. *at baha* 'der Kopf des Pferdes'. A birtokos végződés a török nyelvekben minden bizonnyal az instruktív végződésének átértékelődése eredményeként jött létre. Az eszközhatározó végződésének birtokos végződésként való felhasználása következtében a török nyelvekben az eszközhatározó használata jelentősen csökkent. Ma az instruktívnek csak néhány maradványa őrződött meg egyes határozószókban, vö. a törökben *yaz-in* 'im Sommer', *kis-in* 'im Winter' stb.

A finnugor nyelvekben a birtokos eset végződése valószínűleg szintén az instruktív végződéséből keletkezett, vö. cseremiszi *jal-ân* 'des Dorfes' és *jolâ-n* 'zu Fuß'. Ha zürjén *-lôn* birtokosvégződésből az *l* jelet elhagyjuk, megkapjuk az *ôn* elemet, amely teljesen egybeesik az eszközhatározó *-ôn* végződésével, vö. zürj. *ôr-ôn* 'mit der Axt'.

Illië-Svityč véleménye szerint a nosztratikus ősnyelvben megvolt a jelölt tárgy *-mA* rangja. A nosztratikus nyelvekben ezt a tárgyeset *-m* eleme képviseli, vö. óind *vŋkam* 'den Wolf', lat. *lupum* 'u.a.' finn *kalan* (< *kalam*) 'den Fisch'. A mandzsu-tunguz nyelvekben a tárgyeset végződése *-ba*, *-bâ* formában szerepel, a *-ma*, *-mâ* (nazális mássalhangzó után előforduló) alakokkal együtt. E végződés nyomai a dravida nyelvekben is előfordulnak.

Ez a magyarázat azonban tartalmaz néhány ellentmondást. Az indoeurópai nyelvekben a tárgyeset valószínűleg egy latívuszi eset alapján keletkezett, vö. óind *gramam gačhati* 'er geht ins Dorf', lat. *Roman ire* 'nach Rom gehen'. Az uráli nyelvekben a tárgyesetnek egyáltalán nincs ilyen jelentése. Ezen kívül a mandzsu-tunguz nyelvek tárgyesetének *-ba*, *-bâ* végződése nem hasonlítható össze az indoeurópai és uráli nyelvek hasonló esetének végződésével.

Illië-Svityč véleménye szerint a nosztratikus ősnyelvben létezett egy lokatívuszi jelentésű *-da* partikula. Ezt eredetileg enklitikus helyzetben használták főleg olyan névmások és tövek mellett, amelyek a térben való tartózkodásra utalnak. Csak később vált ez a partikula esetvégződéssé. Ebből a lokatívuszi elemből származik az indoeurópai és uráli nyelvek *-ta* ablatívusz-végződése, vö. óind *ma-t* 'von mir', oszk *touta-d* 'aus der Gemeinde', a finn paritívuszi forma, pl. *taloa* 'das Haus' (eredetileg *taloda* 'aus dem Hause'), valamint a dravida nyelvek (*-thi*, *-du*) és a régi török nyelvek (*-ta*) ablatívuszi végződése.

A különböző nosztratikus nyelvekben az ablatívuszi jelentés tekintetében meglevő nagy különbségek azonban kétséget támasztanak bennünk afelől, hogy minden nosztratikus nyelvben azonos lenne a *-ta* végződés. Az európai és uráli nyelvekben a *-ta* elemnek kifejezetten ablatívuszi jelentése van. A török nyelvekben ez az elem az ókorban lokatívuszi és ablatívuszi szerepű volt

egyszerre, vö. orkhon *taγ-da* 'auf dem Berg' és *kayan-ta* 'vom Imperator'; a mongol nyelvekben ennek az elemnek lokatívuszi és latívuszi jelentése volt, vö. bur. *bulanda* 'in der Ecke' és 'in die Ecke'. A sémi-hámi nyelvekben ez az elem latívuszi jelentésű. Az ablatívuszi szerep éppen úgy nem vezethető le a lokatívuszból, mint a latívuszi sem a lokatívuszból.

Ismert tény, hogy a balti finn nyelvekben a külső helyviszonyt kifejező esetekben jelen van az *l* elem, vö. finn *rannalla* (< *ranta-l-na*) 'auf dem Ufer', *talolla* (< *talo-l-na*) 'auf dem Haus' stb.

Ez az affixum a cseremiszen és a permi nyelvekben is előfordul, vö. cser. *čodra-l-an*, zürj. *vör-l-an* 'in der Richtung des Waldes'.

Illič-Svityč véleménye szerint protouráli szinten létezett egy lokatívuszi jelentésű *-l* szuffixum, amely helyet jelentő főneveket (nomina loci) képzett, vö. finn *ete-lä* 'Süden'. A sémi-hámi nyelvekben ez az elem *la*, *li* prepozícióként 'nach, zu' jelentésben van meg.

A nosztratikus ősnyelvben volt egy latívuszi jelentésű *-Ka* partikula. A nosztratikus nyelvekben ez az elem a latívus végződésekként van jelen, vö. finn nyelvjárásai *ala-k* 'nach unten', cser. *wel-ke* 'zur Seite', tamil *ūru-kku* 'ins Dorf', tat. *jaq-qa* 'zur Seite', evenki *anti-ki* 'nach rechts' stb.

Ez a partikula megvan a sémi-hámi nyelvekben is.

Bizonyos okok arra engednek következtetni, hogy a török nyelvek latívuszi *-qa* végződése két latívuszi végződésből, *-q*-ból és *-a*-ból áll, jöllehet az *-a* szuffixumnak a nosztratikus nyelvekben nincs megfelelője.

A többes szám fogalma nem volt idegen a nosztratikus ősnyelvtől. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nosztratikus alapnyelvben inkább az ún. összefoglaló többesség (Sammelppluralitát) különleges szuffixumai léteztek. A nosztratikus nyelvek kutatói találtak néhány olyan partikulát, amelyeknek összefoglaló többes jelentésük van.

A nosztratikus *-K* elem az örményben *-k* többes jelként él tovább, vö. örmény *ban* 'Wort', *bank* 'Wörter'. A finnugor nyelvekben ezt a *K*-t az igék személyragjaiban találhatjuk meg, vö. finn *annamme* (< *annammek*) 'wir geben'. E partikula megfelelőit a kutatók a dravida nyelvekben is megtalálták, vö. gondi *kki-k* 'Hände', *tale-k* 'Köpfe'.

A nosztratikus *-la* szuffixum a török nyelvekben a többes szám *-lar* végződésében matadt meg, vö. török *at-lar* 'Pferde'.

A cseremiszenben megvan a *-la* szuffixum gyűjtőtöbbes jelentésben, vö. cser. *kož-la* 'Tannenwald'. Ez a morféma a dravida nyelvekben is megvan, vö. komami *kaji-l* 'Hände'.

A nosztratikus *-na* szuffixumnak a következő megfelelői vannak: arab *furs-an* (< *faris* 'Reiter') 'Reiter' ótörök *onl-an* (< *onul* 'Kind') 'Kinder'. E szuffixum maradványait a kutatók megtalálták a mordvin nyelv birtokos ragozásában, vö. erzä-mordvin *kedenze* 'seine Hände'.

A nosztratikus ősnyelvben a főnevek függő formájának is volt egy *-j* jele. Az indoeurópai nyelvekben ez a *j* az *-o* tövű névmások és főnevek többes számában található meg, vö. ógör. *tol* 'diese', gót *pai* 'u. a.', ógör. *λύκοι* 'Wölfe'. Illič-Svityč állítja, hogy ez a jel a finn nyelvben is megvan, vö. finn *talo-i-ssa* 'in den Häusern'.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a nosztratikus ősnyelv rekonstrukciója nem ad pontos képet azon szuffixumok gazdagságáról, amelyek az uráli nyelvben a gyűjtőtöbbest kifejezték. Legalább tíz ilyen jel létezett: *-a* (*-ja*), *-č*, *-i* (*-j*), *-k*, *-l*, *-m*, *-n*, *-r*, *-s*, *-t*. Minden egyes szuffixum eredetileg a dolgok egy

különleges osztályának gyűjtötöbbsét jelölte. Minden osztály valamilyen különleges jegyek alapján különbözött a másiktól. Az indoeurópai és sémi-hámi nyelvekben hasonlóan hangzó szuffixumok nem rendelkeznek ilyen tulajdonságokkal.

A nosztratikus nyelvekben található néhány azonos hangzású igei és névszói képzőmorféma; pl.

a *-ja* kicsinyítő képző, vö. ógör. *παῖδων* 'Kindlein' (< *παῖδ* 'Kind'), tat. *ata-j* 'Wäterchen' (< *ata* 'Vater'), mingr. *baba-ja* u. a. (< *baba* u. a.), finn nyelvjárási *emo-i* 'Mütterchen' — a kicsinyítő képző *ka*, vö. grúz *nani-ko* 'Wäterchen' (< *mama* 'Vater'), finn *vas-ikka* 'Kälbchen' (< *vasa* 'Kalb'), óind *asva-kka* 'Pferdchen' (< *asva* 'Pferd'), orosz *myška* 'Mäuschen' (< *myš* 'Maus') — a *-ma* deverbális képző, vö. finn *juoma* 'Getränk', török (?) *yazma* 'Schreiben' — a nominatív igeik *-l* képzője, vö. erzä-mordvin *ekše-la* 'sich baden' (< *ekše* 'kühl'), tat. *baš-la* 'beginnen' (*baš* 'Kopf'), evenki *mū-la* 'Wasser tragen' (< *mū* 'Wasser') — a gyakorító (frekventatív) *-či* képző, vö. finn *ruoskitse-* 'peitschen, schlagen', erzä-mordvin *morsšems* 'halblaut vor sich singen'.

Az uráli nyelvek gyakorító (frekventatív) képzőinek gazdagságáról sem mond túl sokat a nosztratikusan ősnyelv rekonstrukciója. Az uráli nyelvek kb. tíz ilyen szuffixummal rendelkeznek. Ezek genetikusan szoros összefüggésben voltak a gyűjtötöbbs szuffixumaival.

A nosztratikusan ősnyelv igeidőrendszerét érintő adatok nagyon gyérek. Az ősnyelv szintjéig csak a preteritum *-t*-jét lehet visszavezetni, vö. török *getti* 'er ist fortgegangen', német *er machte*, grúz *muša-obdi* 'er arbeitete' stb.

A múlt idő *-j* jele, amely a finnugor nyelvekre különösen jellemző, a nosztratikusan ősnyelvben partikula formájában szerepelt. Ennek prepozitív vagy postpozitív helyzete egyaránt lehetett, vö. ógör. *ἐφερε* 'er trug', finn *tuli* 'er ist gekommen'.

Am az összehasonlítás nagyon valószínűtlen. Az ógörögben az *ε* augenentum egy határozószókból fejlődött ki. Az *i* preteritumjel eredetét a finnugor nyelvekben homály fedi. Ezenkívül ezen időforma párhuzamos megfelelői hiányoznak a török, mongol és dravida nyelvekből.

Az uráliiban szintén létezett a preteritum, melynek *š* volt a jele. Ennek az igeidőnek azonban nincs nyoma a nosztratikusan nyelvekben, jóllehet ez még korábban keletkezett, mint az uráli *-j*-s preteritum.

Illiő-Svityč szerint a nosztratikusan ősnyelvben megvolt az óhajtó mód (optatívusz), melynek *-je* volt a jele. Az indoeurópai nyelvekben ez a jel a tematikus tövekben *i*-vé, az atematikus tövekben pedig *-ie*-vé alakult, vö. ógör. *φεροι* 'möge er tragen'. Illiő-Svityč az indoeurópai optatívuszt összekapcsolja a török és mongol nyelvek hasonló módjával. A török nyelvekben ennek a jele *-aj*, *-yaj*, a mongolokéban pedig *-ja*, *-je*.

A mód kategóriája a különböző nyelvekben viszonylag későn alakult ki. Az indoeurópai nyelvekben a konjunktívusz az aorisztosz erős hatására jött létre. Az uráli nyelvben a feltételes-óhajtó mód jele egy gyakorító-frekventatív szuffixum jelentésének átértelmezéséből keletkezett. Az optatívuszi *-aj* jel a török nyelvekben azonos az *-aj* kicsinyítő képzővel. A török nyelvekben a modalitás végeredményben az eredeti kicsinyítő jelentés átértelmezéséből jött létre. Nehezen lehet elfogadni azt a feltételezést, hogy a nosztratikusan időben, amely negyvenezer évvel ezelőttre tehető, létezett az optatívusz.

Az összehasonlító szótárakban idézni szoktak néhány hasonló hangzású névmási tövet is, amelyekre már az Illiő-Svityč előtt járók is fölfigyeltek.

Érthető, hogy nagyon gyérek és hiányosak azok az adatok, amelyek a nosztratikus ősnyelv grammatikai szerkezetének sajátosságaira vonatkoznak. Az összehasonlítások gyakran kevésbé meggyőzőek. Éppen ezért lehetetlen ezeknek az alapján olyan értékelhető ismeretekhez jutni, amelyek kielégítő módon megvilágítanák a finn nyelv legkorábbi állapotát.

Nézzük most meg azt, hogy a nosztratikus ősnyelv rekonstrukciója milyen újdonsággal szolgál a finn vokalizmus és konsonantizmus történetéhez.

A nosztratikus ősnyelv magánhangzói a finnben nagyjából változatlanok maradnak. A nosztr. *a* hasonló a finn *a*-hoz, vö. nosztr. *Haja* 'treiben'; finn *aja*- u. a., nosztr. *kala* 'Fisch', finn *kala* u. a.; nosztr. *marja* 'Beere', finn *marja* ua. A nosztr. *e* hasonló a finn *e*-hez, vö. nosztr. *kerjä*- 'schreien', finn *kerjätä* 'etw. betteln'; nosztr. *ēla*- 'leben', finn *elä*- ua.; nosztr. *pelni* 'fürchten', finn *pelä-tä* ua. A nosztr. *ä* hasonló a finn *ä*-hez, vö. nosztr. *gäpi* 'Hand', finn *käte*-, *käsi* ua.; nosztr. *kär*- 'steif verbinden', finn *kääri*- 'wickeln'. A nosztr. *o* azonos a finn *o*-val, vö. nosztr. *koki*- 'auf den Spuren folgen', finn *koke*- 'versuchen'; nosztr. *Honca* 'Ende, Rand', finn *otsa* 'Stirn'. A nosztr. *u* azonos a finn *u*-val, vö. nosztr. *duli* 'Feuer', finn *tule*-, *tuli* ua.; nosztr. *burā* 'Schneesturm', finn *purkku* ua. A nosztr. *ü* hasonló a finn *ü*-höz, vö. nosztr. *kūta*- 'verbinden', finn *kytke*- 'fesseln, koppeln'; nosztr. *kūla*- 'frieren, Kälte', finn *kylmä* 'kalt'. A nosztr. *i* azonos a finn *i*-vel, vö. nosztr. *kiivi* 'Stein', finn *kivi* ua.; nosztr. *kir* 'Reif', finn *kirte*, *kirsi* ua.

Van néhány egyedi eset, amelyben a nosztratikus és a finn magánhangzók nem esnek egybe, így pl. nosztr. *a* > finn *o*, nosztr. *i* > finn *a*, nosztr. *e* > finn *a* stb. Az ilyen inkongruenciák oka azonban tisztázatlan, de ez nem cáfolja meg azt a tényt, hogy a nosztratikus magánhangzók jól megőrződtek a finnben.

Ebben az esetben a nyelvtörténet legnagyobb csodájával van dolgunk. A nosztratikus ősnyelv mintegy negyvenezer évvel ezelőtt létezett. A nosztratikus ősnyelv vokalizmusa e hosszú idő folyamán számottevő változások nélkül maradt meg a finnben.

A nosztratikus ősnyelv Illič-Svityč által rekonstruált mássalhangzó-rendszere abban különbözik a finnétől, hogy az előbbiben voltak abruptív és laringális mássalhangzók is. A finnben ezek közül nem mind maradt fenn, vö. nosztr. *kaiwa*- 'graben' abruptív *K*-val és finn *kaiva*;; nosztr. *ēla*- 'leben' laringális kezdőhanggal és finn *elä*-; nosztr. *Haja*- 'treiben' és finn *aja*-.

Feltehető, hogy a nosztratikus szóeleji zöngés mássalhangzók az uráli ősnyelvben zöngétlenné váltak, vö. nosztr. *duli* 'Feuer', finn *tuli*; nosztr. *bara* 'groß', finn *paras* 'der beste'. Mind az uráli, mind a nosztratikus ősnyelvben feltételeznek a kutatók egy különleges *l* hangot. Ez az *l* a finnben *t*-vé változott, vö. nosztr. *lamHa* 'Faulbaum', finn *tuomi*; nosztr. *majla* 'süßer Baumsaft', finn *maido* 'Milch'. A nosztratikus affrikáták eltűntek a finn nyelvből.

A laringális hangok megléte a nosztratikus ősnyelvben kétségtelennek tűnik.

Illič-Svityč feltételezi a laringális hang meglétét minden olyan esetben, amikor a magánhangzók hosszúságát próbálja tisztázni, pl. a finn *otsa* 'Stirn' megfelel az ótörök *üč* 'Ende, Spitze' szónak, melyben hosszú az *ü*. Ezt a hosszúságot Illič-Svityč a nosztratikus alapalakra feltételezett szókezdő laringális hanggal magyarázza, pl. *Honca* 'Ende, Spitze'.

Az ősnyelvre jellemző magán- és mássalhangzó-rendszer rekonstruálásának a helyessége sok esetben azoknak az etimológiáknak a helyességétől függ,

amelyek Illič Svityč szótárában szerepelnek. Ebből a szótárból hetvenhárom olyan etimológiát vizsgáltunk meg, amelyben a szerző finn szavakat vet össze indoeurópai, uráli, mongol, török, sémi-hámi, dravida és kartvél szavakkal.

Ezeket az etimológiákat három csoportba lehet osztani: 1. hibás etimológiák, 2. túl hipotetikus etimológiák, 3. rejtélyes etimológiák.

A hibások közé tartoznak azok az etimológiák, amelyeknek alapjául hangutánzó—hangulatfestő szavak szolgáltak. A nosztratikus nyelvek szótára számos ilyen etimológiát tartalmaz. Néhány példa: finn *pora* 'Bohrer', lat. *forare* 'bohren', ónémet *boron*, nosztr. *burā-* 'bohren'; finn *sorottaa* 'tröpfeln', tamil *čor-* ua., mongol nyelvjárási *čur* 'fließen, strömen', magyar *csorog* 'fließen', nosztr. *čur-* 'tröpfeln'; finn *kurke-*, *kurki* 'Kranich', arab *kurkij* ua. ófélnémet *Kranuh* ua., malajalam *kurijan* ua., nosztr. *kar/kur* ua.; finn *ime-saugen*, ótörök *-ām-* ua., mongol irodalmi *em-kü-* ua., nosztr. *Hemi-* 'saugen, schlucken'.

Mint tudjuk, a hangutánzó szavakkal nem lehet a nyelvek genetikus rokonságát bebizonyítani, ugyanis ezen szavak egybeesése nem rokon nyelvekben is megtörténhet, vö. a finn *sopottaa*, orosz *šeptal* 'flüstern', román *șopti-*; ógörög *βάρραχος* 'Frosch', erzä-mordvin *vatrakš*; ógörög *κόραξ* 'Rabe', csere-misz *korak* 'Krähe', csuvas *šor-* 'rieseln', zürjén *šor* 'Bach'; finn *puuskua* 'blasen', ógörög *φωδάω*, svéd *blaska* 'plätschern', orosz *pleskatsja*.

Van néhány olyan eset, amelyben a szavak hibásan lettek összehasonlítva, vö. a finn *taka* 'hinter' (összetételekben), *takana* 'hinter' a török *jaq-sich* 'näher' igével van egybevetve, a finn *tuli* 'Feuer' szót a török *jyly* és a mongol *dulan* 'warm' szóval veszi azonosnak a szótár. Ennek alapján következtették ki a *duli* nosztratikus alapalakot. A nosztratikus *d-*nek *j-*vé alakulása a török nyelvekben azonban kevésbé valószínű.

A finn *herä-* 'sich erwecken' igét a török *sez-* 'fühlen', lat. *servare* 'retten', mongol *sere-* 'zweifeln' és sémi-hámi *shr-* 'wachen' igékkel rokonítják. A finn *herä-* egybevetése a török *sez-*zel Ramstedtnek azon a hipotézisén alapul, amely szerint az altaji ősnelvben létezett egy palatális *ř*, ami a török nyelvekben *z* lett. Az *ř* megléte az ősaltajiban azonban nagyon kétséges. A veláris magánhangzós szavakban a palatális *ř* nem szerepelhetett. Ennek alapján a török *qyz* 'Mädchen' nem származhatott a *qyř* szóból. A finn *teke-* 'machen' szót Illič-Svityč az indoeurópai *dhe-* 'legen' igével veti egybe. Ezeket a nosztratikus *da²₁*-alapalakra vezeti vissza. A finn *vuo* 'Strom' azonban nem felel meg a nosztratikus ősnelv laryngális *ʷ* hangjának. A finn *vuo* 'Strom' a szótár szerint az északi vogul *au*, az osztják *ox*, *oy* és a tunguz (*ū*)*a* 'Welle' sorába tartozik. Ezeknek *Huwa* a kikövetkeztetett nosztratikus alapalakja. Ez azonban rosszul van rekonstruálva, mert az osztják *ob* 'Strom' a *γ*-nak ebben a szóban való meglétét mutatja.

Túl hipotetikus etimológiák is találhatók az Illič-Svityč által javasoltak között. Ilyen pl. ógörög *φύω* 'wachsen' ~ óind *bhū* 'sein' ~ litván *būti* 'sein' ~ finn *puu* 'Baum'. Az uráli nyelvekből azonban hiányoznak olyan utalások, amelyek szerint a *puu* hangsornak 'wachsen' jelentése is lenne. A finn *elä-* 'leben' szót Illič-Svityč a tamil *il* 'Haus' és ótörök *äl* 'Volk' szóval rokonítja, ez azonban nagyon kétséges. A finn *kylmä* 'kalt' összefüggése a gót *kalds* 'kalt' és tamil *kulir* 'Kälte' szavakkal is kétségbe vonható. A finn *käsi* (a tő: *käte-*) az ógörög *χεῖρ* 'Hand' (< *ghes-r*) párjaként szerepel. A *t-*nek *i* előtti *s-*szé válása azonban tipikusan balti-finn jelenség, amelynek összekapcsolása az indoeurópai nyelvekben mutatkozó heteroklitikus ragozással aligha lehetséges.

A finn *kara* 'Spindel egybevetése a burját *gar-* 'ausgehen' igével szintén kétséges.

Rejtélyes etimológiák. Van egy egész sor olyan szó, amely a finnben és a többi nosztratikus nyelvben valóban azonosan hangzik. I yenek pl. finn *nimi* 'Name' óind *nama*, lat. *nomen*, ógörög *ὄνομα*, német *Name*; finn *kylä* 'Dorf', csuvas *kil* 'Haus', tamil *kuli* 'Familie'; finn *koj* 'Motte', hegyi altaji *kuja* 'Motte'; finn *kyty* 'Schwager' ótörök *küdägü* 'Schwiegersohn'; finn *kuori* 'Rinde', latin *corium* 'Leder', orosz *kora* 'Rinde'; finn *murtaa* 'brechen', óind *mardati* 'zerreißt', tamil *muri* 'Bruchstück' stb.

Nehéz eldönteni, hogy ezek a hasonló hangzású szavak valóban a nosztratikus nyelvek rokonságát bizonyítják-e vagy csak véletlen egybeesések.

Ezenkívül is akad néhány gyenge pont a nosztratikus hipotézisben.

Először is nagyon kétséges a sémi nyelveknek a nosztratikus nyelvcsaládba való tartozása. Teljesen fölfoghatatlan az, hogy miként lesz a nosztratikus ősnyelv magánhangzóból és mássalhangzóból álló szógyöke a sémiben két-három mássalhangzós gyökké; vö. nosztr. *buŕa* 'sieden', finn *porise-*, *porista* 'brodein', sémi-hámi *br*; nosztr. *ḍaka* 'nahe', finn. *taka* 'hinter', kusita *ḍk* 'nahe'. Hasonló változásokra nincs példa a nyelvtörténetben.

A finn szavak összehasonlítása a sémi nyelvek szavaival nem ad semmi hasznosíthatót a finn nyelv történetéhez; vö. finn *taka* 'hinter', sémi-hámi *ḍk* 'nahe', finn *kivi* 'Stein', a csádi nyelvben *kw*, finn *lipa* 'schlupfrig', sémi-hámi *lp* stb.

A sémi szógyök hangállománya nagyon korlátozott. Egy és ugyanazon mássalhangzó-kapcsolat több jelentéssel rendelkezhet, vö. *qr* 'rufen' és 'Eis', *mn* 'denken' és 'Mensch'. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a finn nyelv történetének szempontjából a finn szavak összevetése a sémiekkal semmi haszonnal sem jár.

A finn nyelvnek a kartvéli nyelvekkel, különösen a grúzzal való genetikus rokonsága is fölöttébb kétséges, v~. finn *teke-* 'machen', grúz *d(w)* finn *elä-* 'leben', ógrúz *er* 'Volk'; finn *kyty* 'Schwager', grúz *kwisal*; finn *sorotaa* 'tröpfeln', ógrúz *cwar-*; finn *kivi* 'Stein', grúz *kwa*.

Azokban a hasonló hangzású szógyökökben, amelyek a különböző nosztratikus nyelveket egymással összekötik, gyakran előfordulnak olyan hangkapcsolatok, amelyeknek szerkezete a következő: *C + V +* egy hang az *m*, *n*, *r*, *l* mássalhangzók közül. Ilyen hangkapcsolat azonban a világ sok nyelvének szavaiban előfordul. Így nagyon könnyen előfordulhatnak véletlen hangsorbeli egybeesések is.

A nosztratikus ősnyelv magánhangzó-rendszerének rekonstruálásában Illič-Svityč az uráli nyelvekhez igazodik, a mássalhangzó-rendszerében viszont a sémi-hámi és a kartvéli nyelveket tartja szem előtt. Ennek során azonban még mindig számos tisztázatlan pont marad az indoeurópai vokalizmusban és konzonzantizmusban.

A nosztratikus nyelvek szótára sok megoldatlan problémát tartalmaz. Ilyen például az, hogy miért felel meg a török nyelvek veláris *q*-ja szabályosan a sémi veláris *q*-nak, amikor a török nyelvekben a veláris *q* meglétét a magánhangzó-harmónia határozza meg. Miért hiányzott eredetileg a magánhangzó-harmónia a török és uráli nyelvekből? Az is tisztázatlan, hogy melyik nyelvtípushoz tartozott a nosztratikus ősnyelv. És még számos további kérdés marad homályban.

A nosztratikus hipotézist tehát nem lehet hasznosítani a finn nyelv legkorábbi történetének tanulmányozásában.

B. A. SEREBRENNIKOV

Что может дать ностратическая гипотеза для изучения истории финского языка?

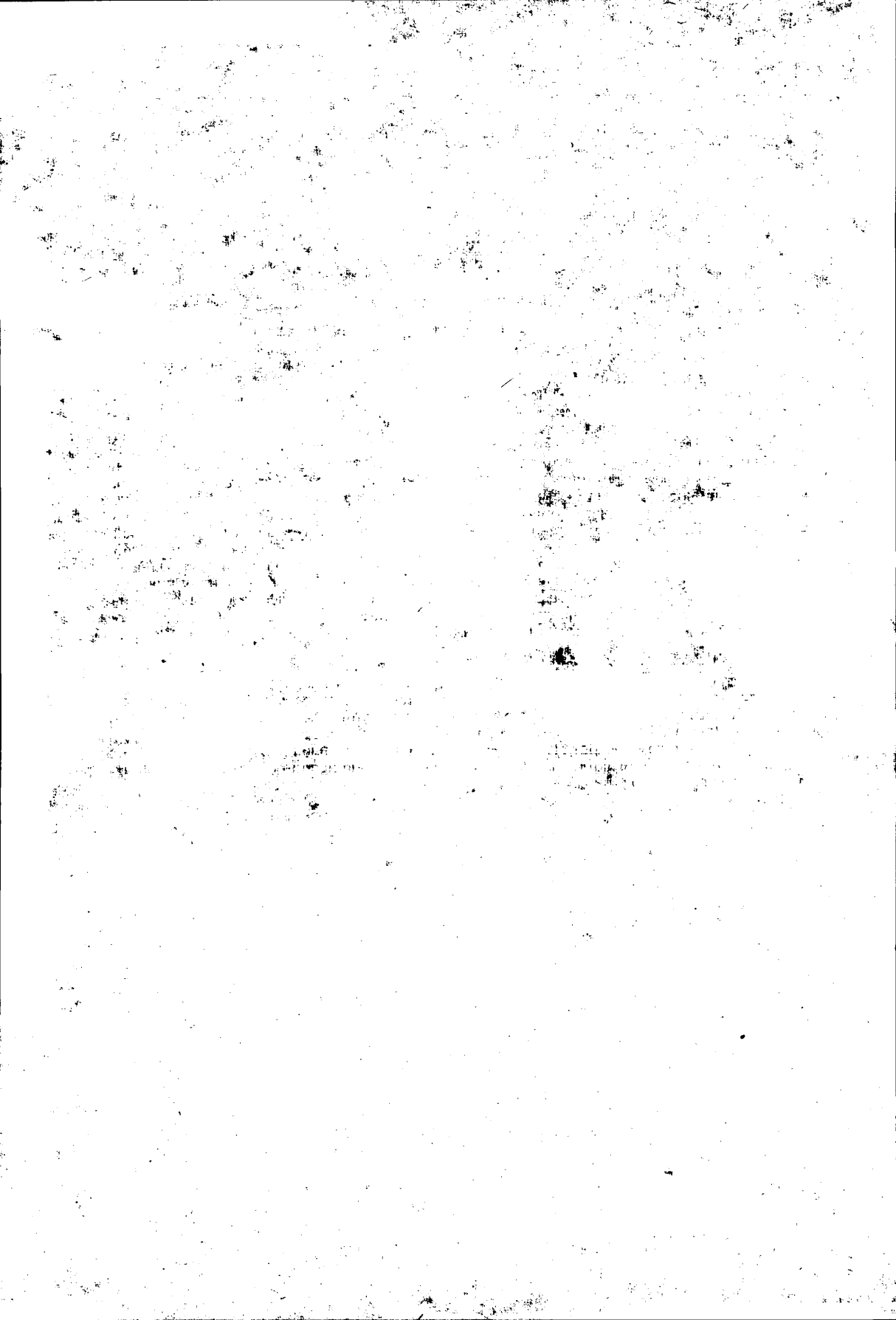
Б. А. Серебренников

В истории языкознания всегда наблюдались попытки сближения установленных семей родственных языков. Индоевропейские языки сближались с семитскими и финно-угорскими, финно-угорские с тюркскими, монгольскими и тунгусо-маньчжурскими, тюркские с монгольскими и т. д.

В современном языкознании эти попытки не только не уменьшились, но заметно увеличились. Наблюдается стремление создать новые семьи родственных языков, включающие очень большое количество членов, например, де-не-финские языки, включающие большое количество языков Старого и Нового света. В. Г. Иллич-Свитыч в своем двухтомном словаре «Опыт сравнения ностратических языков» попытался свести в одну семью шесть семей родственных языков — индоевропейскую, финно-угорскую, тюркскую, монгольскую, тунгусо-маньчжурскую, семито-хамитскую и картвельскую. Сближение этих языков не только в области корнеслова, но также и в области грамматических форм производилось Илличем-Свитычем на основе установленных или фонетических соответствий. С внешней стороны это сравнение представляется вполне правдоподобными. Установление новой семьи родственных языков означало подлинное открытие в области языкознания. Однако при детальном изучении материалов, представленных Илличем-Свитычем, обнаруживаются большие недостатки ностратической гипотезы. Многие сопоставления в области морфологии крайне натянуты и слишком гипотетичны. Но самое удивительное обнаруживается при анализе ностратических корреспондентных звуков ностратического праязыка в финском языке.

Оказывается, что вокализм ностратического праязыка в финском языке на протяжении десятков тысяч лет не подвергся никаким существенным изменениям. Обнаруживаются недостатки и в самой методике сопоставления (сопоставление звукоподражательных слов, некритическое повторение некоторых ошибок алтаистов и т. п.). Мало вероятно также родство финского с картвельскими и семито-хамитскими языками.

В общем и целом ностратическая теория не дает представления об архаическом состоянии ностратических языков и не может быть рационально использована для изучения истории финского языка.

Rekonstrukció és jelentésváltozás

1. Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről című dolgozatomban (BAKRÓ-NAGY 1978, 1979) egy FU kori etimológia elemzése révén bemutattam, hogyan használhatjuk fel a szemantikai jegyekkel való jelentés-leírást az alapjelentés kikövetkeztetésében. Az alábbiakban ennek az elemzésnek a nyomán tovább haladva* a következő kérdésekre próbálok választ keresni: (1.1.) miként állapíthatjuk meg, hogy melyek a rekonstrukció alapját képező leggyakoribb közös jegyek; (1.2.) milyen a viszony a rekonstruált alapjelentés és a leánynyelvi jelentések között (a jelentésváltozások levezetése).

1.1. Elemzett példánkban az egyes jelentések leírása után azt mondtuk, hogy az alapjelentést a leggyakoribb közös jegyekből rekonstruálhatjuk. Csakhogy a „leggyakoribb” kifejezés azt sugallja, hogy kell valaminek — egy meghatározott számnak — lennie, amihez képest ezek a bizonyos jegyek a leggyakoribbaknak mutatkoznak, tehát könnyen úgy tűnhetik, hogy itt valamiféle viszonyításról van szó. Mégpedig olyan viszonyításról, amelyik nem csupán erre az egyetlen etimológiára, hanem az etimológiákra általában érvényes. Azt hiszem, nem lesz nehéz belátni, hogy a rekonstrukció számára felhasználható jegyeknek nincs egy olyan, abszolúte meghatározható száma, amelyhez képest, akár egyetlen etimológián belül is, eldönthető lenne, mit nevezünk leggyakoribb jegyeknek.

Induljunk ki abból, hogy az etimológiában szereplő szavak 13 jelentésének az elemzése eredményeként összesen 22 jegyet kaptunk — a [fizikai cselekvés] jegyet 13-szor, az [érint], [erővel] jegyeket 11—11-szer, az [ember], [egyszer] jegyet 10-szer írtuk fel; azokat a jegyeket, amelyek azt írják le, hogy kit/mit érintünk, összesen 22-szer, amivel érintünk összesen 17-szer tüntettük fel (ez a két utóbbi szám abból adódik, hogy egyetlen jelentésen belül több ilyen jegy is szerepelhetett); a többi jegy ezeknél jóval kevesebb alkalommal szerepelt —, s tételezzük fel, hogy a leggyakoribbak azok a jegyek, amelyek az összes jelentésnek legalább a kétharmadában (13 jelentésről lévén szó, mondjuk, nyolcszor, illetőleg annál többször) fordulnak elő. Ez a kikötés természetesen teljesen önkényes: mondhattuk volna azt is, hogy háromnegyedükben, felükben stb. S valóban: az *olyan fizikai cselekvés, amelynek során az ember egyszer, erővel érint valakit vagy valamit' jelentést e kétharmados többség alapján is rekonstruálhatjuk. Csakhogy ezzel az alapjelentéssel és a gondolatmenettel kapcsolatban, legalábbis két ponton, kételyek merülhetnek fel: az

* Az elemzés eredményét összefoglaló táblázatot (vö. NyK 81:350—351) — amelybe sajnálatos módon több hiba is becsúszott, s amelyet itt már javítva közlünk — a könnyebbség kedvéért l. e dolgozat végén (27. l.).

alapjelentéssel kapcsolatban azért, mert benne csak annyi szerepel, hogy 'érint valakit/valamit' az érintkező dolgokat leíró jegyek helyett, amelyeket pedig az elemzésben felírtunk — [test], [testrész], [kéz], [láb], [eszköz], illetőleg [ember], [állat], [tárgy] —; kérdéses tehát, hogy miért nem ezeket adtuk meg (1.1.1.); a gondolatmenettel kapcsolatban azért, mert a 13 jelentésnek a négy (mordvin, cseremisiz, osztják, vogul) nyelvben való számszerű megoszlása nem azonos, mivel a 13 jelentés közül 4 tartozik a mordvinhoz, 3 a cseremisizhez, 4 az osztjákhoz és 2 a vogulhoz. Azaz a mordvinban és az osztjákban pontosan kétszer annyi jelentéssel dolgozhatunk, mint a vogulban. Márpedig ha egy nyelvből több jelentést elemzünk, akkor magasabb lesz a jegyek száma is, azaz a teljes elemzés végeztével a több jelentéssel adatolt nyelv statisztikánkban is magasabb jegy-számmal szerepel. A közös jegyek kiválasztásakor pedig könnyen előfordulhat — különösen az olyan etimológiákban, amelyekben csak két nyelv szavait rokonítjuk, s amelyek közül az egyikből több jelentés adatolható, mint a másiktól —, hogy a leggyakoribb közös jegyek csupán az egyik, a több jelentéssel résztvevő nyelv lexemáira jellemzőek, a másikkra nem, vagy csak minimális mértékben. Tétélezzük fel például, hogy a már elemzett etimológiának csak két tagja van: a mordvin 4 jelentéssel és a vogul 2 jelentéssel. A táblázatból leolvashatjuk, hogy melyek a leggyakoribb közös jegyek (itt is a kétharmados aránynál, a négyszeri előfordulásnál maradva): a [fizikai cselekvés] mind a hatban szerepel, az [ember], [érint], [egyszer], [erővel], [embert], [állatot] öt-öt esetben, az [eszközzel] jegy pedig négy esetben. Ha most jobban szemügyre vesszük, hogy miből adódtak ezek a számok, azt látjuk, hogy azok közül a jelentések közül, amelyekben az [embert], [állatot] ötször szerepelt, négy csak a mordvinban van meg, a négyszer előforduló [eszközzel] jegy pedig csak a négy mordvin jelentésben van meg (az [erővel], [egyszer] számszerű megoszlása 3/mord./: 2/vog./). A leggyakoribb közös jegyek tehát inkább a mordvin jelentéseit jellemzik, semmint a voguléit. Senkit se tévesszen meg, hogy a fenti jegyekből kirajzolódó jelentés két jegy kivételével megegyezik az egész etimológiára provizórikusan kikövetkeztetett alapjelentéssel. Oka az, hogy a mordvinban vannak meg azok a jelentések (főként az 'üt' és az 'ütlegel'), amelynek jegyei leginkább megfelelnek az alapjelentés jegyeinek, de erre még a jelentésváltozások kapcsán kitérünk. A második probléma (1.1.2.) tehát: miként kellene eljárunk, hogy az ilyen, a rekonstrukciót félrevívó aránytalanságot kiküszöbölhessük, hogy a közös jegyek kiválasztásakor tükröződjék, számszerűen hogyan oszlanak meg a jelentések a nyelvek között.

A felvetett két probléma megválaszolását kezdjük az utóbbival.

1.1.2. Kézenfekvő lenne, hogy az előzetes belső rekonstrukciót ajánlónánk megoldásul, ezzel ugyanis elérhetnénk, hogy minden egyes nyelvből csak egyetlen jegy-sorra redukálódnának a jelentések, azután ezeket összesítve következtethetnénk ki az alapjelentést. A belső rekonstrukciót több okból már korábban is (BARKÓ-NAGY 1979. 340, 342) elutasítottuk, de vizsgáljuk meg most már ezen a példán is, milyen eredményre vezetne (a mellékelt táblázat adatait felhasználva). Az egyes nyelvekből azokat a jegyeket vegyük tekintetbe, amelyek a jelentéseknek legalább a felében előfordulnak annak érdekében, hogy minél kevesebbet kelljen kizárunk, így a mordvinban, a cseremisizben és az osztjákban azokat a jegyeket használjuk fel, amelyek a 4—3—4 jelentés közül legalább kettőben, s a vogulban mind a kettőben megvannak. A belső rekonstrukció eredményeként a következő jegyekkel számolhatnánk:

Jegyek	Mordvin	Cseremisiz	Osztják	Vogul	Összesen
1. [fiz. csel.]	+	+	+	+	4
2. [erővel]	+	+	+	+	4
3. [ember]	+	+	+	—	3
4. [érint]	+	+	+	—	3
5. [egyszer]	+	—	+	+	3
6. [embert]	—	—	+	—	2
7. [állatot]	+	—	+	—	2
8. [tárgyat]	—	+	—	—	2
9. [eszközzel]	+	+	—	—	2
10. [lábbal]	—	—	+	+	2
11. [állat]	—	—	+	+	2
12. [többször]	+	+	—	—	2

A további nyolc jegy csupán egyszer-egyszer fordul elő.

A belső rekonstrukciónak megfelelően most már csak ezek közül kell kikeresnünk a közöseket: a [fizikai cselekvés] és az [erővel] valamennyiben közös; a cselekvés végzőjét leíró jegy három esetben [ember], két esetben [állat], az [érint] három nyelvben szerepel (a vogulban nincs kijelölve), háromszor szerepel az [egyszer] és kétszer a [többször] jegy; a cselekvés eszközét leíró jegyek közül az [eszköz], [láb] kétszer-kétszer, a [kéz] csak egyszer van meg; amire a cselekvés irányul: [embert], [állatot], [tárgyat] kétszer-kétszer (a vogulban nincs kijelölve). Azok a jegyek, amelyek csupán egyszer-egyszer vannak kijelölve a közös jegyek kiválasztásánál nem jöhetnek számításba, tehát csak az első 12 jegyet vehetjük figyelembe. Az ellentmondás azonnal kiderül, ha például a 9. és 10. jegyet nézzük, hiszen az előbbi az obi-ugor nyelvekben nem fordul elő, az utóbbi viszont a volgaiakban nem (de nagyon hasonló a helyzet a 3. és 11., és az 5. és 11. jegyek esetében is). Magyarazatként kínálkoznék esetleg, hogy a volgai és az obi-ugor nyelvek jelentései jelentésváltozásokon mentek át: a mordvinban és a cseremisizben úgy szűkült a jelentés, hogy csak az [eszközzel] jegy maradt meg bennük, az osztjákban — vogulban pedig csak a [lábbal]. E magyarazatot talán még el is fogadhatnánk (a jelentésváltozások kapcsán még visszatérünk rá), ha nem kellene számolnunk azzal a ténnyel, hogy volt egy olyan jelentésünk, amelyiknek a jegyei, a cselekvés eszközét leíró jegyek kivételével, megegyeztek az előzetesen kikövetkeztetett alapjelentés jegyeivel. Ez a mordvin (I.) 'üt' volt, amelyikben a [lábbal] jegy nem volt meg, s az [eszközzel] is csak a [kézzel] mellett vagylagosan. Folyamodjunk itt is a jelentésváltozáshoz, s mondjuk azt, hogy a [kézzel] jegy az 'üt'-ben csak másodlagosan, jelentésváltozás következtében írható fel? Vajon értelmes-e magyarazgatni olyasvalamit, ami az összes megvizsgált jelentés közül a legkevésbé szorul magyarazatra, mivel 1) ez egyezik meg leginkább a rekonstruálható alapjelentéssel, és 2) ezen keresztül — mint látni fogjuk — vezethető le a többi mordvin és cseremisiz jelentés is. Megállapítható tehát, hogy az előzetes belső rekonstrukció itt sem vezet eredményre. A megoldást éppen az említett 'üt' kínálja: minden leány-nyelvből csak egyetlen jelentés jegyeit használhatjuk fel a rekonstrukcióban, és ez nem valamilyen előzetesen rekonstruált proto-leány-nyelvi jelentés, hanem egy az adatoltak közül. Az, amelyik szemantikai jegyeit tekintve a legközelebb áll a többi

leány-nyelv egy-egy jelentésének a szemantikai jegyeihez. Táblázatunkon végigtekintve azonnal kiderül, hogy a mordvinban az 'üt', a cseremiszbén a 'bevág', az osztjákban és a vogulban a 'rüg' képviseli ezeket a jelentéseket, ezek őrizték meg, úgymond, legjobban a kikövetkeztethető eredeti jelentést, és ezeken keresztül vezethetjük le a többi jelentést is.

Az alapjelentés kikövetkeztetéséhez tehát a következő jegyeket kell alapul vennünk:

Jegyek	Mordvin I. 'üt'	Cseremisiz V. 'bevág'	Osztják-vogul IX/XIII. 'rüg'
[fiz. csel.]	+	+	+
[ember]	+	+	+
[állat]	-	-	+
[érint]	+	+	+
[kézzel]	+	-	-
[eszközzel]	+	+	-
[lábbal]	-	-	+
[egyszer]	+	+	+
[erővel]	+	+	+
[embert]	+	-	+
[állatot]	+	-	+
[tárgyat]	+	+	+
[okozza, hogy behatol]	-	+	-

Ezek közül a következő jegyeket találhatjuk meg mind a négy nyelvben: [fizikai cselekvés], [ember], [érint], [egyszer], [erővel], [tárgyat]. Ezek a jegyek azonban még mindig nem elegendőek ahhoz, hogy az alapjelentést rekonstruálni tudjunk. Feltehetően nincsenek olyan igék, amelyeknek jelentései ezekkel a jegyekkel leírhatók volnának, ha tudjuk, hogy az ún. érintést jelentő igék (contact verbs) legalább két argumentumúak: „The surface-contact verbs *hit, touch, strike, etc.* require conceptually at least two arguments in all of their uses, namely the objects which come into contact, but they accept as a third argument the animate being that is responsible for the coming-into contact” (FILLMORE 1971. 375). Az ilyen típusú igék jelentéseinek a leírásában tehát feltétlenül szerepelnie kell két jegynek, amelyek az egymással érintkező dolgokat írják le, de még egy harmadik is lehetséges, ti. a cselekvés végzőjét leíró jegy (amit nálunk az [ember] képvisel). Az elengedhetetlen kettő közül viszont csak egy olyat tudunk kijelölni, amelyik mind a négy igében szerepelt: [tárgyat], tehát megoldásra vár továbbra is, hogy milyen jegyeket használhatunk fel a rekonstrukciónkhoz. Mivel e probléma szorosan összefügg korábban említett első kérdésünkkel (ti. miért 'érint valakit/valamit' formában fogalmaztuk meg az alapjelentést a megfelelő jegyek felírása helyett), az alábbiakban megpróbáljuk megkeresni rájuk a közös választ.

Az eddig elmondottak összefoglalásául azonban már most érdemes megállapítani a következőket:

— az egyes leány-nyelvi jelentések elemzése után a közös jegyek kiválasztásakor minden nyelvből csak egyetlen jelentés jegyeit használhatjuk fel, amelyek azonban nem valamilyen előzetes belső rekonstrukcióval kialakított, hipotetikus jelentés jegyei; ezzel elkerülhető, hogy a több jelentéssel résztvevő nyelvek jelentéseinek jegyei domináljanak;

— nem a közös jegyek száma határozza meg, hogy melyek képezhetik a rekonstrukció alapját, hanem a jegyek minősége az, hogy együttesen és ellentmondásmentesen leírassunk velük egy jelentést, még ha az rekonstruált jelentés is.

1.1.1. Térjünk most vissza említett kérdéseinkhez. Fenti táblázatunkból leolvasható, hogy azok a dolgok, amelyek érintkeznek egymással, a következő jegyekkel vannak leírva:

— amivel a cselekvést végzik: [kézzel], [eszközzel], [lábbal]

— amire a cselekvés irányul: [embert], [állatot], [tárgyat].

Láttuk, hogy ezek közül csupán a [tárgyat] szerepel mind a négy esetben, a többi csak egy vagy két esetben fordul elő. Korábban, a mordvin 'üt' kapcsán, már utaltunk arra, hogy milyen félrevezető lehet, ha mindezeket a jegyeket együttesen az alapjelentés jegyeinek tekintenénk, és egyedül a jelentés megváltozására hárítanánk a problémákat. Arról van szó ugyanis, hogy ha ezt a hat jegyet a rekonstruálható alapjelentés jegyeinek tekintenénk, egy olyan ige rajzolódna ki előttünk, amelyiknek a jelentése egyaránt lehetett például 'üt' és 'rüg'. Ez a megoldás felerészben elfogadható, hiszen létezhetnek (létezhettek) ilyen jelentések, és az [embert], [állatot], [tárgyat] jegyekkel még kimerítően leírhatnánk mindazokat a dolgokat, amelyeket valamiképpen érinteni lehet. Más a helyzet viszont az előbbi három jeggyel: egyrészt azért, mert hiába igyekeztünk is körültekintően elemezni az egyes jelentéseket, mégsem vehetjük biztosra, hogy valamikor a kikövetkeztethető igének a jelentése valóban csak ezeket a jegyeket tartalmazta, és másokat nem. Ez különösen az 'üt' és a 'bevág' típusúaknál okoz bizonytalanságot. Szinte lehetetlen elsorolni, hogy mi minden jöhetne számításba, mint a cselekvés eszköze. A 'vág' esetében automatikusan arra gondolunk, hogy valamilyen éles szerszámmal van szükség (az elemzéskor ezt még fel is írtuk; vö. BAKRÓ—NAGY 1979. 346), holott például valamilyen puhább tárgyat akár egy életlen szerszámmal is ketté lehet szelni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú jelentéseknél szemantikai szempontból nem feltétlenül az eszköz leírása a lényeges, hanem a változás, amelyik az érintés következménye (vö. BAKRÓ—NAGY: i.h.). Az 'üt' típusúaknál hasonló a helyzet, mert ugyan mi mindennel lehet ütni? Éppen ezért biztonságosabbnak látszik a rekonstrukció számára kijelölt jegyek közé egy [eszköz] jegyet fölvennünk, amelyről viszont tudunk kell most már, hogy a cselekvés eszközét írjuk le vele összefoglalóan, és függetlenül attól, hogy az testrésze-e vagy valamilyen tárgy. Megtehetjük ezt annál is inkább, mert valamilyen [eszköz]-t mind a négy jelentésünkben felírhattunk, még ha ezek nem is voltak azonosak.

1.2. Ezek után megállapíthatjuk, hogy az alapjelentést a következő jegyekkel írhatjuk le: [fizikai cselekvés], [ember], [érint], [eszközzel], [egyszer], [erővel], [embert], [állatot], [tárgyat].

2. A rekonstrukciót csak akkor tekinthetjük befejezettnek, ha annak eredményét valamilyen módon igazolni is tudjuk. (Befejezettnek, és nem véglegesnek: „But more evidence, or different evidence . . . can bring new insight which may at any time make necessary to change the reconstruction of a phone or of a morph” írja M. R. HAAS (1970. 130), s mindez a rekonstruált alapjelentésekre, sőt, módszereinkre is érvényes.) Ennek egyik módja az, ha a leány-nyelvi jelentéseket megfelelően le tudjuk vezetni a rekonstruált alapjelentésből.

2.1. A kikövetkeztetett alapjelentés szemantikai jegyek együtteseként áll előttünk, következésképpen az egyes leány-nyelvi jelentéseket is a jegyekkel leírt formájukban kell egybevetnünk az alapjelentéssel. A leány-nyelvi jelentések szemantikai jegyei metanyelvi, a velük leírt jelentések viszont természetes nyelvi, adatoltak. Az alapjelentés szemantikai jegyei ugyancsak metanyelvi, de az a jelentés, amelyet velük leírunk már nem természetes nyelvi, hanem szintén metanyelvi, de ezen felül még hipotetikus is. Ha pedig hipotetikus, tehát legfeljebb valószínűsíthető, de — adatokkal — nem bizonyítható, mindazok a viszonyok, amelyek közte és a metanyelvi szinten megadott, de adatokkal bizonyítható leány-nyelvi jelentések között megállapíthatók, szintén hipotetikusak. E hipotetikus relációk, mint látni fogjuk, sokszor relációk sorozataként jelenik meg, azaz a jelentésváltozás több, egymást követő lépésben, közbülső stádiumon keresztül valósul meg. Így az ilyen jelentésváltozásokat relációk egymásutánjaként, sorozataként fogjuk fel.

A relációk meghatározásában LEECHET (1976. 99—102) követem, aki négy, két párba oszló komponenciális relációt állít fel a lexémák alakja, illetőleg jelentése között. Az egyik párba tartozik a szinonímia és a poliszémia, amelyek alakok és jelentések közötti viszonyok (ezekkel nekünk most nincs dolgunk); a másik párba a hiponímia és az inkompatibilitás, amelyek jelentések közötti viszonyok. Hiponímiáról beszélünk akkor, amikor két jelentés közül az egyik magában foglalja a másikat, az inkompatibilitás ennek az ellentéte (két jelentés kizárja egymást). Ezek a relációk szinkrón szintek lexémáinak a jelentései között vannak meg. Mi most a diakroniában próbáljuk alkalmazni őket, mégpedig a következők alapján:

1. A diakronia — a nyelvi változás folyamata — egymást kronológiai rendben követő szinkrón szintek egymásutánja. (Az, hogy mit nevezünk szinkrón szintnek, teljesen önkényes.) A változás meghatározása e szinkrón szintek közötti egyezések és különbségek feltárása révén valósul meg.

2. A jelentés megváltozásának alapvető feltétele, hogy egy lexémát eredetibb és újabb (másodlagos) jelentésében, egy bizonyos szinkrón szinten, egy bizonyos ideig egyidejűleg használjanak. Ezen egyidejű használat következtében gyökeresedhetik meg a lexéma újabb jelentésében (is) a nyelvi használatban.

3. Mivel a jelentés valamilyen irányú megváltozása szükségszerűen feltételez egy olyan szinkrón szintet, amelyben az eredetibb, és a nyelvhasználatban egyre terjedő, újabb jelentés egyidejűleg létezett, a közöttük levő viszony a szinkroniában érvényes relációkkal jellemezhető.

4. A több lépésben lejátszódó jelentésváltozás több, egymást követő szinkrón szintet tételez fel, így az ilyen változások a szinkroniában érvényes relációk sorozataként határozhatók meg. Ezekben az esetekben a megelőző szint újabb (másodlagos) jelentése a rákövetkező szintben eredetibb jelentésként van jelen.

Természetesen bárki megkérdezhetné, hogy miért nem a hagyományos kategóriákkal jellemzem a jelentésváltozásokat. Mivel a fenti négy pontban mondottakat még etimológiánk jelentésváltozásainak vizsgálata előtt egy külön példán is illusztrálni szeretném, erre a kérdésre is a példa elemzése során válaszolok.

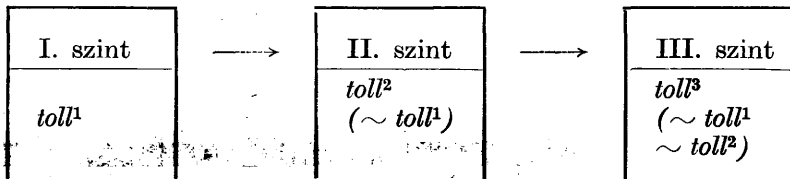
2.1.1. A *toll* szónak a mai magyar köznyelvben két (nem átvitt) jelentése van: 'madártoll' és 'íróeszköz'. E két jelentés szinkrón szempontból egymástól független. Történetileg a második jelentés az elsőből keletkezett. A két mai

jelentés közötti közbülső szintet a 'lúdtoll' képviseli, azaz egy olyan toll, amelyet íróeszközként használtak. Ezek szerint a következő szintekkel kellene számolnunk:

I. amikor még csak 'madártoll' ($toll^1$) jelentésében használták;

II. amikor 'madártoll' ($toll^1$) és 'egyfajta írásra használatos madártoll' ('lúdtoll') ($toll^2$) jelentésében is használták;

III. amikor 'lúdtoll' ($toll^2$) és 'íróeszköz' ($toll^3$) jelentésében is használták, a továbbra is megtartott 'madártoll' ($toll^1$) jelentés mellett. A közbülső szintet képviselő jelentés ($toll^2$) a mai magyar köznyelvben már nem él, de adatolható.

A jelentésváltozás szempontjából számunkra a II. és a III. szint az érdekes.

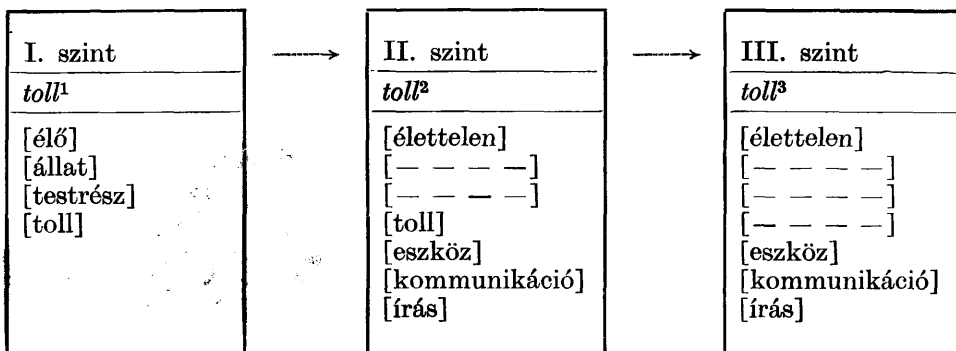
II. szint: $toll^1$ és $toll^2$ jelentésviszonyát hagyományosan metaforikus alapon, névátvitellel létrejött jelentésváltozásnak nevezhetjük, mivel ebbe a kategóriába sorolhatók azok a jelentésváltozások is, amelyeknek alapja egy tárgynak (esetünkben állati testrészt) új funkcióban való használata (tehát a madártollak közül a lúdtollnak írásra való használata, íróeszköz lesz belőle). Ami változatlan: mindkettő madártoll; ami új: a funkció.

III. szint: $toll^2$ és $toll^3$ jelentésviszonya hagyományosan szintén metaforikus alapon magyarázható. Ebbe a kategóriába tartoznak azok a jelentésváltozások is, amikor egy azonos funkciójú tárgyat más anyagból stb. készítenek. Ami itt változatlan: a funkció (tehát, hogy tintával való írásra használják); ami változó: az anyag, amiből készül, és a forma.

Mindezek értelmében tehát azt mondhatjuk, hogy az I. és II. szint, és a II. és III. szint között lezajlott két jelentésváltozás alapja metaforikus viszony, és névátvitellel történt. Tudniillik a jelölt tárgyak között van olyan azonosság és különbözőség az egyes szintek között, amelyek metaforikusoknak nevezhetők, ezek szolgálnak alapul, indukálják a jelentésváltozást. E viszonyok tehát nyelven kívüli viszonyok. A tárgy (funkciójának, anyagának, formájának) megváltozása kívülről hat a nyelvre, nyelven kívüli ok, amelyik aztán a nyelvben (a jelentésben) változást hoz létre, amennyiben ugyanannak a lexémának egy újabb jelentése jelenik meg (olyan jelentés, amelyik azonban nem független az eredetibb jelentéstől). Ez az újabb jelentés a nyelv, illetőleg a jelentés rendszerének egy eleme, s mint ilyen viszonyul a rendszer többi eleméhez. Ez az utóbbi viszony tehát már nyelven belüli viszony, de nem jellemezhető a nyelven kívüli kategóriákra érvényesíthető viszonyokkal, azaz nem mondhatjuk, hogy például metaforikusak, tekintettel arra, hogy a jelentéseknek nincs olyan tartalmi, anyagi, funkcióbeli hasonlósága vagy azonossága, amilyen a dolgoknak, fogalmaknak van. Így például a jelentéseknek nem lehet az a funkciója, hogy írásra használják, és nem készülhet sem lúdtollból, sem más anyagból. Világos tehát, hogy a jelentésváltozások vizsgálatában el kell különítenünk egymástól a jelentésváltozást kiváltó, nyelven kívüli okok vizsgálatát meg az eredetibb és újabb jelentések közötti viszonyok vizsgálatát,

mely utóbbihoz azonban nyelven kívüli eszközökre, magyarázatokra már nincs szükség.

Visszatérve most már példánkhoz, elmondhatjuk, hogy a *toll* jelentésének változásait kiváltó okokat ismerjük, klasszifikáltuk, de nem határoztuk meg az eredeti és újabb jelentések közötti relációkat.

A felírt jegyekhez — amellyel persze inkább taxonómiát jelölünk — magyarázatul a következőket:

— a *toll*¹ leírására ennél a négy jegynél többre nincs szükség, jöllehet a madár tolláról sokkal többet tudunk. E tudásunk azonban enciklopedikus, szemantikai jegyekkel nem írható le, pontosabban a jelentés-leírás szempontjából e tudásunk lényegtelen. A *toll*¹-ről az ÉrtSz.-ban a következő áll: „A madár testén levő, vékony gerincből álló és ezen, kétoldalt síkban sűrűn elhelyezkedő finom, lemezes száálakból álló szaruképződmény.” Csakhogy ez tudományos definíció, és nem a *toll*¹ jelentése, mint ahogyan a *macskának* sem az, hogy emlős, gerinces, a ragadozókhöz tartozó élőlény. A magyar nyelv ismerője helyesen használhatja *toll*¹ szavunkat, anélkül, hogy tisztában volna a toll szaruképződmény voltával. Az, hogy a madártollnak gerince van, hogy lemezes száálakból áll, nem a jelentésnek, hanem ennek a bizonyos állati testrésznek a része.

— kérdés lehet továbbá, miként szerepelhet a 'toll' mint jelentés is és mint jegy ([toll]) is? Úgy, hogy az előbbi a természetes nyelv eleme, az utóbbi pedig egy metanyelvé. A [toll] még egy sor jelentés elemzésében felírható. Itt az I. szintben egy bizonyos állati testrészt jelölő lexéma jelentését próbáltuk leírni vele, a II. szintben viszont ugyanez a jegy már inkább azt írja le, amiből az eszköz készült. Itt az [állat], [testrész] már nem eleme a denotatív jelentésnek, ezek olyasvalamik, amiket tudományosan tudunk a tárgyról. Hasonlóképp az is, hogy a lúd tolla volt alkalmas az írásra, hogy a madarak osztályán belül mi különbözteti meg a ludat a többi madártól, s hogy mi a különbség madár és emlős állat között.

A három szint közül a II. a változás első szakaszának, a III. szint a második szakasznak a „végállomását” jelzi. A II. szint előtt játszódhatott le ugyanis az a változás, amelyben az [élő], [állat], [testrész] jegyek fokozatosan megszűntek a denotatív jelentés jegyeinek lenni, az [élettelen], [eszköz], [kommunikáció], [írás] jegyek pedig fokozatosan azokká lettek (alább kerek zárójelben állnak). Ugyanez vonatkozik a II. és a III. szint között a [toll] jegyre is. Ezek az „átmeneti sztátuszú” jegyek inkább a szó konnotatív jelentésének a

jegyei. (Ehhez hasonló elemzésre vö. LEECH 1976. 123; továbbá igen tanulságosak STERN 1965. 301, 353, 381 levezetései). A toll jelentésének változásait most már így ábrázolhatjuk:

Jegyek	I. szint toll ¹	*II ₁ szint	*II ₂ szint	II. szint toll ²	*III ₁ szint	III. szint toll ³
[élő]	+	+	(+)	-	-	-
[élettelen]		(+)	+	+	+	+
[állat]	+	+	(+)	-	-	-
[testrész]	+	+	(+)	-	-	-
[toll]	+	+	+	+	(+)	-
[eszköz]		(+)	+	+	+	+
[komm.]		(+)	+	+	+	+
[írás]		(+)	+	+	+	+

Nézzük meg a szintek közötti viszonyokat: az egyes sorok között a + kijelölésű jegyek számát tekintve tisztán mennyiségi a különbség. Másként fogalmazva: a jegyekkel leírt jelentések közül mindegyik magában foglalja vagy az előtte állót vagy az utána következőt:

$$I. \supset *II_1, *II_2 \subset II., *III_1 \subset III.$$

ami azt jelenti, hogy *II₁ és *II₂ magában foglalja I.-et egyfelől és II.-t és *III₁-et másfelől, illetőleg II. és *III₁ magába foglalja III.-at. Így I. és *II₁, *II₂ között, *II₁, *II₂ és II. között, valamint II., *III₁ és III. között a viszony hiponímikus, azaz a jelentésváltozás hiponímikus viszonyok sorozatában írható le.

2.1.2. Ezek után térjünk vissza rekonstruált alapjelentésünkhöz, s a fenti módszert alkalmazva vizsgáljuk meg, hogy milyenek azok a relációk, amelyeken keresztül ebből az alapjelentésből az egyes leány-nyelvi jelentéseket levezethetjük.

*J₁: a rekonstruált alapjelentés jegyei. (Emlékeztetünk arra, hogy *J₁-ben — és csak ott! — az [eszköz] jegy a cselekvés eszközeit leíró jegy, tekintet nélkül arra, hogy az tárgy, testrész vagy valami más.)

Mordvin

Jegyek	*J ₁	I. 'üt'	*III ₁	III. 'megver, ütlegel'	*II ₁	II. 'agyon- üt'	*IV ₁	IV. 'megöl'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	+	+	+	+	+
[érint]	+	+	+	+	+	+	+	+
[kézzel]		+	+	+	+	+	+	+
[más testrésszel]							(+)	+
[eszközzel]	+	+	+	+	+	+	+	+
[egyszer]	+	+	(+)	-	(+)	+	+	+
[többször]			(+)	+	+	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+	+	(+)	-
[embert]	+	+	+	+	+	+	+	+
[állatot]	+	+	+	+	+	+	+	+
[tárgyat]	+	+	(+)	-	-	-	-	-
[okozza, hogy nem élő]					(+)	+	+	+

A mordvinban, mint már korábban említettük, az 'üt' áll legközelebb az alapjelentéshez. A többi — most már az 'üt'-ön keresztül, a feltüntetett sorrendben — egymásból levezethető. A relációk hiponímikusak:

$$*J_1 \supset I. \supset *III_1 \subset III. \supset *II_1, II. \supset *IV_1 \subset IV.$$

ahol hat hiponímikus reláció sorozataként vezethető le a jelentésváltozás az alapjelentéstől a IV. jelentésig.

Cseremisiz

Jegyek	*J ₁	(? = II. 'üt')	*V ₁	V. 'bevág'	*VII ₁	VII. 'farag'	*VI ₁	VI. 'ácsol'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	+	+	+	+	+
[érint]	+	+	+	+	+	+	+	+
[kézzel]		+	(+)	-	-	-	-	-
[eszkőzzel]	+	+	+	+	+	+	+	+
[egyszer]	+	+	+	+	(+)	-	-	-
[többször]					(+)	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+	+	(+)	-
[embert]	+	+	(+)	-	-	-	-	-
[állatot]	+	+	(+)	-	-	-	-	-
[tárgyat]	+	+	+	+	+	+	+	+
[okoza, hogy behatol]			(+)	+	(+)	-	-	-
[okoza, hogy nem folytonos]					(+)	+	(+)	-
[okoza, hogy legyen]							(+)	+
[építmény]							(+)	+

A cseremisizben az a közbülső szint (*J₂), amelyen keresztül az V. jelentés levezethető feltehetően azonos a mordvinban adatolt II. ('üt') jelentéssel. A három jelentés itt is levezethető egymásból, a viszonyok hiponímikusak:

$$*J_1 \supset *J_2 \supset *V_1 \subset V. \supset *VII_1 \subset VII. \supset *VI_1 \subset VI.$$

$$(? = II.) \quad 'bevág' \quad 'farag' \quad 'ácsol'$$

ahol hét hiponímikus reláció sorozataként vezethető le a jelentésváltozás az alapjelentéstől a VI. jelentésig.

Osztyák–Vogul

Jegyek	*J ₁	*IX ₁ , XIII ₁	IX., XIII. 'rüg'	*VIII ₁ , XII.	VIII, XII. 'kirüg'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	(+)	-
[állat]		(+)	+	+	+
[érint]	+	+	+	(+)	-
[mozgás]				(+)	+
[eszkőzzel]	+				
[lábbal]		(+)	+	+	+
[egyszer]	+	+	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+
[embert]	+	+	+	(+)	-
[állatot]	+	+	+	(+)	-
[tárgyat]	+	+	+	(+)	-

Mindkét ágon találunk egy-egy csomópontot, ahonnan a jelentések külön változnak tovább. E FV, illetőleg Ou. jelentések közötti alapvető különbséget, mint már utaltunk rá, a cselekvés eszközték leíró jegyben (FV: [kéz], [eszköz], Ou.: [láb]) figyelhetjük meg. Emlékeztetünk rá, hogy etimológiánk HONRITÓL (1978. 370) származik, aki a 'schlagen' alapjelentést rekonstruálta. Ha megnézzük, hogy a forrásokban hogyan adták meg németül az adatok jelentéseit, nem lehet kétségünk affelől, hogy azok egy eredetibb (FU alapnyelvi) *'schlagen'-ből levezethetők, hiszen az valamiképp — a cseremisiz kivételével — az összes nyevben szerepel: mord. 'schlagen, erschlagen', osztj. 'hinten ausschlagen', vog. 'ausschlagen'. Más lenne a helyzet viszont, ha mondjuk magyarul akarnánk megadni az alapjelentést, akkor legalábbis a következőket kellene felírunk: *'üt, ver, vág, rúg'. Az első esetben már önmagában a „német nyelvűség” is jelzi, hogy van legalább még egy nyelv (ti. a német), amelyikben a jelentések viszonyai olyanok — vagy majdnem olyanok —, mint amilyenek a vizsgált etimológiában is felfedezhetők. Csakhogy ez analógia, és nem magyarázat, mint ahogyan analógiára való hivatkozás lenne az is, ha az alapjelentés magyar nyelvű rekonstrukciója után azt mondanánk, hogy ilyen jelentéviszonyok pl. még a németben is vannak, s nyilván még egy sor más nyelvben is. Amde ha azt állítom, hogy a Földön a tárgyak lefelé esnek, s ezt milliónyi példán illusztrálok is, igazam van, csakhogy ezzel a tömegvonzásról még alig mondtam valamit.

Alapjelentésünket mi metanyelvi szinten adtuk (és hagytuk) meg. Egyfelől azért, mert ha az alapnyelvet egy olyan hipotetikus, metanyelvi rendszernek fogjuk fel, amelyet az általunk rekonstruálható rendszerében, természetes nyelvként soha nem beszéltek, akkor e metanyelvi rendszer minden egyes elemének szükségszerűen metanyelvi elemnek kell lennie, márpedig a

	[Hátrai cselekvés]	[ember]	[állat]	[érint]	[mozgás]	[testfel]	[testrésszel]	[kézzel]	[lábbal]
I. 'üt'	+	+		+				+	
II. 'agyonüt'	+	+		+				+	
III. 'megver, ütlegel'	+	+		+				+	
IV. 'megöl'	+	+		+			+		
V. 'bevág'	+	+		+					
VI. 'ácsol'	+	+		+					
VII. 'farag'	+	+		+					
VIII. 'kirúg'	+		+		+				+
IX. 'rúg'	+	+	+	+					+
X. 'elgáncsol'	+	+		+					+
XI. 'lecsap'	+		+	+		+			
XII. 'kirúg'	+		+		+				+
XIII. 'rúg'	+	+	+	+					+
Összesen	13	10	5	11	2	1	1	3	5

természetes nyelven megadott jelentések nem illenek bele egy metanyelvi rendszerbe. Másfelől pedig azért, mert ha tartjuk magunkat ahhoz, hogy mindazok a szemantikai jegyek, amelyekkel a leány — nyelvi jelentéseket leírjuk, egy metanyelvnek az elemei, akkor az alapjelentés posztulálásakor e jegyek valamilyen hierarchiába rendeződő együttesét nem „fordíthatjuk le” valamilyen természetes nyelvre még akkor sem, ha esetleg van olyan természetes nyelv, amelyben az illető jelentés teljes egészében azonos a rekonstruált metanyelvi (alapnyelvi) jelentéssel, s főképp azért nem, mert aligha van olyan természetes nyelv, amelyben az összes lexémák valamennyi jelentése pontosan megfeleltethető volna, mondjuk a FU alapnyelvre rekonstruálható valamennyi alapjelentésnek.

2.2. Az alapjelentés kikövetkeztetésének és a jelentésváltozások vizsgálatának ezt a módját kísérletnek tekintem, azt remélve, hogy ezzel sikerül valamivel többet megtudnunk a jelentés változásának természetéről, a rekonstrukció, de talán még a komponenciális analízis lehetőségeiről is. Éppen ezért nem érthetek egyet ANTTILA (1972. 371–2) véleményével: „The principle of constructing derivational trees with the least number of steps is more inconclusive with semantic features than with other linguistic units, although the same procedure holds as for phonetic reconstruction. The danger lies in pushing the analysis too far, thus distorting the true historical state of affairs (which may never be available to us anyway) ... But when the unknowns of history are combined with the present unknowns of semantics, we have to be content with the few methodological approaches and gains we have established so far.” (kiemelés tőlem — B.—N. M.) A magam részéről nem érem be ennyivel.

Sz. BAKRÓ—NAGY MARIANNE

[eszközrel]	[éles eszközrel]	[egyszer]	[többször]	[erővel]	[embert]	[állatot]	[tárgyat]	[tárgyat]	[okozza, hogy nem él]	[okozza, hogy legyen]	[okozza, hogy nem folytonos]	[okozza, hogy nem mozog]	[okozza, hogy behatol]	[éptmény]
+		+		+	+	+			+					
+		+	+	+	+	+			+					
+		+	+	+	+	+			+					
+	+	+		+	+	+	+							
+	+	+	+	+	+	+	+							
+		+	+	+	+	+	+				+			
+		+	+	+	+	+	+				+	+		
+		+	+	+	+	+	+				+	+		
7	2	10	5	11	8	7	7	2	2	1	1	2	1	1

Irodalom

- ANTTILA, R. 1972: *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. New York—London.
- SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1978: Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről. I. NyK 80: 381—389; II. NyK 81: 339—352.
- FILLMORE, CH. J. 1971: Types of Lexical Informations. In: D. D. STEINBERG—L. A. JAKOBOVITS (szerk.): *Semantics*. Cambridge. 370—393.
- HAAS, M. R. 1970: Historical Linguistics and the Genetic Relationship of Languages. In: TH. SEBEOK (szerk.): *Current Trends in Linguistics*. 3. kötet. *Theoretical Foundations*. The Hague. 113—153.
- HONTI LÁSZLÓ 1978: Etimológiai adalékok. NyK 80: 370—380.
- LEECH, G. N. 1974: *Semantics*. Harmondsworth.
- STERN, G. 1965: *Meaning and Change of Meaning*. 2. kiad. Bloomington.

Reconstruction and Semantic Change

by MARIANNE SZ. BAKRÓ-NAGY

The present article is the continuation of *On the Question of Proto-Meaning Reconstruction* (cf. I. NyK 80: 381—89; II. NyK 81: 339—52). In this part the author tries to answer the following two questions: 1. how can we select the most frequent common features for the reconstruction of proto-meaning? It is argued that not the number but the quality of the common features is significant. 2. what is the relationship of daughter-language meanings to reconstructed proto-meaning? Semantic changes are not introduced in the categories of traditional historical semantics but as sequences of hyponymical relations.

Tatár jövevényszavak a vogulban

ARTTURI KANNISTO alapos és szinte teljességet sugalló monográfiájának: *Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen* (FUF 17 [1925]:1–264) megjelenése után tudtunkkal senki sem foglalkozott a vogul nyelv török jövevényszavaival. Kannisto több mint öt esztendeig tartózkodott a vogulok között. Nincs egyetlen olyan nem-vogul kutató, aki ennyi időt töltött volna vogul nyelvterületen, és akinek nála nagyobb anyaga lett volna a különböző vogul nyelvjárásokból. Ha tekintetbe vesszük, hogy előtte **REGULY ANTAL** és **MUNKÁCSI BERNÁT** nem egészen egy-egy évet töltött vogul földön, a senior szerző pedig Leningrádban csak két hónapig gyűjtött 13 vogul anyanyelvű személytől nyelvi anyagot, alig volt remélhető, hogy még bukkan fel új adat. Ha még hozzátesszük, hogy Kannisto gyűjtésekor már csak a déli vogulok egy kis része érintkezett közvetlenül a tatárokkal, Kannisto után pedig tavdai anyag nem került elő, teljesen reménytelen vállalkozásnak látszott volna, hogy Munkácsi és Kannisto szótári anyagának közzététele előtt bárki a siker legcsekélyebb esélyével nekifogjon további tatár jövevényszavak kutatásának a vogulban.

Mikor azonban e cikk kezdeményezője (K. B.) Munkácsi szótári anyagát rendezte sajtó alá, feltűnt neki, hogy a különböző nyelvjárásokból számos olyan szó kerül elő, amely sem nem finnugor, sem nem zürjén (vö. **RÉDEI**, *SLwW* 1965), sem pedig orosz (**KÁLMÁN**, *RLwW* 1961), de nem látszott számojédnak vagy osztjának sem. Különösen a déli és keleti nyelvjárásokból akadt több ilyen szó. Kannisto művének megjelenése óta azonban a további kutatás csak igen csekély eredménnyel kecsegtetett. Ez a munka ahhoz hasonlítható, mint mikor az ércbányákban a telérek kifogyta után a közép- és korai salakhegyekből dúsítják azt az ércmaradékot, amely a régebbi, kezdetlegesebb módszerek miatt még benne maradhatott a kőben, mint ahogy ma Körmöcbányán teszik.

1979 októberében jött létre Mátrafüreden az együttműködési „egyezség” a két társszerző között. Ennek eredményeképpen **KÁLMÁN BÉLA** levélben küldött el **BERTA ÁRPÁDNAK** száznál több „gyanús” található vogul szót. Ebből az anyagból a turkológus Berta Árpád kiválogatta azt a 22-t, amelyhez talált megfelelőt egyes, átadóként szóhajóható török nyelvekben. Tekintve, hogy a szibériai tatárok szókinése még nincs teljesen összegyűjtve, olyan vogul szónak török eredeztetése is lehetséges, amely csak távolabbi török nyelvekből mutatható ki. Mikor Kálmán megkapta Berta válogatását a turkológiai adatokkal, a kérdéses 22 vogul szót megküldte **HONTI LÁSZLÓNAK**, aki utána nézett cédulaanyagában, és talált is rájuk néhány, Kannistonál is előforduló P és T nyelvjárási adatot. Fáradozásait ezúttal is hálásan köszönjük. Ezután

Kálmán kidolgozta a szócikkeket Berta adatait és kommentárait figyelembe véve, majd ellenőrzésre elküldte Bertának. Ő kiegészítette, néhány további megjegyzést pedig RÓNA-TAS ANDRÁSNAK köszönhetünk.

A vogul adatok közül Munkácsiéi a kéziratot szótári anyagából, a többi szerző adatait pedig az idézett helyről való. Kannisto adatait STEINITZ egy szerűsített átírásában közöljük.

A török adatok közül a közvetlen forrást az elégtelen tobolszki tatár anyag miatt rendszerint csak hozzávetőlegesen (vö.) jelezzük, először a kipcsak, majd az oguz, a szibériai török, végül a csuvas csoportból. A jakut mint átadó nyelv még közvetve sem jöhet tekintetbe. A török nyelvekből azért veszünk távolabbiakat is figyelembe, hogy egyrészt a szó elterjedése kitűnjék, másrészt távolabbi török nyelvből (pl. csuvas) is kerülhetett át jövevényt a tatárba, onnan a vogulba. Elvileg már a 13. századtól kezdve juthatott tatár jövevényt az obi-ugor nyelvekbe, de az átvételek zöme a 15.—18. század között történt. Az orosz betelepülők, valamint az érintkező vogul és tatár csoportok eloroszosodása miatt a közvetlen érintkezés már valószínűleg a 19. sz. végén megszűnt (TLwW 218).

A jövevényt-cikkeket a vogul szavak ábécé-rendjében közöljük:

1. (MUNK.) P *khâjîç*, K *khâjêç* 'lapos csónak, набойница 'какук': P *kwâlin kh.* 'fedeles (házas) csónak'. — (KANN.) P *koâjîç* 'grosses Boot' (MSFOu. 46: 134).

< *qayîç 'csónak' vö. K: tat. *kaek* (o: *qayîç*) 'лодка, челн; csónak', tatB *kayîk* 'sajka', bask. *qayîç* 'лодка', kirg. *kayîk* ua. — O: oszm. *kayîk* ua., az. *qayîç* ua. További adatokat l. CLAUSON 676b, RÄSÄNEN 233a.

A török szó etimológiája vitatott. Räsänen a török **qay-* 'csúszik' igéből vezeti le a török adatokat. Clauson a **qay-* < **qād-* 'visszahajlik, visszatér' ige származékának tartja a *qayyuç 'kis csónak' (< 'visszahajló peremű csónak') főnevet. Ez utóbbi magyarázat fogadható el, a **qay-* ige 'csúszik' jelentésben ugyanis nem adatható a régi törökségben, szórványos mai előfordulása másodlagos jelentésre utal, amely valószínűleg a *qayyuç 'kis csónak' (vizen sikló jármű) alapján keletkezett.

A kipcsak alapalak *qayîç lehetett. Egy ilyenféle hangalakú szóból a vogul adatok levezethetők.

Magyar *hajó* szavunk lehet ugyanehhez a szócsaláddhoz tartozó török jövevény (TESz. *hajó* l. c. a.).

2. (MUNK.) T *khâmrâs* 'bogár'.

< *qimrîsqa 'hangya', vö. K: tat. *kirmîska* 'муравей; hangya', tat. nyj. *qimrîsqa* ua., bask. *qimrîsqa* ua., kirg. *kumurska* ua. — Sz: szib.-tat. *qimrîsqa* ua., *qimrâs* 'жук-водолюб; vízbogár', alt. *kumurska* 'муравей', hak. *ximîsxa* ua. További adatok: CLAUSON 628b, RÄSÄNEN 300b.

Az egyeztetés nem kifogástalan a jelentés miatt ('hangya' > 'bogár'). A török alapalak *qumursqa lehetett. Ennek szabályos volgai-kipcsak fejleménye egy *qomorsqa (*qomîrsqa) alak lenne. Radloff nagy szótára hoz is o-s adatokat a szibériai tatárból. A kipcsak i-s alakok jelentkezését Räsänen azzal magyarázza, hogy egy korai kontamináció történt a 'vörös' jelentésű *qirmîz* és a fenti adatok közt.

Átadó alakként egy **qimrîs(qa)* hangalakú szó tehető fel. A tatár i szabályos megfelelője a tavdai vogul *a ~ â* (TLwW 27—29). A -*qa* szóvéget eset-

leg képzőnek érezték, így elvonás útján tűnhetett el. A legfőbb nehézséget a szóvégi *-s* okozza. Tekintve, hogy Munkácsinak egyetlen adata van a szóra, lehet elírás is. Talán a jelentésmegadás sem egészen pontos. A szib.-tat. *qimräs* esetleg vogulból való visszakölcsönzés (B. Á.).

3. (MUNK.) K *khotélt*- 'megment': *vuj-anšuyñel täu ämnan läl khotélts* 'megmentette az életemet (lelkemet) a medvétől'.

< *qotilt- 'megment' vö. K: tat. *kotil*- 'спасаться, освободиться; megmenekül, megszabadul', tatB *kotol*- 'megmenekedik, üdvözül', bask. *qotol*-ua., kirk. *kutul*-ua., *kutult*- 'спасти; megment'. — O: oszm. *kurtul*-ua., tkm. *gutul*- 'выздоровливать, заживать, спасаться; felgyógyul, begyógyul, megmenekül, üdvözül'. — Cs: *xätäl*-, *xötöl*- 'megmenekedik' (P). További adatokat l. CLAUSON 650a, RÄSÄNEN 304a.

Egy *qurt- igetöből indulhatunk ki, amelynek azonban ma már csak a *qurtul*- passzívuma mutatható ki 'megmenekül' jelentésben. A felsorolt alakok szabályos fejlemények.

Átadó alakként egy *-t*- műveltető képzővel ellátott tatár *qotilt- 'megment' ige jöhet számításba. A képzésre vonatkozólag l. a kirgiz *kutult*- alakot. A szó a volgai-kipcsak *u > *ö* hangfejlődés után került át a vogulba.

4. (MUNK.) T *khäuläχ*: *täut-kh*. 'aszat, ? pitypang'. A szóösszetétel első tagja 'tűz' jelentésű.

< *qaulaq 'aszat' vö. K: tat. nyj. *qaqlawič* 'бодяк полевой; mezei aszat' — Sz: szib.-tat. *qaulaq* 'осот, aszat, csorbóka', *qau* 'прошлогодня трава; tavalyi fű', *qawil* 'трава, оставшаяся нескошенной с прошлого года; lekaszálatlanul maradt tavalyi fű'.

A fenti szib.-tat. adatok mongol eredetűek (vö. irod. mongol *qayda* 'dry grass of the preceding year', *qaydara* 'to dry up or wither [of grass]' (L). A mongol szócsalád ma már nem kimutatható *qay alapszava viszont az ősi török *qaq/qāq* 'száraz' szó átvétele. A mongol zöngétlen médiával vette át a szóvégi török *-q*-t. A tat. nyj. *qaqlawič* lehet közvetlen török származék is. Radloff a toboli (II: 53), Tumaseva a tümäni tatárból adatozza a *qaulaq* szót. A vogul szó csak a tatár hatásnak leginkább kitett tavdai nyelvjárásban fordul elő. A labiális *ä* a csandiri vogul tájszólásra jellemző. A szócsaládra vonatkozó további adatokat l. K. PALLÓ MARGIT: NYK 72: 431—432.

5. (MUNK.) T *ilpäχ* 'több': *ilpäχ höul täšten!* 'készíts több húst' (VNGy. IV, 359).

< *ilpek 'bőség' vö. K: *elbek/elpek* 'reichlich' (LCC), *elbeklik* 'Überfluß' (uo.) — Sz: alt. *elbek* 'достаток, достаточный, обильный; bőség, elegendő, bőséges', tuv. *elbek* обильный — Cs: *ilpek* 'изобилие, спорынья; bőség'.

A török adatok mongol eredetűek, vö. irod. mongol *elbeg* 'abundance, abundant, plentiful, rich' (L). A szó mongol-kori jövevényként megvan a Codex Cumanicusban (14. sz.). Erről l. POPPE, MLwK: NЕМЕТН Armağanı 335, LIGETI: MNy. 75: 139.

A vogul *i*- a tatár *e > *i* hangfejlődés utáni átvételre mutat.

6. (MUNK.) K *käkénäχ* 'egy növényfajta: жабрей'. A vogul szó jelentése eléggé határozatlan, így kétféle megoldás is elképzelhető:

? < *kökänäk 'kis kökény(bokor)' vö. tat. *kügän* 'терн, плод терновника; kökény(bokor), a kökénybokor termése'. A szó szabályos hangtani megfelelői számos török nyelvben megtalálhatók (pl. bask. *kügän* ua., blk. *kökön* ua.). Az idetartozó alakok egy *kök 'kék' alapszóra vezethetők vissza, amelynek *-än* képzős alakja (*kökän) *-äk* kicsinyítő képzővel kerülhetett át a vogulba.

Idetartoznak természetesen török eredetű *kék* és *kökény* szavaink is. A török szó képzésére, valamint a *kék* és *kökény* 'jövényszó-bokorra' l. LIGETI véleményét *gyümölcs* és *gyümölcsény* szavainkról (MNY. 74: 271—274).

A kínált etimológiát bizonytalanná teszi a vogul szó vokalizmusa.

? < *kegänäk ~ *kekänäk 'bojtorján, túskebokor, kökénybokor', vö. tat. *igänäk* ua.; szib.-tat. *tegänäk* 'репейник; bogáncs'. További adatokat l. CLAUSEN 483b—484a, RÄSÄNEN 480a.

Itt a **tik-* 'szür' ige *tikgän > *tikän 'tüske, túskebokor' származék-szavából kell kiindulnunk. Az idézett tatár és szibériai-tatár alakok arra mutatnak, hogy a volgai-kipcsak alapalakban egy korai *i ~ *e ingadozással kell az első szótagban számolnunk. A csuvasban szőkezdő *k*-val van meg a szó: *kikenek* 'bojtorján' (P). A csuvas szó hangtani okok miatt csak tatár jövevény lehet, és közvetlen bizonyítékot szolgáltat egy egykori tatár *kikänäk meglétére. A **ti-* > *ki-* változás ugyan nem gyakori a török nyelvekben, de az *i* előtti **t-* ~ *k-* ingadozásra van analógia a volgai-törökségben.

A tatár *i* ~ *e* vogul *ä* szokatlan ugyan, de hasonló megfelelés a K *tälmas* 'tolmács' (TLwW 32, 197).

Egy hasonló tövű török eredetű osztják növénynev is előfordul: (OWE 616) Kr. *kökántäš* 'ein in Ufergehölzen wachsendes Kraut, dessen Samen als Arznei verwendet werden' < tat.-tob. *kügäntiš* 'белена (Bilsenkraut)'.
 7. (MUNK.) T *kälëskän* 'шуланка (egy vörös mellű kis fehér madár)'.
 ? < szib.-tat. *qulısqan* 'чайка; sirály'. TUMAŠEVA a tarai nyelvjárásból adatozza a szót. Az egyeztetés több szempontból is bizonytalan. A vogul szó jelentése csak körülírás, a Munkácsitól közölt orosz tájszó sem határozza meg a madár fajtáját, mert a hasonló tövű шуляк, шулак (VASMER, REtWb.) csak egy kisebbfajta ragadozómadárra utal. Magyarázatra szorul a szibériai-tatár szó veláris, a vogul szó palatális hangrendje. Mégsem lehet teljesen elvetni e két madárnév összekapcsolását a mássalhangzók kísérteties egyezése miatt. A vokalizmus eltérését indokolhatja a szó feltehető hangutánzó eredete is. Tovább bonyolítják a képet a következő szibériai-török adatok: alt. *kelesken* 'ящерица; gyík', alt. kumand. *keleski, kelisken* ua., tuv. *xeleske* ua., hak. *kileski, kilesken* ua. Ezeknek a szavaknak a török eredete kétséges (vö. CLAUSEN 750b). Összekapcsolásuk a vogul szóval jelentéstani szempontból súlyos nehézségbe ütközik. Talán egy speciális jelentésfejlődéssel (a *qulısqan* 'sirály' szó hatására?) van dolgunk török oldalon.

8. (MUNK.) K *kön-* 'kíván, akar': *äm tét vonloḡ at kōnam* 'nem akarok itt ülni'; *at kōnem, mēnēs* '(úgy látszik) nem akarta, elment'.

< **kön-* 'kíván, akar' vö. K: tat. *kūnel* 'внутренний мир, психика, чувства чеповека, настроение, расположение духа, душа, сердце; lelki-világ, az ember érzelmei, hangulat, lelkiállapot, lélek, szív', bask. *kūnel* ua., kirg. *kōñul, kōñ* 'сердце (как вместилище чувств, желаний, настроений, помыслов, при личных притяж. аффиксах часто *kōñū, kōñūn, kōñūm*;

szív (mint az érzelmek, kívánságok, hangulatok, szándékok székhelye, gyakran birtokos személyragokkal): *köönü* 'szíve', *köönün* 'szíved', *köönüm* 'szívem') — O: *gönül* 'сердце, любовь, привязанность'; szív, szeretet, ragaszkodás', az. *könül* ua. — Sz: alt. *küün* 'сильное желание, любовь, внимание, настроение, стремление, расположение к чему-л., воля; erős kívánság, szeretet, figyelem, hangulat, igyekezet, hajlam, akarat', *küünze* - желать, стремиться, хреть чьего-л. расположения; kíván, igyekszik, vkinek a kezét keresi', alt. tuba. *küün*, *köön* 'желание, стремление; kívánság, igyekezet', tuv. *ööön* 'настроение желание; hangulat, kívánság', hak. *kööl* 'настроение, чувство любовь; hangulat, érzés, szeretet' — Cs: *kämällä* 'jószívú, kedves' (P).

A török alakok a *könül 'lélek' (Px3 *könli) alapszóra vezethetők vissza. A szibériai török adatok és a kirgiz *köön* szokatlan fejlődést mutató, birtokos személyragos alakból való másodlagos fejlemények (vö. hak. *körmü* 'воля; akarat', ahol a végződés még őrzi a megkövesedett birtokos személyragot). A hakasz *kööl* magánhangzója másodlagos az etimologikus *-*öñü*- > *-*öñü*- helyén.

A vogul *kön- igei átvétel alapján egy szib.-tör. *kön- ~ (*kün-) 'kíván, akar' < *könlä*- (l. CLAUSON 732b) átható alakot rekonstruálhatunk, ahol a fejlődés iránya hangtanilag megegyezik a fenti névszói alakokéval: *könlä- > *könlö- > *könö- > *könön- > *kögön- > *kön*-.

A fenti török szócsaládhoz tartoznak a következő vogul alakok: (MUNK.) T *kunäl*- 'bír, elvisel': *tü tälitäl ä kunälilēm* 'nélküle nem bírok élni'; *tü rei khult ä kunällem* 'nem bírom itt bent ezt a hőséget elviselni'; *lu ä kunäläl pälēmnel* 'a ló szenved a bögölytől (nem viseli el)'; *äm tü qumnel ä kunällem* 'nincs nyugtom ettől a betegségtől'; *šakhäsun ä kunällem khujätnel* 'nem bírok pihenni (kifújni magamat) a szunyogoktól'; *kunällep- 'túr': us-khär kunälepän!* 'túrj egy kissé!' (vö. KANN., TLwW 123) KU *kün*-, KM *kön*-, KO *küön*- 'einwilligen'.

Ezeztől az adatoktól elválasztandó az osztják (OWE 643) KoP *kün*-, Ts. *kön*-, Patk. *kunem* 'einwilligen' (KoP, Patk.); 'wollen, wünschen' (Ts.): Ts. *mä tәмә ent köntäm* 'ich will das nicht'. Ezt a szót Paasonen (FUF II, 125) helyesen a tat.-tob. *kün*- alakból származtatja. A szib.-tat. alak egy *kön- 'beleegyezik', a törökségben jól elterjedt ige megfelelője, vö. tat. *kün*- 'соглашаться, склоняться, привыкать; beleegyezik, hajlik rá, hozzászokik'.

9. (MUNK.) T *péli*, *päli* 'munkás, szolga': *äm péliu péléxtéxtēm* 'elszegődöm szolgának'; *péli*- ~ *päli-khär* ua.; *péléxt-* 'alkalmaz'; *péléxtéxt-* 'elszegődik'. — (KANN.) TJ *pélikar* 'Diener' (MSFOu. 111: 182); *pélytan!* 'dinge!' (uo. 175), *pélytast* 'sie dängen' (uo. 182), *pélytəxtün* 'verdingen', *pélytəxtən!* 'verdinge!' (uo. 175).

< *päle 'bérmunkás' vö. O: az. *fählä* 'работник, наемный рабочий; munkás, bérmunkás', az. Bojnurdi *fälä* ua., tkm. *päle* ua.

Az idézett oguz adatok végső forrása az arab *fa'ala* 'worker, workman, laborer' (WEHR 721) szó. A türkmén *p*- szabályos hanghelyettesítése a töröktől idegen *f*-nek. A vogul szó idetartozása aligha kétséges, bár a tatárból egyelőre nincs adatunk. Hasonló tehát a helyzet, mint a 12. (*pärwés*) etimológiában. Ha az átható nyelvben *f*- volt, a vogulban még a legújabb időkben is *p*-vel helyettesítik: pl. É *pälak* 'zászló' < or. флаг, *l'əlapən* 'telefon' < телефон.

10. (MUNK.) K *pēs* 'gyapjúfonal'.

< *pēs 'gyapjúfonal' vö. K: tat. *bāz* 'бязь daróc, csalánszövet', bask.

büz ua., *büð* ua., kirg. *böz* 'maga; gyapotszövet, vászon' — O: oszm. *bez* 'материя (хлопчатобумажная), бязь, ткань, тряпка, кусок материи, полотница; pamutszövet, rongy, daróc, szövet, vászondarab', az. *bez*, *biz* ua. — Sz. alt. *bös* 'ситец; karton (ruhaanyag)' — Cs: *pír* 'холст, полотно; vászon' (Ašm. IX, 219), *piši*, *pišiki*, *pišikki* stb. 'пояс; öv' (uo. 235–6), *püs* 'коленкор; kalikó' (uo. X, 93). További adatok: CLAUSON 389ab, RÄSÄNEN 72b, SEVORTJAN II, 102–3.

A korábbi török nyelvemlékekben már megfigyelhető az első szótagi vokalizmus kettőssége: -ö- és -ä-. A csuvas *pír* szabályos fejlemény, a többi alak jövevénytörés. A baskir *büz* tatár kölcsönzés, a *büð* belső baskir fejlemény. A török alakok görög eredetűek (< βυσσος), a görög szó viszont az arabból származik (< *bažž*). Igen régi vándorszó (vö. BANG, Vom Kökttürkischen zum Osmanischen IV, APAW, 1921 és RÓNA-TAS: Altorforsch. 3: 1975, 155–163). A szó 'gyapjúfonal' jelentésben már 13. századi kipszak nyelvemlékekben előfordul.

A (KANN.) K *pəs* 'Mal' szót a MSzFE kérdőjellel a m. nyelvj. *fágy* 'sodor, összehajt' stb. igéhez kapcsolja. A (MUNK.) K *pəs* szó jelentésánál inkább a török szóhoz tartozik. Itt tehát két azonos hangalakú szóval számolhatunk a kondai vogulban: a 'réteg, -szer' valamint a 'gyapjúfonal' jelentésű *pəs* ~ *pəs* szóval.

11. (MUNK.) É -por: *sim-por*, KL -pār ~ -pāri, P *šim-por* ~ -pore, K *sēm-pār* (γ-), T *šām* ~ *šām-porq* '(É T) szív, (P K T) has, (KL) kicsinyítő toldalék': KL *koāt-pāri* 'kezecke'; P *šim-poram aumultet*, K *sēm-pārjēm oāmēlti* 'fáj a hasam'; P *šim-por aum* 'gyomorhaj', š.-p. *vuj āsēx* 'bélgiliszta'; É *vaps-por* 'vő', v.-*porkwē* ~ *vapsēm-por* (ua., megszólítás), *porēn* 'kedves': p. *pīy* 'kedves fiam', *sim-por āyi* 'kedves leány'. — (KANN., Vok. 36) TJ TČ *šampōro*, P *šempōr* ~ *šimpōr*, VN *šimpūor*, LO So *simporiy* 'das Innere, Eingeweide'.

< *bōr ~ *por 'szív, has, kedves' vö. K: tat. *baṽir* 'печень, печенка, сердце, центр; máj, szív, központ', *bāgir* 'печень, сердце, душа; máj, szív, lélek', *bāgir kām* 'милий мой, сердечко мое, душенька; kedvesem, szivecském, lelke', tat. nyj. *būwer* 'печень', bask. *baṽir* ua., kirg. *boor* 'печень, низная часть живота, кровный родственник, брат; máj, a has alsó része, vérrokon, fiútestvér' — O: oszm. *bağir* 'грудь, внутренности сердце; kebel, belsőség, szív', az. *baṽir* 'печень, сердце, грудь; máj, szív, kebel', tkm. *bağir* 'печень, душа, сердце; máj, lélek, szív' — Sz: alt. *baur* 'печень, грудобрюхошная преграда, грудь, сердце; máj, rekeszizom, kebel, szív', tuv. *baar* 'печень', hak. *paar* ua. — Cs: *pēver* ua. (Ašm. X, 188). További adatok: CLAUSON 317ab, RÄSÄNEN 55b, SEVORTJAN II, 17–20.

A török adatok egy *baṽir 'máj' jelentésű szóból vezethetők le. Egyes török nyelvekben az -ay- egy hosszú magánhangzóra olvadt össze. Hasonló jelenség a vogul nyelvjárásokban is előfordul. A másodlagos hosszúság lerövidülhetett török oldalon is. A zöngés zárhangokat a vogul mindig a megfelelő zöngétlenekkel helyettesíti jövevénytörésekben. A zöngétlenedés azonban végbemehetett a török átadó alakban is.

Az eredeti 'máj' jelentés továbbfejlődése nyomon követhető a török nyelvekben. A jelentésváltozás abból magyarázható, hogy a májat tekintették az érzelmek központjának.

12. (MUNK.) P *pårwès*, K *parwès* 'betét, alátét a nyírhéjedények szélén, hogy varrásnál kevésbé szakadjon a nyírhéj': P *šön pårwèsél juntuç* 'a nyírhéj-csészét betéttel varrni', K *parwèsél poçoç* 'alátéttel ellátni'.

< *parwas 'betét, alátét' vö. O: oszm. *perwas* 'рама, бордюр, карниз, рамка, оборка, обшивка; keret, foglalat, szegély, párkány, fodor, szegés', az. Bojnurdi *pårvaz* 'kleine Holzstücke, die die Querbalken an der Zimmerdecke verbinden', tkm. *perváz* 'черный потолок, накат; vakfödém'.

A török szó perzsa eredetű (< *parwaz* 'a kind of border or selvedge round a garment', STEINGASS 246a). Valamelyik oguz nyelvből kerülhetett kipszak közvetítéssel a vogulba, bár a perzsa—kipszak—vogul út is elképzelhető.

13. (MUNK.) É *šakän*, KL *šäkwän* ~ *šäkwän*, K *səçwənt* '(É) gyékény, (KL K) zsurló, хвоиц', KL *tur-š* 'gyékény'. — (KANN., TLwW 231) TJ *šakarüt* 'Schachtelhalm' KU *šäçwənt*, KM *səçwənt*, KO *səçwənt*, P *šəkənk* 'runder Schachtelhalm'.

< *šakän 'gyékény' vö. K: tat. *šikän* 'погоз; gyékény', tatB *yikän* 'gyékénykáka', bask. *yikän* 'погоз', kirg. *žeken* 'погоз, ситник, куга (болотное растение); gyékény, szittyó, mocsári növény' — Sz: alt. *šeeken* 'камыш; nád', szib.-tat. *yegän* 'разновидность камыша; egy nádfajta növény' — Cs: *čakan* 'палочник (болотное растение); mocsári növény' (AŠM. XV, 130). További adatok: CLAUSON 913a, RÄSÄNEN 195a.

A török alapszó *yäkän (~ *yekän) 'gyékény, nádféle növény' lehetett. A felsorolt török adatok szabályos fejlemények, kivéve a csuvas *čakan* szót, amely jövevény az oroszából (< *čakan*, l. VASMER EtWb. másként). Az orosz szó forrása egy középbolgár *žäkän hangalak lehetett, amely hanghelyettesítéssel lett чакан az oroszban. A középbolgár *žäkän szabályos hangtani megfelelése a mai csuvasban *šakan lenne. Ebben a — kikövetkeztetett és a csuvasból ki nem mutatható — formában került át a csuvas *šakan a votjákba (*šakan* 'Bastdecke', MUNKÁCSI, VotjTan. 120) és tatár közvetítéssel a vogulba.

A csuvas szót már összevetette a vogullal MUNKÁCSI (Ethn. 55: 298, VNGy. I, 0305, KSz. 7: 314) és GOMBOCZ (NyK 28: 176 és BTLw. 77). KANNISTO (TLwW 231) tévesen a csuvas *čakan* szóból indult ki, és elvetette az etimológiát. Abban igaza van KANNISTONAK, hogy a szókezdő hangnak akkor mindenütt palatalizálnak kellene lennie a vogulban, és a vogul nyelvjárások szóközépi labializált veláris zárhangjai az átadó alak -k- hangja helyén magyarázatot igényelnek.

A szó csuvas jövevényként (a *čakan*-ból) megvan a cseremiszenben (*tsä.yän* 'Schwertlilie', TschLwTsch. 228—229), kipszak jövevényként az osztjákban (*žəkän* 'Schilfmatte', TLwO 117) és a vogulban (*žäkän* ua., TLwW 86—87). A fenti szócsaládhoz tartozik természetesen a magyar *gyékény* szó is, amely bolgár-török kölcsönzés.

14. (MUNK.) T *toşloç* 'barátság': t. *värsämän* 'mi ketten barátságot kötöttünk'; *toşloçin* 'barátságos': t. *äitäm* 'barátságos ember'.

< *dusliq 'barátság' vö. K: tat. *dusliq* 'дружба, содружество; barátság', bask. *dudliq* ua., kirg. *dostuk* ua. — O: *dostluk* ua., az. *dostluq* ua., tkm. *döstluk* ua. — Cs: *tuslax* ua. (AŠM. XIV, 177). További adatok: RÄSÄNEN 139b.

A török alakok szótöve perzsa eredetű (*dust* 'Freund(in), Geliebte(r)' JUNKER—ALAVI 332a). A perzsa szó *dost* alakban kerülhetett át a törökbe. A közölt adatok az alapszó török képzővel (*-liq*) ellátott formái.

A vogul szó akár egy szib.-tat. **dusliq* alakból is levezethető, mert a vogul a zöngés zárhangokat zöngétlenül helyettesíti, az *u* szabályos megfelelője a T-ban az *o* (ez Munkácsi szerint egy zárt *o* hang). Ugyanez megfeleltet a tatár *i*-nek is nem-első szótagban (vö. TLwW 37, 93).

15. (MUNK.) T *tâşâl*: *kun-t.* 'kifut (tej, leves)': *lâm çukun khulne kun-tâşâlâl* 'a leves kifut a vasedényből'; *çuk-îl kun-tâşâls* 'kifutott a tej'.

< **taş-* 'kicsordul, kifut (pl. tej)' vö. K: tat. *taş-* 'разливаться (о реке), литься, переливаться, бежать (о молоке); megárad (folyó), ömlik, kicsordul, kifut (tej)', tatB *taşi-* 'hord, kiárad', bask. *taşi-* 'перелиться; kiömlik', kkalp. *tasi-* 'убежать (молоко); kifut (pl. tej)', nog. *tasi-* ua., kirg. *taşi* 'перелиться; kicsordul' — O: oszm. *taş-* 'переливаться через край; kicsordul (vminek a peremén)' — Sz: alt. *taşkinda-* ua. További adatok: CLAUSON 559b, RÄSÄNEN 446ab.

Ősi török szó. Az igető **taş-* 'kicsordul, túlfolyik' lehetett. Clauson felhívja a figyelmet egy érdekes *-ş ~ -s* ingadozásra a török adatokban (i. h.). Jól ismert a korai nyelvmélekekből és ma is az ige képzett *taşla-* alakja (vö. CLAUSON 564b). A tatárból ebben a képzett formában került át a cseremiszbbe a szó (RÄSÄNEN, TLwTsch. 67).

Munkácsi tavdai adatai főleg Csandiriból valók, ott az *a* kiejtése rendszerint labiális: *â*. A képző már meglehetősen az átvett szóban, de kaphatta a gyakori *l* képzőt a vogulban is.

16. (MUNK.) T *tupsâ*: *ajuw-t.* 'küszöb'. Az összetétel első tagjának jelentése: 'ajtó'.

< **tupsa* 'küszöb' vö. K: tat. *tupsa* 'шарнир, древная петля, порог, приступок, csuklópánt, sarokvas, küszöb, hágcsó', tatB *tubsa*, *tupsa* 'ajtó-, kapusarok', bask. *tupha* ua., kirg. *topso* 'шарнир' — Cs: *tâpsa* 'петля на дверях; ajtósarok'. További adatok: Räsänen 489b.

A török nyelvek közül csak a kipscak csoportból mutatható ki a szó, a csuvas *tâpsa* tatár jövevénynek látszik. Megvan a cseremiszbben ugyancsak tatár jövevényként: *topsa* 'Türangel' (RÄSÄNEN, TLwTsch. 70), ott még a tatár **o > u* változás előtti időből.

17. (MUNK.) T *uit-*: *il-u.* 'megalszik (tej)': *âştêm çuk-îl il-uits* 'a savanyú tej megaludt'; *uitêm çuk-îl* 'aludttej'.

< **uyit-* 'megaltat (tejet)' vö. K: tat. *oyit* 'квасить, заквашивать; savanyút', *oyîş-* 'свернуться (о крови); megalvad (vér)', bask. *oyo-* ua., kirg. *uyu-* 'свернуться (о крови, молоке)', *uyut-* 'сквашивать' — O: oszm. *uyur-* 'спacious, тихий, стоячий (о воде); alvó, nyugodt, állott (víz)', tkm. *uya-* 'заквашивать, закипать, свертываться, образовывать сгусток (о крови); megalvad, megalvad, összemegy'. További adatok: CLAUSON 45a, RÄSÄNEN 508a, SEVORTJAN I, 574—576.

Kiindulópontul az ősi **udi-* 'alszik' ige vehető fel. Ennek műveltető képzős alakja (**udit-*) korai nyelvmélekekben szerepel már 'tejet altat' jelentésben. A jelentésfejlődéshez szép párhuzamot mutat a magyar. A szóbelseji török **-d- > -y-* szabályos. Átadó alakként egy **uyit-* alak jöhet szóba.

Szerintem (K. B.) a példamondat és az 'aludttej' jelentés alapján a vogul szót is tárgyias igének foghatjuk fel: 'savanyú tejet (eredménytárgy) alvasztott' és 'aludttej (tkp. alvasztott tej)'.

18. (MUNK.) Т *ujmät* 'völgy'.

< *uypat (esetleg *uymat) 'völgy' vö. K: tat. *uy-* 'долбить, делать углубление: váj, bemélyedést készít', tat. nyj. *uydim* 'низменность, низина; alföld, mély völgy', tatR *uy* 'Niederung, Tal, Vertiefung, Schlucht', bask. *uypat yir* 'низина; mély völgy, mélyen fekvő föld; kirk. *oy-* 'выдалбывать; kiváj', *oy* 'низина, впадина, котловина; lapály, mélyedés, völgykatlan', *oyduŋ, oyroŋ* ua. — O: oszm. *oyta* 'резьба, гравировка; faragvány, metszés', *oyum* 'выбирание (пазов), выемка, впадина, углубление, ямка; vájat, rovátka, mélyedés, gödör', az. *uyug* 'впадина', tkm. *oy, oyluk, oytak* 'низина' — Sz: szib.-tat. *uy, uyas, uybas* 'низменный (о местности); alacsony (vidék)', alt. *oy, oydik, oyik* 'низина, впадина, котловина' tuv. *oy* ua., *oybak* 'отверстие, дыра; rés, lyuk', *oyuk* 'углубление, выемка, пробоина, небольшая полынья, прорубь; mélyedés, rovátka, rés, lék', hak. *oymax* 'впадина' — Cs: *uy* folkl. 'mező' (P). További adatok: CLAUSEN 265b—266a, SEVORTJAN I, 435.

A török nyelvekben elterjedt *oy-* 'váj' és *oy* 'váját' alakok ősi nomenverbumra utalnak. A csuvas *uy* tatár jövevény. A vogul szóbelseji *-m-* magyarázatát a törökben kell keresnünk. A szóbelseji *m ~ p, b* váltakozás a törökben ugyanis gyakori (l. TLwW 130).

A vogul szó egy **o > u* hangfejlődés utáni, a baskirból kimutatható *uypat*-hoz hasonló szó átvételére mutat. Talán idetartozik *váj* igénk is.

19. (MUNK.) KL *ūs ~ us*, AL *us* 'ész, eszmélet': KL *ām ūsēm kwāntēliš, at khañšēm, mānr loättuŋ* 'megzavarodtam (eszem megzavarodott), nem tudom, mit mondjak'; *ām ūsēmnē at pāti* 'nem jut az eszembe'; *ūsēm lullā ints* 'emlékezetem megromlott'; *šoaw ūs āñši* 'nagyon okos (sok az esze)'; *ākw usne pātēmtiji* 'ketten megegyeznek (egy észre jutnak)'; *ūsēŋ ~ ūsiŋ ~ usēŋ* 'okos': *ūsēŋ lāŋ* 'bölcshözbeszéd'; *ūstal ~ ustal* 'ostoba': *ustal pāts* 'megbolondult'; *poŋklēŋ khum u. nāmšēnti* 'a részeg ember értelmetlenül beszél'.

< *us 'ész' vö. K: kar. *us* 'ум, разум, рассудок, мудрость; ész, értelem, bölcsesség' — O: oszm. *us* 'разум, рассудок' — Cs: *ās, os* 'ész, tanács' (P). További adatok: CLAUSEN 240ab, SEVORTJAN 606—607, RADLOFF I, 1741—1742.

Ősi török szóval (*us 'értelem') van dolgunk. Szórványos előfordulását a török nyelvekben feltehetően az indokolja, hogy az *us* szót igen korán kiszorította a hasonló jelentésű *ās*. (A két szó a törökben nem tartozik össze. Az *ās* volt *ész* szavunk forrása, és átkerült a tatárból a vogulba is: *īs, ēs, jēs* stb. alakban, TLwW 68).

20. (MUNK.) Т *usāŋ* 'kengyel'.

< *üzäŋi 'kengyel' vö. K: tat. *özäŋge* 'стремя; kengyel', bask. *ödäŋge* ua., kirk. *üzöŋgü* ua. — O: oszm. *üzgeç* 'стремьянка, веревочная лестница; hágsós, kötélhágsós', tkm. *üzäŋi* 'стремья' — Sz: alt. *üzäŋi* ua., tuv. *ezeŋgi*, ua., hak. *izeŋe* ua. — Cs: *yärana* 'kengyel' (P). További adatok: CLAUSEN 289b, SEVORTJAN I, 623—625.

A szó eredeti alakja (Clauson szerint *üzäŋü) a mai török adatok alapján — szókezdő magánhangzóját tekintve — nehezen rekonstruálható. Egy igen korai nyelvjárási ingadozásra kell gondolnunk (**ü- ~ *i- ~ *e-*).

A szóvégi magánhangzó eltűnése föltehető már az átadó tatár nyelvjárásban is. A szó a vogulban sem vegyes hangrendű, mert Munkácsi *u*-val jelölte a T nyelvjárásban rendszerint az *u* és *ü* közti magánhangzót, amelyet Kannisto *ü*-vel jelöl (pl. MUNK. *ustäl* 'asztal', KANN. [TLwW 72] TJ *üstäl* ua.).

21. (MUNK.) T *ušit* : *päl-u*. 'szétnyom (krumplit)': *pitem kartopme pä-lušitlém* 'a főtt krumplit szétnyomom'.

< *ušat 'szétmorzsol' vö. K: kirg. *ušat* 'размельчать, транжирить, расходовать, тратить; szétmorzsol, tékozol, elkölt, költekezik', *ušala* 'тереть, растирать, натирать, массировать; szétken, bedörzsöl, gyúr' — O: tkm. *ušat* 'делать мельче, измельчать, дробить, мельчить; aprít, széttör' — Sz: alt. *uža* 'мять, тереть, растирать; gyúr, dörzsöl, beken', *užat* 'заставить тереть, растирать; bedörzsöltet, bekenet', tuv. *ušta* 'мять (кожу при выделке), разминать (колос); nyomkod (bórt kikészít), szétdörzsöl (kalászt)'. További adatok: CLAUSON 16b, RÄSÄNEN 517a, SEVORTJAN I, 617–618.

Egy török *uša ~ *uša 'szétnyom, aprít' igéből lehet kiindulnunk. Számos változatával találkozhatunk már a nyelvemlékekben. A vogul szó valamelyik szibériai tatár nyelvjárás *ušat- (esetleg *ušit-) alakjára vezethető vissza.

22. (MUNK.) É *värtäk*, KL *vartäk*, P *vartëx*, K *vartëx* ~ *voärtëx* 'szőnyeg': É *värtäkël nortim kwol-kan* 'szőnyeggel borított padló'; *sorni çurëp sät värtäk* 'arany szegélyű hét szőnyeg'.

< *värtäk 'takaró, szőnyeg' vö. K: tat. *ört* 'покрывать, накрывать; beföd, betakar', kirg. *ürtük* 'дорогая попона с украшениями; díszes, drága lótakaró' — O: az. *örtük* 'покров, ковер; takaró, szőnyeg', tkm. *örtük* 'покров, верхний слой; takaró, felső réteg' — Cs: *vit* 'beföd, fedez' (P), *vitë* 'крыша, крышка, покрывало; tető, födél, lepel'. További adatok: CLAUSON 202b, 205b–6a, SEVORTJAN I, 551–552.

A régi török *ört 'beföd' származékával van dolgunk. Bolgár-török oldalon — a csuvas *vit*-, *vitë* alapján — a szókezdő magánhangzó hosszú *ö*- volt. Az *ö*- a csuvasban kétféle fejlődést mutathat: *vi*- (ezt látjuk a *vit*-, *vitë* alakokban, ahol az *rt- > *t*- változás szabályos) és *va*-. Az *ö*- > *vi*- fejlődésre l. még például: BT *ör 'felső' > csuv. *vir* ua., BT *öl 'meghal' > csuv. *vil*- ua., *ö- > *va*- fejlődés figyelhető meg a BT *ör 'közép' > csuv. *var* ua. esetében. Az *ö- eltérő fejlődéseit régi csuvas nyelvjárási ingadozással magyarázhatjuk. A csuvas *vi*- és *va*- fejlemények szókezdő *v*-je protetikus hang, szókezdő helyzetben labiális magánhangzók előtt szabályszerű.

A vogul szó biztos csuvas hangtani kritériumot mutat. Egy csuvas nyelvjárási *värtäk (> *vartak) kerülhetett tatár közvetítéssel a vogulba. Hasonló útja lehetett a 13. sz. *šakän* 'gyékény' szónak is.

É 22 többlet-jövevénytől közül biztosan török eredetűnek tartom (K. B.) a többséget, bizonytalanannak csak hármat: a 6., 7. és a 13. számút. Kannisto a tőle felsorolt 554-ből 46-ot vesz bizonytalanannak. Az utóbbiak egy részében tatár közvetítést tesz föl akkor is, ha szerintem (K. B.) az oroszról való közvetlen átvétel ellen semmi sem szól, vö. RLwW 33–4.

A most bemutatott jövevénytiszavak földrajzi elterjedése jól illik Kannisto eredményeihez (TLwW 221–2). Mind a négy (világtáj szerinti) nyelvjárás-területen előfordul (elől a biztos, második helyen a bizonytalan új etimológiák

száma, zárójelben pedig Kannisto megfelelő adatai): DKNyÉ 1 + 1 (21 + 3), KNyÉ 1 (10 + 1), KNy 2 (29 + 5), DK 1 (65 + 1), D 11 + 1 (199 + 7), K 2 + 1 (65 + 8), Ny 1 (15 + 4). Összesítve: délen előfordul 14 + 2 (378 + 19), keleten 7 + 2 (277 + 27), nyugaton 5 + 1 (166 + 21), északon pedig 2 + 1 (48 + 15).

Ha fogalmi csoportok szerint osztjuk el a 22 szót, a következő eredményt kapjuk (zárójelben az etimológia sorszáma): Emberi test: szív, has (11). — Állat: bogár (2), egy madárfajta (? 7). — Növény: aszat, aggfű (4), egy növényfajta (? 6), gyékény, zsurló (? 13). Domborzat: völgy (18). — Állattartás: kengyel (20). — Közlekedés: egy csónakfajta (1). — Női munka: gyapjúfonal (10), alátét (12). — Lakás: küszöb (16), szőnyeg (22). — Étkezés: kifut [tej, leves] (15), megalszik [tej] (17), szétnyom [krumplit] (21). — Társadalom: szolga (9), barátság (14). — Egyéb: ész (19), több (5), megment (3), kíván, eltűr (8).

KÁLMÁN BÉLA—BERTA ÁRPÁD

Rövidítések

A török adatokhoz:

alt.	= altaji irodalmi nyelv ¹
alt. kumand.	= altaji nyelvjárási adatok ²
alt. tuba	= altaji nyelvjárási adatok ³
AŠM.	= AŠMARIN szótárának adatai ⁴
az.	= azerbajdzsán irodalmi nyelv ⁵
az. Bojnurdi	= azerbajdzsán nyelvjárási adatok ⁶
bask.	= baskír irodalmi nyelv ⁷
BT	= bolgár—török
CLAUSON	= Sir G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford 1972.
Cs.	= csuvas
hak.	= hakasz irodalmi nyelv ⁸
K	= kipcsak
kirg.	= JUDAHIN szótárának adatai ⁹
kkalp.	= karakalpak irodalmi nyelv ¹⁰
LCC	= a Codex Cumanicus adatai ¹¹
nog.	= nogaj irodalmi nyelv ¹²
o	= oguz
OSZM.	= oszmánli irodalmi nyelv ¹³
P	= PAASONEN csuvas szójegyzékének adatai ¹⁴
RADLOFF	= W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte I—IV. Mouton, 's Gravenhage 1960.
RÁSÁNEN	= M. RÁSÁNEN, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen. Helsinki 1969.
SEVORTJAN	= Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков I—II. Москва 1974—1978.
Sz.	= szibériai—török
szib.-tat.	= TUMAŠEVA monográfiájának adatai ¹⁵
tat.	= tatár irodalmi nyelv ¹⁶
tatB	= keresztény—tatár adatok ¹⁷
tat. nyj.	= tatár nyelvjárási adatok ¹⁸
tatR	= tatár adatok RADLOFF nyomán, l. RADLOFF
tat.-tob.	= tatár adatok a toboli nyelvjárásból RADLOFF nyomán, l. RADLOFF
tkm.	= türkmén irodalmi nyelv ¹⁹
tuv.	= tuvai irodalmi nyelv ²⁰

Az arab adatokhoz:

WEHR = H. WEHR, A Dictionary of Modern Written Arabic. New York 1976.

Az irodalmi mongol adatokhoz:

L = F. D. LESSING, Mongolian—English Dictionary. Bloomington 1973.

A perzsa adatokhoz:

JUNKER—ALAVI = H. F. J. JUNKER, B. ALAVI, Persisch—deutsches Wörterbuch. Leipzig 1968.

STEINGASS = F. STEINGASS, A Comprehensive Persian—English Dictionary. London [1939].

¹ Ойротско—русский словарь. Москва 1947.

² Н. А. Баскаков, Диалект кумандинцев. Грамматический очерк, тексты, переводы и словарь. Москва 1972.

³ Н. А. Баскаков, Диалект черневых татар. Грамматический очерк и словарь. Москва 1966.

⁴ Н. И. Ашмарин, Thesaurus linguae tshuvashorum I—XVII. Казань 1928—Чебоксары 1950.

⁵ Русча—азербайджанча лугат I—II. Баку 1971—1975.

⁶ Sz. FÁZSY, Das Bodschnurdi, ein türkischer Dialekt in Chorasán, Ostpersien. Dissertation. Zürich 1977.

⁷ Русско—башкирский словарь. Москва 1948.

⁸ Русско—хакаский словарь. Москва 1961.

⁹ Киргизско—русский словарь. Москва 1965.

¹⁰ Русско—каракалпакский словарь. Москва 1967.

¹¹ K. GRØNVESEN, Komarisches Wörterbuch. Kopenhagen 1942.

¹² Ногайско—русский словарь. Москва 1963.

¹³ Турецко—русский словарь. Москва 1977.

¹⁴ H. RAASONEN, Csuvás szójegyzék. Budapest 1908.

¹⁵ Д. Г. Тумашев, Конбатыш себер татарлары теле. Казан 1961.

¹⁶ Татарско—русский словарь, Москва 1966.

¹⁷ SZENTKATOLNAI BÁLINT G., Kazáni—tatár nyelvtanulmányok II. Budapest 1876.

¹⁸ Татар теленен диалектологик сузлеге. Казан 1969.

¹⁹ Туркменско—русский словарь. Москва 1968.

²⁰ Тувинско—русский словарь. Москва 1955.

Tatarische Lehnwörter im Wogulischen

VON BÉLA KÁLMÁN—ÁRPÁD BERTA

Der Aufsatz ist eine Ergänzung zu KANNISTO's Werk: Die tatarischen Lehnwörter des Wogulischen (FUF 17 [1925]: S. 1—264). Die turkologischen Angaben und Erläuterungen stammen von Á. BERTA, das wogulische Material und die Abfassung des Artikels von B. KÁLMÁN.

1. wogP *khâjix*, K *khâjex* 'flacher Kahn' < tat. *qayiq 'Kahn'.

2. wogT *khâmrâs* 'Käfer' ? < tat. **qimris(qa)* 'Ameise'. Wegen der verschiedenen Bedeutungen und wegen des palatisierten *s*-es (Schreibfehler?) ist die Etymologie unsicher.

3. wogK *khotelt* : *lél-lex*. 'retten' < tat. *gotilt-id.

4. wogT *khâulâx* 'Löwenzahn' ? < tat. *qaulay 'trockenes Gras'. Das sib.-tat. Wort kommt in anderen Türkensprachen nicht vor, es ist eine Entlehnung aus dem Mongolischen.

5. wogT *ülpäx* 'mehr' < tat. *ilbek 'Reichtum, genug, reichlich'. Das türkische Wort stammt aus dem mongolischen *elbeg*, und ist in den sibirischen Türkensprachen verbreitet.

6. wogK *käkänäx* 'eine Art Pflanze, жабрей' < tat. *kökänäk 'Schlehdorn' oder *kegänäk ~ *kekänäk 'Klette, Dornstrauch'. Die Bedeutung des wogulischen Wortes ist ziemlich unsicher angegeben, daher gibt es zwei etymologische Deutungen. Die erste stammt aus dem tat. Wort *kök 'blau', die zweite aus tat. *tiġän 'Stachel'.

7. wogT *kälëskän* 'шуланка, ein kleiner, weißer Vogel mit roter Brust' ? < sib.-tat. *qulısġan* 'Möwe'. Die Etymologie ist wegen der unsicheren Bedeutung des wogulischen Wortes und wegen des Vokalismus (wog. palatal ~ tat. velar) unsicher.

8. wogK *kön-* 'wünschen, wollen'. Das Wort wurde auch von Kannisto (TLwW S. 123) in der Bedeutung 'einwilligen' als tat. Lehnwort angegeben. Sicherlich gehört auch wogT *künäl-* 'können, aushalten' auch hierher. In den südlichen ostjakischen Mundarten kommt ein ähnliches Wort vor (OWE S. 643) und wurde bereits von Paasonen (FUF 2: 125) aus dem tat. *kün-* 'mit etwas einverstanden sein, sich etwas zuneigen' abgeleitet.

9. wogT *pëli* ~ *päli* 'Arbeiter, Diener, p.-khar id., *pëlyxt-* 'dingen', *pëlyxtëxt-* 'sich verdingen' < tat. *päle. Im Arabischen ist ein Wort *fa'la* 'Lohnarbeiter' belegt. Es wurde vom Aserbeidschanischen (*fählä* ~ *fälä*) und Türkmenischen (*päle*) übernommen. Obwohl das Wort aus dem Tatarischen bisher nicht aufgezeichnet wurde, ist es sehr wahrscheinlich, daß das Wort durch eine tatarische Sprache ins Wogulische übermittelt wurde.

10. wogK *pës* 'Wollgarn' < tat. *pes* id. Das Wort ist ein altes Wanderwort (ar. > gr. > türk.) und kommt schon in den kiptschakischen Sprachdenkmälern des 13. Jh.-s vor. Wog. *pës* muß von dem homonymen (~ *pis*) 'Schicht, Mal' getrennt werden. Das letztere ist ein einheimisches Wort (s. MSzFE s. v. *ıagy*).

11. wogN (*sim-* > *por*, LM *-pär* ~ *-pəri*, P (*šim-* > (*por* ~ *-pore*, K (*sém-* > *par* T (*šäm-* ~ *šam-* > *porġ* (N T) 'Herz', (P K) 'Bauch', (LM) Deminutivsuffix < tat. *bör 'por' Herz, Leber, Bauch, lieb' (vgl. tat. *bavır* u. ä.). Auch in einigen sibirischen Türkensprachen kommt das Wort einsilbig vor (alt. *bür*, tuv. *bār*, hak. *pār*). Bei den Türken wurde das Leber als Mittelpunkt der Gefühle aufgefaßt. Das erste Glied der wog. Zusammensetzung (*sim-* usw.) bedeutet 'Herz'.

12. wogP *pärwes*, K *parwes* 'Einlage, Unterlage' < tat. *parwas 'Unterlage'. Das türkische Wort stammt aus dem Persischen (*parwāz*).

13. wogN *šakän*, LM *šakwän* ~ *šakwän*, K *šöxwent* (N) 'Binse', (LM K) 'Schachtelhalm'; LM *tur-s.* 'Binse' < tat. *šakän 'Binse'. Das Wort wurde bereits von MUNKÁCSI (KSz. 7: 314) und GOMBOCZ (BTLw. 77) aus dem Tschuwassischen abgeleitet, doch wurde die Etymologie und überhaupt die Möglichkeit der wog. Entlehnung aus dem Tschuwassischen von KANNISTO (TLwW S. 231) abgelehnt. Doch besteht die Möglichkeit, daß einige tschuwassische Lehnwörter durch die Vermittlung der Tataren ins Wogulische eingedrungen sind.

14. wogT *toşloġ* 'Freundschaft', *toşloġıñ* 'freundlich' < tat. *duslıġ 'Freundschaft'.

15. wogT *täšäl-*: *kun-t.* 'auslaufen, überlaufen (Milch)' < tat. **taš-* id. Das -l kann sowohl ein tatarisches als ein wogulisches Ableitungssuffix sein. WogT *kun-* ist ein Verbalpräfix ('aus-, hinaus').

16. wogT *tupsä*: *ajuw-t.* 'Türschwelle' (*ajuw* 'Tür') < tat. *tupsa id.

17. wogT *üt-*: *il-u.* 'gerinnen (Milch)' < tat. *uyıt-* 'säuern'.

18. wogT *ujmät* 'Tal' < tat. *oymat ~ *oypat* 'Vertiefung'.

19. wogLM *üs* ~ *us*, LU *us* 'Verstand, Bewußtsein' < tat. *us* id.

20. wogT *usän* 'Steigbügel' < tat. *üzäni id.

21. wogT *ušü-*: *päl-u.* 'zerdrücken (Kartoffel)' < tat. **ušat-* (~ **ušü-*) 'zerbrechen, zerdrücken'. Das Wort ist eine Ableitung aus dem alttürk. Verbalstamm **uša-* ~ **uša-* 'drücken, zerdrücken'.

22. wogN *värtäk*, LM *vartäk*, P *vartëx*, K *värtëx* ~ *voärtëx* 'Teppich' < tat. *värtäk* 'Decke, Teppich'. Da das anlautende alttürk. *ö-* im Tschuwassischen teils eine anlautende *vi-* teils eine *va-* Entsprechung hat, können wir annehmen, daß das Wort aus dem Tschuwassischen durch eine tatarische Vermittlung ins Wogulische übernommen wurde.

Rekviem egy életképes magyar hang felett?! (Egy több mint két évszázados per tanulságai)

„Mikor vízbefúlót mentek,
ha ti más mezőre mentek,
nem vagytok közönytől mentek,
mind csak afféle jött-mentek.”

(WEÖRES SÁNDOR)

1. Előzetes megjegyzések. Eredetileg a *hang* helyett *fonémát* akartam írni. Miután azonban többször átgondoltam a cím mondanivalójának a lényegét, rájöttem, hogy így is elárultam „táborbeli” hovatartozásomat: az *életképes* = fontos; továbbá a cím végén levő írásjelek (?!) is önmaguk helyett beszélnek. Annak a „tudatosítása”, hogy a cím mögött, a zárt *é* fonológiai státusáról van szó, azt hiszem, egyértelmű, a „több mint kétévszázados” jelző azonban némi magyarázatra szorul. A hazai nyelvészközvélemény előtt — különösen KNIEZSA ISTVÁN és FÁBIÁN PÁL monográfiái után — ismeretes, hogy már a kódexirodalomban is találkozunk különféle diakritikus jelekkel ellátott *e* betűkkel. Ez a jelenség viszont vitathatatlanul amellet bizonykodik, hogy a különböző írók — különböző nyelvjárásterületről származva — különbséget tettek a nyílt, meg a zárt *é* hangok ejtése között, aminek az írásbeli lecsapódása az említett írásmód volt. Hogy emögött az ejtés- és írásbeli különbség mögött milyen mértékű szándék vagy tudatosság húzódott meg, azt ma már elég nehéz eldönteni.

A két évszázadra szűkített intervallum a tudatos különbségtevés elismerése vagy elutasítása körüli nyelvészeti, nyelvelméleti viták alapján rajzolódtott ki.

Végül még talán annak a megjegyzése kívánczik ide, mindjárt az elejére, hogy — mivel a vitához való hozzászólásom nem helyesírás-történeti indíttatású — azokat a diakritikus jeleket nem használom, amelyek az egyes magyar magánhangzók hosszúságának, illetőleg rövidségének a megkülönböztetését szolgálták (a hosszú *ő* jelölése *ö* betűvel, ugyanígy a hosszú *ű*-é is), ugyanilyen alapon elhanyagolom a mai hosszú *s*, illetőleg *sz* a régi betűtípusait is (*ſ*, *ſſz*).

2. Releváns hangtulajdonságok. A magyar beszédhangállománynak (fonémarendszernek) talán nincs még egy olyan tagja, mint a rövid *e*, amely körül annyi és olyan heves vita zajlott volna le. A vita lényege: a magyar magánhangzórendszernek kétfajta rövid *e*-vel kellett, illetőleg kell-e számolni: egy nyíltabb és egy zártabb fajtával. A magánhangzórendszer-beli lét vagy nemlét alapvető kritériuma: fonematikus különbségnek minősül-e az említett kétfajta ejtés, vagy egyéni, illetőleg társadalmi variánsokkal állunk-e szemben. Ha aztán a zárt *é* fonematikus terheltségét igazolni lehet, ebből már automatikusan következik, hogy külön betűtípus dukál neki, ahogyan ez a vélemény már JAKOVLEV (1928. 46), JONES (1928. 19) és LAZICZIUS (1931–1934. 23) idevágó megállapításai óta általában elfogadottnak tekinthető. JONES az idézett helyen nagyon egyértelműen és félreérthetetlenül fogalmaz, amikor megállapítja, hogy bizonyos hangtulajdonságokkal rendelkező hangok az

egyik nyelvben fonematikusan irrelevánsak, a másikban viszont relevánsak lehetnek. Amennyiben az adott nyelvben az adott hangtulajdonság fonematikus volta elvitathatatlan, úgy az adott hangtulajdonsággal rendelkező beszédhangnak külön betűt kell kapnia: „... dienen sie [die Laute] in dieser anderen Sprache dazu, Wörter zu unterscheiden, so m ü s s e n für sie, in dieser Sprache besondere Zeichen vorgesehen werden” (JONES 1928: 19; az én kiemelésem: K. F.). Lazicius a hivatkozott helyen ugyanezt mondja, csak negatív megfogalmazásban: „... csak azok a hangok kapjanak jelet, amelyeknek funkciójuk van a nyelvben.” Lazicius szerint is tehát csak azok a hangkülönbségek minősülnek fonematikus különbségeknek, „amelyekkel valamely nyelvben, vagy nyelvjárásban szavakat, vagy nyelvtani alakokat lehet megkülönböztetni” (LAZICZIUS 1942. 168), és az ilyen fonematikus különbségeket felmutató hangtípusokat nevezi fonémáknak (uo.).¹

3. A zárt *e* fonológiai funkciójának kezdeti írásbeli lecsapódása. Mindezek előrebocsátása után — védhető módon — megkockáztatható az a feltevés, hogy a 18. század utolsó harmadának elején a magyar írásbeliségben először felbukkanó kétpontos magyar *ë* betű a magyar helyesírás történetének nem véletlen epizódja, egyéni nyelvjárársbeli ejtéssajátosság írásbeli lecsapódása, hanem annak a — rokonnyelvek vallomása alapján is megtámogatható — tudományos hitvallásnak a tudatos vállalása, amely szerint „A kétfajta rövid *e* megkülönböztetése (bár helyesírásunk nem jelöli) ősi sajátága nyelvünknek” (KÁLMÁN 1975. 181). Ennek az „ősi sajátág”-nak a tiszteletben tartása íratta a reformkorszaki neves grammatikussal, KÁLMÁR GYÖRGYGYEL, következetesen a zárt *ë*-ket kétpontos *ë* betűkkel (KÁLMÁR 1770). Talán nem felesleges itt emlékeztetünkbe idézni BENKŐ LORÁNDNAK több mint másfél évtizeddel ezelőtt írt, idevágó megállapításait: „... hogy az egész műben szinte alig van hiba az *e*-jelölésekben, az nagymértékben köszönhető annak, hogy a tudományban valósággal megszállott grammatikus felügyelt a szedésre, és maga javította többszörösen is a korrektúraíveket. [A Prodomusról van szó.] Hogy milyen körülmények között, arról KAZINCZY így ír: „Az öreg Landerertől (Pozsony) tudom, hogy míg Prodomusát nála nyomattatá, egy kerti nyaralóban töltötte a telet, fázva, koplalva, s nyakiglan ülve a szalma közt s úgy dolgozá verseit, reszketve minden tetemiben a hideg miatt” (KazLev. 1. 580; BENKŐ 1963. 5).

¹ Nem felesleges megjegyezni, hogy JONES hivatkozott írása „Das System der Association Phonétique Internationale. Leutzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten” (Berlin 1928) ugyanabban az évben jelent meg, amikor a prágai iskola Travaux-sorozatának első kötetében olvasható, a fonológiai terminológia standardizálására vonatkozó előterjesztés (Projet de la Terminologie Phonologique Standardisée). Mint ez köztudomású, JONES nem tartozott az ún. prágai fonológiai iskolához, ennek ellenére a hangjelölés fonematikus kritériumokon alapuló fölfogása tökéletesen megegyezik Trubeckojékéval. Ez viszont nem kevesebbről árulkodik, mint a betűk jelölte hangok fonológiai alapon történő megkülönböztetéséről. A BAUDOIN DE COURTENAY és tanítványai, KRUSĚVSKIJ és ŠČERBA által felfedezett, illetőleg továbbfejlesztett új fonetikai irányzat („pszichofonetika”) gondolatának a nyelvtudomány középpontjába való kerülése tehát a „levegőben lógott”. Nemcsak Trubeckojék újították fel, hanem ugyanakkor — ha más terminológiai verettel is, de az egyik legjelesebb fonetikus gondolatvilágában is igen előkelő helyet foglalt el: a funkcionális megterheltség az alapvető kritérium a külön betű, vagy nem külön betű eldöntésében. Itt jegyzem meg, mint fontos tudománytörténeti tény, hogy a *fonológia* terminus már 1859-ben előfordult RIEDL SZENDE egyik írásában (RIEDL 1859. 130), aholis „phonológiai törvények”-ről ír. Hogy mit ért ő fonológiai törvényeken, arról később lesz szó.

Ez a „grammatikai megszállottság” nyilván nem egy „elhagyott oltár mártíriumának” helyesírási tükröződése, hanem a két *e* hang közötti fonológiai különbség fontosságának a zseniális megsejtése, illetőleg tudatos vállalása.²

Kik voltak ezek a 18. század végén és a múlt században tevékenykedő jeles magyar grammatikusok, és hogyan érvényesítették a hangtulajdonságok megítélésében a nyelvi szempontok relevanciáját?

Ugyancsak Benkónél olvashatjuk hivatkozott munkájában, hogy VERSEGHY már az 1793-ban megjelent Prologiumában felhívja a figyelmet az alábbi szópárok ejtésére, illetőleg jelöli a kritikus *e* hangnak megfelelő betűkülönbségeket: *melly* 'pectus', *mëlly* 'qui', *szeg* 'scindit', *szög* 'clavus', *vesz* 'perit', *vész* 'accipit' i. m. 18.; BENKŐ: i. m. 9). Ugyanezen az elvi állásponton van VÁLYI ANDRÁS is, aki kéziratban maradt munkájában jelöli a két *e* hang közötti különbséget (VÁLYI 1798, BENKŐ: i. m. 13). VERSEGHY minden írásában következetesen különbséget tesz a kétfajta *e* jelölése között, és keményen harcol is ennek a jelölésmódnak az elfogadtatásáért. Amikor az 1805-ben megjelent "A' tiszta magyarság..." című munkájában kísérletet tesz a magyar magánhangzórendszer felvázolására, a kritikus *e* hangok helyét és jellegét az alábbi megkülönböztetésekkel érzékelteti:

- a) élesek: *e* *ë*;
b) sívók: *é*, *i*, *í* (i. m. 34).

Egy későbbi munkájában (VERSEGHY 1918a) a terminológia ugyan megváltozik, de a háromfajta *e*-nek a megléte itt is felfedezhető:

- a) magashangúak: *e*, *ë*;
b) éleshangúak: *é*... (i. m. 51).

A magyar magánhangzórendszer háromfajta *e*-jének a korabeli meglétét vitathatatlanul tartja, amikor megállapítja: „Arról, hogy a Magyar nyelvben háromféle *e*-betű találtatik..., azt tartom, senki sem kételkedik” (i. m. 52). VERSEGHY meg is magyarázza a háromfajta *e*-nek nyelvbéli szükségességét, illetőleg szerepét:

² A fonetikai és a fonológiai kutatás — a meglévő különbségek mellett is tagadhatatlanul felfedezhető — egyező vonásairól szólva, LAZICZIUS is utalt az ún. Prágai Iskola előtti nyelvtudósok egyik legjelentősebb nyelvelméleti állásfoglalására, a nyelvi mozzanatok relevanciájának a tiszteletben tartására: „A fonetikai és a fonológiai kutatás lényegileg ugyanazt kereste: a nyelvészeti tények hangalakja terén a nyelvi mozzanatok, csak az egyik tudatosabban, mint a másik. És ha a fonológiai kutatás előbbre is jutott azáltal, hogy a nyelvi funkciókkal kapcsolatban felvázolta azokat a különbségeket, amelyek a nyelvi elemek terén kimutathatók, azért a fonetika számára sem maradt idegen az egyes hangtípusok között való különbségtéves. Némcsak JONES-ra, az angol fonetikai iskola jelenlegi fejére gondolok, aki fonetikájában (An Outline of English Phonetics. Leipzig 1932) épp úgy dolgozik a fonémák és változatok fogalmával, akárcsak egy fonológus, hanem azokra a múlt századi tudósokra is, akik a fonológiának hírért sem hallották, mégis különbséget tettek a hangtípusok között a nyelvi fontosság szempontjából.” (LAZICZIUS 1942. 75–76; az én kiemelésem: K. F.) Annak ellenére, hogy Laziczius — mint erről később lesz szó — a nyílt meg a zárt *e* közötti különbséget csak nyelvjárási szinten tekintette fonematikus különbségnek, a hangtulajdonságok nyelvi szempontok figyelembevételével történő értékelésének már a múlt században felfedezhető tényére való rámutatásával tudománytörténeti szempontból rendkívül fontos dologra hívta fel a figyelmét.

a) „a’ középső *ë* a Magyar szavakban az értelmet végzetlen ülsokszor megváltoztattya” (uo., az én kiemelésem: K. F.);

b) az *e*-nek a magyar magánhangzórendszerben elfoglalt helyét az alábbi megfelelésekkel illusztrálja: *a ~ e, á ~ é, o ~ ë* vagy *ö, ó ~ ő, ú ~ ű* (uo.). A magánhangzórendszer ilyenén való felfogását olyan fő törvénynek tekinti, amelyből „a’ ridegebb regulákat is sükeresen meg lehet határozni” (uo.).

Verseghynél tehát már felfedezhető mindaz a szempont, amit a két *e* közötti különbségtevés szükségességét vallók a mai napig is fontosnak tartanak: jelentésváltoztató funkció, rendszerbeli hely, széphangzás.

Verseghynek a magyar magánhangzók rendszeréről kialakított nézetéből szükségszerűen következik a szavak toldalékolásának a rendjéről (törvényeiről) vallott felfogása. Különbséget tesz „háromágú ragasztékok” között: *vágok, lelek, ütök* (VERSEGHY 1918. 209, 211, 15). Egyik korábbi írásában a „háromágú formatívák” (*-ott, -ett, -ött*) mellett megkülönböztet „ötágú formatívákat” is: *-ocska, -ecske, -öcske, -acska, -ecske* (VERSEGHY 1805. 61).³

A háromféle *e* hang megkülönböztetése tehát a reformkor grammatikusainak a szemléletében általánosnak mondható. Annak ellenére, hogy bizonyos terminológiai, meg jelölésbeli ingadozás is felfedezhető e kor nyelvészeti írásaiban, az mindenképpen megállapítható, hogy fontosságot tulajdonítottak e hangtulajdonságok valamilyen módon való jelölésének. Pápai 1808-ban megjelent irodalomtörténetében megkülönbözteti a háromféle magyar *e*-t (rövid, közép, hosszú), de e hangok megkülönböztetésének a szükségességét mutató példája ellentmondásos: „ezen szóban *eltévè* gráditsonként emelkedik az *e* hang . . .” (PÁPAI 1808. 114—115). Tehát: rossz terminológiai apparátus (rövidség—hosszúság), ezzel szemben a felhozott példák egyértelműen a nyíltság és a zártság közti különbségtevésről tanúskodnak.

Néhány példa a jelölésbeli ingadozásra: az első magyar fonetikus, SIMON ANTAL „Igaz mester . . .” című munkájában következetesen egyponos *e*-vel (*è*) jelölte a kritikus hang zártsági fokát, bár a különböző *e* hangok képzése közben megnyilvánuló fiziológiai mozzanatokról mondtak a mai fül

³ A zárt *ë*-nek külön betűtípussal való jelöléséről tudott KOLMÁR JÓZSEF is: *kényér, engemet, sőt a zárt ë-nek ö-vel való helyettesítéséről, tehát az ë ~ ö variánsról is: embör, ödd mög* stb., de ezt az ejtés-, illetőleg jelölésmódot a „felső Magyar Országiszületésiek” [!] hibás ejtésének („tótos ejtés”) tartotta (KOLMÁR 1817/1821. 86). De hadd tegyem rögtön hozzá, hogy a korabeli nyelvhasználatban nem ez a Kolmár-féle vélemény volt a jellemző, amire az alábbi tényekből is következtetni lehet: BARÓTI az *e*-féleségekből négyet különböztet meg:

- a) „vastaghangú rövid *e* (a mai nyílt *e*): *eltemettet -em, -ed, -e*;
- b) „vékonyhangú [zárt] rövid *e* [*è*]”: *meg-jed-em*;
- c) „vastaghangú hosszú *é*”: *tél*;
- d) „vékonyhangú, hosszú *è*”: *részeg* (BARÓTI 1800. 8—9).

Ugyanígy különbséget tesz Beregszászi is a zárt, meg a nyílt hosszú *e* között: *szél, ’ventus’, szél ’margo’, ég ’coelum’, ég ’ardet’, ék ’cuneus’, ék ’elegantia’* stb. (BEREGSZÁSZI 1797. 26, 1826 (V.). 96). Mint ez köztudomású, a mai nyelvhasználat nem tesz különbséget az ilyenfajta két hosszú *e* között.

Csak terminológiai érdekességként jegyzem itt meg, hogy Kassai a zárt *ë* fölött lévő két pontot „két melleleges böket”-nek (diaeresis) nevezte (KASSAI 1817. 60).

számára egy kissé naivan hangzanak: „A' Száj Nyelvel[!] égyütt a' mostani fekvésben mégmarad, de a' torok jobban megnyílik, mikor ezen Jelet (é) kiakarjuk [!] mondani” (SIMON 1808. 21). GEORCH 1817-ben írt „A' magyar helyes írás' [!] fő rendszabásairól” című juttalomfeleletében fonológiai szempontok alapján érvel a kétfajta *e* írásbeli megkülönböztetése mellett, annak ellenére, hogy nála is ingadozás tapasztalható a zárt *ë* jelölésében: *è*, illetőleg *ë*. Példái: *ègy, mèg, mègy, lègyèn* stb. (GEORCH 1817/1821. 10.). Érvelése: „... az írásban különböztetni nem szoktuk ugyan eddig [a nyílt meg a zárt *e*-t]; de ha oly nagy különbség van a kettőnek hangzatjában, sőt néha a' különbféle hangzathoz képest még a' szó' értelmében is: [az én kiemelésem: K. F.] illő, sőt szükséges volna azokat az írásban és nyomtatásban egymástól megkülönböztetni és emezt vagy két ponttal (a' nyomtatásban) vagy a' Franziák' módjára résűtt visszára fordított vonással meg-megkülönböztetni, következőleg alphabetumunkat ezen új betűvel, mellynek eddig híjával voltunk, megszorítani: hogy így az elő-fordulható kétes értelmet nem csak a' született Magyarok a' beszéd folyamatjából, hanem a' grammaticából tanulók-is e jegyből jobbra megkülönböztethessék” (i. m. 10—11). Továbbá: „Így leg-alább nem lenne szükségek némmely Íróknak rövid *è* helyett *ö* betűre, 's nem kellene írniok szükségök 's,a' t” (i. m. 11). Fogarassi 1843-ban napvilágot látott nyelvtanában is a hosszú *é* rövid párja a zárt *é* (29). A sok *e* hang miatti egyszínűség ellen hadakozva, még hozzáfűzi, hogy az *irogat, hadakozik, házhoz, gondolkodik* stb. „vastaghangú” [veláris] ragasztékai” (*-ogat, -kozik, -hoz, -kodik*) analógiájára a *fejtöget, követközött, nyelvöz* stb. formák a szabályszerűbbek, nem pedig az „önkényesen használt” *fejteget, következett, nyelvöz* stb.-féleségek (FOGARASI 1843. 3). RIEDL 1859-ben megjelent magyar nyelvtanában „a ragozásoknál játszott fő szerep”-re való tekintettel következetesen jelöli a zárt *ë*-t, ugyancsak *é* írásjellel, annak ellenére, hogy a „közírásban” általában elhanyagolják. Meg is jegyzi, hogy a két hang két betűvel való jelölése a „közírásban” sem volna felesleges, mindezek ellenére mégsem javasolja, mivel véleménye szerint „írásunk már most is el van ékjelekkel árasztva” (i. m. 29).

Mindezekkel együtt, összefoglalólag megállapítható, hogy a tárgyalt korszak grammatikusainak az írásaiban a zárt *ë* kétpontos *ë*-vel való jelölése általános volt. Fábian Pál szerint (FÁBIÁN 1967. 43): „Elterjedtségét nyilván annak köszönheti, hogy jól beleilleszkedik a magyar magánhangzó-betűk rendszerébe... (*o-ö, u-ü*)”, és szerinte az alább ismertetendő érvek alapján „az *ë*-t különösebb vita nélkül elfogadták” (uo.).

Melyek voltak ezek a — számos szakíró kelléktárában felfedezhető — érvek?

a) Legfontosabb: a legtöbb szakírónál az *ë* hang korabeli megléte (VERSEGHY 1817. 9, 1818. 301, PÁPAI 1808. 115; VÁLYI 1798. 2b, GEORCH 1817/21. 10).

b) A helyes kiejtésre való nevelés (VERSEGHY 1817. 9).

c) Jelentés-megkülönböztető funkció (VERSEGHY 1818. 52, GEORCH 1817/21. 10).

d) Az asszonancia. VERSEGHY igen nagy jelentőséget tulajdonít a versek végén összecsendülő *e* hangok egyneműségének: „felette rossz hang-egyeztetés volna a' verseknek végeinn, ha az egyik hang középső, a' másik pedig zárt *e* betűből állana... *embèrèk... szekerek*” (VERSEGHY 1818. 52).

e) A szóképzésben és -ragozásban játszott szerep. Ugyancsak VERSEGHY szerint: az *ë*-t „a' szóképzésben és a' szóragasztásokban . . . is sikeresen meg lehet határozni” (uo.).

f) J ó h a n g z á s. VERSEGHY elmarasztalja azokat a szerzőket is, akik a zárt *ë*-t *é*-re, mások *ö*-re változtatják, „melly éles és húzós nyifogása miatt nagyon kellemetlen” (uo.).

Mindezek után joggal felmerülhet a kérdés, hogy miért nem terjedt el a zárt *ë* külön betűvel való jelölése. BENKŐ — hivatkozott munkájában — az alábbiakban foglalja össze az elterjedés (elterjesztés) ellen ható tényeket, tényezőket:

a) Annak ellenére, hogy a zárt *ë* hangot a többség használta, ez a használat nem volt egységes.

b) A kétpontos *ë*-vel való jelölés ellen hatott az akkori idők betűfontikája is.

c) Nem elhanyagolható tényező az *ë*-ellenesek nagy tekintélye (FÖLDI, GYARMATHI, RÉVAI, RÁJNIS, a debreceni grammatikusok, de főleg KAZINCZY).

d) Nem egységes jelölés: *ë*, *è*, *é*, *é*.

e) A nyomdatechnikai nehézségek is az elterjedést gátolták (BENKŐ 1963. 19—20).

A reformkor utáni nyelvészeti irodalomban változatlanul megvolt ez a harc a kétféle *e*-t elismerők és tagadók között. A század utolsó harmadában a zárt *ë* legmilitánsabb képviselője, Szarvas Gábor volt, aki egyébként *é*-vel jelölte a zárt *ë*-t (SZARVAS 1873. 99 kk.). SZARVAS olyan messzire megy a csak nyílt *e*-vel beszélőkkel szembeni haragjában — és ez főleg a műveltebb rétegek beszédstílusára vonatkozott —, hogy szerinte „. . . a művelt *mentek*, valamint a . . . *vetettek* tulajdonképpen nem is magyar szók . . . visszásság, megbocsát-hatatlan vétség így beszélni: vízen jár, pénzhez jut” (i. m. 100—101).

Mindezek ismeretében vitathatatlanak tűnik Fábiánnak az a megállapítása, hogy az *e* hangok jelölése (az *ë*-é is! K. F.) fontos probléma a magyar helyesírás történetében. (FÁBIÁN: i. m. 41.)

4. Laziczius elméleti megállapításai és gyakorlati következtetése. A Saussure-ről meginduló új nyelvészeti, nyelvelméleti irányzatokban is fontosnak tartották azokat a hangzásbeli különbségeket, amelyeknek szerepe van a jelentéskülönbségek fölmutatásában, vagy a szóképzésben, -ragozásban. Saussure szerint is nem a hangok, hanem a fónikus különbségek (les differences phoniques) a fontosak, amelyek a jelentést hordozzák (SAUSSURE 1922. 163).

A saussure-i tanítások hazai elterjesztésében, de továbbfejlesztésében is a legjelentősebb szerepet Laziczius Gyula játszotta. E tanítások tükrében a beszédhangok fonológiai státusának a megállapítása középponti szerepű volt. A fonológiai státus megszabásánál az alapvető kritérium — Laziczius szerint is — a n y e l v i s z e m p o n t volt. Minden hangjelenséget, -minőséget abból a szempontból vizsgált és értékelt, hogy van-e, és ha van, milyen szerepe van a nyelv legfontosabb funkciója, az ábrázolás szempontjából. (LAZICZIUS 1966. 53.) A beszédhangok nyelvi funkció szempontjából történő osztályozását, minősítését már a — hazai fonológiai kutatások alapjait lerakó — első munkájában (Bevezetés a fonológiába) a f o n o l ó g i a l e g f o n t o s a b b f e l a d á t á n a k t a r t o t t a (LAZICZIUS 1931—1934. 16).

A nyelvi szempont, a funkcionális megterheltség értékmérő szerepe vörös fonalként húzódik végig minden munkáján. A már említett írásában igen nagy jelentőséget tulajdonít BAUDOUIN DE COURTENAY azon zseniális felfedezésének, amely szerint a fonetikai különbségek sorsát (vagy eltűnnek, vagy megmaradnak) az határozza meg, hogy azok valamilyen grammatikai különbségek mutatói-e (de COURTENAY 1895. 89–92; LAZICZIUS 1931–1934. 7–8). Laziczius ugyanebben az írásában a zárt *ë*, meg a nyílt *e* közötti különbségtevés meglétét, vagy hiányát tartotta a nyelvjárási osztályozás *e g y e d ü l i t u d o m á n y o s a l a p j á n a k*. BALASSA osztályozási kísérletével szemben SIMONYI nyelvjárási osztályozását minősítette tudományosan elfogadhatónak, mivel az BALASSA földrajzi szempontok figyelembevételével történő osztályozása helyett a nyelvi szempontot fogta vallatóra. „A fonológiai vizsgálat viszont azt mutatja, hogy a magyar népnyelvi magánhangzórendszerekben nincs más lényeges eltérés, mint az, hogy meg van-e különböztetve a rövid rendszerekben az *e* mellett *ë* is fonémként, vagy sem ... és így helyes intuícióval megtalálta SIMONYI a magyar nyelvjárások *t i s z t á n n y e l v i k r i t é r i u m o k r a* támaszkodó osztályozásának kulcsát” (i. m. 187–88; az én kiemelésem: K. F.). Ezeknek az elvi szempontoknak a figyelembevételével osztályozta Laziczius a magyar nyelvjárásokat három-, illetőleg négyszögű ábrával, aszerint, hogy azok nem ismerték, vagy ismerték a zárt *ë* hangot, megjegyezve, hogy a zárt *ë* realizációja „nyelvjárásilag is nagyon szűkkörű” (i. m. 171), az irodalmi nyelv pedig nem tesz különbséget közöttük (i. m. 170). Mindezek alapján a zárt *ë* fonológiai státusáról az alábbiakat állapította meg: „fonológiai pusztulásáról még korai volna beszélni, bizonyos azonban, hogy a folyamat már nagyon előrehaladott állapotban van, és ennek oka újabbban főleg a köznyelv terjedésében keresendő” (i. m. 171).

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy mire alapozta Laziczius a zárt *ë* jelenére, de főleg jövőjére vonatkozó pesszimista megállapítását. Az egyik ok kézenfekvő: soha nem vett részt nyelvjáráskutatási munkálatokban, tehát saját tapasztalata, élménye, csak a „budapesti nyelvjárás”-ról volt. A nyelvjárások fonológiai szempontú osztályozásában tehát csak a már meglévő gyűjtési eredményeket tartalmazó munkákra, írásokra támaszkodhatott. Ezeknek az értékéről őszintén bevallotta: „Használni tehát csak azt a meglévő irodalmat használhatjuk, amely inkább a tegnapiól ad képet, és emellett még külön nehézséget is rejteget: a szempontok különbözőségét (nem nyelvészeti, nem tisztán leíró szempontok érvényesülése)” (i. m. 166).⁴

⁴ Csak tudománytörténeti érdekességként jegyzem itt meg, hogy LAZICZIUS egy másik, az emfatum létét elméletileg megalapozó írásában (LAZICZIUS 1936/1966), annak ellenére, hogy az adott esetben a nyílt, meg a zárt *ë* különbsége nem fonematikus jellegű, külön betűtípusokkal jelölte őket: *ember*, szemben az első *e* lényegesen hosszabb voltával szerkesztett párjával, az *ε:ember*-rel (i. m. 59). Nagyon egyértelműen állítja szembe a rövid *e-t* a hosszú *e*-vel, megállapítva, hogy itt a kvantitásbeli különbség fonológiai szempontból nem olyan, mint a *tör* és *tör* szópárokban. Az utóbbiakban a „jelentéskülönbség exponense” a kvantitásbeli különbség, tehát itt a kvantitás meglétének, vagy hiányának fonematikus értéke van: mind a rövid *ö*, mind a hosszú *ő* külön fonéma a magyarban, szemben az *ember* ~ *ε:ember* kvantitáskülönbségével, amely nem fonéma, de nem is variáns. (LAZICZIUS 1936/1966. 59.)

Nem vitás, hogy itt némi törés mutatkozik LAZICZIUS gondolkodásmódjában: ha a nyelvjárások kisebb része tesz különbséget a két *e* között, a köz- meg az irodalmi nyelv egyáltalán nem ismeri őket, akkor miért kapott külön betűt a két hang? De – úgy gondolom – nyugodtan leszögezhetjük, hogy nem ez a fajta „szempontváltás” jel-

A nyelvi szempont választóvízként értékelt szerepének az elhanyagolása miatt szállt szembe az általa igen nagyra becsült fonológus, Trubeckoj felfogásával. Mint ez köztudomású, az instrumentális fonetika óriási eredményeinek a hatása alatt igen sokan — egyebek mellett maga Trubeckoj is — a fonetikát a természettudományokba tartozónak vélték. Laziczius legnagyobb terjedelmű monográfiájában, az 1944-ben megjelent Fonétikában 34-szer fordul elő a nyelvi szempont, mint perdöntő kritérium, azaz a beszédhangok fonetikai minősítésénél is elengedhetetlen nyelvi funkciójuk tekintetbevételé. Ezen az alapon vitatja Trubeckojnak a fonetika helyére vonatkozó fölfogását, megállapítva, hogy az semmiképpen sem a természettudományok egyike, hanem a „nyelvtudomány segéd tudománya” (LAZICZIUS 1966. 54). Ha ebben a vitában valóban igazra lett volna TRUBECKOJNAK, akkor a fonetikának mindenféle árnyalatbeli különbséget „természettudományos egzaktussággal” ábrázolnia kellett volna, és ebben az esetben valóban a fák temérék mennyisége eltakarta volna az erdő lényeges vonásait. „Nem *minden* hangkülönbséget kell jelölnie a fonetikai írásnak, csak azokat a hangellenléteket, amelyek a leírt nyelvben fontosak” (LAZICZIUS 1944. 42). A nyelvi fontos hangkülönbségeket fölmutató beszédhangok, fonémák, és ezeknek — mint erről fentebb már szó esett — külön betűvel kell rendelkezniök és sohasem a diakritikus jelek légióival, ahogyan ezt a finnugor hangjelölés táborában tapasztalhatta: minden hangárnyalatbeli különbség jelölése, amiért ezt az eljárást „*furor phoneticus*”-nak minősítette (LAZICZIUS 1936. 219).

Lazicziusnak a kétfajta *e* megkülönböztetéséről vallott fölfogása elvileg teljesen egyértelmű: ha a magyarul beszélők többségének a nyelvhasználatában megtalálható a nyílt, meg a zárt *e* hang, és ha ez a különbség nyelvi szempontból releváns, akkor a magyar beszédhangok rendszerében kétfajta rövid *e*-nek kell szerepelni. Az más kérdés, hogy a rendelkezésére álló nyelvjárási adatok, az eladdig még nem vizsgált irodalmi, meg a köznyelv *e* szempontból történő vizsgálata, a zárt *ë* fonematikus megterheltségének a voltára, jelenére és jövőjére nézve helytelen következtetést vonatott le vele. A teljes képhez viszont az is hozzátartozik, hogy Laziczius már 1931-ben határozottan állást foglalt a nyelvi ökonómia szempontjából fontos fonémák megtartása mellett: „... egy-egy foném eltűnése viszont érzékeny vesztesége a nyelvnek, mint jelrendszernek, mert amúgy is aránylag kevés hangszköz áll rendelkezésére. Igaz, hogy minden nyelv általában mindent ki tud fejezni, de a kifejezőmódja nem csekély mértékben függ a kifejező eszközök számától.” (LAZICZIUS 1931—1934. 359). A „minden nyelv mindent ki tud fejezni” viszont azt jelenti, hogy ha a legegyszerűbb eljárás, a hangszközökkel történő kifejezés nem lehetséges, kénytelen a nyelv a körülírásához folyamodni, vagy a szövegösszefüggést segítségül hívni az adott szó jelentésének a megállapításában. „De mi történik

lemzi LAZICZIUS fonológiai gondolkodásának a fejlődését. Egy másik munkájában, amelyben szintén kvantitásbeli különbségekről, pontosabban időtartam-eltolódásról van szó, megint visszatér elvi kiindulási szempontjához, a nyelvi kritériumok perdöntő szerepéhez. „Vannak természetesen fejlődési jelenségek — írja —, amelyek nyomán időtartam-eltolódásokról igenis lehet beszélni. Az *i*, *ü*, *ü*-vel kapcsolatban lehetne pusztuló kvantitásról is beszélni, mert ez a folyamat meglehetősen előrehaladott állapotban van már nem csak a népnyelv egyes területein (nyugati, dunántúli nyelvjárás-terület), hanem magában a köznyelvben is” (LAZICZIUS 1938. 308—309). Elvitathatatlanul azért nevezi természetesen fejlődésnek a kvantitás lassú sorvadását, mivel itt a kvantitásnak nincs jelentésváltoztató funkciója.

akkor — teszi fel joggal a kérdést —, ha egy lehetséges szópár egyik tagja izolált helyzetbe kerül, vagy ha a szavak kapcsolata nem ad fölvilágosítást az értelmet illetőleg? Nyilvánvaló, hogy ilyenkor a hangeszközök döntik el az értelmet. Az más kérdés, hogy ilyen esetek hasonlíthatatlanul ritkábban fordulnak elő” (i. m. 15). Tehát megint a hangeszközök és újra a jelentéskülönbséggel terhelt hangpárok nyelvi szerepének a hangsúlyozását látjuk LAZICZIUS gondolatvilágának a tükrében, méginkább, ha a nyelvi homonímia szerepéről vallott felfogásával megtoldjuk a fenti idézetet, mivel szerinte a homonímia csak azt jelenti, hogy „a nyelvnek más eszközei is vannak a jelentéskülönbségek feltüntetésére a hangszközök mellett” (uo.).

Az elmondottak summázataként megállapítható, hogy Laziczius — mint a fonológia nemzetközileg elismert, tekintélyes kutatója — elméletileg minden lényegeset elmondott a beszédhangok nyelvi szerepét és jelölésüket illetően. Ha egy nyelv „hangzási különbségének megőrzéséhez fontos érdekek fűződnek” — írja —, akkor a nyelv szempontjából az a legfontosabb, hogy a „fontos érdekek” (fonológiai szerep) érvényesülése céljából „bizonyos hangzási különbségek, ellentétek megőrződjenek” (LAZICZIUS 1942. 40–41). Ha a bühleri modell továbbfejlesztése eredményeként szerinte „az elvonható relevanciák elve” mellett is a nyelv fő feladata — a kifejezésen, meg a felhíváson túl — az ábrázolás. (LAZICZIUS 1942. 30, 31, 34, 43.), ez félreérthetetlenül vall LAZICZIUSNAK a nyílt, meg a zárt *e* „fontos különbségének” szerepével, illetőleg *e* különbség megőrzésének a jelentőségével kapcsolatos nézetéről. Az egyes hangok képzési mozzanatainak között bizonyos ingadozás, pontosabban bizonyos körön belüli ingadozás lépten-nyomon tapasztalható, de ez csak a szigorú társadalmi normák figyelembevételével, annak keretein belül történhet (LAZICZIUS 1938. 307, 1966. 67), mivel az egyéni ejtésbeli sajátosság és a társadalmilag szigorúan determinált feltételek szétválhatatlan egységben létezhetnek csak.

5. A nagy per felújítása. A nagy per első fázisa tehát LAZICZIUS elméleti munkásságának eredményei alapján lezártnak tekinthető.

Mi az oka azonban annak, hogy mindezek után a zárt *ë* körüli vita kisebb-nagyobb intenzitással újra meg újra felbukkan, hol csak szűkebb körű nyelvészírásokban, hol pedig a napilapok publicitásának a méreteiben is? Valószínű, igaza van G. VARGA GYÖRGYINEK, amikor a Magyar Nemzet 1974. november 10-i számában megjelent „Szándék és lehetőség” című cikkében felteszi a kérdést és mindjárt meg is válaszolja: „Miről folyik a vita tulajdonképpen? A zárt *ë* szükségességéről, értelem-megkülönböztető és nyelvesztétikai értékéről semmiképpen sem; egyek vagyunk *e* hang megmentésének a szándékában is, csupán ennek lehetőségét ítéljük meg másképp.” A VARGA GYÖRGYI által megfogalmazott vitakérdés eldöntésénél az alábbi részkérdéseket kell megválaszolni:

- a) a nyelvfejlődés általános törvényszerűségei (difereciálódás, integrálódás);
- b) a nyelvfejlődés objektív és szubjektív tényezői;
- c) a zárt *ë* helye, szerepe a magyar magánhangzórendszer jelen állapotában;
- d) megtanítható-e a zárt *ë* ejtése, ha igen, mi abban az iskola szerepe, és külön betűvel kell-e jelölni?

Mindjárt az elején szeretném leszögezni, nem szándékom a felsorolt részletkérdések végleges eldöntése, illetőleg az egész vitakérdés lezárása. Hozzászólásom valóban hozzászólnak minősítendő, s a részkérdések is az eddigi vita áttanulmányozásából, önmaguktól adódtak, fogalmazódtak meg.

a) A nyelvfejlődés általános törvényszerűségei (differenciálódás, integrálódás). Bárczi Géza a nyelvi változások értékelésével foglalkozó, meggyőző érvelésű, szép írásában (BÁRCZI 1966) érintette a nyelvfejlődés általános törvényszerűségeiről szólva a differenciálódási és az integrálódási folyamatokat egyaránt, és ebben jelentős szerepet szánt a zárt *ē* megőrzésére, illetőleg elterjesztésére irányuló törekvéseknek. Szerinte „... az *ē*-nek meg az *e*-nek a kiegyenlítődése (integrálódása), mely már nemzeti nyelvünket is veszélyezteti...” (i. m. 130). Ha a két *e* közötti különbség elmosódik, azaz a kettő egy nyílt *e*-vé integrálódik, ez — mint ahogy fentebb már LAZICZIUS egyik kijelentésében is olvashattuk — súlyos vesztesége a magyar magánhangzórendszernek. „Nem lehet kétséges — írja BÁRCZI is —, hogy a hangrendszer gazdagsága fontos és előnyös tulajdonság... Általában a hangrendszer gazdagsága nemcsak változatossá, színessé teszi a nyelv hangzását, hanem kifejezősségét is sokkalta rugalmasabbá, gazdagabbá hangolja” (BÁRCZI: i. m. 130—31). „Minden nyelvi jelenséget ugyanis — folytatja gondolatmenetét Bárczi — abból a szempontból kell tekintenünk, hogy miként szolgálja az embert gondolatai, érzelmei és akarata minél világosabb, minél hatásosabb, sőt minél gazdaságosabb kifejezésében” (i. m. 132; az én kiemelésem: K. F.).

A két *e*-nek egyé váló integrálódása tehát vitathatatlanul a magyar magánhangzórendszer elszegényedéséhez vezetne. Ebben a vélemények általában megegyeznek. Ha elhatároljuk is magunkat azoktól a múlt századbéli nyelvészeti véleményektől, amelyek szerint minden változás romlás, ezt a fajta integrálódási folyamatot mindenképpen annak kell tekintenünk. Az ilyenfajta értékítélet természetesen nem azt jelenti, mintha a nyelvfejlődés másik általános jellemző vonását, a differenciálódást úgy fognánk fel, hogy a ma meglévő egységes *e*-t kellene ketté osztanunk egy nyíltabb és egy zártabb képzési formájúvá. A kétfajta *e* megléte ma objektív realitás, tehát csak a fenti módon felfogott integrálódási folyamat veszélyességéről van szó. Az *e* teren végbemenő integrálódás — a nyelvjárásbéli *ō*-zés igen nagymértékű zsugorodása mellett — valójában a beszéd szintelenedéséhez, egyhangúsághoz vezetne.

TOMPA JÓZSEF vizsgálatai szerint a magyar szövegekben leggyakrabban előforduló magánhangzó az *e*: Száz hang közül átlagban 11 az *e*, száz magánhangzóból pedig 26! (TOMPA 1970. 74). TOMPA rosszallja, hogy a köznyelvben azok is nyílt *e*-vel kezdik felcserélni zárt *ē*-jüket, akik az anyjuktól tanulták, és ebből azt a következtetést vonja le, hogy „e hangot fontos lenne a kiejtésben megtartanunk, mert kipusztulásának, illetőleg a nyílt *e*-vel való egybeesésének eredményeként az *e* hang válnék nyelvünkben leggyakoribbá, s ezzel az egyhangúság veszélye fenyegetné kiejtésünket” (i. m. 75). Bodolay számításai szerint az *e* betűs homogrammak száma 21 ezer körüli (BODOLAY 1978a. 578). A két *e*-nek egyé váló integrálódása valóban egyszerűsítene a magyar magánhangzórendszert, de ennek az egyszerűsítésnek olyan ára lenne, hogy megfosztaná nyelvünket egy olyan hangszköztől, amelynek esztétikai és funkcionális (jelentés-megkülönböztető) szerepe elvitathatatlan. Ugyancsak Bodolaynál

olvasható, hogy igeragozásunkban 20 ezer olyan igealakpár van, ahol az *e* és a zárt *ē* különbözteti meg a jelentést (i. m. 576).

Az esztétikai szempont (széphangzás), az egyhangúság elleni küzdelem sem elhanyagolható tényezői a szép magyar beszédnek. Az asszonancia követelményeiről fentebb már szó esett, ami szintén áldozatul esne az effajta integrálódásnak. Nem véletlen jelenség az sem, hogy éppen a szép magyar szó olyan kiváló mesterei, mint a színész Péchy Blanka és Nagy Adorján, mindketten aktív harcosai voltak a kétfajta *e* közötti különbség megőrzésének, illetőleg elterjesztésének (PÉCHY 1974; NAGY 1955).

A kétfajta *e* létrejötte (differenciálódás) nagyon régi eseménye nyelvünk fejlődésének. Ez a kettősség — mint ezt láttuk — mind funkcionálisan, mind a széphangzás szempontjából igen indokolt, mindkettőjük funkcionális megterheltsége — az elhangzott példák alapján — igen nagymértékű. Ha a nyelvfejlődésnek ez a folyamata (differenciálódás) ilyen nagymértékű funkcionális megterheléshez kötődött — és kötődik napjainkban is —, akkor ezt a felismert diakronikus folyamatot a nyelv mai állapotának a megítélésénél is értékelni kell. „A helyesen felismert diakronikus tényeknek ugyanis — írja Laziczius — nyomuknak kell lenniök a nyelvi szinkroniában is.” (LAZICZIUS 1941. 17). Az is a diakronia egyértelmű vallomása, hogy a funkcionális terheltségű hangok ellenállnak a hangváltozásoknak. Erre már Delbrück is felhívta a figyelmet (DELBRÜCK 1880. 105—106). Hajdú Péter és Mikola Tibor is beszédes bizonyítékokat szolgáltatnak a tekintetben, hogy a funkcionálisan megterhelt hangok igen makacsul ellenállnak a változásnak, illetőleg a kipusztulásnak (HAJDÚ 1966. 30, MIKOLA 1979. 113—118).

Ha tehát a nyelvek fejlődésében az integrálódási folyamatot egyik fontos törvényszerűségnek fogjuk is fel, akkor is világosan kell látnunk azokat az ellenkező irányban ható erőket, amelyek e folyamat végbemenetelét adott esetekben fékezik, illetőleg lehetetlenné teszik. A funkcionálisan megterhelt beszédhangok (fonémák) mindenképpen olyan hangeszközöknek tekintendők, amelyek ennek a folyamatnak ellenállnak!

b) A nyelvfejlődés objektív és szubjektív tényezői. A tudománytörténet közhelyei közé tartozik az a felismert igazság, hogy a múlt század nagy nyelvteoretikusai, ezek közül különösen az újgrammatikusok a nyelvfejlődés törvényszerűségeit „vakon érvényesülő”, „kivételeket nem ismerő” kategóriáknak tartották, tehát pontosan olyanoknak, mint a természeti törvényeket, amelyeknek az érvényesüléséhez a tudatos, szubjektív közreműködésnek semmi köze sincsen. Éppen ezért sorolták a nyelvtudományt a természettudományok közé, mivel ez az előkelő státusz nem kisebb lehetőségek valóraváltását ígérte, mint a nyelvtudományban is a természettudományos egzaktuság igénye, pontosabban, ennek az igénynek az érvényesülése. (BOPP, BRUGMANN, CURTIUS.) Ennek az újgrammatikus nézetnek a legharcosabb hazai képviselője SZARVAS GÁBOR volt, aki a Magyar Nyelvőr 10. kötetében az alábbiakat állapította meg: „A változás magától, a tudatosság közreműködése nélkül hajtódik végre, a szándékosságnak még csak nyoma sem fedezhető föl benne”, (i. m. 165). Ugyanilyen elméleti beállítottságról tanúskodik Balassának a nyelvújítási mozgalomról vallott nézete, mivel azt a nyelv objektív fejlődésébe történő erőszakos beavatkozásnak tartotta, és az egész mozgalomnak a létrejöttét és tevékenységét nem a nyelvfejlődés szükségszerű velejárójának, hanem kivételnek minősítette: „... a nyelv életében minden változás öntudatlanul történik; s az olyan

tudatos, egyúttal erőszakos változások, mint pl. nálunk a nyelvújítás volt, kivételek a nyelvek életében” (TMNy. I, 43). PETZ is csak azért tartotta a nyelvi folyamatok tudományos megismerését lehetségesnek, mivel azok a szubjektív mozzanatok teljes kizárásával mennek végbe: „a nyelvbeli folyamatok öntudatlan, nem szándékos volta teszi lehetségessé egzakt tudományos megismerésüket” (NyK 29. 110). Ugyanez a véleménye GOMBOCZNAK is: „Hangsúlyoznunk kell mindenek előtt — írja 1898-ban —, hogy a nyelvszokás változása nem történik tudatosan” (Nyr. 27. 11). Módszertanában már nem ilyen egyértelműen fogalmaz, de abban is elhanyagolhatónak tartja a szubjektív akarat, a szándékosság szerepét: „Az egyesek ötletei, szándékos változtatásai rendszerint nyomtalanul eltűnnek . . . A nyelvi változásoknál a közvetlen akarat befolyások, a szándékosság csak igen alárendelt szerepet játszanak” (i. m. 10—11).

Ahogy ez már a nyelvtudomány történetében igen gyakran előfordult, e téren is megisméltődött az a jelenség, hogy az „igen sarkított”, végletes megfogalmazások hasonlóan sarkított, de ellenkező előjelű, végletes álláspontokat váltottak ki. Elég itt csak VOSSLER véleményére utalni, amely szerint, „Minden nyelvi kifejezést . . . mint szabad és egyéni alkotást, a beszélők egyéni intuíciójából kell megmagyarázni”⁵

SCHUCHARDT odáig ment a természettudományos fogantatású, a szubjektív elem közreműködését teljesen tagadó, kivételeket nem ismerő újgrammatikus hangtörvény-koncepció bírálatában, hogy az a tudománynak a kauzalitás alapján történő továbbfejlesztését gátolja.⁶

A szubjektív tényezőnek a nyelvfejlődésben játszott szerepét eltúlzó hazai álláspontot legegységesebben Zolnai fogalmazta meg: „Annyi mindenestre bizonyos — írja —, hogy ugyanaz a hangváltozás . . . bármikor és bárhol létrejöhét fiziológiai alapon, ahhoz azonban, hogy törvényszerű hangváltozás legyen belőle, társadalmi és tudatos tényezők hozzájárulása szükséges” (ZOLNAI 1939. 154). Továbbá: „A hangváltozások, úgy látszik, leggyakrabban a felsőbb társadalmi rétegekből indulnak ki”; végül: „A hangtörvények mechanisztikus elképzelésének helyébe emberi (tudatos, voluntarisztikus) magyarázatot lehet állítani” (i. m. 155).⁷

Ezek a végletes megfogalmazások annál inkább szembeötlőek, mivel a közismert marxi formulának a gondolata („A szabadság felismert szükség-szerűség”) már több mint száz évvel ezelőtt felismerszik a múlt század egyik legnagyobb nyelvészének, Riedl Szendének az alábbi megállapításaiban: „Tudományos meggyőződése . . . hogy nyelvet c s i n á l n i nem szabad . . . nem is lehet . . . hanem igenis a nyelvet l e h e t és kell is tanulmányoznunk, hogy annak törvényeit megismervén, azoknak e n g e d e l m e s k e d v é n rajta uralkodhassunk.” (RIEDL 1873. 13). Mi más ez, mint a nyelv fejlődésébe történő tudatos beavatkozás (szabadság) lehetősége a nyelv objektív fejlődés-menetének az ismerete alapján (felismert szükségesség)?

⁵ „Aller sprachlicher Ausdruck . . . soll als freie und individuelle Schöpfung aus sprechenden Individuen erklärt sein.” (VOSSLER 1904. 88.)

⁶ „Mir hingegen erscheint die Lehre von der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze als ein Hindernis für die Wissenschaft sich im Sinne des Causalitätsgesetzes fortzuentwickeln.” (SCHUCHARDT 1885. 33.)

⁷ Ez kísértetiesen egybeesik a már idézett VOSSLER véleményével, amely szerint a hangváltozások egyes személyek önkényes beavatkozásának az eredményei: „. . . so läßt sich auch die Möglichkeit nicht bestreiten, dass der Ursprung eines Lautwandels ein willkürlicher sei” (VOSSLER i. m. 15).

A lazicziusi „természetes erők” és a „mesterséges eszközök” korrelatív egysége úgyszintén a nyelvfejlődés menetébe való tudatos beavatkozás lehetősége mellett tör lándzsát (LAZICZIUS 1938. 307). „... a nyelv életébe mesterségesen is be lehet avatkozni — írja továbbá —, sőt, ha szükség van rá, kell is” (i. m. 316).

A nyelvfejlődés „természetes” menete tehát: mind az egyéni beszélőtől függetlenül létrejött és ható objektív törvényszerűségek, mind pedig a szubjektív tényezők, a tudatos beavatkozás kölcsönös ötvözete. A nyelvfejlődés objektív szükségszerűségéről, a nyelvi törvényekről itt csupán annyit kell leszögeznünk, hogy ez az objektív fejlődésment, törvényszerűség, nem a régi értelemben fölfogott százszázalékos, kivételeket nem ismerő, vakon érvényszerű társadalmi determináltság. Napjaink törvényfogalma — így a nyelvi törvény-fogalom is — nagyonis rugalmas elméleti kategória, amelyben a tendencianyalábok a meghatározóak, tehát a kivételek nem rendítik meg a folyamat, vagy állapot törvényszerű státusát.

A nyelvi törvények ilyen való értelmezése alapján joggal kérdőjelezi meg Bodolay Géza — a nagy per felújításának harcos képviselője — vitapartnereinek azt az érvét, amely a zárt *ë* használatának a szabályszerűségét (törvényszerűségét) azért vonja kétségbe, mert ez a szabályszerűség azért ingatag státusú, mivel vannak alóla kivételek: „A viszonylag kis számú kivételre nem térek ki, csak azt kérdelem vitapartnereimtől, általában kivétel nélküliek szoktak-e lenni a különböző nyelvek szabályai?” (BODOLAY 1978 a. 583). Nehezen vitatható a zárt *ë* használatának normatív jellege mellett felhozott külföldi példája is: „Az NDK-ban 1974-ben jelent meg 4. kiadásban a »Wörterbuch der deutschen Aussprache«, mégis — bárki meggyőződhet róla — a berlini egyetem professzorai körében is több változata él ennek a normával ellátott nyelvnek. Az NSZK-ban pedig még olyan közismert kiejtési szabályt is áthág számos művelt ember, hogy a szóeleji *st* és *sp* *s*-sel olvasandó. Nagyon sokan *sz-et* ejtenek, mert az ő vidékükön éppen az az ejtés járja. Pedig ha valahol, akkor németeknél szabály a szabály” (i. m. 575).

A nyílt meg a zárt *e* körüli vita megnyugtató lezárását, a zárt *ë* fonológiai státusát tehát semmiképpen sem olyan norma alapján kell megkísérelni, amely nem ismer kivételeket!⁸

c) A zárt *ë* helye, szerepe a magyar magánhangzórendszer jelen állapotában. Az *e* hang(-ok) körüli vita az utóbbi években épp olyan hevességgel föllángolt, mint ahogyan ez a múlt század óta időszakonként megismétlődött. A vitában résztvevők a korábbi szenvedélyességgel fogalmazták meg az érveket és az ellenérveket, de azok is, akik elismerték a zárt *ë* rendszerbeli helyének a meglétét, funkcionális terheltségét, különböző nehézségekre hivatkozva, inkább a zárt *ë* normatív jellege ellen foglaltak állást. Az utóbbihoz jellemző példát szolgáltat az akadémiai nyelvtan eljárása, amely a magyar magánhangzórendszer ábrázolásában a háromszögűt említi első helyen, annak ellenére, hogy megjegyzi: „mindamellet szóalakok és alaktani sorok váltakozásának (mint *sör ~ ser*; *kavar ~ kever*; illetőleg: *-hoz ~ -hez ~ -höz*, *-ban ~ ben* stb.) megértéséhez ez utóbbi [a magyar magánhangzórendszer] négy szögű ábrázolása a d j o b b t á m p o n t o t, minthogy a nyelvi váltá-

⁸ A nyelvhasználat normáinak az ilyenvaló fölfogása már több mint 40 évvel ezelőtt is megfogalmazódott Laziczius alábbi megállapításában: „szórványos jelenségek ellen nem lehet és nem is kell hadakozni” (LAZICZIUS 1938. 308).

kozások mindig a hangrendszernek valóban meglévő tagjai között észlelhetőek” (TOMPA 1970. 72; az én kiemelésem: K. F.). Az akadémiai nyelvtan még az alábbiakat is leszögezi: „Bizonyos történetileg kialakult nyelvtani, pontosabban: szóképzés- és ragozási szabályosságainkat [t ö r v é n y s z e r ű s é g e k e t, t ö r v é n y e k e t: K. F.] ma is szabatosabban és áttekinthetőbben lehet ábrázolnunk, ha a szokásos helyesírástól eltérve, a nyelvészet gyakran alkalmazott jelölésmódjával megkülönböztetjük a sok magyar ember kiejtésében valóban élő kétféle rövid e hangot” (i. m. 45; az én kiemelésem: K. F.). Még egy idézet a „békéltető” állásponthoz: a zárt e „nem hivatalos tagja a magyar köznyelv hangrendszerének, de szívesen látott vendége” (IMRE 1975. 178).⁹

Annak tudatában, és annak előrebocsátásával, hogy az igazság objektív volta nem attól függ, hogy hányan vallják ezt és hányan azt a nézetet, hanem az a maga objektivitásában rejlik, érdemes szemügyre venni a vitában résztvevők számát, de még inkább argumentumaikat.

Ha jól tudtam követni a vita legutolsó szakaszának menetét, akkor azt kell mondanom, hogy az abban résztvevők többsége tagadta a zárt *ë* fonológiai státusát és méginkább külön betűvel való jelölésének a jogosultságát. Elekfi László például 1961-ben írt „Köznyelvi *ë* hangunk és az Értelmező Szótár” című tanulmányában az irodalmi nyelv *e*-zésével szemben a zárt *ë*-zést másodrendűnek tartja, szerinte csak az *e*-zés a köznyelvi norma, és mindazoknak a véleményét, akik a zárt *ë*-zést kötelező normának javasolják, „szélsőséges álláspont”-nak tekinti (ELEKFI 1961. 159). Papp István 1966-ban megjelent leíró magyar hangtanában elismeri, hogy a zárt *ë*-zés régebben általános volt, ezzel szemben ma már csak — nyelvjárási jellegű (PAPP 1966. 317). Tompa József már idézett írásában is csak a dunántúli „regionális köznyelv” sajátosságának véli a zárt *ë* használatát, szerinte másutt egységes *e*-t használnak (TOMPA 1970. 28). Lőrincze Lajos, aki a kisebbség ejtésében látja élő valóságnak a zárt *ë*-nek nyílt párjától való megkülönböztetését, egyenesen katasztrófális következményeket látna abban, ha — szerinte — a magyar nyelvterület kisebb részében élő zárt *ë* ejtést írásban is jelölnék: „S ha írásban is jelölnék? Még rosszabb lenne. Egy csapásra írástudatlan lenne a magyar nép tekintélyes része” (LŐRINCZE 1975. 189; az én kiemelésem: K. F.).

A neveket és az idézeteket még lehetne sorjázni, de azt hiszem, hogy ennyiből is kiviláglik a zárt *ë*-ellenesek egységesnek mondható fő érve: az ország magyarul beszélő lakosságának a többsége nem ismeri a kétfajta *e* hangot, éppen ezért nem is beszélhetünk a kettejük között meglévő funkcionális különbségről.

Még két hozzászóló véleményéről azonban szólni kell. Az egi kiejtési konferencián résztvevő egyik budapesti magyar szakfelügyelő az alábbiakat mondta: „Elképzelhetetlennek tartom (ebben a szóban sem tudom az *e*-t használni) az *e* jelölésével írott tankönyvek kiadását.” (Az egi kiejtési konfe-

⁹ IMRE SAMU — mint ez ismert — a zárt *ë*-ellenesek oldaláról vett részt a Magyar Nemzetben olvasható vitában. A zárt *ë* státusára vonatkozó idézett álláspontjával határozottan szembeszállt KÁLMÁN BÉLA: „A legfőbb baj az, hogy nem általánosítható az a vélemény, amit Imre Samu írt cikke végén: »a zárt *e* nem [hivatalos] tagja ugyan a magyar köznyelvi hangrendszernek, de szívesen látott vendége«. Nem mindenki látja ugyanis szívesen, és igen sokan a nyelvjárási sajátosságok közé utalják, egy szintre helyezik az *i*-zéssel, az *ö*-zéssel és a kettős hangzók ejtésével” (KÁLMÁN 1975. 182–183).

rencia anyagának 221. lapjáról idézi BODOLAY 1978 a. 169). Meglepő tájékoztatlanságról árulkodik ez a hályog-kovács merészségével megfogalmazott hozzászólás. Egy magyar szakos szakfelügyelő részéről az általa inkriminált szóban valóban nehéz volna „az *ĕ*-t használni”, mivel abban egyetlen egy ilyen hang sincs! Nem nehéz elképzelni, hogy az általa „szakfelügyelt” magyar nyelvtanórákon milyen igényeket támasztanak az *ĕ*-hangok megtanításával szemben! A másik hozzászólás pedig megdöbbentő példája az idézetekkel való manipulálásnak.

Zilahi Lajos (nem tudom, hogy ő is szakfelügyelő-e?) a Magyaritanítás 12. számában megjelent „Szemben az árral?” című cikkében Bodolayt idézi az alábbi módon: „Ezért tartom jogosnak ma is a Bodolay által idézett SZARVAS GÁBORTÓL származó kérdést: „Honnan tanulja meg az a szegény gyerek, akinek, akinek [a kettőzés, valószínű, nyomdai hiba] a környezete nem két *e*-vel beszél?” (ZILAHY 1979. 238). A teljes Bodolay-idézet homlokegyenest az ellenkezőjét mondja: „Kisiskolások esetében talán a magyar nyelv művelés egyik nagy úttörőjének, Szarvas Gábornak fel lehetett volna még a kérdést tenni, amikor száz éve dühös cikkeket írta a Magyar Nyelvőrben a kétféle *e*-hang »egyesítése« ellen: »Honnan tanulja meg az a szegény gyerek, akinek a környezete nem két *e*-vel beszél?» (BODOLAY 1975. 174). Ez már etikai kérdés! Ha a cikkben olvasható többi megállapítások is ilyen „tényfedezet”-re támaszkodnak, nem túl sokat nyomnak a latban, argumentatív erejük nem igen támogatja a zárt *ĕ*-ellenesek táborának az igazát.

Az *ĕ*-pártiak érvelése: Fentebb már szó esett arról, hogy az akadémiai nyelvtan is látja az *ĕ* hang funkcionális megterheltségét, annak ellenére, hogy külön írásjelet szánna neki. Ezen túl Szépe György, a magyar nyelv generatív nyelvtanának az előkészítő dolgozatait tartalmazó kötetben a zárt *ĕ* meglétét, illetőleg posztulását alaktani szempontból is rendkívül fontosnak tartja „A mai magyar nyelvjárások nagy részében is megvan a zárt *ĕ* és a nyílt *e* szembenállása. De ha nem volna, akkor is könnyebbséget jelent alaktani szempontból a zárt *ĕ* feltevése, például a *-hoz*, *-hez*, *-höz*, az *-on*, *-en*, *-ön* és más esetek számára” (SZÉPE 1969. 394–395). SZÉPE említett dolgozatában állást foglal a zárt *ĕ* jelölése mellett is: „Az egyes magánhangzók rendes magyar helyesírási formájukban találhatók. (Kivétel a zárt |*ĕ*|, melynek nincs helyesírási jele. Felvételét azonban szükségesnek tartom a központi nyelvjárásokon alapuló magyar köznyelv magánhangzórendszerébe)” (i. m. 399; az én kiemelésem: K. F.) Papp Ferenc ugyancsak a rendszerkényszer alapján voksol a zárt *ĕ* mellett: „bebizonyított tény — írja —, hogy a két *e*-t megkülönböztető rendszerben a két hang két különböző fonéma képviselője. Ismeretes továbbá e két fonéma szerepe az itt vizsgált jelenségkörben: a vizsgált morféma-k allomorfiái, más rendszert alkotnak a két »ejtési« normában. Többen talán úgy fogalmazzák meg, hogy csak úgy alkotnak világos rendszert, ha a két *e*-fonémát feltesszük... (Én is e »többek« véleményét osztom.)” (PAPP 1975. 64; az én kiemelésem: K. F.) Bárczi Géza a magyar nyelv művelésről írt monográfiájában a zárt *ĕ*-zés mellett érvelve, az alábbiakat írja: „Az ország területének túlnyomóan a nagy részén él a kétféle *e* megkülönböztetése” (BÁRCZI 1974. 32). Kálmán Béla véleményéről már szó esett korábban (a kétfajta rövid *e* megkülönböztetése nyelvünk ősi sajátossága), de hozzáteszi azt is — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának tényeit vallatóra fogva —, hogy az Atlasz is „bebizonyította, a

kétfajta rövid *e* megkülönböztetése ma is élő jelenség nyelvterületünk mintegy 70 százalékán” (KÁLMÁN 1975. 181). Az említett Atlasz bizonyító erejére támaszkodva a hozzászólásának címében szereplő „Köznyelvi-e a zárt *e*?”-re határozottan így válaszol. Tiszamarti Antal a Magyar Nemzet vitasorozatában megjelent hozzászólásában szintén „egyetemes magyar hang”-nak tartja a zárt *ĕ*-t, és hozzáfűzi: „melyet tájéjtésbeli sajátság szintjére süllyeszteni: megbocsáthatatlan vétek. Igenis, van erős tárgyi alapja a zárt *ĕ* újbóli irodalmi rangra emelésének.” (TISZAMARTI 1975. 185.) Bodolay Gézának a zárt *ĕ* létjogosultságát tagláló írásait — úgy gondolom — nem szükséges részletesen tárgyalni. Számomra legalábbis meggyőzőek főbb érvei: az ország lakosságának több mint kétharmada használja, funkcionális terheltsége elvitathatatlan, széphangzásbeli szerepe úgyszintén, és a rendszerkényszer vele is „posztuláltatja” a zárt *ĕ* jelenlétét a magyar magánhangzórendszerben.

Nem tudom — de nincs is szándékomban — eldönteni, hogy Imre Samu vagy Kálmán Béla-e az igazi „meghallója” az Atlasz vallomásának.¹⁰ Annyi azonban elvitathatatlan a zárt *ĕ*-pártiak végső következtetéséből, ha a magyar nyelvterületen beszélők többsége használja a kétfajta rövid *e*-t, és a használat mögött jelentésmegkülönböztető szándék húzódik meg, akkor a zárt *ĕ*, mint fonéma, tagja a magyar magánhangzórendszernek!

A nyelvökonomiai szempontok is a zárt *ĕ* pusztulása mellett érvelnek. Mert akármennyire igaz is az, hogy a homonímia minden nyelv megszokott jelensége, továbbá az is, hogy a szövegösszefüggésből általában eldönthető a szó igazi jelentése,¹¹ ez azonban csak féligazság. A hangeszközökkel történő megoldások elsőbbsége mellett legalább ennyi — ha nem több — érv felsorolható. A mai információk özönében ugyanis a minél egyszerűbb módon történő kifejezés alapvetően fontos szempont. Ha tehát a homonímia nyelvi universálnak tekinthető — mint ahogyan az is —, továbbá, ha a szövegösszefüggés a legtöbb esetben megszünteti a jelentésbeli bizonytalanságot, legalább olyan mértékben nyelvi universálnak kell tartanunk a nyelvi ökonomiát is!

d) Megtanítható-e a zárt *ĕ* ejtése, ha igen, mi abban az iskola szerepe, és külön betűvel kell-e jelölni? Ha az elmondottak alapján sikerült a zárt *ĕ* fonematikus megterheltségét, fonológiai státusát igazolni, már csak az a kérdés van hátra, hogy ebből milyen következtetéseket kell levonnunk a magyar

¹⁰ Ha nem is tudom az aritmetikai vitát eldönteni, azt viszont nem hallgathatom el, hogy amióta foglalkoztat az *ĕ*-per legújabb állása, mániákusan figyeltem a rádió és a televízió olyan adásait, ahol nem „profik” beszéltek. Az összehasonlítás (hányan *e*-znek, illetőleg *ĕ*-znek) igen tanulságos fogódzókát kínál. A közelmúltban pl. a Fórum egyik adásában egy miniszterelnökhelyettes meg 4 vagy 5 miniszter beszédéből csak egy *e*-zett, egy ingadozva használta az *e*-t, meg az *ĕ*-t, a többi következetesen az *ĕ*-pártiak véleményét erősítette meg. Nem valószínű, hogy az ország fontos gazdasági problémáival foglalkozó vita résztvevőit Bodolay intencióinak megfelelően válogatták ki.

¹¹ Meg kell jegyezmem, hogy nem mindig. Mert pl. *Az apám kifestette a lakását* mondatban a *kifestette* jelentése bizonytalan. Jelenthet aktív cselekvést, de ugyanolyan erővel műveltető ige is lehet. Ha a mondatot további „segítségnyújtó” mondatrészekkel megtoldom: *Az apám a barátjával kifestette a szobáját*, még mindig jelentheti azt is, hogy az apám is festő, meg a barátja is. Itt most bővebben nem is szólok arról, hogy igen gyakran izolált helyzetben is előfordulnak a kritikus magánhangzókkal alkotott szavak, amikor semmi segítség sincs az igazi jelentés kihámozásában. Talán még annak a megjegyzése is idekívánkozik, hogy Lőrincze Lajos milyen harcosan küzdött a műveltető *-tet* képzőnek használata mellett, tehát amellett, hogy a jelentésbeli bizonytalanságot hangszökökkel szüntessük meg, és ne a redundánsabb megoldáshoz folyamodjunk.

beszédhangok rendszerében elfoglalt helyére, státusának megerősítésére, sőt, minél szélesebb rétegek között való elterjesztésére nézve. Bele kell-e törődnünk abba a rezignált hangú végkövetkeztetésbe, amelyet azoknál a vitázóknál is tapasztaltunk, akik önmaguk sajnálják ugyan a zárt *ë*-nek a magyar magánhangzórendszerből való kiviesését, de a kiviesés felé vezető utat olyan objektív társadalmi folyamatnak tartják, amit nem lehet megállítani, különösen nem megfordítani. Kilátástalan célkitűzésnek tűnik-e SZABÓ T. ATTILA egész életprogramját összesűrítő őszinte vallomása, mely szerint: „Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a lázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan használata így lesz egész életünkre szóló, magától értetődő követelés, kérlelhetetlen parancs számunkra” — ahogyan ez a megindító vallomás PÉCHY BLANKA 1974-ben megjelent „Beszélni nehéz” című könyvecskéjének a mottójaként olvasható. Megszállott elfogultság, kilátástalan illúziókergetés-e a „vakon érvényesülő” társadalmi—nyelvi folyamatokkal való szembeszegülés-e („Szemben az árral?”), ha arra vállalkozunk, hogy az idézett kutatók véleménye szerint a lakosság kétharmadát reprezentáló zárt *ë* nyelvhasználatának a megőrzésére vállalkozunk, sőt azt is célul tűzzük ki, hogy azokat is megtanítsuk ennek a hangnak a képzésére, ejtésére, akik ezt a képességet nem „az anyatejjel szívták magukba”¹²

Ha a nyelvművelés „cselekvő nyelvtudomány” (DEME 1960/61. 80) és a nyelv életébe való „tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása” (BÁRCZI 1974. 15—16), továbbá „nem lehet a nyelvművelőknek fontosabb, komolyabb feladatuk, mint ez a zárt *ë* ügyében való munkálkodás” (BÁRCZI 1975. 191), akkor valóban „meg kell kísérlni minden rendelkezésünkre álló eszközzel” a zárt *ë* megmentését, elterjesztését, akármennyire is tudatában vagyunk annak, hogy „nem is könnyű és gyors sikereket ígérő harc”-ról van szó, a feladatvállalást nem lehet megkerülni (i. m. 190.). BÁRCZINAK a fenti vitában elhangzott azon következtetése is meggyőző, amely szerint „ami nemzedékek hosszú során át ferdült el, azt nemzedékek jelentős sora egyenlítheti csak ki” (i. m. 193). Deme László egy több mint negyed századdal ezelőtt közzétett tapasztalata mellett sem mehetünk el gondolkodás nélkül. Eszerint: „... elképzelhető — ahogyan saját példánk és saját kísérletünk a színésznövendékek oktatásában ezt bizonyítani is látszik —, hogy a magyar szó leendő mesterei,

¹² A vitában résztvevőknek csaknem egybehangzó véleménye zárt *ë*-párti olyan értelemben, hogy funkcionális és stilisztikai értékét nem vitatja, de a megtanulhatóságát annál inkább. Egyetlen olyan véleménnyel találkoztam, amely kimondottan ellene volt a zárt *ë* tanításának: „Véleményünk szerint a mai magyar színpadi beszédet a zárt *ë* hangok használata nem jellemzi, s bár üldözendőnek nem tartjuk, tanítását nem ajánljuk” (MONTÁGH 1974. 125). Ez a vélemény azért volt számomra megdöbbentő, mert képviselője a Színház- és Filmművészeti Főiskola színész tanszékén dolgozik, ott tehát, ahol „a magyar szó leendő mesterei . . . a színészjelöltek” képzése folyik, és a színházi nyelvnek a szép magyar beszédejtés szempontjából vállalt — vagy vállalandó — szerepe vitathatatlan! Ide még csak annak a megjegyzése kívánkozik, hogy a szép magyar beszéd szerelmese és mesterségéből adódóan tudatos művelője, Péchy Blanka említett könyvecskéjében is elmarasztalja fonetikatanárát a vele szemben e téren megfogalmazandó feladat elhanyagolásáért, és saját tapasztalatai alapján, őszintén bevallja, hogy „tudatos technikával javíthatjuk, növelhetjük beszélszerveink teljesítményét” (PÉCHY 1974. 15). Ennek alapján levont következtetése: „A helyes kiejtés egysége is csak tudatos irányítással valósítható meg” (i. m. 17).

elsősorban a tanár- és színészjelöltek e hang használatát meg is tanulhatnák" (DEME 1953. 206). A színésznövendékekkel való kísérletezés negatív eredményei mellett van tehát pozitív is. Természetesen ehhez a zárt *ë* jelentőségének a tudatosítása, az ebből fakadó feladatok tudatos vállalása szükségeltetik mind a Színi Akadémia, mind egyéb oktatási intézmények magyartanárai részéről, hogy „semmi esetre se fordulhasson elő az, amit egy fiatal színész előmond, hogy a hazulról anyanyelvében hozott zárt *ë*-zõ kiejtéséről a Színi Akadémián tervszerűen leszoktatták” (BÁRCZI 1975. 192).

A vitában résztvevők pesszimiztikus végkövetkeztetését általában azzal indokolják, hogy nem lehet ezt megtanulni. Ezzel szembeállítható Bárczinak a vitában elhangzott határozott kijelentése: „Külföldi nyelvtérületeken a kezdő színésznek akárhányszor jóval nehezebb feladatokkal is meg kell birkóznia, például a párizsi születésűnek meg kell tanulnia a pergetett *r* kiejtését, mely anyanyelvéből hiányzik, enélkül ugyanis még táncdalénekesi minőségben sem igen léphet rendezőbb helyen nyilvánosság elé” (uo.).

A vitában résztvevők közül sokan saját tapasztalataikra hivatkozva fejtették ki álláspontjukat. Számomra is a saját tapasztalatom szolgáltatja a kérdésben elfoglalt optimista álláspontom alapját. Magam *ö*-zõ nyelvjárás-területről származom, és az iskolában tanultam meg az *ë*-zést.¹³

Ugyanezt mondta el jelenlegi munkahelyem egyik elméleti vitájában egy budapesti születésű magyarszakos kollégám.

Hol kezdjük?! A vita alapján egy olyan ördögi kör vonalai rajzolódnak ki, amelyből a kitorést valahol feltétlenül el kell kezdeni. Ha van is némi túlzás abban a Kodálynak tulajdonított aforizmában, hogy „a gyerekek zenei nevelését születésük előtt kilenc hónappal kell megkezdeni”, nagyon elgondolkoztató és egyértelmű következtetések levonására sarkalló, bölcs mondás ez! Valóban, a gyerekek helyes magyar beszédre való nevelését már az óvodában el kell kezdeni, minden erőfeszítést meg kell tenni arra, hogy az óvónő- aztán a tanító- és végül a tanárképző intézményekben tudatosan felkészítsék a leendő pedagógusokat az *e* téren reájuk háruló feladatok maradéktalan ellátására. Nagyon elgondolkodtató Gerencsér Évának a Magyar Nemzet *ë*-zõ vitájában olvasható hozzászólása, amely szerint a győri Tanítóképző hallgatói kétféle rövid *e*-hangot használnak ugyanúgy, mint oktatóik nagy része, „erről azonban kevés fogalmuk van. Egyik-másik hallott ugyan valamit a zárt *ë*-ről a középiskolában, tudatosan azonban nem él bennük, hogy beszédükben ők is használják a zárt *ë*-t” (GERENCSÉR 1975. február 9.).

Az utolsó kérdés: mindezek után a kétfajta rövid *e*-nek saját külön betűkkel való ellátása már automatikusan megválaszolódik: mindazon nehézségek ellenére, amelyeket az *e*-zõ vitában felszólalók elmondtak, a zárt *ë* fonológiai státusából csak az a következtetés vonható le, hogy külön betű jár neki. Hogy ez az Értelmező Szótárban használt *ë* jelölése mellett másfajta jellel érhető-e el, mellékes kérdés. Valószínűnek tűnik, hogy a megszokottabb, két-pontos jelölés lenne erre alkalmasabb. Hogy az esetleges külön jelölés bevezetésével a magyar írástudó társadalom többsége írástudatlanná válna, nem valószínű. Ennél sokkal nehezebb dolgokat is megtanult a magyar társadalom apraja-nagyja három és fél évtized alatt. Mellesleg: a köznyelvből teljesen

¹³ Mint ez köztudomású, nem minden zárt *ë*-nek felel meg az *ö*-zõ nyelvjárásban *ö*, tehát nem automatikusan állítódott át artikulációs mechanizmusom az *ö*-zészről az *ë*-zésre.

hiányzó, a magyar nyelvjárásoknak is csak egy elenyésző kicsi részében élő, fonológiailag teljesen irreleváns hang számára biztosított *ly*-betű senkit sem zavar magyar szövegek olvasásában, és ha nehezen is, de minden iskolásgyerek megtanulja. Ha ez igaz, akkor nem hiszem, hogy az analfabetizmus riasztó kísérletét váltaná ki a magyar nyelvterület több mint kétharmadán használt, funkcionálisan bemutatott módon terhelt, zárt *ē* ejtésének a megtanulása és a kétfajta rövid *e* közötti különbség írásban történő jelölése is.

„A zárt *e* tehát . . . él is, hat is, nem hagyja magát. Miért is nincs betűje a magyar ábécében? Csak a jó Isten tudja, meg a Magyar Tudományos Akadémia” idézi Lőrincze GÖMÖRI JENŐ több mint húsz évvel ezelőtti szavait (LŐRINCZE 1953. 105).

Irodalom

- BAKOS 1978: BAKOS J., Az írásjelek stilisztikája és retorikája. Nyr. 102: 257–275.
 BÁRCZI 1966: BÁRCZI G., A nyelvi változások értékelése. MNY. 62: 129–134.
 BÁRCZI 1974: BÁRCZI G., Nyelvművelésünk. Budapest 1974.
 BÁRCZI 1975: BÁRCZI G., A zárt *e* kérdéséhez. Látóhatár 1975. február: 190–193.
 BARÓTI 1800: BARÓTI SZ. D., Orthographia- és Grammaticabéli észre-vételek . . . Komárom 1800.
 BENKŐ 1963: BENKŐ L., Mikor dőlt el az *e* írásának sorsa? Nyr. 87: 3–20.
 BENKŐ 1976: BENKŐ L., Egy emfaticus eredetű hangváltozásról. NyK 78/2: 284–291.
 BEREKSZÁSI 1797: BEREKSZÁSI N. P. Versuch einer magyarischen Sprachlehre . . . Erlangen 1797, ill. Tudományos Gyűjtemény 1862. (V.) 96.
 BODOLAY 1975: BODOLAY G., Lehetne-e szebben? Látóhatár 1975. február: 171–175. Magyar Nemzet 1974. szeptember 8: 14.
 BODOLAY 1978: BODOLAY G., Hozzászólás „A magyar mint idegen nyelv” témakörrel foglalkozó anketón 1977. június 21-én. Nyr. 102: 303–305.
 BODOLAY 1978 a: BODOLAY G., Felvettem, de elég-e ez? Vasi Szemle 23/4. számában megjelent cikk (572–584), rövidített változata a „Magyartanítás” c. folyóiratban (21/4: 167–174).
 BODOLAY 1979: BODOLAY G., Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához. MNY. 75: 315–328.
 BUVÁRI 1978: BUVÁRI M., A kétféle *e* hang esélyei köznyelvünkben. Kézirat. Egy részlete megjelent a Magyar Nyelvről 102. számában: (163–170).
 DE COURTENAY 1895: DE COURTENAY, B., Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg 1895.
 DELLBRÜCK 1880: DELLBRÜCK, B. Einleitung in das Sprachstudium. Leipzig 1880.
 DEME 1953: DEME L., A helyes magyar kiejtés kérdése. Nyelvművelésünk főbb kérdései c. tanulmánykötet (szerk. LŐRINCZE L.) 1953: 199–239.
 DEME 1960/61: DEME L., Nyelvtudomány és nyelvművelés. Valóság 1960/61.
 ELEKFI 1958: ELEKFI L. – RUSZSICZKY É., Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. október 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Nyr. 82: 261–68.
 ELEKFI 1961: ELEKFI L., Köznyelvi *e* hangunk és az Értelmező Szótár. Nyr. 85: 159–165.
 FÁBIÁN 1967: FÁBIÁN P., Az akadémiai helyesírás előzményei. Budapest 1967.
 FAZEKAS 1979: FAZEKAS T., Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában. MNY. 75: 355–362.
 FOGARASI 1834: FOGARASI J., A' magyar nyelv metaphysicája vagy a' betűknek eredeti jelentése. A magyar nyelvre alkalmaztatva. Pesten 1834.
 FOGARASI 1843: FOGARASI J., Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pesten 1843.
 GEORCH 1817/1821: GEORCH I., A' magyar helyes írás' fő rendszabályairól (1817). Horvát István (kiad.), Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről . . . II. Pesten 1821: 1–59.
 GERENCSÉR 1975: GERENCSÉR É. hozzászólása az *ē-ző* vitához. Magyar Nemzet 1975. február 9.
 HAJDÚ 1966: HAJDÚ P., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966.
 HORVÁTH 1821: HORVÁTH I., Jutalomfeleletek a' Magyar Nyelvről I–II. Pesten 1821.

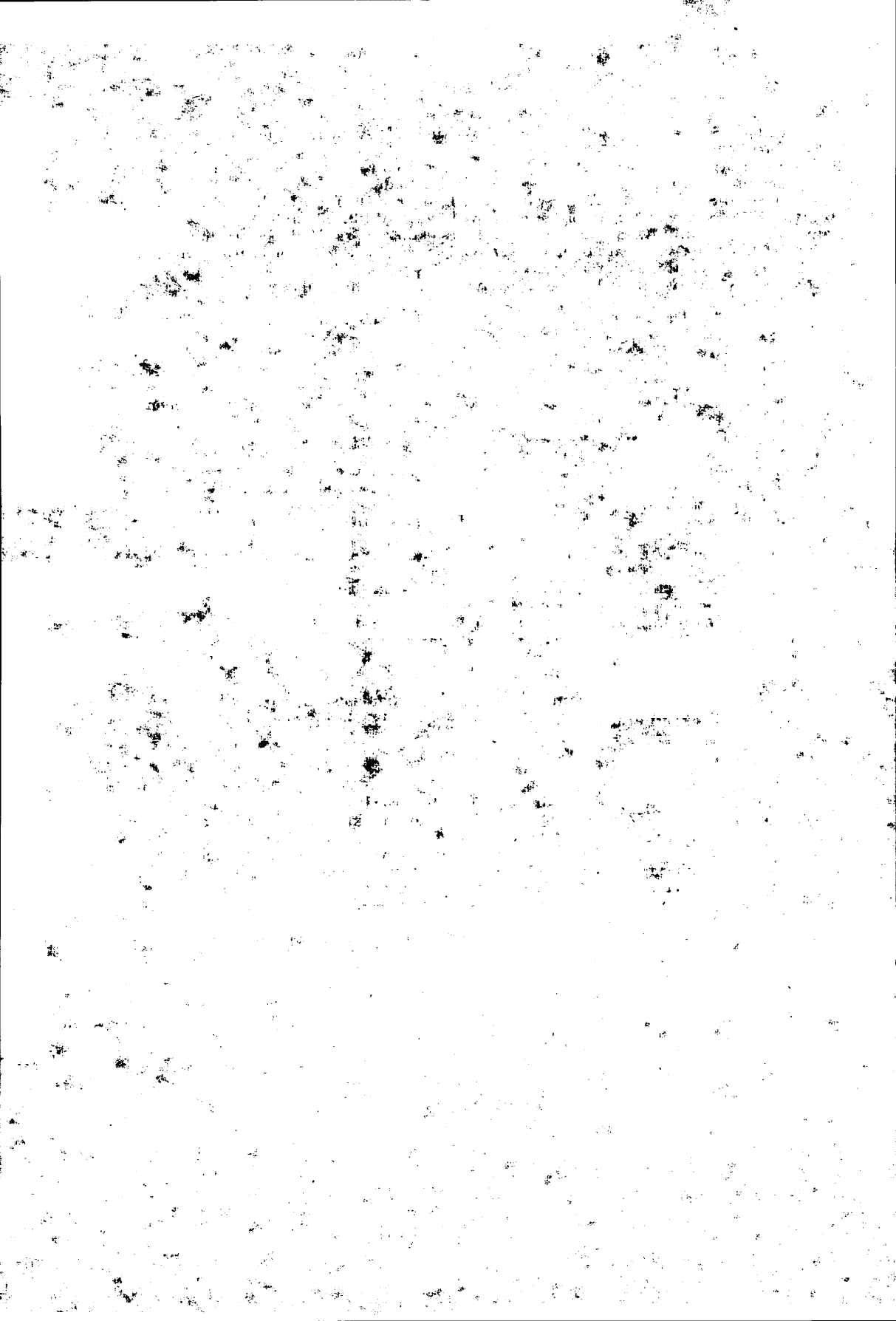
- IMRE 1975: IMRE S., A zárt *e* tanításáról. *Látóhatár* 1975. február: 175–178. Magyar Nemzet 1974. szeptember 8: 14.
- JAKOVLEV 1928: JAKOVLEV, N. F.: *Matematiceszkaja formula posztrojennija alfabeta: Kultura i piszmennoszty*. Moszkva 1928.
- JONES 1928: JONES, D., *Das System der Association Phonétique Internationale. „Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten“*. Berlin 1928.
- KALMÁR 1770: KALMÁR GY., *Prodromus... Pozsony 1770*.
- KÁLMÁN 1975: KÁLMÁN B., Köznyelvi-e a zárt *e*? *Látóhatár* 1975. február, Magyar Nemzet 1974. november 10: 14.
- KARDEVÁN 1936: KARDEVÁN K., A magyar *á* hang védelmében. *Magyarosan* 1936: 34–35.
- KASSAI 1817: KASSAI J., *Magyar Nyelv-tanító Könyv... Sárospatak 1817*.
- KÁZMÉR 1977: KÁZMÉR M., Egy „kitagadott” magánhangzónkról. *Új Szó* 1977. augusztus 27: 4.
- KÁZMÉR 1974: KÁZMÉR M.—Eugen Pauliny: *Fonológia spisovnej slovinciny* ÁNyT 10: 229–236.
- KOLMÁR 1817/1821: KOLMÁR J., *Próbatételek a' magyar helyesírás philosophiájára. 1817. Horvát István (kiad.), Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről... Pesten 1821. 1–130*.
- LAZICZIUS 1931–1934: LAZICZIUS GY., Bevezetés a fonológiába. *NyK* 48: 1–30, 165–206, 349–381.
- LAZICZIUS 1936: LAZICZIUS GY., A finnugor hangjelölés kérdéséhez. *NyK* 50: 219–226.
- LAZICZIUS 1937: LAZICZIUS GY., Az affrikáta-vita. *MNy.* 33: 76–82.
- LAZICZIUS 1938: LAZICZIUS GY., A magyar kiejtésről. *MNy.* 34: 307–16.
- LAZICZIUS 1939: LAZICZIUS GY., Zur Lautquantität. *Archiv für vergleichende Phonetik* 3/4: 245–250.
- LAZICZIUS 1939 a/1966: LAZICZIUS GY., Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft. *AL* 1: 162–167. Repr. in SEBEOK 1966: 64–70.
- LAZICZIUS 1941: LAZICZIUS GY., *Átmeneti szókatagóriák*. *NyK* 51: 14–25.
- LAZICZIUS 1942: LAZICZIUS GY., *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések*. Budapest 1942.
- LAZICZIUS 1944: LAZICZIUS GY., *Fonétika*. Budapest 1944.
- LAZICZIUS 1948: LAZICZIUS GY., *Phonétique et phonologie*. *Lingua* 1/3: 293–302.
- LAZICZIUS 1935/1966: LAZICZIUS GY., *Probleme der Phonologie. Zeichenlehre — Elementenlehre*. *Ungarische Jahrbücher* 15: 495–510. Repr. in *Selected Writings of Gyula Lazicius*. The Hague—Paris 1966: 38–63.
- LAZICZIUS 1936/1966: LAZICZIUS GY., A New Category in Phonology. *Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences*, 57–60. Repr. in *Selected Writings of Gyula Lazicius*. The Hague—Paris 1966: 59–64.
- LÓRINCZE 1949: LÓRINCZE L., A magyar helyesírás kitagadottja. *Magyarosan* 18: 18–23.
- LÓRINCZE 1950: LÓRINCZE L., Helyesírási reformunk és az *ly* kérdése. *Nyr.* 74: 88–100.
- LÓRINCZE 1953: LÓRINCZE L., *Nyelv és élet*. Budapest 1953.
- LÓRINCZE 1975: LÓRINCZE L., *Nyelvvédelem, embervédelem*. *Látóhatár* 1975. február: 185–189, Magyar Nemzet 1974. november 10. 14.
- MIKOLA 1979: MIKOLA T., A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéhez. *NyK* 81/1: 113–118.
- MONTÁGH 1974: MONTÁGH I., A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája. *ÁNyT* 10: 115–129.
- NAGY 1955: NAGY A., „Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés szolgálatában. *Nyr.* 79: 383–388.
- NAGY 1941: NAGY J. B., Köznyelvi kiejtésünk (Akadémiai székfoglaló előadás) *MNy.* 37: 82–94.
- PÁPAI 1808: PÁPAI S., A' magyar literatúra esmérete I—II. Veszprém 1808.
- PAPP 1975: PAPP F., A magyar főnév paradigmaticus rendszere. Budapest 1975.
- PAPP 1966: PAPP I., *Leíró magyar hangtan*. Budapest 1966.
- PÉCHY 1976: PÉCHY B., *Beszélni nehéz*. Budapest 1976.² (1. kiad. 1974).
- RIEDL 1859: RIEDL SZ., A magyar nyelvrendszer alapvonalai. *Magyar hangtan*. Prága—Lipce 1859.
- RIEDL 1873: RIEDL SZ., Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának? *AkNyv-Ért.* III/9. sz.
- SAUSSURE 1922: DE SAUSSURE, F., *Cours de linguistique générale*. Paris 1922.²
- SCHUCHARDT 1885: SCHUCHARDT, H., *Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*. Berlin 1885.

- SEBEOK 1966: SEBEOK, T. (szerk.), Selected Writings of Gyula Laziczius. The Hague—Paris 1966.
- SIMON 1808: SIMON A., Igaz mester a' ki tanítvánait igen rövid idő alatt minden unalom nélkül egészérré írni és olvasni is megtanítja. Budán 1808.
- SIMONYI 1905: SOMONYI Zs., A magyar nyelv. Budapest 1905² (1. kiad. 1889).
- SZARVAS 1873: SZARVAS G., A helyes magyar kiejtés. Nyr. 2: 97—103.
- SZENDE 1976: SZENDE A., Anyanyelvi kalauz a család számára. Budapest 1976.
- SZÉPE 1969: SZÉPE Gy., Az alsóbb nyelvi szintek leírása. (Előkészítő dolgozatok A magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből) ÁNyT 6: 359—466.
- SZVORÉNYI 1876: SZVORÉNYI J., Magyar nyelvtan, tanodai s magánhasználatra. Budapest 1876.⁴
- TISZAMARTI 1975: TISZAMARTI A., A zárt e és az ö kérdése. Látóhatár 1975. február. 184—86.
- TOMPA 1970: TOMPA J. (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. Budapest 1970.²
- URBÁN 1978: T. URBÁN L., A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód időszerű kérdései MNy. 74: 217—28.
- VÁLYI 1798: VÁLYI A., A' magyar nyelvnek grammatikája. Kézirat 1798. Széchenyi Könyvtár Fol. Hung. 612.
- VARGA 1975: G. VARGA Gy., Szándék és lehetőség. Látóhatár 1975 február. 179—80, Magyar Nemzet 1974. november 10. 14.
- VERSEGHY 1805: VERSEGHY F., A' tiszta Magyarország ... Pestenn 1805.
- VERSEGHY 1817: VERSEGHY F., Magyar Ortografia avagy Írástudomány ... A' Nemzeti Oskolák számára. Buda 1817.
- VERSEGHY 1818: VERSEGHY F., A' Filozofiának Talpigazságira épített Felelet ... Budánn 1818.
- VERSEGHY 1818a: VERSEGHY F., Magyar Grammatika ... A' Magyar Nemzeti Oskolák számára. Budánn 1818.
- VOSSLER 1904: VOSSLER, K., Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. Eine sprachphilosophische Untersuchung. Heidelberg 1904.
- ZILAHY 1979: ZILAHY L., Szemben az árral? Magyartanítás 12: 233—239.
- ZOLNAI 1939: ZOLNAI B., Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged 1939.

Requiem über einem lebensfähigen ungarischen Laut?! (Die Lehren eines mehr als zweihundert jährigen Prozesses)

von FERENC KOVÁCS

Der Autor fragt danach, in welcher Periode der ungarischen Linguistik die phonologisch relevanten Züge der Sprachlaute vorausgeahnt wurden, und wie diese anfängliche Erkenntnis im Laufe der Zeit in der ungarischen Grammatikliteratur bewußt geworden ist. Die so erworbenen Kenntnisse stellt er den Lautnotierungsprinzipien des Association Phonétique Internationale und den Ergebnissen deren Anwendung auf die heimischen Verhältnisse gegenüber (Laziczius). Auf diesen basierend versucht er die phonematische Relevanz eines der umstrittensten Elemente des ungarischen Vokalsystems (ë) und aufgrund deren seinen phonologischen Status festzustellen.

A magyar névszói állítmány kérdéséhez

Névszói állítmányon az alábbiakban olyan nyelvi kategóriát értünk, amely a hagyományosan elkülönített névszói (nominális) és névszói-igei (nominó-verbális) állítmányokat foglalja magába. Ennek a tág értelemben vett névszói állítmánynak néhány problémájával foglalkozunk. A vizsgált kérdések a következők:

1. Az elnevezések
2. A fordított és megszakított szórendű névszói állítmány
3. A kopula különleges fennmaradása a névszói állítmányban (pl. *Van ő olyan magas, mint te*)
4. Általános előidejűség kifejezése a névszói állítmányban (pl. *Voltam én katona.*)

1. Az elnevezések

1.1. Szakirodalmunk háromféle állítmányt különböztet meg a magyar nyelvben: igeit, névszóit és névszói-igeit. Mi most csak a nem-igei állítmányok két kategóriájával foglalkozunk. Azt állítjuk, hogy a velük kapcsolatos közkeletű elnevezések reformra szorulnak.

Nézzük meg először a nem-igei állítmány kopula nélküli változatát. Ennek leggyakoribb neve a névszói állítmány (MMNyR 2 : 124; MMNy. 239, 240; ÚML 1 : 83; MÉKSz. 33; BALOGH—GÁLFFY—J. NAGY 294; RÁCZ—TAKÁCS 210), de az akadémiai nyelvtan egyszerű névszói állítmánynak is nevezi (MMNyR 2 : 80, 484).

A kopulás változatot gyakran névszói-igei állítmánynak hívják (MMNyR 2 : 124; MMNy. 239; ÚML 1 : 83; BALOGH—GÁLFFY—J. NAGY 295), bár ennek a fordítottja, az igei-névszói állítmány is előfordul (MÉKSz. 33). Másrészt szokták összetett állítmánynak is nevezni (MÉKSz. 1069; BALOGH—GÁLFFY—J. NAGY 282). Leggyakrabban olyan elnevezésekkel találkozunk, amelyek az „igei-névszói” és az „összetett” elemet is tartalmazzák, más-más sorrendben, esetleg egyik, vagy másik elemet zárójelbe téve, pl. összetett, azaz névszói-igei állítmány (MMNyR 2 : 80—1; MMNy. 238), névszói-igei összetett állítmány (MMNyR 2 : 485), névszói-igei (összetett) állítmány (RÁCZ—TAKÁCS 210; MMNy. 239), összetett (névszói-igei) állítmány (FEB 182—2).

A kopulás és kopula nélküli változatoknak nem alakult ki közös neve. Mind az akadémiai, mind az egyetemi leíró nyelvtan megemlíti, hogy a szófaji szempontot figyelembe véve mindkét változat voltaképpen névszói állítmány (MMNyR 2 : 120; MMNy. 238, 241). Ez azonban csak amolyan „félhivatalos” elnevezés, amelyet címekben hiába keresünk. Közös címszó helyett a két vál-

tozat nevét feltüntető, mellé- vagy alárendelő összetett címekkel találkozunk, pl. „A névszói (nominális) és a névszói-igei (nomino-verbális) állítmány” (MMNy. 239), vagy „A névszói (névszói-igei) állítmány jelentése” (i. m. 241).

1.2. Az ismertetett elnevezésekkel kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg.

(i) Az elnevezések hagyománya távolról sem olyan egységes és szilárd, hogy egy reformkísérletet eleve kilátástalannak ítéljünk.

(ii) A kopulás változatra két párhuzamos elnevezés és ezek különböző sorrendű kombinációi egyaránt használhatók.

(iii) A kopula nélküli változatnak is két neve van.

(iv) Nincs általánosan elfogadott elnevezésünk a kopulás és kopula nélküli változatok egybekapcsolására, és így nincs módunk arra, hogy a két változatot, mint fajfogalmat, egyetlen nemfogalom alá rendeljük. Így — miután a változatok neveinek szembeállításával először túlhangsúlyozzuk a formális különbségeket — kénytelenek vagyunk mindig utólag elmondani, hogy a „kétféle” állítmány funkcionális szempontból egy és ugyanaz, a két változat kölcsönösen kiegészíti egymást, és a jelentésben a névszói résznek van központi szerepe, a kopula fizikai jelenléte vagy hiánya pedig inflexió-szerű elem.

(v) Szükség van tehát egy olyan elnevezésre, amely a nem-igei állítmány kopulás és kopula nélküli változatát összefoglalóan jelöli, azonkívül az egyes változatok neveit úgy kell kialakítani, hogy azok ne csak a formai különbséget, hanem a funkcionális egységet is kifejezzék.

1.3. Javaslatusunkhoz az akadémiai leíró nyelvtanban szereplő „egyszerű névszói állítmány” elnevezésből indulunk ki. Ez ott a kopula nélküli változat egyik neve. Szerintünk ennek a kifejezésnek csak úgy van értelme, ha a „névszói állítmány” elnevezést — amely az akadémiai nyelvtanban a kopula nélküli változat másik neve — kiterjesztjük a kopulás és kopula nélküli változatok közös jelölésére. Az egyszerű névszói állítmány tehát a névszói állítmány egyik fajtája: az, amelyikben a kopula fizikailag hiányzik. Így viszont a másik fajta, a kopulás változat neve logikusan csak az összetett névszói állítmány lehet.

A javasolt elnevezések viszonya így ábrázolható:

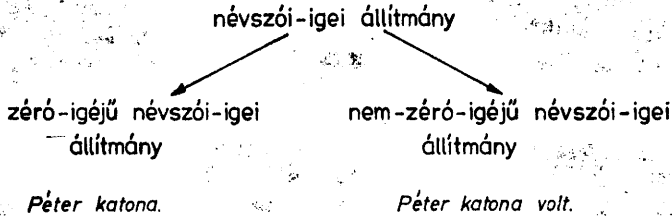

Mivel azonban az elnevezések korszerűsítése más módon is elképzelhető, érdemes kiszámítani az általunk javasolt megoldás pontértékét, hogy összehaveghessük azt a másik megoldási kísérlet hasonló szempontok alapján nyert pontértékével. Javasolt megoldásunkban a nemfogalom elnevezése kifejezi a két fajfogalom funkcionális egységét és a névszói rész központi szerepét a jelentésben. A fajfogalmak nevei egymással és a nemfogalom nevével logikus kapcsolatban állnak, mivel mindkettőben megtalálható a „névszói állítmány”, mint közös elem. Az elnevezések nem tartalmaznak kétértelműséget és a lehető

legegyszerűbbek. A fajfogalmak nevei viszont nem kifejezik ki a formális különbséget explicit módon, így a megoldás pontértéke: $6 - 1 = 5$.

1.4. A korszerűsítés másik lehetséges útja a „névszói-igei állítmány” elnevezésből indulhat ki. Joggal feltehetjük, hogy az egyszerű névszói állítmány is névszói-igei, csak az igéje „zéró fokon” van jelen (MMNy. 240; vö. ANTAL 7). Az ide vonatkozó külföldi szakirodalomban is ige és ún. equational complement egységéről olvashatunk (HALL 76). Ezek szerint a nemfogalom elnevezése névszói-igei állítmány is lehetne:

Ezt a megoldást a transzformációs-generatív megközelítés is támogatni látszik. Az ige (kopula) a felszín mögött ugyanis mindig jelen van, csak kijelentő mód, jelen idő, harmadik személy esetén egy transzformáció eltörli és így nem éri el a felszínt. Ezt nem vitatjuk, sőt alább magunk is bizonyítani kívánjuk (1. 3.). Mégis az a véleményünk, hogy a transzformációs-generatív megközelítés nem nyújt érvet a megoldás mellett. Ha nem csupán egy lépéssel hatolunk a felszíni szerkezet mögé, hanem visszamegyünk egészen a szemantikai struktúráig, amely a szemantika-központú generatív modell kiindulópontja (CHAFE 56), akkor azt látjuk, hogy ott már a szó felszíni értelmében nem beszélhetünk sem névszóról, sem igeről, csak egy differenciálatlan predikatív elemről, amely bizonyos szemantikai jegyek nyalábja. Hogy ebből a predikatív elemből a felszíni szerkezethez vezető úton ige, vagy határozó + ige, vagy alanyesetben álló névszó + ige (kopula) alakul-e ki, az az eltérő transzformációs folyamatoktól függ. Vessük össze a következő párokat: *katonáskodott — katona volt, el volt fáradva — fáradt volt, kész(en) van — kész, katonának marad — katona marad, megszárad — száraz lesz, mérnökké vált — mérnök lett*. A példapárok jelentése igen közel áll egymáshoz, mégis csak a jobboldali példákat tekintjük névszói állítmányoknak. Az eltérő felszíni szerkezeteket az eltérő transzformációk okozzák, amelyek viszont a kiindulásul szolgáló szemantikai jegyek nem teljesen azonos nyalábjaival, vagy esetleg szabadon választható, fakultatív transzformációk beiktatásával magyarázhatók. Ha a felszíni szerkezethez vezető úton az eredeti predikatív elemből névszó és kopula lesz, továbbá a kopula bizonyos körülmények között a felszín elérése előtt törlődik, más körülmények között pedig a felszínre kerül, akkor az így létrejövő felszíni szerkezet elnevezésére vonatkozólag a transzformációs-generatív megközelítés csak annyit kíván tőlünk, hogy a választott elnevezés a törlődő és nem-törlődő kopula esetén is alkalmazható legyen. Ezt a feltételt viszont az első megoldás (1.3.) éppúgy teljesíti, mint a második.

Most a korábbi szempontjaink alapján vizsgáljuk meg a második megoldás előnyeit és hátrányait. A nemfogalom elnevezése kifejezi a két fajfogalom

funkcionális egységét, de nem tükrözi a névszói rész központi szerepét a jelentésben. A fajfogalmak nevei egymással és a nemfogalom nevével logikus kapcsolatban állnak, összeköti őket a „névszói-igei állítmány” kifejezés, mint közös elem. Az elnevezések nem tartalmaznak kétértelműséget, viszont rendkívül komplikáltak. A fajfogalmak nevei a formális különbséget explicit módon kifejezik. A megoldás pontértéke: $6 - 2 = 4$. Az első megoldás tehát jobb.

1.5. Az elmondottakból következik, hogy számunkra a névszói állítmány a felszíni szerkezet olyan egységének a neve, amely alanyesetben álló névszót és kopula szerepű igét tartalmaz, de ha ez az ige létige, és nem felszólító vagy feltételes módú, azonkívül nem ható formájú, akkor jelen idő, harmadik személyben a felszínen fizikailag hiányzik (zéró, vagy törölt). A fizikailag hiányzó, illetve meglévő kopulájú változatok kiegészítő disztribúcióban állnak, a névszói állítmány „allo-változatai”. Ha a két változat felszíni formai különbségét differenciáltabb elnevezéssel ki akarjuk fejezni, akkor egyszerű, illetve összetett névszói állítmányról beszélünk.

2. A fordított és megszakított szórendű névszói állítmány

2.1. Az akadémiai nyelvtenban ezt olvashatjuk: „A névszói — igei összetett állítmány egészében viselkedik állítmányként, ha egyenes szórendű (például: *katona volt*). Ha azonban fordított (*most volt katona*) vagy megszakított a szórendje (*katona sem volt*), akkor ragozott része (a létige megfelelő alakja) egyedül tölti be az állítmány szerepét, a névszói rész pedig egyszerű — bár szorosan hozzá tartozó — bővítményként viselkedik” (MMNyR 2 : 485).

2.2. Elkerülhetetlen, hogy ezzel a kijelentéssel vitába szálljunk. Először is, nem tudni, hogy mi támasztja alá, mi a bizonyíték arra, hogy az idézett elemzési mód a helyes. Másodsor, ebből az elemzési módból az következne, hogy, amíg pl. a *tanár volt* és *otthon volt* két különböző szerkezet, mert az első összetett névszói állítmány (hagyományosan: névszói-igei állítmány), a második pedig bővítmény és létige, addig a *nem volt tanár* és *nem volt otthon* azonos szerkezetek, mivel mindkettő tagadott létigét és bővítményt tartalmaz. Harmadsor, ugyancsak nehéz volna eldönteni, hogy az állítmány névszói része fordított vagy megszakított szórend esetén milyen bővítmény, amikor sem tárgy-, sem határozó-jellege nincsen. Negyedsor, ha fel is tesszük, hogy fordított vagy megszakított szórend esetén az állítmány névszói része egyfajta bővítményként viselkedik, akkor ugyanezt kellene állítanunk az egyenes szórendű állítmány névszói részéről is. Ebből viszont az következne, hogy névszói-igei állítmány tulajdonképpen nem is létezik. Ötödször, az idézet ellentmond önmagának. Az első mondat ugyanis „névszói-igei összetett állítmánynak”, tehát állítmánynak nevezi a szóban forgó szerkezetet. Erről a kiinduláskor egészében állítmánynak elismert szerkezetéről azután az idézet folytatása azt állítja, hogy hol egészében, hol pedig csak részében állítmány. Ha a fordított vagy megszakított szórendű szerkezetben már csak a létige viselkedik állítmányként, akkor hogyan lehet az ilyen szerkezeteket is a „névszói-igei összetett állítmány” alá rendelni, ahogyan a második mondat teszi? Így az

idézet — megfogalmazásának ellentmondva — maga is elismeri, hogy akár milyen egy állítmányi szerkezet szőrendje (egyenes, fordított vagy megszakított), attól az egészében állítmány marad.

3. A kopula különleges fennmaradása a névszói állítmányban

3.1. Bizonyos esetekben a névszói állítmány létige-kopulája a kizáró körülmények (kijelentő mód, jelen idő, harmadik személy) ellenére megjelenik a felszínen. Ez egyúttal bizonyítéka annak, hogy a kopula a felszíni szerkezet elérése előtt még megvan, és még a felsorolt kizáró körülmények között is — bár általában törlődik — a felszínre kerülhet (vö. 1.4.). Nevezzük ezt a jelenséget a kopula különleges fennmaradásának. A következő mondatpárok (k) jelzetű tagjai ezt a jelenséget szemléltetik. A 'jel az erős hangsúly jele. Vö.:

- (1) *Ő 'tízéves.*
 (1k) *Ő 'van tízéves.*
 (2) *Ő 'nem olyan okos, mint te.*
 (2k) *Ő 'nincs olyan okos, mint te.*
 (3) *Ő 'olyan bátor, hogy 'megteszi.*
 (3k) *Ő 'van olyan bátor, hogy megtegye.*

3.2. Az akadémiai és az egyetemi leíró nyelvtan szerint a kopula akkor marad fenn különlegesen, ha rajta (vagy azon a mondatszakszón, amelybe beletartozik) kiemelő hangsúly van (MMNyR 2 : 81, 128; MMNy. 241).

Szerintünk, bár a kiemelő hangsúly jelenléte kétségtelen tény, az nem magyarázza meg a vizsgált jelenséget.

Ha a kiemelő hangsúly lenne a kopula különleges fennmaradásának a magyarázata, akkor a következő párbeszéd válaszmondata helyes volna:

- (4) — *Péter katona volt?*
 — * *Katona 'van.*

A válaszmondat azonban helytelen. Helyette valószínűleg inkább egy *most* szót tartalmazó mondatot használunk, amelyben a *most* szóra kerül a kiemelő hangsúly:

- (4a) — *Most katona.*

Hasonlóképpen, ha a kiemelő hangsúly miatt maradna fenn a kopula, akkor a következő mondatnak is helyesnek kellene lennie:

- (5) * *Ő szomjas 'nincs, éhes viszont 'van*

hiszen ez a mondat nem más, mint harmadik személyű változata a következőnek:

- (6) *Én szomjas 'nem vagyok, éhes viszont 'vagyok.*

Az (5) mondat azonban nem fogadható el. Helyette valami ilyesmit mondunk:

- (5a) *Ő (szomjasnak) 'nem szomjas, (éhesnek) viszont 'éhes.*

Példamondatainkban a kiemelő hangsúly nem bizonyult elég erős tényezőnek ahhoz, hogy a kopulát kijelentő mód, jelen idő, harmadik személyben a felszínre „tolja”.

3.3. A BALOGH—GÁLFFY—J. NAGY-féle nyelvtan már a jelentést is figyelembe veszi, amikor a kopula különleges fennmaradásával foglalkozik.

A 295. oldalon ezt olvashatjuk: „... összehasonlítás esetén, továbbá, ha valakinek, valaminek a koráról, a nagyságáról, a súlyáról, a mennyiségéről van szó, és az állítás vagy a tagadás nyomatékos, akkor harmadik személyben a *van* meg a *nincs* igével szintén szerkesztünk névszói-igei állítmányt: „*Pista v a n h a t v a n k i l ő*”; „*Pista n i n c s h ú s z é v e s*”.

Mivel a kor, a nagyság és a súly szintén mennyiségi mutatókkal jellemezhető, az idézet lényegét a következőképpen foglalhatjuk össze: a kopula akkor marad fenn különlegesen, ha

- (i) a mondat nyomatékos állítást vagy tagadást tartalmaz, és
- (ii) vagy a) összehasonlítást,
vagy b) mennyiséget fejez ki.

Az idézetben szereplő példák az (i) és a (ii b) feltételek együttes teljesülését szemléltetik. Ilyen a mi (1k) példamondatunk is (*Ő 'van tízéves*). Az (i) és a (ii a) feltételek teljesülnek a (2k) példamondatunkban (*Ő 'nincs olyan okos, mint te*). A (3k) példamondat (*Ő 'van olyan bátor, hogy megtegye*) viszont nem fejez ki sem mennyiséget, sem a szokásos értelemben vett összehasonlítást, vagyis az idézet alapján nem tudjuk megmagyarázni.

További hiányossága az ismertetett magyarázatnak, hogy a nyomatékos állítás illetve tagadás fogalmát használja. Az igaz, hogy a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányt tartalmazó mondatok gyakrabban nyomatékosak, mint nyomatéktalanok, de *l e h e t n e k* nyomatéktalanok:

(7k) *Ő 'nincs olyan 'erős, mint 'te.*

Ugyanakkor a szabályosan törlődő kopulájú, és összehasonlítást vagy mennyiséget kifejező névszói állítmányt tartalmazó mondatok is lehetnek nyomatékosak:

(8) *'Péter olyan magas, mint te.* (Nem János.)

(9) *Jóska 'húszéves.* (Nem huszonegy.)

A kérdést tehát tovább kell vizsgálnunk.

3.4. Megállapítottuk, hogy az (1k) mondat mennyiséget fejez ki. Ezt a továbbiakban is fenntartjuk. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy a (2k) és a (3k) mondatokban van valami közös, ami hiányzik az (1k) mondatból, és ami lényegesebb, átfogóbb kritérium, mint az, hogy a mondat összehasonlítást fejez-e ki. Ez pedig az, hogy mindkét mondatban egy minőség bizonyos mértékéről, fokáról van szó. Ez még akkor is így van, ha az állítmány névszói része nem melléknév, vagy nem tartalmaz melléknevet. A következő mondatban például a mérnöki minőség (tehetség, képzettség) egy bizonyos mértékéről hallunk:

(10k) *Ő 'van olyan mérnök, mint te.*

A kopula különleges fennmaradásának tehát az az előfeltétele, hogy a névszói állítmány vagy *m e n n y i s é g e t*, vagy *e g y m i n ő s é g i f o k o t* fejezzen ki. Ha az állítmány számnevet tartalmaz, akkor a mennyiség kifejezése utalószó nélkül történik (l. 1k). A minőségi fokra külön kell utalni, például az *olyan* utalószóval (l. 2k, 3k).

A törlődő kopulájú névszói állítmányt tartalmazó mondatok között találunk olyanokat, amelyek nem fejeznek ki sem mennyiséget, sem minőségfokot:

(11) *Mari szép.*

De olyanokat is találunk közöttük, amelyek mennyiséget (l. 1), vagy minőségfokot fejeznek ki (l. 2, 3). Ebből következik, hogy a mennyiség vagy

minőségi fok kifejezése egymagában még nem elégséges magyarázata a kopula különleges fennmaradásának. Az viszont bizonyos, hogy előfeltétele, mert ahol a kopula különlegesen fennmarad, ott mindig egy mennyiség vagy egy minőségi fok fejeződik ki.

A kopula különleges fennmaradásának további feltételeit úgy találhatjuk meg, ha megvizsgáljuk a mennyiséget vagy minőségfokot kifejező, törlődő kopulájú, illetve különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányok jelenléti eltéréseit. Lássuk ezeket sorjában.

(i) Ha a törlődő kopulájú névszói állítmány állító alakú, akkor a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok a z o n o s az állítmányban szereplő mennyiséggel vagy minőségi fokkal, és a kifejezett érték o b j e k t í v t é n y k é n t jelenik meg:

(1) *Ő 'tízéves.* (Sem több, sem kevesebb.)

(3) *Ő 'olyan bátor, hogy 'megteszi.* (Sem bátrabb, sem kevésbé bátor annál.)

(ii) Ha a törlődő kopulájú névszói állítmány tagadó alakú, akkor a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok n e m a z o n o s az állítmányban szereplő mennyiséggel vagy minőségi fokkal, és a kifejezett érték s z u b j e k t í v t é n y k é n t jelentkezik:

(12) *Ő 'nem tízéves.* (Hanem vagy több, vagy kevesebb.)

(13) *Ő 'nem olyan, mint te.* (Hanem vagy jobb, vagy rosszabb.)

(2) *Ő 'nem olyan okos, mint te.* (Hanem vagy okosabb, vagy butább.)

Az, hogy a kifejezett érték az állítmányban szereplő értékkel nem azonos, tehát azt jelenti, hogy vagy kisebb, vagy nagyobb annál.

(iii) Ha a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmány állító alakú, akkor a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok l e g a l á b b a z o n o s az állítmányban szereplő mennyiséggel vagy minőségi fokkal, d e l e h e t, h o g y n a g y o b b a n n á l (az állítmányban szereplő érték a kifejezett értéknek az alsó határát jelzi), és a kifejezett érték s z u b j e k t í v v é l e m é n y k é n t jelenik meg:

(1k) *Ő 'van tízéves.* (Sőt több.)

(3k) *Ő 'van olyan bátor, hogy megtegye.* (Sőt bátrabb.)

(iv) Ha a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmány tagadó alakú, akkor a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok az állítmányban szereplő mennyiségnél vagy minőségi foknál k i s e b b, és szintén úgy jelentkezik, vagy jelentkezhethet m i n t s z u b j e k t í v v é l e m é n y:

(12k) *Ő 'nincs tízéves.* (Kevesebb, mint tízéves.)

(13k) *Ő 'nincs olyan, mint te.* (Rosszabb, mint te.)

(2k) *Ő 'nincs olyan okos, mint te.* (Kevésbé okos nálad.)

A *nincs* szó a *nem* tagadósónak és a *van* kopulának az összeolvadása: *nem + van.*

Eddigi megállapításainkat egyelőre a következő pontokban foglaljuk össze:

a) A törlődő kopulájú névszói állítmányok néha, a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányok pedig mindig m e n n y i s é g e t v a g y m i n ő s é g f o k o t fejeznek ki.

b) A törlődő kopulájú névszói állítmányok a mennyiséget vagy minőségfokot o b j e k t í v t é n y k é n t kezelik.

c) A különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányok a mennyiséget vagy minőségfokot s z u b j e k t í v v é l e m é n y k é n t állítják be.

3.5. Ha a beszélőnek a mondat igazságtartalmával kapcsolatos, és nyelvi eszközökkel kifejezett álláspontját modális kategóriának nevezzük (vö. LYONS 307—309), akkor a tényszerű, illetve véleményyszerű felfogás modális kategóriák. Hamarosan látni fogjuk, hogy nem csupán a mennyiséget vagy minőségfokot kifejező névszói állítmányok, hanem a mennyiséget vagy minőségfokot kifejező igei állítmányok körében is érvényesek (vö. VARGA 331—338).

Előbb azonban tisztázni kell egy eddig nem említett jelenséget.

Ha a névszói állítmányok körében, tényszerű modalitás esetén az *olyan* utalószó mellett nem szerepel melléknév, akkor ez az utalószó két különböző dolgot fejezhet ki. Vagy egy közelebbről nem meghatározott minőségfokát vagy pedig egy közelebbről nem meghatározott fajtát, féleséget. A korábban már bemutatott (13) mondat tehát kétértelmű:

(13) *Ő nem olyan, mint te.* (Hanem pl. jobb vagy rosszabb, szebb vagy csúnyább stb.) (Hanem pl. szőke, vagy néger stb.)

Ha ugyanez véleményyszerű modalitás esetén fordul elő, akkor fajtaról, féleségről nem lehet szó, csak egy közelebbről nem meghatározott minőség fokáról:

(13k) *Ő nincs olyan, mint te.* (Hanem pl. rosszabb, csúnyább stb.)

Ha a minőséget, amelynek fokát kifejezzük, közelebbről meghatározzuk (egy melléknév segítségével), akkor az *olyan* utalószó fajtára, féleségre nem vonatkozhat, csak a minőség fokára, akár tényszerű, akár véleményyszerű a mondat modalitása:

(14) *Ő nem olyan szép, mint te.* (Hanem vagy szebb, vagy kevésbé szép.)

(14k) *Ő nincs olyan szép, mint te.* (Kevésbé szép.)

A mennyiséget kifejező névszói állítmányok körében is előfordulhat, hogy konkrét (számnévvvel kifejezett) mennyiség helyett csak az *annyi* utalószó szerepel bennük. Ez a megoldás azonban mindig egyértelműen mennyiséget fejez ki, akár tényszerű, akár véleményyszerű a mondat modalitása:

(15) *Ez annyi.* (Sem több, sem kevesebb.)

(15k) *Ez van annyi.* (Sőt több.)

Az összes lehetőség megfelelőjét megtaláljuk a mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező igei állítmányok körében is. A (k) jelzetet ezentúl nemcsak a névszói, hanem az igei állítmányú mondatok mellett is használjuk, ha mennyiséget vagy minőségfokot fejeznek ki véleményyszerű modalitásban. Hogy a strukturális megfelelések jobban kidomborodjanak, a fizikailag hiányzó kopulát a $\emptyset$ jellel jelöljük.

(i) Közelebbről nem meghatározott fajta vagy minőségi fok kifejezése

(10) *Ő olyan mérnök $\emptyset$, mint te.*

= olyan fajtajú (szakos) mérnök

= olyan kvalitású mérnök; sem jobb, sem rosszabb

(16) *Ő úgy dolgozik, mint te.*

= olyan fajta módszerrel dolgozik

= olyan kvalitással dolgozik; sem jobban, sem rosszabbul

(10k) *Ő van olyan mérnök, mint te.*

= olyan kvalitású mérnök; sőt jobb

(16k) *Ő dolgozik úgy, mint te.*

= olyan kvalitással; sőt jobban dolgozik

- (17) *Ő nem olyan mérnök, mint te.*
 = más fajta új (szakos) mérnök
 = más kvalitású mérnök; vagy jobb, vagy rosszabb
- (18) *Ő nem úgy dolgozik, mint te.*
 = más fajta módszerrel dolgozik
 = más kvalitással dolgozik; jobban, vagy rosszabbul
- (17k) *Ő nincs olyan mérnök, mint te.*
 = gyengébb kvalitású mérnök
- (18k) *Ő nem dolgozik úgy, mint te.*
 = gyengébb kvalitással dolgozik

(ii) Meghatározott minőség fokának kifejezése

Ha az imént vizsgált mondatokban a minőséget meghatározzuk, például úgy, hogy az *olyan* utalószó helyett az *olyan jó*, az *úgy* utalószó helyett az *olyan jól* kifejezést használjuk, akkor a fajta, féleség kifejezésének a lehetősége a tényszerű modalitásban is elvész és kizárólag minőségfok fejeződhet ki.

- (10') *Ő olyan jó mérnök, mint te.*
 = olyan kvalitású mérnök; sem jobb, sem rosszabb
- (16') *Ő olyan jól dolgozik, mint te.*
 = olyan kvalitással; sem jobban, sem rosszabbul
- (10'k) *Ő van olyan jó mérnök, mint te.*
 = olyan kvalitású mérnök; sőt jobb
- (16'k) *Ő dolgozik olyan jól, mint te.*
 = olyan kvalitással; sőt jobban dolgozik
- (17') *Ő nem olyan jó mérnök, mint te.*
 = más kvalitású mérnök; vagy jobb, vagy rosszabb
- (18') *Ő nem olyan jól dolgozik, mint te.*
 = más kvalitással dolgozik; vagy jobban, vagy rosszabbul
- (17'k) *Ő nincs olyan jó mérnök, mint te.*
 = gyengébb kvalitású mérnök
- (18'k) *Ő nem dolgozik olyan jól, mint te.*
 = gyengébb kvalitással dolgozik

(iii) Mennyiség kifejezése

- (19) *Ez annyi, mint a tied.*
 = olyan mennyiségű; sem több, sem kevesebb
- (20) *Ő annyit termel, mint te.*
 = olyan mennyiséget; sem többet, sem kevesebbet
- (19k) *Ez van annyi, mint a tied.*
 = olyan mennyiségű; sőt több
- (20k) *Ő termel annyit, mint te.*
 = olyan mennyiséget; sőt többet
- (21) *Ez nem annyi, mint a tied.*
 = más mennyiségű; vagy több, vagy kevesebb
- (22) *Ő nem annyit termel, mint te.*
 = más mennyiséget termel; vagy többet, vagy kevesebbet
- (21k) *Ez nincs annyi, mint a tied.*
 = kisebb mennyiségű
- (22k) *Ő nem termel annyit, mint te.*
 = kisebb mennyiséget termel

A bemutatott névszói és igei állítmányok jelentésbeli és formai párhuzama tökéletes.

3.6. A különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmány tehát az olyan állítmányok közé tartozik, amelyek mennyiséget vagy minőségi fokot fejeznek ki véleményyszerű modalitásban. A mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező állítmányok formailag releváns elemei a következők: az ige (*v e r b u m* jele: V), a mennyiséget vagy minőségfokot képviselő elem (*q u a n t i t a s* vagy *q u a l i t a s*, jele: Q) és, ha mondat negatív, a *nem* tagadószó.

Ha a Q *nem* számnéves szerkezet, akkor az állítmány mellé odateszünk vagy odaértünk egy mellékmondatot, amely a viszonyítási alapot fejezi ki. Ez a mellékmondat gyakran hiányos, lásd pl. a *mint te* részt a (2) és (2k) mondatokban. A mellékmondat nem vesz részt az állítmány formáinak a kialakításában.

(i) A *t é n y s z e r ű* modalitás tipikus formájában a *nem* tagadószó, ha van, közvetlenül megelőzi a Q-t, a Q pedig közvetlenül megelőzi a V-t. Az erős hangsúly a *nem* tagadószóra, illetve ennek hiányában a Q-ra esik. A V hangsúlytalan. Ha a V történetesen létige-kopula, akkor jelen idejű, harmadik személyű formái (*van, vannak*) *nem* érik el a felszínre, és így a felszíni szerkezetben zéró képviseli őket. A mennyiséget vagy minőségi fokot tényyszerű modalitásban kifejező állítmányok elemeinek tipikus sorrendje és hangsúlyozása tehát ilyen:

$$\left\{ \begin{array}{l} Q \\ \text{'nem + Q} \end{array} \right\} + V$$

Például: '*olyan jó* + $\emptyset$, '*nem + olyan jó* + $\emptyset$; '*olyan jól* + *rajzol*, '*nem + olyan jól* + *rajzol*.

A bemutatott állítmányi forma szoros egység, azt más mondatrész *nem* bonthatja fel. A többi mondatrész előtte és/vagy utána helyezkedik el. Az utána következő mondatrészek tipikusan szintén erős hangsúlyokat kapnak, így a mondat általában nyomatéktalan (hangsúlyai egyforma erősségűek).

(ii) A *v é l e m é n y s z e r ű* modalitás tipikus formájában a *nem* tagadószó, ha van, közvetlenül megelőzi a V-t, a V pedig megelőzi a Q-t, de *nem* feltétlenül közvetlenül, mert más mondatrész (például az alany) a kettő közé ékelődhet. Az erős hangsúly a *nem* tagadószóra, vagy ennek hiányában a V-re esik. A Q hangsúlytalan vagy legfeljebb mellékhangsúlyos. Ha a V történetesen létige-kopula, akkor jelen idejű, harmadik személyű formái (*van, vannak*) a felszínre kerülnek. Negatív mondatban viszont összeolvadnak a *nem* tagadószóval, és így a *nem + van* szerkezet a *nincs*, a *nem + vannak* szerkezet pedig a *nincsenek* szóba tömörül. A mennyiséget vagy minőségi fokot véleményyszerű modalitásban kifejező állítmányok elemeinek tipikus sorrendje és hangsúlyozása, ha a beiktatható egyéb mondatrész helyét kerek zárójelek közé tett három ponttal jelöljük, így alakul:

$$\left\{ \begin{array}{l} V \\ \text{'nem + V} \end{array} \right\} (+ \dots) + Q$$

Például: '*van (+...)* + *olyan jó*, '*nincs (+...)* + *olyan jó*; '*rajzol (+...)* + *olyan jól*, '*nem + rajzol (+...)* + *olyan jól*.

Ez az állítmányi forma nem szoros egység, a Q elé más mondatrész beiktatható. Más mondatrész egyébként az állítmányi forma előtt és/vagy után is állhat. Tipikus körülmények között csak az állítmányi forma kap erős hangsúlyt a mondatban, a többi mondatrész nem, így a mondat általában nyomatékos. Mégis előfordulhat, hogy a jobb érthetőség kedvéért, vagy érzelmi okokból a mondat nyomatéktalan lesz (lásd 7k). Nagyon gyakran az egyedül erős hangsúlyú V vagy *nem* tagadószó kezdi a mondatot, és így ún. *emocióanalisis mondatforma* jön létre (ELEKFI 338–40).

4. Általános előidejűség kifejezése a névszói állítmányban

4.1. Az előző részben egyebek között azt láttuk, hogy a mennyiséget vagy minőségi fokot véleményyszerű modalitásban kifejező névszói állítmány pozitív (tagadószó nélküli) kopulája erős hangsúlyú, megelőzi a névszói részt, sőt gyakran a mondat élén áll.

Ehhez hasonló formát azonban, múlt vagy jövő időben, a névszói állítmány akkor is felvehet, ha nem fejez ki mennyiséget vagy minőségi fokot:

(1) *'Voltam én diák.*

Egyes vélemények szerint ilyenkor az állítmány névszói része csak főnév lehet, melléknév nem (DEZSŐ 15; OROSZ 218–219). Tehát, amíg az (1), valamint a (2a, 2b) mondatok helyesek, a (3a, 3b) mondatok nem fogadhatók el:

(2a) *'Volt Péter katona*   (2b) *'Volt katona Péter.*

(3a) **'Volt a ház magas.*   (3b) **'Volt magas a ház.*

A (3a, 3b) mondatok valóban helytelenek. Ennek okát azonban nem abban látjuk, hogy az állítmányi névszó melléknév. Bizonyos melléknévek ugyanis betölthetik az állítmányi névszó szerepét az erős hangsúlyú kopulatótani helyzetben is:

(4a) *'Volt a ház sárga.*   (4b) *'Volt sárga a ház.*

(5a) *'Lesz Ági szerelmes.*   (5b) *'Lesz szerelmes Ági.*

Fordítva is igaz, főnév sem mindig állhat az adott helyen:

(6a) **'Volt Péter az öcsém.*   (6b) **'Volt az öcsém Péter.*

(7a) **'Lesz a fiad néger.*   (7b) **'Lesz néger a fiad.*

Példamondataink helyessége vagy helytelensége láthatólag nincs kapcsolatban azzal, hogy az állítmány névszói része főnév-e, vagy melléknév.

A magyarázatot az alany és az állítmány jelentésének a viszonyában kell keresni.

Előbb azonban állapítsuk meg, hogy a vizsgált mondatfajta milyen a névszói állítmány formája. Ha az állítmány névszói részének N, a kopulának cop, az erős hangsúlynak, mint eddig is, ' a jele, az N és a cop közé iktatható alanyt pedig három ponttal jelölve kerek zárójelek között adjuk meg, akkor a vizsgált forma: 'cop (+ . . .) + N, amelyben a kopula múlt vagy jövő idejű. Ez a forma általában a mondat élén helyezkedik el, és mivel a többi mondatrész hangsúlytalan, az egyedül hangsúlyos mondatkezdő kopula az ún. *emocióanalisis mondatforma* ismérve.

4.2. A helytelennek ítélt (3a, 3b, 6a, 6b, 7a, 7b) mondatokat az jellemzi, hogy a bennük található névszói állítmányok az alanyaik denotátumaira azok fennállása alatt végig érvényesek, *állandó érvényűek*.

Egy állítmány állandó érvénye gyakran — és így a fenti mondatokban is — az alany denotátumának külön tanulmányozása nélkül, pusztán az általános emberi tudás alapján nyilvánvaló. Ennek a nyilvánvalóságnak fokozatai vannak. Így a világ ismeretében valószínűtlennek tartjuk, hogy egy kész ház magasságát megváltoztassák, még valószínűtlenebbnek, hogy valakinek a szeme színe megváltozzék, vagy, hogy aki lánynak születik, férfivá váljon. Ha ilyesmiről hallunk, meglepődünk. Szintén meglepődnénk, ha azt hallanánk, hogy a Föld nem volt, vagy nem lesz mindig bolygó. Azt meg egyenesen lehetetlennek, logikai képtelenségnek tartjuk, hogy Péter öcsém ne egész életében legyen az öcsém, én ne egész életemben legyek ember, kétszer kettő ne mindig négy legyen.

Úgy tűnik, hogy az ilyen nyilvánvalóan állandó érvényű névszói állítmányok nem vehetik fel a 'cop (+ . . .) + N formát anélkül, hogy a mondat helytelené ne váljon.

4.3. A helyesnek tartott mondatok közül az (1, 2a, 2b, 5a, 5b) mondatokban viszont az a közös vonás, hogy a bennük levő névszói állítmányok az alanyok denotátumait azok fennállása folyamán csak hosszabb-rövidebb ideig jellemzik, tehát korlátozott időtartamúak, nem állandó érvényűek.

A fenti mondatokban ez nyilvánvalóan így van. Az alany denotátumát nem is kell ismernünk, mert az általános emberi tapasztalat birtokában sem tartjuk lehetségesnek, hogy valaki születésétől élete végéig diák, vagy katona, vagy szerelmes legyen, mint ahogy azt sem, hogy influenzás legyen.

A nem állandó érvényű névszói állítmányok a 'cop (+ . . .) + N formában is helyes mondatot eredményeznek.

Az ilyen állítmányok különböző tartósságúak. Kifejezhetnek egészen rövid, illékony állapotokat (pl. *rosszkedvű*), vagy hosszú, az alanyi denotátum lét-dimenzióján nagy szakaszt betöltő állapotokat (pl. *orvos*), de nem érvényesek az alanyi denotátum lét-dimenziájának teljes hosszára.

A nem állandó érvényű névszói állítmányok közül némelyek különleges szerepet töltenek be. Ilyenek azok, amelyek az alanyi lét-dimenzió kezdeti, illetve utolsó, már nem meghaladható stádiumához tartozó tartalmakat fejezik ki. A 'cop (+ . . .) + N formában az előbbiek nem állhatnak jövő, az utóbbiak pedig nem állhatnak múlt időben:

(8) 'Voltam én fiatal.	(9) *'Leszek én fiatal.
(10) 'Leszel te magas.	(11) *'Voltál te magas.

4.4. A (4a, 4b) mondatokban olyan névszói állítmányt találunk, amelyről az általános emberi tudás alapján nem dönthetjük el, hogy állandó, vagy nem állandó érvényű-e, mert mindkettő lehet. Az ilyen bizonytalan érvényű állítmányok esetében az alany denotátumát ismernünk kell.

Ha egy házat fennállása során különböző színűre festettek, amelyek között a sárga szín is szerepelt, de most a ház nem sárga, akkor a róla szóló (4a) mondat helyes:

(4a) 'Volt a ház sárga.

Ha viszont egy másik ház fölépülésétől lebontásáig mindig sárga volt, akkor a róla szóló (12) mondat, amely megegyezik a (4a) mondattal, helytelen:

(12) *'Volt a ház sárga.

A bizonytalan érvényű állítmány is felveheti a 'cop (+ . . .) + N formát, ha nem állandó érvényűnek értelmezzük.

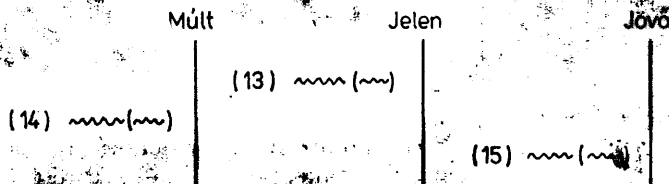
4.5. Láttuk, hogy a névszói állítmányok az alanyaikkal kapcsolatban lehetnek nyilvánvalóan állandó érvényűek, bizonytalan érvényűek és nyilvánvalóan nem állandó érvényűek.

Közülük a nyilvánvalóan állandó érvényűek elkülönülnek a többiektől, mert nem vehetik fel a 'cop (+ . . .) + N formát. A nyilvánvalóan nem állandó érvényűeknek ez a forma megfelel, éppúgy, mint a bizonytalan érvényűeknek, ha a bizonytalan érvényt nem állandó érvényként fogjuk fel.

A névszói állítmány alapformáját, amelynek képlete 'N + cop, viszont bármilyen érvényű névszói állítmány felveheti.

A kérdés most már az, hogy miért összeegyeztethetetlen a 'cop (+ . . .) + N forma az állandó érvényű névszói állítmánnyal, és miért egyeztethető össze a nem állandó érvényűvel.

A magyarázat a következő. A 'cop (+ . . .) + N formának speciális jelentése van. Az ilyen formájú névszói állítmány egy bizonyos időpont előtt érvényes az alany denotátumára, egy vagy több meghatározatlan időszakban. Az alany létdimenzióján felvett időpont (amely előtt érvényes az állítmány) lehet a beszéd időpontja, de lehet múltbeli vagy jövő idejű időpont is, egészen az alanyi létdimenzió végső határáig. Ha a felvett időpont a beszéd időpontja vagy múltbeli időpont, akkor a kopula múlt idejű; jövő idejű időpont esetén viszont a kopula jövő idejű.

(13) 'Voltam én beteg. (Ti. a jelen időpont előtt.)

(14) 'Voltam én beteg. (Ti. a múltam egy időpontja előtt.)

(15) 'Leszek én beteg. (Ti. a jövőm egy időpontja előtt.)

Ha az állítmányi jelentéstartalom időbeli eloszlásának a kifejeződését aspektusnak nevezzük (vö. LYONS 315), akkor a 'cop (+ . . .) + N forma a névszói állítmány általános előidejű aspektusát fejezi ki.

Az ilyen formájú névszói állítmány érvénye tehát nemhogy az alany denotátumának egész létdimenziójára, hanem még az azon felvett időpont előtti szakaszra sem terjed ki egészen, tehát nem lehet állandó. A (3a, 3b, 6a, 6b, 7a, 7b) mondatok azért helytelenek, mert állítmányaik állandó érvényűek, a formájuk viszont azt a látszatot kelti, mintha nem állandó érvényűek lennének. Az (1, 2a, 2b, 4a, 4b, 5a, 5b) mondatok viszont azért helyesek, mert állítmányaik nem állandó érvényűek, vagy nem állandó érvényűek is lehetnek, és a formájuk is ezt fejezi ki.

4.6. A 'cop (+ . . .) + N forma csak az alapformával ('N + cop) való szembenállása révén fejezheti ki az általános előidejű aspektust. Az alapforma önmagában (határozók segítsége nélkül) kétféle aspektust fejezhet ki, attól függően, hogy az állítmány állandó érvényű-e, vagy nem.

Ha a 'N + cop formájú névszói állítmány állandó érvényű, akkor időtlen aspektust fejez ki. Ez azt jelenti, hogy az állítmány érvénye az

alanyi denotátum létdimenzióját teljes hosszában, elejétől végéig kitölti, tehát nem lokalizálható azon egy bizonyos időpont körül vagy előtt. Az állandó érvényű névszói állítmány automatikusan időtlen aspektusú. Múlt vagy jövő idejű kopula esetén az alany denotátuma a jelenben nem létezik:

	Múlt	Jelen	Jövő
(16)	_____	_____	_____
(17)	_____		
		(18)	_____

(16) *A fiad 'kékszemű.*

(17) *A fiad 'kékszemű volt.* (Mehalt.)

(18) *A fiad 'kékszemű lesz.* (Ha megszületik.)

Éppen ezért az ilyen állítmányok nem állhatnak egyszerre múlt vagy jövő időben és első vagy második személyben:

(19) * 'Néger $\left. \begin{array}{l} \text{voltam} \\ \text{voltál} \\ \text{leszek} \\ \text{leszel} \end{array} \right\}$

Múlt idejű szövegben azonban előfordulhat, hogy az időtlen aspektusú névszói állítmány múlt időbe kerül, holott az alany denotátuma a beszéd időpontjában is létezik. Ez a jelenség voltaképpen igeidő-egyeztetés, de nem kötelező, hiszen a jelen idejű megoldás itt is lehetséges:

(20) *Amikor ott jártam, éppen magyarul tudót kerestek. Én 'magyar voltam/vagyok, hát jelentkeztem.*

Ha a 'N + cop formájú névszói állítmány nem állandó érvényű, akkor konkrét egyidejű aspektust fejez ki. Ebben az aspektusban az állítmány az alanyi létdimenzió egy bizonyos időpontja körül folyamatosan érvényes az alany denotátumára:

	Múlt	Jelen	Jövő
(22)	~~~~~		
(21)		~~~~~	
(23)			~~~~~

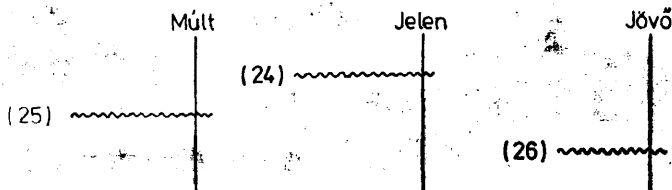
(21) 'Beteg vagyok. (Ti. a jelen időpont körül.)

(22) 'Beteg voltam. (Ti. a múltam egy időpontja körül.)

(23) 'Beteg leszek. (Ti. a jövőm egy időpontja körül.)

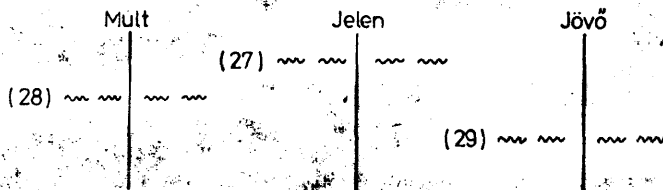
4.7. További aspektusokat az alapforma csak határozók segítségével képes kifejezni.

Így például az *egy ideje* határozóval a 'N + cop formájú névszói állítmány konkrét előidejű aspektust fejez ki. Ebben az aspektusban az állítmány egy bizonyos időpont előtti időponttól folyamatosan érvényes az alany denotátumára a későbbi időpontig, sőt esetleg azon is túl:

- (24) *Egy ideje 'aspiráns vagyok.* (Ti. a jelen időpontban, egy korábbi időpont óta.)
 (25) *Egy ideje 'aspiráns voltam.* (Ti. a múltam egy időpontjában, egy korábbi időpont óta.)
 (26) *Egy ideje 'aspiráns leszek.* (Ti. a jövőm egy időpontjában, egy korábbi időpont óta.)

Ha a 'N + cop formájú névszói állítmányhoz például a *néha* határozó járul, akkor általános egyidejű aspektust fejez ki. Ilyenkor az állítmány egy bizonyos időpont körül megszakításokkal, több meghatározatlan, rövidebb időszakban érvényes az alany denotátumára:

- (27) *Néha 'dühös vagyok.* (Ti. a jelen időpont körül.)
 (28) *Néha 'dühös voltam.* (Ti. a múltam egy időpontja körül.)
 (29) *Néha 'dühös leszek.* (Ti. a jövőm egy időpontja körül.)

4.8. A nem állandó érvényű névszói állítmány 'cop (+ ...) + N formája tehát általános előidejű aspektust, 'N + cop formája pedig, ha nincs mellette *egy ideje*, vagy *néha* típusú határozó, konkrét egyidejű aspektust fejez ki. Az utóbbi forma az *egy idejű* típusú határozók segítségével konkrét előidejű, a *néha* típusú határozók segítségével általános egyidejű aspektust is kifejezhet.

-Az állandó érvényű névszói állítmány mindig 'N + cop formájú és időtlen aspektusú.

A magyar névszói állítmány aspektusrendszerének tehát egy formailag jelzett tagja van: az általános előidejű = 'cop (+ ...) + N. Az összes többi aspektus a 'N + cop formával fejezhető ki.

További kutatási feladat lehetne annak a megvizsgálása, hogy a névszói állítmány aspektusai és formái között talált összefüggések mennyire általánosíthatók az igei állítmányok egy csoportjára, nevezetesen arra a csoportra,

amelynek alapformájában a hangsúlytalan ígét közvetlenül egy hangsúlyos névszó vagy határozószó előzi meg: 'X + V. Valószínűnek látszik, hogy a 'V (+ ...) + X forma ott is az általános előidejű aspektus kifejezője. A következő példapárok legalábbis erre engednek következtetni:

(30a) 'Autót vezettem.

(30b) 'Vezettem autót.

(31a) Te 'hétkor fogsz kelni.

(31b) 'Fogsz te hétkor kelni.

5. Összefoglalás

E dolgozatban a magyar névszói állítmány néhány kellően nem tisztázott területével foglalkoztunk.

(i) Egy széles körben elterjedt felfogással szemben azt állítottuk, hogy az ún. névszói és névszói-igei állítmányt közös elnevezés alá kell vonni, mivel kiegészítő disztribúcióban állnak. A legalkalmasabbnak erre a közös elnevezésre a névszói állítmány szakkifejezés bizonyult. Eszerint a magyar nyelvben kétféle állítmány van: igei és névszói. A névszói állítmány egyszerű és összetett lehet.

(ii) Bizonyítottuk annak a nézetnek a tarthatatlanságát, amely szerint csak az egyenes szórendű névszói állítmány viselkedik egészében állítmányként, a fordított és megszakított szórendű viszont nem, mert abban már csak a kopula az állítmány. Szerintünk az összetett névszói állítmány a szórendjétől és koherenciájától függetlenül mindig egészében állítmány.

(iii) A szakirodalomban nem találtunk kielégítő magyarázatot arra nézve, hogy miért marad meg néha a kopula a felszíni szerkezetben jelen idő harmadik személyben, pl.: *Ő van tízéves, Ő nincs olyan okos, mint te.* Ezt a jelenséget a kopula különleges fennmaradásának neveztük el, és úgy magyaráztuk, hogy mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező névszói állítmányok körében fordul elő, véleményszerű modalitásban. Ez azt jelenti, hogy a beszélő a mennyiséget vagy minőségfokot becslésen alapuló szubjektív véleményként kezeli. Ez a kategória a tényyszerű modalitással áll szemben. Az utóbbiban a beszélő a mennyiséget vagy minőségfokot objektív tényként állítja be, és a kopula jelen idő harmadik személyben törlődik, pl.: *Ő tízéves. Ő nem olyan okos, mint te.* A két modalitás feltételezésével megindokolhatjuk a mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező névszói, sőt igei állítmányok két tipikus formai változatát is, pl.: *Ő úgy dolgozik, mint te.*, illetve *Ő dolgozik úgy, mint te.* Ily módon sikerült a kopula különleges fennmaradását az igei és névszói állítmányra egyaránt vonatkozó általános elvekkel megmagyarázni.

(iv) Végül azzal a véleménnyel vitakoztunk, hogy a 'cop (+ ...) + N formájú, múlt vagy jövő idejű, általában a mondat élén elhelyezkedő névszói állítmányban a névszói rész nem lehet melléknév, csak főnév. Szerintünk az ilyen névszói állítmány helyessége attól függ, hogy az alany denotátumával kapcsolatban állandó érvényű-e, vagy nem. Állandó érvényű állítmány esetében az adott forma elfogadhatatlan, pl.: *'Volt' Lesz Péter az öcsém, nem állandó érvényű állítmány viszont felveheti ezt a formát, pl.: 'Volt' Lesz Ági szerelmes. Úgy találtuk, hogy az adott forma egy speciális szemléletet fejez ki, amit általános előidejű aspektusnak neveztünk el, és ez szembenáll a névszói állítmány alapformájával ('N + cop), amely a nem általános előidejű aspektusok kifejezője.

Irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ 1977: Egy új magyar nyelvtan felé. Budapest.
- BALOGH D.—GÁLFFY M.—J. NAGY M. 1971: A mai magyar nyelv kézikönyve. Bukarest.
- CHAFE, WALLACE L. 1970: Meaning and the Structure of Language. Chicago.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1965: Notes on the word order of simple sentences in Hungarian. Computational Linguistics 4: 3—59.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1964: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NytudKözl. 66: 331—370.
- FEB = KUNSAGI E. (szerk.) 1978: A FEB tábork munkája. A Bölcsészettudományi Karok Felvételi Előkészítő Bizottsága. Szeged.
- HALL, R. A., JR. 1944: Hungarian Grammar. Language 20/4 Suppl., Language Monograph 21.
- LYONS, JOHN 1971: Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge.
- MÉKSZ. = JUHÁSZ J. és mások (szerk.) 1972: Magyar Értelmező Kéziszótár. Budapest.
- MMNy. = RÁCZ E. (szerk.) 1976: A Mai Magyar Nyelv. Budapest.
- MMNyR = TOMPA J. (szerk.) 1961—1962: A Mai Magyar Nyelv Rendszere. Budapest.
- OROSZ, R. A. dátum nélkül: Contrastive Analysis of English and Hungarian Grammatical Structure. Final Report for US Office of Education, Contract No. OEC-0-8-0800036-3692 (014).
- RÁCZ E.—TAKÁCS E. 1978: Kis magyar nyelvtan. Budapest.
- ÜML = BEREI A. (szerk.) 1959—1962: Új Magyar Lexikon. Budapest.
- VARGA LÁSZLÓ 1980: Tényszerű és véleményyszerű modalitás a mértékkifejező magyar állítmányi szerkezetben. MNy. 76: 331—338.

On the Nominal Predicate in Hungarian

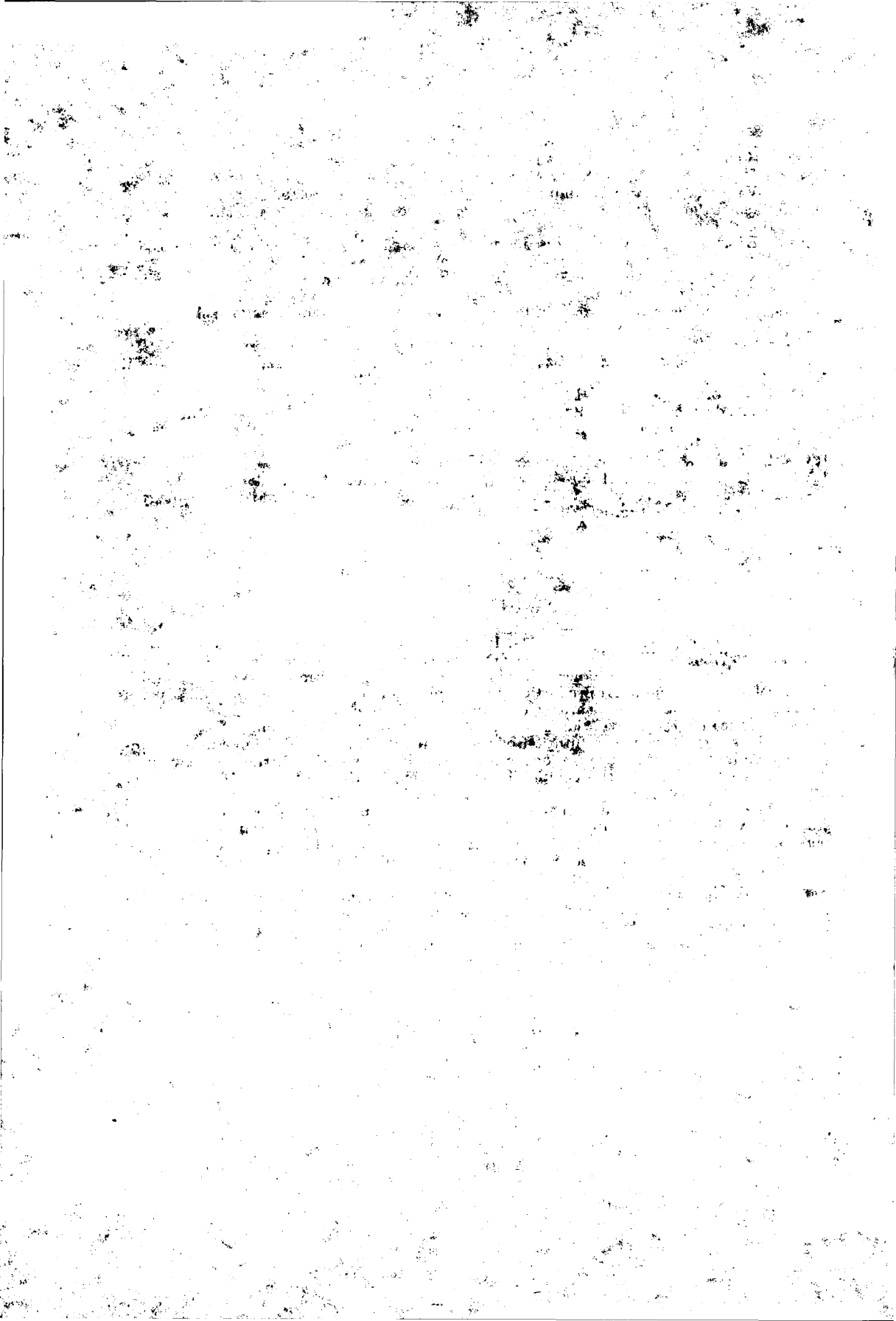
by LÁSZLÓ VARGA

This paper consists of four parts. In the first the author suggests that the traditional terms "nominal" and "nomino-verbal predicate" should be abandoned in favour of the single term "nominal predicate", which can be further differentiated as "simple" (when referring to a nominal predicate whose copula is deleted) and "compound" (when referring to a nominal predicate whose copula is not deleted). The common term is necessary because the two variants are in complementary distribution.

The second part is a refutation of the claim that inverted and interrupted compound nominal predicates are no longer predicates in their entirety, the predicate part being reduced in them to the copula. The author claims that the whole compound nominal predicate counts as predicate, irrespective of its word order or internal coherence.

The third part is an attempt to explain why the copula may be present in circumstances in which it is normally deleted from the surface structure (indicative mood, 3rd person, present tense). The author's conclusion is that the copula is preserved when the nominal predicate expresses quantity or a degree of quality in the modal category of valuation, but is deleted in factual modality.

In the last part the 'cop (+ . .) + N form of the nominal predicate is analysed and is found to be correct only when it expresses a non-permanent feature of the subject. The author claims that this form, with the copula being in the past or future tense, is the carrier of the general perfect aspect in nominal predicates. It is contrasted with the basic form: 'N + cop, which can express various other aspects.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Többszjelek a PU-PFU alapnyelvben*

1. Az uráli nyelvekben négy olyan többszjel van, amelyek nagyon régi keletűek. Közülük három (*t, *n *i < *j) a PU korig vezethető vissza, a negyedik többsz számjelnek, a *k-nak a PFU eredete aligha valószínű. Persze ez is viszonylag régi morféma, hiszen ha nem is PFU kori, származása mégis a finn-permi alapnyelvig követhető nyomon. Egyes uráli nyelvekben vannak későbbi keletkezésű többszjelek is; ezekkel itt nem foglalkozunk, csak akkor térünk ki rájuk röviden, ha ez az általánosabb összefüggések miatt okvetlenül szükségesnek mutatkozik. Dolgozatunk célkitűzése ugyanis elsősorban annak a megvizsgálása, hogy a felsorolt többszjelek a PU-PFU alapnyelvben egységes rendszert képeztek-e, avagy az alapnyelv különböző korszakait, esetleg elkülönülő nyelvjárásait tükrözik-e. Az alapnyelvi rendszer rekonstruálását többek közt az a körülmény nehezíti, hogy a PU-PFU többszjelek az egyes uráli nyelvekben — a későbbi divergens fejlődések folyományaként — néha egymástól nagyon is eltérő funkciókban fordulnak elő. Noha a kérdéses többszjelek számos nyelvből kimutathatók, csak kevés olyan nyelv van, amelyben mind a három jel — mégha egyik-másik megváltozott szerepben is — megvan (pl. finn, lapp, északi szamojéd). Ez a külön nyelvi rendszerek kialakulásával, újabb többszjeleknek a paradigma-viszonyhálózatba való beépülésével függ össze.

2. Mielőtt a felvetett problémák fejtegetésébe bocsátkoznánk, nézzük meg az említett ősi többszjelek előfordulását és funkcióját a mai uráli nyelvekben.

A PU *t többszjel a lappban a nominativusban, a finnben és a mordvin határozatlan névragozásban a nominativusban és az accusativusban, az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben a nominativuson kívül a többsz szám függő eseteiben fordul elő. A finnben a *t* (*te ~ *de) a genitivusban is megvan: *kalain* < *kalaen < *kalađen (*kala* 'Fisch'). Az észtkben a többsz genitivusi alak behatolt a többsz szám függő eseteibe: Gen. *kalade*: Iness. *kalades*, Adess. *kaladel* stb. Példák: finn *kalat* 'Fische' (*kala*), lapp *k* < *t: *guolek* (*guolle*), mord. *kalt* (*kal*), oszjtj. Kaz. *χūlat* (*χūl*), vog. Šzo. *χūlat* (*χūl*), szam. jur. *χāle*² (*χāle*), szelk. (genus animatum) *qēlīt* (*qēlī*). A *t >² többszjel ezeken kívül megvan még a jensiszejben és a taggiban is.

A birtoktöbbszítő PU *n birtokos személyjelek előtt áll, olykor azokkal szételemezhetetlenül összeolvadva komplex morfémat alkot. A birtok több-

* Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Turku, 1980. VIII. 20–27. finnül elhangzott előadás bővített változata.

ségét jelölő funkciója néhány nyelvben a paradigmasor valamennyi tagjában avagy csupán egyes tagjaiban megőrződött, másokban eredeti funkciója megváltozott. Az egy, illetőleg a több birtokot jelölő paradigmasorok keveredése folytán néhány nyelvben (pl. finn, mordvin) az *n* behatolt az egyes számú birtok paradigmájába. A zürjénben az *n* ma a birtokos többségét jelöli. A jurákban és a tavgiban az *n* a függő esetekben használatos birtokos személyjelek alkotóelemévé vált. A vogulban többes tárgyra utaló elemként behatolt a determinált (határozott tárgyas) igeragozásba. A finnségi alapnyelvben a birtokos személyjeleknek két sorozata volt: az *n* nélküliek az egyes számú birtok, az *n*-esek a többes számú birtok kifejezésére szolgáltak.

	Közfinn		Mai suomi-finn
	egy birtok	több birtok	
Sg.	1. *-mi	*-nni < *-nmi	-ni
	2. *-ti	*-nti	-si
	3. *-sen	*-nsen	-nsa/-nsä
Pl.	1. *-mek	*-nnek < *-nmek	-mme
	2. *-tek	*-ndek	-nne
	3. *-sek	*-nsek	-nsa/-nsä

A birtokos személyjelek rekonstruálható rendszere egyetlen finnségi nyelvben sem maradt fenn, de nyomai a nyelvjárásokban fellelhetők. Pl.: finn (Litti nyelvjárás) *tupam* < *tupami* 'meine Hütte', *tuvain* < *tuvani* < **tuwanni* 'meine Hütten', *tupas* < *tupasi* 'deine Hütte', *tuvans* < *tuvansi* 'deine Hütten' (MARK: MSFOu. 54: 244–5).

Lapp: KT *kīdtam* 'meine Hand', *kīdan* 'meine Hände', *kīvtat* 'deine Hand', *kīdant* 'deine Hände' (MARK: uo.; KERT, Саамский язык. 1971. 156 kk.).

Mordvin: *čoram* 'mein Sohn', (nyelv.) 'meine Söhne', *čoran* 'meine Söhne', *čorat* 'dein Sohn', (nyelv.) 'deine Söhne', *čorant* 'deine Söhne', *corazo* 'sein Sohn', *čoranzo* 'seine Söhne' (PAASONEN, MordChr. 04).

Zürjén: az *n* elem ma nem a birtok, hanem a birtokos többes számát jelöli. Pl.: *vevnim* 'unser Pferd', *vevniđ* 'euer Pferd', *vevniš* 'ihr Pferd' (RÉDEI, ChrestSyrj. 62).

Vogul: *kolanəm* 'meine Häuser', *kolan(ə)* 'deine Häuser', *kolane* 'seine Häuser', *totijanəm* 'ich bringe sie', *totijan* 'du bringst sie', *totijane* 'er bringt sie' (KÁLMÁN, ChrestVog. 47, 58).

Jurák: NomSg. 1. -mi, -w, 2. -r, 3. -da; (függő esetekben) Sg. 1. -ni, -n, 2. -nd, 3. -nda (COLLINDER, Survey 434, CompGr. 300; HAJDÚ, ChrestSam. 41–6).

Tavgi: NomSg. 1. -ma, 2. -ra, 3. -du; (függő esetekben) Sg. 1. -na, 2. -nta, 3. -ntu (COLLINDER, CompGr. 301).

A PU **i* < **j* többesjel a finnben és a lappban függő esetekben használatos: finn (*talo* 'ház') *taloissa* 'in den Häusern', *taloista* 'aus den Häusern', *taloihin* 'in die Häuser'; lapp (*vuoktá* 'Kopfhaar') GenPl. *vuovtái*, AccPl. *vuovtáid*, LocPl. *vuovtáin*. A lappban voltaképpen az **i* < **j*-ből GenPl. lett s ez szolgál a többi függő eset alapjául. A magyarban és a szelkupban az *i* birtoktöbbsítő jelként használatos: m. *házaim* 'meine Häuser', *házaid* 'deine Häuser',

háza 'seine Häuser'; szelk. *ätäil* ~ *ätäjil* 'deine Rentiere' (*ätäil* 'dein Rentier').¹ Az *i* kivételesen a többes nominativusban is előfordul: kam. *pai* 'fák'. A jurákban az *i* AccPlur. szerepben használatos: *ḡudī* 'die Hände' (*ḡuda* 'Hand'), *ḡī* 'die Bäume' (*ḡā* 'Baum'). Ezenkívül az *i* (*j*) a jurákban többes számú tárgyra utaló elemként a determinált igeragozásban is megvan: *madājda* 'er schnitt sie' (*madāda* 'er schnitt es').

A **k* birtokos személyjelekhez járulva a birtokos, igei személyragokhoz járulva pedig a cselekvő személy többes számát fejezi ki. A finn személyes névmások többes számában is ez a **k* elem rejlik: *me* < *me*² < **mek* 'wir' stb. Finn: **talo-n-me-k* > *talomme* 'unser Haus, unsere Häuser' stb., **saa-k-me-k* 'wir bekommen' stb. Lapp: *ak'kumek* 'unsere Großmutter' stb., Mordvin: *čoranok* 'unser Sohn', (nyelvj.) 'unsere Söhne', *čoranok* 'unsere Söhne', (nyelvj.) 'unser Sohn' stb. Zürjén: P *munam(ε)* (< **munam3k*) 'wir gehen', *munat(ε)* 'ihr geht', *munasε* 'sie gehen'. Votják: *valmī* (< **valm3k*) 'unser Pferd', *valdī* 'euer Pferd', *valzī* 'ihr Pferd'; *šiškomī* (< **šiškom3k*) 'wir essen', *šiškodī* 'ihr esst', *šiškozī* 'sie essen'. A **k* többesjel minden kétséget kizáróan csupán a FP korig vezethető vissza. Régebben a m. *k* többes számjelet (*hal* 'Fisch': *halak* 'Fische') is kapcsolatba hozták vele, de ez hangtani okokból nem lehetséges (a m. *k* többesjéről l. alább). Egy régi nézetet felújítva HAJDÚ (BUNYt. 2 129) lehetségesnek tartja, hogy az osztj. V *δγ/δγ* és *-tāγ/-tāγ* stb. igei személyragok (*wulōγ* 'wir sehen', *wultōγ* 'ihr seht', *monlōγ* 'wir gehen', *monlatōγ* 'ihr geht') *γ* eleme a fenti **k* többesjel folytatója. Ez a vélekedés hangtanilag jól védhető, mivel azonban az osztj. *γ* kétségtelen többes számi jelentése nem állapítható meg, egyelőre csak erős fenntartással sorolhatjuk ezt az osztják morfémaelemet a **k* megfelelői közé.²

3. A. MEILLET (Les langues romanes et les tendances des langues indo-européennes. In: Revue de Ling. Romane 1:4 kk., Caractères généraux des langues germaniques 111; l. még RAVILA: FUF 27:65 kk.) szerint az indoeurópai nyelvek sajátága, hogy a tiszta képzetnek eredetileg nem volt nyelvi kifejezési formája. Az indoeurópai főnév mindig valamilyen viszonyt fejez ki, amely közte és valamely más főnév vagy ige között fennáll. Így a latin *lupus* nem általában jelent farkast, hanem a farkast mint cselekvőt, ágenst jelöli. Például a *lupus currit* 'der Wolf läuft' mondatban az *-s* a nominativusnak, azaz az ágens esetének a végződése. A *lupī*, *lupōs*, *lupōrum* casus obliquusok mind szintaktikai viszonyokra utalnak. Olyan nyelvi forma, amely a farkas fogalmát szintaktikai viszony nélkül jelölte volna, a latinban nem volt. Az

¹ H. KATZ (SFU 15:168–176) szerint az élettelen dolgokat jelentő szavak többes számát kifejező szelk. *-l mī* (*matl mī* 'die Zelte') *l* eleme **j* > *l* hangváltozás útján a PU **i* < **j* többesjélből keletkezett.

² Néhány uráli nyelvben kimutatható egy *l* többesjel is, mely végső fokon a PU **-la/*-lā* kicsinyítő- és gyűjtőnévképzővel, továbbá a melléknévképzői funkciójú **-la/*-lā* elemmel hozható összefüggésbe. Pl.: keleti-finn és karj. *-lo/-lō*: *taloloissa* 'in den Häusern', *rekilōitā* 'die Schlitten'; szelk. *logala* 'die Füchse', *kulela* 'die Raben' (vö. LEHTISALO: MSFOu. 72:150–151; TAULI: FUF 32:191). Véleményünk szerint idetartozik az osztj. birtoktöbbesítő *l*, 4 elem is: Szin. *aplam* 'meine Hunde' (*ampem* 'mein Hund'), Kaz. *am'am* 'meine Hunde' (*ampem* 'mein Hund'). A kicsinyítő-, melléknévképző → gyűjtőnévképző → többesjel fejlődés egészen közönséges az uráli nyelvekben (erről az alábbiakban még szó fog esni). Valószínű azonban, hogy itt mégsem PU eredetű többesjellel van dolgunk, hanem az említett többesjellel fejlődés az egyes nyelvek külön életében ment végbe.

indoeurópai nyelvek másik tipikus vonása, hogy az eset és a többesjel szét-elemezhetetlen egységet képeznek. Pl. lat. *lupum* (AccSing.) ~ *lupōs* (AccPl.), *lupi* (GenSing.) ~ *lupōrum* (GenPl.). Ezzel szemben az uráli főnévvel (névszóval) kapcsolatban nem beszélhetünk nominativusról, hanem alapalacról, mely a fogalom jelölésére szolgál s egyúttal szintaktikai viszonyok hordozója is. Például az osztj. *χət* 'Haus' a mondatban lehet alany, tárgy és birtokos jelző. Az egyes és a többes számban általában ugyanazok az esetragok fordulnak elő, de a többes számot az esetrag előtt külön jel jelöli, mely utóbbi az esetragoktól többnyire jól felismerhetően elkülöníthető. Persze vannak kivételek is, olyanok, amikor a kázust és a plurálist egyetlen szételemezhetetlen morféma fejezi ki. Például: lapp (*olmuš* 'Mensch') GenSing. *ol'bmui* ~ GenPlur. *ol'bmui* (NomPlur. *ol'bmuk*); jur. (*ηum²* 'Gras') AccSing. *ηuwm²* ~ AccPlur. *ηuwo* (NomPlur. *ηuw²*).

Az uráli nyelvekben nagyon gyakran egyes szám használatos akkor, amikor az indoeurópai nyelvekben többes szám van. Például: a) számnevek után: m. *tiz ember* 'zehn Menschen', finn *kymmenen miestä*; b) páros testrészek neve: *reszket a keze* 'seine Hände zittern'; c) népnevek, embert jelentő szavak: m. *jön a török* 'es kommen die Türken'; vog. *É jámas nē, jámas χum χalt* 'jó nők, jó férfiak közt' (VNGy. 4:12); d) megszámlálható anyagevek: m. *virágot szedtem* 'ich habe Blumen gepflückt'; *almát vett* 'er hat Äpfel gekauft'. Ezek a szerkezetek annak a (korai) PU korszaknak a maradványai, amikor az egyes és többes számot nem különböztették meg egymástól, hanem helyettük még az ún. numerus absolutust használták. — A mondatokkal kapcsolatban utalunk a török nyelvek analógiájára. Itt a gyűjtőnévképzőből keletkezett többesjel (-*lar*|-*lär*) először élőlényt jelentő szavakon fejlődött ki. Ha az alany életelen dolgot jelent, mind az alany, mind az állítmány egyes számban van. Ha az alany élőlény és többes számban áll, a kongruencia kifejezése céljából az állítmányhoz is járulhat többesjel (vö. RAVILA: FUF 27:66—69).³

Különösen érdekesek bizonyos cseremiszi és mordvin szerkezetek. A cseremiszen az alany gyakran egyes számban van akkor, amikor a többes számú állítmány alapján többes számot várnánk. Például: *kombo počela čorještat* 'die Gänse (eigtl. die Gans) fliegen hintereinander her' (RAVILA: FUF 27:98); *keše nalatən pünžem udraš tünälet* 'die Ziegen (eigtl. die Ziege) fingen alle vier an, an der Kiefer zu kratzen' (uo.). A cser. *čorještat*, *tünälet* állítmányok szóvégi *t* eleme tbsz. 3. sz. igei személyrag, mely a PU *-*t* többesjel folytatója.

³ A m. -*k* többesjel (*házak* 'házak', *kertek* 'Gärten') ugyancsak gyűjtőnévképzőből (< PU *-*kkz*) keletkezett. Ez a gyűjtőnévképző etimológiailag azonos a PU *-*kka*/*-*kkä* denom. kicsinyítő képzővel (vö. finn. *penikka* 'junger Hund', m. *ének* 'Gesang', m. *torok* 'Kehle') és a PU *-*kka*/*-*kkä* melléknévképzővel (finn *kalv akka* 'blau, bleich', m. *k+a/e*: *tarka* 'bunt', *szőke* 'grau, blond'). E képzőre vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72:359 kk., 370 kk. A fejlődés nyilván úgy ment végbe, hogy a nomen possessoris jelentésű melléknévképző először gyűjtőnévképzővé vált (vö. finn *koivikko* 'Birkenwald' < *koivu* 'Birke', *kivikko* 'Steinhaufen' < *kivi* 'Stein', *mättäikkö* 'eine Stelle voll von Erdhügel' < *mätäs* 'Erdhügel'), majd a gyűjtőnévképzőből többesjel lett. Az itt bemutatott fejlődésmenet nagyon sok nyelvből kimutatható (vö. RAVILA: FUF 26:2 kk., 27:67 kk.; SZEBRENNYIKOV, Вероятные обоснования в компаративистике. Москва. 1974. 159—160). A PU *-*kka*/*-*kkä* gyűjtőnévképző a magyarban — ugyanúgy mint a török nyelvekben — főnevekben (először talán itt is az élőlényt jelentő főnevekben) vált többesjellé, majd kongruenciaokokból az állítmányra is áttért. RAVILA (FUF 27:69) szerint a PU -*t* többes számjel eltűnése a magyarban azzal magyarázható, hogy az uráli numerusrendszer elsősorban török hatásra háttérbe szorult s ezzel együtt az ehhez a rendszerhez tartozó -*t* is eltűnt.

A *-t* többesjel a cseremisiz névragozásban nem fordul elő, helyette a cseremisiz nyelv külön élete folyamán keletkezett KB *-walä*, *-wlä* és U *-šamôc* többesjelek használatosak. A mordvin indeterminált főnévragozásban nincsenek külön többes számú casus obliquus formák, hanem helyettük az egyes számú alakok használatosak. Például: *mokš-eržan veleva ulit nejgak atat babat* 'in den mokscherzanischen Dörfern (*veleva* 'in dem Dorf, das Dorf entlang') gibt es immer noch Greise und Greisinnen' (RAVILA: FUF 23:50); *velese ata jutksto ki pek paro* 'wer ist in dem Dorfe unter den Greisen (eig. Greis) der beste?' (uo. 51).

Az itt bemutatott cseremisiz és mordvin konstrukcióknak döntő jelentőségük van a *-t* többesjel kialakulása szempontjából. A cser. *kombo počela čonještat* típusú mondatok és a mordvin numerus absolutust tartalmazó példák arra utalnak, hogy a *-t* többesjel eredetileg az állítmányhoz járult (elsősorban az ige névszói alakjához); az alanyon és az esetleges határozókon a többes számot külön jel nem jelölte. Ennek az ősi állapotnak a maradványa a cseremisizben az, hogy a *-t* többesjel ma is csupán a tbsz. 3. személyű igei állítmányhoz járul. Az uráli mondat — finn példával illusztrálva — *lintu lentävä* 'der Vogel fliegt (eigtl. ist fliegend)', ill. *lintu lentävät* 'die Vögel (eigtl. der Vogel) fliegen (eigtl. sind fliegend)' struktúrájú lehetett. Később a kongruencia a numerus absolutusban álló s így több értelmű tóalakat azáltal kiszöbölte ki, hogy a *t* az alanya is behatolt. A cseremisizben és a mordvinon kívül — közvetve — ilyen ősi állapotokra utalnak a permi nyelvek is. Ezekben ui. a *-t* többesjelenek egyáltalán semmi nyoma nincs. A névszóragozásban egy 'Volk, Leute' jelentésű szóból keletkezett másodlagos, őpermi kori többesjel (zürj. *-jas*, Ud. *-jes*, P *-ez* ≈ *-jez*, votj. *-os*, *-jos* < PP **jösš*) használatos (l. RÉDEI: NyK 65: 374), az igeragozásban pedig az egyes és többes számot különböző igei személyragok fejezik ki (vö. RAVILA: FUF 27: 95 kk.).

A *-t* többesjelenek az állítmányról az alanya való átterjedése feltehetőleg hosszan tartó folyamat volt. A fejlődés már az uráli korban megindulhatott, s eleinte talán azokban az esetekben jelentkezett, amikor az alany élőlényt jelentett. Ez érthető is, hiszen elsősorban a genus animatum kategóriában szükséges az egyes és többes szám megkülönböztetése. Ezen fejlődési folyamatra látszik utalni a török nyelvek fentebb bemutatott analógiája és talán még az a tény is, hogy a *-t* többesjel a szelkupban ma is az élőlények többes számát jelöli. Például: szelk. *wenti* 'Njelma-Lachs' ~ Plur. *wentit* (~ *wentin*), de *mika* 'Nadel' ~ Plur. *mikal-mi* (HAJDÚ, ChrestSam. 136—137). Ezenkívül a **-t* többesjelet használhatták akkor is, ha az alany határozott volt. A **-t* többesjel alkalmazása tehát az alapnyelvben meglehetősen szűkkörű lehetett, és minden bizonnyal nemcsak az alany (casus rectus), hanem a tárgy kifejezésére is szolgált. Ez az állapot a finnben, a lappban és a mordvinban őrződött meg: a finnben és a mordvinban a *-t* nominatívusi és accusatívusi, a lappban a *-k* (< **t*) csupán nominatívusi szerepben fordul elő. A PU **-t* többesjel eredete nem tisztázott. BALÁZS (Funktionswerte der Pronominalität. Budapest 1973. 117 kk.; l. még MIKOLA: Fromm-Festschr. 195—200) a **-t* kezdetű mutató névmásra vezeti vissza, de ez még további vizsgálatot igényel.

A birtokos személyjelzésben a **-t* komplementáris disztribúcióban álló párja volt a birtokos személyjelek előtt megjelenő **-n* birtoktöbbesítő jel, mely feltehetőleg ugyancsak a casus rectusban volt használatos; a casus obliquusokban a főnév birtokos személyjelek előtt is numerus absolutusban állhatott. A birtokos személyjelzésben a numerus absolutusban álló, illetőleg az

*-n többesjellel ellátott alakok közti alapnyelvi funkcionális különbségről — a mai nyelvek vallomása alapján — szinte semmit sem tudunk mondani. Lehetséges, hogy az *-n használata — ugyanúgy, mint a *-t többesjelé — főleg a genus animatum kategóriájában és a determinálásban volt szükséges, az élettelen dolgokra vonatkozó (vagy indeterminált) fogalmak esetében viszont a birtokos személyjeles főnév numerus absolutusban szerepelhetett. Az *-n többesjel a PU *-na/*-nä denom. főnév- és melléknévképzőből keletkezhetett (fejlődés módjára vonatkozóan l. a m. -k többesjel létrejöttével kapcsolatban mondottakat). A PU *-na/*-nä főnév- és melléknévképzőre vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72:119, 123.

Az *-i < *j melléknévképzőnek többesi funkcióban való alkalmazása valószínűleg megvolt már az alapnyelvben is. A *j_s melléknévképző folytatója pl. a finn *karjoi-piha* 'Viehhof', *lehmi-karja* 'Kuhherde', *huhti-kuu* 'April' kifejezések előtagjának *i*-je és a m. -i melléknévképző: *emberi* 'menschlich', *tegnapi* 'gestrig'. További rokon nyelvi megfelelőire vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72:55 kk. Az *-i < *j melléknévképző fejlődésmenete nem egészen világos. Lehetséges, hogy az alapnyelv egyes csoportjaiban (nyelvjárásaiban) a függő esetek többesjelévé vált (finn, ?lapp, magyar, szelkup: e két utóbbi nyelvben birtoktöbbesítő jelként használatos), másokban pedig a melléknévképzői funkcióból közvetlenül többes számi esetforma lett (lapp GenPlur., szam. jur. AccPlur.) (vö. E. ITKONEN: UAJb. 34:206–207). Ez utóbbi esetben a lappban — amint erről már szó esett — a többes genitívus vált a többes számi casus obliquusok bázisává. Tekintettel arra, hogy az *-i < *j folytatói egymástól távoli rokon nyelvekben használatosak a többes szám függő esetekben, ezt a funkcióját ősinek kell tartanunk, azzal a megszorítással, hogy ez a többesjel a PU és a PFU alapnyelvben nem lehetett különösen produktív. Valószínű, hogy az eredetibb állapot, vagyis a numerus absolutus használata a casus obliquusokban — az *-i < *-j többesjel szórványos használata mellett — nemcsak a PFU kor végéig, hanem ennél sokkal tovább élhetett, hiszen nyomai valamennyi uráli nyelvben fellelhetők.

A birtokos személyjelzésben a birtokos, az igeragozásban pedig a cselekvő személy többes számát jelölő *-k FP kori. Ez a számjel eredetére nézve talán azonos a *k_s kicsinyítő- és melléknévképzővel (e képzőre vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72:333 kk., 340 kk.). A PU–PFU alapnyelvben a birtokos, illetőleg a cselekvő személy többes számát külön nyelvi elem nem jelölte. Ez összhangban áll mindazzal, amit a személyes névmások PU–PFU viszonyairól megállapíthatunk. Az egyes és többes szám megkülönböztetése a mai nyelvekben vagy vokáliseltéréssel (m. *te* 'du' ~ *ti* 'ihr', zürj. *me* 'ich' ~ *mi* 'wir', mord. *mon* 'ich' ~ *miñ* 'wir'), vagy valamely névmásképző meglétével, illetőleg hiányával, avagy vokáliseltéréssel és névmásképzővel történik (finn *minä* 'ich' ~ *me* 'wir', votj. *mon* 'ich' ~ *mi* 'wir', lapp *mōn*, *mūn* 'ich' ~ *mī* 'wir', osztj. *V mā* 'ich' ~ *məŋ* 'wir' stb.). Ritkábban a többes számot a névszóragozásból ismert többesjel fejezi ki: m. *ō* 'er, sie' ~ *ōk* 'sie', zürj. KP *me* 'ich' ~ *mejez* 'wir'. Az egyes és többes számi alakokban mutatkozó tarkaság nem lehet alapnyelvi örökség, hiszen az egyes nyelvekben jelentkező eltérő megoldások nem hozhatók közös nevezőre, s így nem vezethetők vissza az alapnyelvig. Mint láttuk, a PU–PFU alapnyelvre a névszóragozás esetében a numerus absolutus megléte volt jellemző. Ezért joggal feltehető, hogy ezzel párhuzamosan az alapnyelv a személyes névmások esetében sém fejezte ki az egyes és többes szám közti különbséget. Eszerint a személyes névmások csu-

pán az első, a második és a harmadik személy szféráját jelölték: *m₃ 'ich, wir', *t₃ 'du, ihr', *s₃ 'er, sie; sie'. E feltevés mellett szól talán az is, hogy az egyes és többes számot — ellentétben az indoeurópai nyelvekkel — ugyanaz a más-salhangzós kezdet fejezi ki. A magánhangzó hangszíne a mai nyelvek ellentmondó adatai alapján nem következtethető ki. Ha a személyes névmások esetében valóban ez volt a helyzet, akkor nem lehetett másképp a birtokos személyjelezésben sem, hiszen a birtokos személyjelek a személyes névmások agglutinációja útján keletkeztek még a PU — de legkésőbb a PFU — korban. Egy rekonstruálható *kota-m₃ alak többértelmű volt, azaz mind a birtokot, mind a birtokost numerus absolutus fejezte ki: 'mein Zelt', 'meine Zelte', 'unser Zelt', 'unsere Zelte' (ragozva: *kota-na-m₃ 'in meinem Zelt usw. '; a rekonstruálható *kota-i-na-m₃ alak a birtok számára vonatkozóan egyértelmű volt: 'in meinen Zelten', 'in unseren Zelten').⁴ Persze a birtok többségére élőlényt jelentő szavak és esetleg determinálás esetén casus rectusban külön többesjel (*-*n*) utalhatott: *kala-n-m₃ 'meine Fische', 'unsere Fische'. A birtokos, illetőleg a cselekvő személy többes számát kifejezésre juttató nyelvi eszközök az alapnyelv felbomlása után az egyes nyelvcsoportok vagy nyelvek külön élete folyamán jöttek létre.

4. Összefoglalás. A PU—PFU alapnyelv numerus-rendszerére a numerus absolutus használata volt jellemző. A *-*t* többesjel először az állítmányon jelent meg, majd innen kongruenciaokokból behatolt a mondat alanyába (erre elsősorban élőlényt jelentő szavak és determinálás esetén volt szükség). A *-*t* a casus rectus (= nominativus), majd másodlagosan a tárgy (accusativus) többes számát jelölte. A casus obliquusokban — a *-*t* létrejötte után is — főleg numerus absolutust használtak, noha ebben a funkcióban már az alapnyelv korában kifejlődött a melléknévképzői eredetű *i < *j többesjel. Ennek alkalmazása azonban egészen szűkkörű lehetett, hiszen az *i < *j többesjel csak kevés, noha egymástól távoli rokon nyelvből mutatható ki. (Ez utóbbi momentum mindenképpen ősi volta mellett szól!) A numerus absolutus nyomai minden uráli nyelvben megtalálhatók, használata az indeterminált névragozás függő eseteiben a mordvinban máig megőrződött. Mindez arra vall, hogy az *i < *j többesjel az alapnyelv korában nem ereszthetett mély gyökereket. A numerus absolutus használata volt jellemző a birtokos személyjelezésre is (*kota-m₃), jöllehet a birtok többségét kifejező *-*n* már az alapnyelv korában megvolt, de — a *-*t* többes számjelhez hasonlóan — ezt is főleg élőlényt jelentő szavak vagy determinálás esetén használták. — Egyfelől a numerus absolutus, másfelől a három többesjel olyan ősi, alapnyelvi strukturális jegyek, amelyek az egyes uráli nyelvek numerus-rendszereinek egyező fejlődési tendenciáit évezredekre előre megszabták, mintegy beprogramozták. Ezek a közös jegyek a következők: a) a numerus absolutus nyomai az uráli nyelvekben b) az egyes és többes számot külön morféma (ősi vagy későbbi keletkezésű többesjel) különbözteti meg egymástól; c) több nyelvben a birtok többségét és/vagy a függő esetek többes számát más-más számjel fejezi ki; d) tekintettel arra, hogy — egy-két kivétellel — az egyes és többes számban ugyanazok az

⁴ E rekonstruált formáknak csupán szimbólikus értékük van, mivel az alapnyelvi morfémák kapcsolódási szabályairól, a morfofonológiai alternációkról semmit sem tudunk mondani.

PU többesjelek⁵

Nyelvek \ Számjelek	* <i>t</i>	* <i>n</i>	* <i>i</i> < * <i>j</i>
Finn	+	+	+
Lapp	+	+	+
Mordvin	+	+	—
Cseremisiz	(+)	—	—
Votják	—	—	—
Zürjén	—	+	—
Osztják	+	—	—
Vogul	+	+	—
Magyar	—	—	+
SzamÉ	+	+	+
SzamD	+	—	+

esetragok használatosak, a számjel és az esetrag általában nem olvad össze egyetlen komplex morfémává, hanem a kettő morfológiailag elkülöníthető egymástól.

RÉDEI KÁROLY

Irodalom

- COLLINDER, BJÖRN: Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm 1960. 235—238, 297—302.
- FOKOS DÁVID: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. NyK 63 (1961): 263—291.
- HAJDÚ PÉTER: Bevezetés az uráli nyelvtudományba.³ Budapest 1973. 67—68, 128—130.
- HAKULINEN, LAURI: Suomen kielen rakenne ja kehitys.³ Helsinki 1968. 79—84, 95—99.
- E. ITKONEN: Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. UAJb. 34 (1962): 187—210.
- A. KÖVESI MAGDA: Az uráli nyelvek többesjeleiről. NyK 72 (1970): 31—44.
- MARK, JULIUS: Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. MSFOu. 54 (1925): 242—277.
- RAVILA, PAAVO: Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. FUF 23 (1935): 20—65.
- RAVILA, PAAVO: Lappische Kasusstudien. FUF 26 (1939—40): 1—7.
- RAVILA, PAAVO: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27 (1941): 1—136.
- TAULI, VALTER: The Origin of Affixes. FUF 32 (1956): 170—225.

Pluralsuffixe in der PU—PEU Grundsprache

VON KÁROLY RÉDEI

In den heutigen uralischen Sprachen gibt es drei Pluralsuffixe, die bis zu der PU—PFU Grundsprache zurückzuführen sind: *t, *i (< *j), *n. Obwohl man diese Suffixe in vielen Sprachen nachweisen kann, gibt es nur wenige solche Sprachen, in denen alle drei Pluralsuffixe vorhanden sind (z. B. Finnisch, Lappisch, Nordsamojedisch).

⁵ A plusz/mínusz értékek megadásánál nem voltunk tekintettel a számjel produktivására és a funkcionális eltérésekre az egyes nyelvekben. A cseremisizben a *t* csak tbsz. 3. sz. igei személyragként van meg.

Deshalb ist es schwer aufzuklären, ob sie verschiedene Perioden, eventuell verschiedene Dialekte der Grundsprache widerspiegeln oder aber die aufgezählten Pluralsuffixe ein einheitliches System in der Grundsprache gebildet haben. Bei der Rekonstruktion des grundsprachlichen Systems muß in Anbetracht gezogen werden, daß sich im Sonderleben der einzelnen uralischen Sprachen für die PU—PFU Pluralsuffixe zum Teil sehr unterschiedliche Funktionen herausgebildet haben.

In den uralischen Sprachen wird häufig der Singular gebraucht, wenn in den indoeuropäischen Sprachen der Plural zu verwenden ist. Z. B. ung. *tíz ember* 'zehn Menschen', *almát vett* 'er hat Äpfel gekauft', finn. *kymmenen miestä* 'zehn Menschen'. Solche Konstruktionen sind die Überbleibsel der (frühen) PU Epoche, als man den Singular vom Plural noch nicht unterschieden hat, sondern statt ihnen den sog. Numerus absolutus gebraucht hat. Das Pluralzeichen *-t erschien zuerst am Prädikat, später ist es aus Kongruenzgründen auch in das Subjekt des Satzes (casus rectus) eingedrungen (es war in erster Linie im Falle von Wörtern, die belebte Wesen bezeichnen und der Determinierung notwendig). In den obliquen Kasus hat man auch weiterhin sehr lange den Numerus absolutus gebraucht, obwohl sich das zu einem Adjektivsuffix zurückgehende Pluralsuffix *i < *j bereits in der Grundsprache herausgebildet hat. Die Entwicklungsphasen des Pluralsuffixes *i < *j waren: Substantiv-Adjektivsuffix (nomen possessoris) → Kollektivsuffix → Pluralsuffix. Auch für die possessive Deklination war die Verwendung des Numerus absolutus kennzeichnend; man konnte aber die Mehrheit der Besitzgegenstände im Nominativ (casus rectus) mit einem speziellen Pluralzeichen *-n ausdrücken. Der Gebrauch dieses Suffixes erstreckte sich zuerst auch auf die Determinierung und die Kategorie *genus animatum*. Das Pluralzeichen *-n hat sich auch aus einem Substantiv-/Adjektivsuffix entwickeln können (bezüglich der semantischen Entwicklungsphasen s. oben).

Miscellanea

(Adalékok az uráli nyelvek areális jelenségeihez)

A vogulban az ún. „kedveskedő mód” (praecativus) kifejezésére kétféle kicsinyítő képző szolgál: *-kwe* ~ *-ke* és *-riś* ~ *-rəs*. Maga a praecativus elnevezés BUDENZTÓL (NyK 19: 324) származik („precatív”). A praecativus az ige cselekvésének a cselekvő személy vonatkozásában kedveskedő, becéző (*-kwe* ~ *-ke*) vagy sajnálkozó, megvető (*-riś* ~ *-rəs*) jelentésárnyalatot kölcsönöz. A praecativus jelei egyéb mód- és időjelek után következnek; a praecativusjel után már csak igei személyragok állhatnak. Ez a disztribúció arra utal, hogy ez az igei forma a többi mód- és időjeles alakoknál jóval fiatalabb. Lássunk néhány példát a praecativus használatára: *É sa'irépa tot ta xujiláhkwe* 'fej-széje ott fekszik, a kedves' (MUNKÁCSI, VNyj. 40); *É nuj-pilit ti ünlesakén* 'im [édes medve] posztós fészekben ültél' (uo.); *É totikem* 'szívesen, szeretettel hozok' (KÁLMÁN, ChrestVog.² 61); *É jätél rumakém äsén, nan at änsirisém* 'kedves barátom vagy, nincs kenyerem szegénykének' (MUNKÁCSI, i. h.); *É minérisén jüw!* 'menj kedvesem, haza!' (uo.); *K täjepoalkän!* 'egyetek egy kicsit!' (uo. 221); *T miinkén jüw!* 'geh mal nach Hause!' (HONTI, System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Budapest 1975. 48. l.).

LEHTISALO (SUST 72: 381–382) a praecativus *-kwe* ~ *-ke* jelét a PU *-*kkz*- mozzanatos igeképzőből származtatja. Ez azonban a praecativus fiatal kori volta és a vog. *-kwe*, *-ke* kicsinyítő képzővel való nyilvánvaló összefüggése miatt (vö. *piykwe* 'fiúcska') nem valószínű (vö. LIMOLA: FUF 30: 257). A K és a T nyelvjárásban a praecativus csak a felszólító módban használatos. HONTI (i. m. 47) ezt a formát imperativus clemensnek nevezi. A praecativus *-riś* ~ *-rəs* jeles alakja ugyancsak kicsinyítő képzői eredetű: vö. *xum-rəs* 'emberke', *mārisém* 'földecském' (KÁLMÁN ChrestVog.² 41). (A *riś* ~ *rəs* lehetséges etimológiáját l. MSzFgrE, TESz. *rész* címszó alatt.) — A vogul praecativusról l. még MUNKÁCSI, VNyj. 40, 221; SZABÓ: NyK 34: 73–74; FUCHS: FUF 30: 163; KÁLMÁN, ChrestVog.² 56 kk.

Ilyen kicsinyítő (*-šiγə*, *-ije*) képzős igei alakok az osztjában is vannak, melyek — ugyanúgy, mint a vogulban — részint kedveskedést, részint szána-kozást, megvetést fejeznek ki. Ezekre a formákra az osztjában először STEINITZ (OVE 1: 228, 2: 120–121) figyelt fel. Például: *Šerk. ätijen matat lëkap tūm | mā tām ästiyatem-šiγə* 'in eine schoßtiefe Blaufuchs-Grube | werde ich hinabgelassen' (STEINITZ, OVE 1: 400); *Šerk. . . nowə | läkka kërtaamat-ije* 'wanderte er rund um die . . . Welt' (i. m. 454). A rendelkezésünkre álló szöveg-anyag alapján úgy látszik, hogy az osztjában nem beszélhetünk teljes igei paradigmáról, hanem csupán arról van szó, hogy a *-šiγə*, ill. az *-ije* kicsinyítő

képző a folklór nyelvében bizonyos emocionális jelentésárnyalatok kifejezése céljából a harmadik személyű ragozott igei alakhoz járul(hat).

Kicsinyítő képzős igék (verbum deminutivum) a jurákban is ismeretesek: *-rka-*: *pīnādm* 'sich fürchten' ~ *pīnārkā-* 'sich ein wenig fürchten', *mīu-* 'machen' ~ *mīrkā-* 'ein wenig machen' (l. GYÖRKE, Wortb. 84–85, 88). HAJDÚ (ChrestSam. 64) szerint a jurákban a praecativusi forma a felszólító módban használatos. Például: *-γvr^o- / -kar^o-*: *jūle-γer^o* 'légy szíves, élj', *madaγart* 'kérek, vágđ', *γam-kart* 'légy szíves, edđ'.

Az a tény, hogy a kicsinyítő képzők praecativusi alkalmazása a két obi-ugor nyelvben és a velük távoli genetikai viszonyban álló jurákban egyaránt megvan, e nyelvек közeli szomszédságában leli magyarázatát. Itt tehát közös areális jelenségről van szó, amely az említett, egymással szomszédságba került rokon nyelvekben konvergens funkciófejlődés révén alakult ki.

MÉSZÖLY (FUF 33: 143) a magyar gyermeknyelvi *aluskálj*, *eszikélj*-féle alakokat párhuzamba állítja a vogul praecativussal. Ez a párhuzam és a feltett genetikai rokonság azonban nem állja meg a helyét. A vogul *-kwe* ~ *-ke*-képzős praecativus — mint láttuk — viszonylag kései deminutívképzős alakulat, tehát ősi összefüggésről már csupán kronológiai okokból sem lehet szó. A magyar alakokban lévő *-kálj/-kél* elem a gyakorító *-kálj/-kél* igeképzővel azonos (vö. *járkál*), jóllehet az említett gyermeknyelvi formák kialakulására a *-ka/-ke* kicsinyítő képzős is hathatott. Erre azért is gondolhatunk, mivel a *-kálj/-kél* képzős „származékoknak lehet valamelyes kicsinyítő jellegük, k e d v e s k e d ő - f a m i l i á r i s hangulatuk” (l. A mai magyar nyelv rendszere I, 349).

STEINITZnél (OVE 2: 82) olvassuk a következő sorokat: „*tāγa* ['Platz, Stelle'] dient oft zur Bildung von substantivierten Verbalnomina.” Ezt a megállapítást a KT (976) adatai is alátámasztják: *V tāγi*, DN *tāγa*, Kaz. *tāγi*, O *tāγa* 'Ort, Stelle': *V kánčəysət t. tənəmtim* 'я умею писать' (*kančəysə-* 'schreiben'), *lisəyt t. sətwal* 'naurun hohotus kuuluu' (*lisəγ-* 'lachen'). A *tāγi* ezekben a szerkezetekben cselekvést, történést kifejező főnevek képzésére szolgál. A folyamat a következő módon mehetett végbe: *lopəltə tāγi* 'horgászó hely' → (a horgászó helyen végbemenő cselekvés =) 'horgászás' (vö. GÜLYA: NyK 66: 383). Van azonban a *tāγi*, *tāγa* 'Ort, Stelle' főnévnek egy másik — az előbbiből fejlődött — szerepköre is: esetragos, illetőleg *ewəlt* névutós alakjai ige- nevek mellett időhatározói névutói szerepben használatosak. Az időhatározói funkció az elvont főnévképzői funkcióból könnyen megérthető. Például: O *tām lələη ɥisna ləwəltiɥidən toγana la'na ətələžen-ki*, *al-uełləžen* 'ebben a háborús világban evezgetésed alkalmával ha ellenség támad read, csak megöletel' (KARA: NyK 41: 26); O *pəri lida toγəina* 'ételáldozatod alkalmával (tkp. helyén)' (uo.); Szin. *jənti i lős pittu tāγa ətli wolijəs* 'Es hörte auf zu regnen und zu schneien' ['mit dem Regnen und Schnee-Fallen (von der regnenden und Schnee-fallenden Stelle) hörte es auf'] (STEINITZ, OVE 1: 54, 2: 82); *V wonta məntə tāγəja joγtəs* 'metsään menoaika tuli' (KT 976).

A vogulban ugyanilyen időhatározói névutói szerepben használatosak a *mā* 'föld, hely, tájék; Erde, Platz, Gegend' szó esetragos alakjai. Például: *É nan jəlnə mənt matər ti vərsən* ! 'te jártodban valamit cselekedtél!' (MUNKÁCSI, VNGy. 1: 3); *É jəŋxəm mətət sunsütə* 'Midőn visszafordult (visszafordulta helyén) nézi' (i. m. 4: 170); *É tū joγtəm mətət kit ətər sas alisavə* 'Midőn odaér-

kezett, a két fejedelmet, mindkettőt megölte' (uo. 175); *É äm sa'iréné mämmél jol-pojte'im* 'En megszűnöm vágni' (i. m. 243).

További vizsgálatot igényelne annak a felderítése, hogy vajon a vogulban is használatos-e a *mā* főnév — az osztj. *täyji, täxa* szóhoz hasonlóan — igenevek főnevesítésére. Az osztj. *täyji, täxa* és a vog. *mā* ragos alakjainak időhatározói névutóként való használata igenevek mellett nem lehet véletlen egyezés a két obi-ugor nyelvben. Persze úgy vélem, hogy az itt tárgyalt szerkezet inkább e két nyelv areális — és nem genetikai — egyezései közé sorolandó. Megvizsgálandó volna az is, hogy ez a szerkezet mennyire van elterjedve Nyugat-Szibéria egyéb nyelveiben.

*

A 'születik; geboren werden' fogalmát az obi-ugor nyelvekben és a jü- rárkban egyebek közt a következő módon is kifejezik: vog. (VNGy. 2: 692) *É sammé pat-* 'születik; geboren werden' (*sam* 'szem; Auge', *pat-* 'esik; fallen'); osztj. (KT 855) *V semä pit-* 'geboren werden (Mensch)', Kr. *semä pit-* 'geboren werden', Kaz. *sema pit-* 'geschehen, sich ereignen; geboren werden' (*sem* 'Auge', *pit-* 'geraten, fallen'); szam. jur. (LEHT. 408) *O sewan xāmā-* 'in die Augen kommen, sehen; geboren werden' (*sew* 'Auge', *xāmā-* 'hinab-, herabsteigen'). A jelentéstani és szerkezeti egyezés nyilvánvaló, de ma már nem dönthető el, hogy ez a konstrukció a három nyelv közül melyikből indult ki.

Az osztj. *jām* 'gut' melléknév a dalokban gyakran jelentésnélküli töltelékszóként fordul elő: (STEINITZ, DEWO 368) Serk. *kütän petnaja šukŋ jām tūŋa* 'ein qualvoller guter Sommer voll Mücken'; Serk. *xūwijem tayattep jām otəŋ ~ xōjtem taytiyijəttəm* 'wen erwarte ich ~ mit langem Warten?' (uo.); Szin. *ma mäntem ki jām jūpijn* 'nach meinem Weggang' (uo.). Az alább következő rokon nyelvi párhuzamok alapján talán feltehető, hogy az osztj. *jām* 'egész(en); ganz' jelentésen keresztül vált jelentésnélküli töltelékelemmé.

A szam. jur. (LEHT. 391) *O sawa, sawo* 'gut' melléknévnek is kimutatható hasonló alkalmazása: Oksz. *sawom pī jerné* 'um Mitternacht' (LEHT. 391) ~ *pī sawo jerné* 'ganz um Mitternacht' (MIKOLA, Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen) 116); *wāwn sawo jerné* 'ganz in der Mitte des Lagers' (i. m. 115). A felsorolt példákban a *sawo* jelentése 'egészen; ganz'.

Ez a szerkezet szélesebb területen is el van terjedve. A zürjénben ui. a *bur* 'gut' szó az *asiv* 'Morgen' és *rit* 'Abend' szavakkal kapcsolatban hátravetett jelzőként is használatos. Ilyenkor 'egészen; ganz' jelentés tulajdonítható neki. Például: (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Vm. *med-a-sile bure vois (vojis)* 'der nächste Tag brach an, es kam der nächste Morgen' [kb. 'egészen másnap lett']; Vm. *rite bure vois* 'es wurde Abend' [kb. 'egészen este lett']. Vö. jur. *pī sawo jerné* 'ganz um Mitternacht'.

A 'jó; gut' jelentésű melléknéveknek ez a sajátos használata valószínűleg szintén közös areális jelenség a kérdéses nyelvekben.

RÉDEI KÁROLY

Miscellanea

(Contribution à l'étude des phénomènes d'ordre aréal des langues ouraliennes)

par KÁROLY RÉDEI

L'article va paraître dans la revue EFOu., tome 14.

Etimológiai adalékok

59. Finn *kulmu* 'zerrieenes Heu'

Az MSzFE a szakirodalom alapján kételkedve a m. *hamu* 'Asche' | v o g. (KANN. — LIIM.: MSFOU. 109: 453, 134: 264) TJ *kōlēm*, AK *χūlēm*, P *kulēm*, SzO. *χūlēm* ua. | o s z t j. (KT 281) V *kajēm*, DN *χοjēm*, Kaz. *χοjēm* ua. | ? m o r d. (PAAS., MordChr. 86) E *kulov*, *kuloη*, M *kulu* ua. szócsaláchoz vonja a finn *kulmu* 'zerrieenes Heu, Strohalm, Auskehrig' szót. A kérdőjelek megindokolásában egyet is érthetünk a szótár szerzőivel, de a finn szó miatt nem számolhatunk az obi-ugorban vagy az őszosztjákban **lm-* > **δ'm-* változással (így az MSzFE), az osztjákban ugyanis semmi jele sincs annak, hogy az U/FU **l* (> vog. *l*, osztj. *l*) és **δ'* (> vog. *l*, osztj. *j*) folytatói egybeestek volna. Ezért az ugor és a kérdőjeles mordvin adatokat **kuδ'mz* FU alapalakból kell magyarázni, ha azonban a mord. *-(o)v*, *-(o)η*, *-u* képző volna, akkor a finn *kulmu* (főleg jelentéstani szempontból) bizonytalan megfelelőjének tekintetnénk és **kuls* FW alakra vezethetnénk vissza. A finn *kulmu* tehát *l* hangja miatt feltétlenül elkülönítendő az ugor szócsaládtól.

60. Osztják *it* 'sebesség'

Az o s z t j. (HONTI: NyK 80: 331) Tra. *it* '(nagy) sebesség, gyorsaság', RB *ūdž* 'быстро' a zürj. *ed* 'Hitze; Eile; Stärke' átvétele. Az alapszó átvételéről eddig nem volt tudomásunk, csak a zürj. *edje* > Ni. Ser. *itja*, Kaz. *itja* 'schnell' és az osztj. *-eη* képzős Kaz. Szin. *itēη*, O *itēη* ua. volt adatolva (l. DEWO 213—214, vö. még 421). — A vogulba csak az alapszó került át (l. RÉDEI, SLW 99).

61. Osztják *χалагъ* 'редкий, неплотный'

Az o s z t j. P *χалагъ* 'редкий, неплотный' szót más forrásból nem ismerem; voltaképpen — legalábbis hangtanilag kifogástalanul — megfelelhetne a Vj. *köłək* 'kahl (Kopf)' (KT 300) szónak (ez utóbbiról l. DEWO 487). Ha azonban ПОВОВ adatában a *z* (= *k*, *χ*) *z*-nek (= *η*) olvasandó — ami nem ritka eset —, akkor a vog. (WV 69) FL SzO. *χal* 'Riß, Spalt, Zwischenraum' SzO. **χalēη* — vö. (MSz.) E *χalēη*, *khālēη* 'közű', *χalēiŋš* 'ritkán; selten' — átvételéről van szó.

62. Osztják *šakəδ'*, *šakəl* 'Seehund'

Az etimológiai szakirodalom tanúsága szerint többen összekapcsolták az alábbi rokon nyelvi adatokat: f i n n. *hylje* 'Seehund, Robbe'; é s z t *hülge*,

hülg, hülges 'Seehund' | ostj. (DEWO 263) Mul. *šakal*, Keu. *čakat*, Kaz. *šakad*, Szin. *šakal*, O *šakal* 'Seehund' | ? v o g. (AHLQV.) É *sägül* 'Phoca vitulina', (KANN.) Szo. *šakal'-ūj* 'Seehund' (*ūj* 'Tier') (PAASONEN: AUFA 1/5: 11; N. SEBESTYÉN: NYIOK 1: 363, ALH 1: 289; HAJDÚ: ALH 2: 268, MKE 71; FUV; SKES). A szó a vogulból csak északon van adatolva, így nagyon is valószínűnek látszik az a DEWO által csak kételkedve említett lehetőség, hogy a vogul szó az osztjából származik. Az osztják adatok interdiálektális mássalhangzó-megfelelései arra utalnak, hogy a szó az osztjában is (viszonylag kései) jövevényelem, vö. pl. Ser. *šūtəmt-*, Kaz. *šūd'əmt-*, O *šuləmt-* 'sich zerstreuen' < zürj., vö. *žulav-*, *žulal-*; DN C *šūr*, Kaz. *šūr* 'Stange' < zürj. *šor*; DN C *šermät*, Ni. Kaz. *šermät* 'Zaumzeug' < zürj. *šerməd*; Kaz. *šqal'i-*, O *šoli-* 'klirren' < zürj. *žoled-*; DN *šat*, Ni. *šat*, Kaz. *šad'*, O *šal* 'Mitleid' < orosz *жаль*. Az osztják szó nyelvi forrása ismeretlen, eredete talán valahol keletebbre keresendő, vö. FUTAKY ISTVÁN, Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen 74. A finn szót illetően I. R. E. NIRVI, Sanankieltoja 176.

63. Vogul *əkhərt-* 'verfluchen'

A m. *igér-* 'versprechen' és az osztj. J *in̄kər-*, DN Ko. Ni. Kaz. O *en̄kər-* 'fluchen' összetartozását RÉDEI állapította meg (NyK. 73: 416). A PD azonban az osztják szóhoz kapcsolja a nagyon hasonló hangalakú vog. K *əkhərt-* 'megátkoz; verfluchen' (MSz.) szót, amelynek az osztj. *in̄kər-*, *en̄kər-*hez és a m. *igér-*hez való viszonyáról Rédei nem szólt. MUNKÁCSI hangjelölése alapján a K vogul adat magánhangzójának a minősége igen kétséges. KANNISTO anyagában is csak a keleti nyelvjáróterületről szerepel ez a szó: AK *āχərt-*: *χoləs tšrəj iyrš āχərtəj* 'на человека всё сердится' (kézirat). Látható tehát, hogy a vogul szó veláris hangrendű (ősvog. **ikərt-*), így a másik két ugor nyelvi szótól elkülönítendő.

64. Vogul *oxōtə* 'Lust'

A fenti vogul szó KANNISTO szövegeiben fordul elő: P *tī kumna ōs kēl oxōtə tastawajtəχ tāk paltātə* 'dieser Mann hat auch Lust, sich eine Birke zu verschaffen' (KANN.—ЛИМ.: MSFOu. 111: 147), s ez az orosz *oxoma* 'Lust, Liebhaberei' átvétele.

65. Vogul *yuty* 'лает'

A НИКАНОВ püspök által összeállított vogul abc-s könyvben (Азбука для вогул приуральских, составленная епископом Никанором... Москва 1903) található a vog. É *yuty*: *кутю у.* 'собака лаёт' [= *kutəw uti*] (39. l.), *oyuty* 'лаять' (26. l.). Ez a tudomásom szerint más forrásban nem szereplő szó átvétel az északi osztjából, vö. Ni. Kaz. *ūw-*, O *ūw-* 'rufen; heulen (z. B. Hund)', Kaz. *ūwat-*, O *ūwat-* 'anrufen' (KT 20). A vogul adat forrásaként hangtani szempontból a képzett osztják szó jöhet számításba, jelentésanilag viszont inkább az alapszó.

66. Vogul *pētlā* 'Loch'

A vog. TJ *pētlā*: *pētlātināt* 'mit seinem Loch' (KANN.—ЛИМ.: MSFOu. 111: 177, 253/20) az orosz *немля* 'Schlinge, Knopfloch' átvétele. A vogul szóban a *tī* e. sz. 3. sz. birtokos személyjel, a *nāi* pedig comitativusrag.

67. Vogul *sō* 'alle (; immer noch)'

A vog. P *sō* két ízben fordul elő KANNISTO szövegeiben: *mān šy ankał, sō pōtar-pānkat māštam* 'soviel (Zaun-) Stangen (da sind), auf alle sind die Köpfe eines Helden gesteckt' (KANN.—ЛИМ.: MSFOu. 111: 123), *naj-āyal kinšālas-naw, ōtar-āyal kinšālasnaw, sō tāwān at lēllas, šiməŋ jārpeŋ nē kontas* 'wir haben nach einer Fürstinttentochter für ihn gesucht, haben nach einer Fürstentochter für ihn gesucht, (aber) sie hat immer nur nicht für ihn getaugt, jetzt hat er die geliebte Frau seines Herzens gefunden' (i. m. 136). A szó forrása az orosz *сѣ* 'alle, ganz; immer noch, bei alledem usw.', amely eddig csak az *Ē cēpovno* 'alles eins' orosz *сѣ povno* ua. átvételében volt adatolva, önállóan nem (vö. KÁLMÁN, RLW 96, 294).

68. Vogul *šor* 'pör'

A vog. P *šor* 'pör; Zank, Streit', *šornē pātsei* 'összevesztek', KU *šoritakam*: *š. olaxo* 'wenn er... zürnen würde' (KANN.—ЛИМ.: MSFOu. 101: 4) (*o*: 'gezürntsein') — ez utóbbi adatért RÉDEI KÁROLYNAK tartozom kösznettel —, K *šoritaxt* 'vitatkozik' (MSz.) az orosz *ссора* 'Zank, Streit', ill. *ссориться* 'sich zanken, sich streiten' átvétele lehet, bár az orosz *c (s)* > vog. *š* szokatlan, KÁLMÁN BÉLA is csak egy hasonló esetről tud (RLW 49, 221). A szóvégi vokális eltűnésére vonatkozóan, vö. i. m. 103—104. Az orosz visszaható *ся* szuffixumnak a vogulban *taxt* ugyanilyen funkciójú képzővel való helyettesítése közönséges, vö. i. m. 111.

69. Vogul *štopal* 'damit'

KÁLMÁN BÉLA hivatkozott művében az orosz *чтобы* 'damit' alábbi vogul átvételei láthatók: T *štopē*, Ju. *stobj*, K *ištobi*, *Ē cmony, umony* ua. (i. m. 152), ezektől némiképpen különbözik a P *štopal* ua. (KANN.—ЛИМ.: MSFOu. 111: 125, 243/20). A *štopal*-ben az *l* nyilván az adverbiumokban jelentkező *l* elemmel azonos (erről I. M. ЛИМОЛА: JSFOu. 58/3: 19, MSFOu. 127: 185), amelynek lativus-féle jelentése van s az orosz eredetű *štopa*-hoz nyomatékosító elemként járulhatott.

70. Vogul *tox* 'Löffelente'

Az idézett vogul szó AHLQVIST gyűjtésében található és a szakirodalom szerint az alábbi permi adatokkal tartozik együvé: v o t j. (WICHM.: FUF 12: 212) G *suk*: *s.-gurdo* 'Schildente' | z ü r j. (SRŠIK) Lu. Pecs. Ud. *zuk*

'широконоска (вид утки)' (SETÁLÁ: FUF 2: 255; s-Laute 74; N. SEBESTYÉN: NYIÖK 1: 372, ALH 1: 300; LYTKIN, Chrest. 100; FUV; E. ITRONEN: UAJb. 28: 77; COLLINDER, CompGr. 399). Más forrásból e vogul szót nem ismerem, van viszont É. Ju. *мохмох* 'утка-широконоска' (BAL.—VACHB.). Valószínűnek gondolom, hogy AHLQVIST ugyanezen szót hallotta közlőjétől és csak tévedésből jegyezte le megcsonkított formában (még vö. HONTI: NyK 80: 377); amennyiben feltevésem helyes, a finnugor alapnyelvre rekonstruálható szócsaládok száma eggyel csökken.

71. Vogul *tastawajt*- 'verschaffen'

A 64. sz. alatti vog. P példamondat *tastawajt*- 'verschaffen' adata az orosz *доцмаса́мь* '(sich) verschaffen, bekommen' átvétele. A vogul tővégi *ajt*-ra vonatkozóan l. KÁLMÁN: i. m. 107 kk. A szó forrása feltehetőleg egy *a*-zó orosz nyelvjárás.

72. Jenyiszeji *kode* 'Stamm, Geschlecht'

A fenti szót A. J. JOKI közli (JSFOu. 58/1: 13) KAI DONNER hagyatékából. E más forrásban nem szereplő adat jól illik a finn *kunta* 'Gemeinde', m. *had* 'Heer' stb. alkotta finnugor kori szócsaládba (ezt l. SKES, MSzFE), s így urálivá minősíthető. Az egyeztetés gyengéje a szó egyszeri adatoltsága és az, hogy a többi szamojéd nyelvből nem ismerünk idevonható szókat.

HONTI LÁSZLÓ

Etymologische Beiträge

von LÁSZLÓ HONTI

59. Finnisch *kulmu* 'zerriebenes Heu'

U. a. in MSzFE ist finn. *kulmu* mit einer ugrischen Wortsippe und dem mord. *kulov*, *kulu* 'Asche' (s. unter *hamu* in MSzFE) verglichen und für die FU Grundsprache inlautendes *-*lm*- angenommen worden, welches im Urogrischen oder im Urostjakischen in *-*ðm*- übergehen sollte (vgl. -*j*- in ostj. *kajam*, *χojem*!). Da es keine Spuren eines solchen Lautwandels in der obugrischen Lautgeschichte gibt, hielt Verf. für begründet, finn. *kulmu* von dieser Wortsippe (< *kuðmæ Üg., ? FU) zu trennen, oder es mit dem mord. Wort aus einem *kula ? FW abzuleiten.

60. Ostjakisch Tra. *üt* 'Geschwindigkeit', RB *удь* 'быстро́та' ist aus dem Syrjä-nischen entlehnt, vgl. syrj. *ed* 'Hitze; Eile; Stärke'.

61. Ostjakisch P *халазъ* 'редкий, неплотный'

Wenn *z* in dem vom Oberpriester Ророv (Obdorsk, voriges Jahrhundert) ausgezeichneten Wort *халазъ* nicht als *k/χ* sondern als *η* zu lesen ist, handelt es sich um eine Entlehnung von wog. N *χалéη* 'közű; mit Zwischenraum, Abstand', vgl. noch wog. N *χали́ηís* 'ritkán; selten'.

62. Ostjakisch Kaz. *šakəA*, O *šakəA* 'Seehund' ist nach der Ansicht des Verf.s von finn. *hylje* 'Seehund, Robbe' abzusehen, da die ostjakischen interdialektalen Entsprechungen der anlautenden Konsonanten für Lehnwörter typisch sind.

63. Wogulisch K *škhert*- 'megátkoz; verfluchen' ist im Gegensatz zu PD mit ostj. *in̄ker*-, *eñker*- 'fluchen' nicht zu verbinden — welches mit ung. *ígér*- 'versprechen' aus der ugrischen Zeit stammt —, vgl. (KANN., Mskr.) KU *āχert*- 'сeрдиться'.

64. Wogulisch P *oxōtə* 'Lust' ist eine Entlehnung von russ. *oxoma* 'Lust, Liebhaberei'.

65. Wogulisch N *yym-*, *oym-* 'лаять' ist aus dem Ostjakischen entlehnt, vgl. ostj. *äw-* 'rufen; heulen (z. B. Hund)', *äwät-* 'anrufen'.

66. Wogulisch TJ *pěllä* 'Loch',

67. wogulisch P *sō* 'alle (; immer noch)'

68. wogulisch P *sor* 'pör; Streit' und

69. wogulisch P *štopəl* 'damit' sind russische Lehnwörter, vgl. *петля* 'Schlinge, Knopfloch', *сѣ* 'alle, ganz; immer noch, bei alledem', *ссора* 'Zank, Streit', *чтобы* 'damit'. Im Falle von *štopəl* ist zu dem Wort russ. Herkunft ein wog. Suffix *-l* hinzugefügt.

70. Wogulisch (Анлqv.) *toχ* 'Löffelente' mag infolge eines Mißverstehens des Sammlers aus *toχtoχ* — vgl. N Ju. *мохтоχ* 'утка-широконоска' (BAL.—VACHN.) — entstanden sein und so kann mit wotj. *suk*: *s.-gurdo* 'Schildente' und syrj. *zuk* 'широконоска (вид утки)' etymologisch nicht verbunden werden.

71. Wogulisch P *tastawajt-* 'verschaffen' ist eine Entlehnung von russ. *доставать* '(sich) verschaffen, bekommen'.

72. Jenissejisch (DONNER—ЖОК) *kode* 'Stamm, Geschlecht' paßt sowohl lautlich als auch semantisch zur Wortsippe von finn. *kunta* 'Gemeinde', ung. *had* 'Heer' usw. und so kann diese Etymologie bis zur uralischen Grundsprache zurückgeführt werden. Durch den Umstand, daß das jen. Wort nur in einer Quelle vorkommt und keine Entsprechungen zu ihm in anderen sam. Sprachen belegt sind, wird die Wahrscheinlichkeit dieses Vergleichs etwas vermindert.

Megjegyzések a mordvin és a cseremiszi közti grammatikai egyezésekről

1. A finnugor nyelveket csoportokba szokták besorolni, ezek közt szerepel hagyományosan az ún. volgai finnugor nyelvek, azaz a mordvin és a cseremiszi által alkotott csoport.

Tudjuk, hogy az osztályozásoknak olykor pusztán gyakorlati jelentőségük van, de gyakran lényeges információkat is tartalmaznak. A finnugor nyelveket illetően nehéz volna kétségbe vonni pl. azokat a genetikai és tipológiai egyezéseket, amelyek a balti-finn (finnségi) vagy a permi csoport tagjait összekapcsolják. Másrészt pedig a „balti-finn” megnevezés azonnal utal az illető nyelvek földrajzi elhelyezkedésére, ugyanakkor rámutat arra a nyelvi rokonságra is, amely a közvetlen közös előzmény és a grammatikai szerkezeti egyezések következtében áll fenn. Ez a megnevezés történeti-összehasonlító és tipológiai szempontból is helyes.

Ennek tisztázása után vizsgáljuk meg közelebbről a mordvin és a cseremiszi által alkotott csoportot. Aligha vonható kétségbe az a tény, hogy a mordvinok és a cseremiszek egymással több-kevesebb kapcsolatot fenntartva élnek a Volga középső folyásának vidékén. Így e terület nyelveit volgai finnugor nyelveknek nevezni földrajzilag feltétlenül indokolt, de az egyéb, alább tárgyalandó szempontok alapján már nem tekinthető ugyanilyen kifogástalannak — ezt az alábbiakban igyekszem bebizonyítani.

2. Talán mivel e megnevezés földrajzi vonatkozása került előtérbe, a gyakorlatban a mordvint és a cseremiszi ugyanazon csoporthoz tartozónak tekintették. A földrajzi szomszédság következtében már nem is tűnik furcsának egy egykor egységes volgai-finn alapnyelvvvel kapcsolatos hipotézis. DÉCSY GYULA pl. egyáltalán nem kételkedik abban, hogy a kb. i.e. 1500-tól i.sz. 400-ig fennállott finn-volgai (finnisch-wolgaisch) időszakot egyrészt a „balti-finn”, másrészt a volgai finn (wolgafinnisch) követte. Az utóbbival kapcsolatban leszögezi: „Für die wolgafinnische Zeit, die rund 1000 Jahre gedauert haben soll (etwa 400 v. Chr. — 600 n. Chr. ...), ist eine langsame Sprachentwicklung bezeichnend”, egyúttal rámutat néhány olyan grammatikai újításra, amelyek a mordvin és cseremiszi állítólagos közös előzményében keletkeztek:¹ e jelenségek (mint az *š/š* praeteritumjelként való használata) azonban nem csupán a cseremiszi és a mordvinban ismeretesek. Mindenesetre még Décsy előtt sem maradhatott rejtve, hogy e két nyelv között igen komoly grammatikai különbségek is vannak, de ezekkel kapcsolatosan

¹ Vö. DÉCSY GYULA, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965. 189 kk.

elégge elnagyolt és aligha elfogadható magyarázattal szolgál: „Nachdem sich die Vorfahren der Mordwinen und Tscheremissen voneinander (um 600 n. Chr.) getrennt hatten, fanden allem Anschein nach in den Sprachen der beiden nun selbständigen Völker in relativ kurzer Zeit zahlreiche Veränderungen statt, woraus dann schließlich die gegenseitige sprachliche Entfremdung der heutigen Mordwinen und Tscheremissen resultierte”.² Jegyezzük meg, ha a feltételezett volgai-finn korszak ezer esztendeje alatt e két nyelv fejlődése lassú volt, igen különös lenne, ha néhány évszázad folyamán, vagyis az i.sz. 600-at követő időben mindkét nyelvben gyors, divergens változások mentek volna végbe: semmiféle hasonló fejlődési tendenciákat nem mutatnak a votják és a zürjén, amelyek pedig nagyjából szintén ugyanakkoriban váltak külön.

Természetesen igen fontos elemezni e két nyelv mai állapotát, hogy véleményt formálhassunk annak a lehetőségéről, alkotott-e e két nép valaha is egy közösséget. A bőséges vizsgálati anyaggal rendelkező szovjet kutatók általában eléggé eltérően nyilatkoztak erről a kérdésről.

Az utóbbi években megjelent szovjetunióbeli munkákat figyelembe véve, a Языки народов СССР³ harmadik kötetében a finnségi, ill. a permi nyelveket tárgyaló rész elé közös bevezető íródott, míg a cseremiszi nyelvcsoporthoz (a hegyi és a mezei cseremiszi), ill. az erza és a moksa önálló bevezetőt kapott. Ugyanilyen beosztás található az Основы финно-угорского языкознания⁴ c. munkában, amelynek többek között V. I. ЛУТКИН, К. Е. МАЙТИНСКАЯ és RÉDEI KÁROLY voltak a szerkesztői. Az első kötetben az Общие черты финно-волжских языков c. fejezetben az alábbi, óvatos megfogalmazással találkozunk: „Эпоха финно-волжской общности не была продолжительной (с 1500 г. до 1000 г. до н. э.), и связь относящихся к ней племен могла быть довольно слабой. Это объясняется также и большой протяженностью территорий их расселения. . . . Волжские финно-угорские языки — марийский и мордовские — не состоят в таком близком родстве друг с другом, как, например, пермские или обско-угорские языки.”⁵ Annak ellenére, hogy az Основы szerzői hajlanak a mordvin és a cseremiszi történeti-nyelvtudományi szempontból való elkülönítésére, az összefoglaló leírás végett és e népek földrajzi szomszédsága miatt megtartják a hagyományos terminológiát („Волжские финно-угорские языки”).

A hetvenes évek elején jelent meg BEREZCKI GÁBOR alapvető fontosságú kézikönyve, a Cseremiszi (mari) nyelvkönyv (1. kiadása: Budapest 1971), amely egyértelműen tagadja e nyelvek közelebbi összetartozását: „A mordvin és a cseremiszi nyelv erősen különböznek egymástól, s az utóbbi évek kutatásai mind inkább azt a nézetet erősítik meg, hogy ami e két nyelvben egyező vonás, az a finn-volgai együttélés idejéből származik, s nincs okunk olyan közös volgai alapnyelv feltételezésére, amelyből később a cseremiszi és a mordvin ki-fejlődött”.⁶

Egy klasszikus művének legújabb, bővített kiadásában НАЙДÚ ПÉТЕР összefoglalja a két, egymással ellentétes nézet legfontosabb tételeit: „A finn-

² Décsy: i. m. 191.

³ Vö. Языки народов СССР. Том III. Финно-угорские и самодийские языки. Москва 1966. 26 k., 255 k., 172 k., 221 k.

⁴ L. Основы финно-угорского языкознания. I. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. II. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. III. Марийский, пермские и угорские языки. Москва 1974, 1975, 1976.

⁵ Основы I., 52.

⁶ BEREZCKI: i. m., 2. kiadás, Budapest 1974. 5.

volgai korszak rövid ideig tartott, s az idetartozó népcsoportok érintkezése meglehetősen laza lehetett. . . . A két ma is élő volgai finnugor nyelv, a cseremisiz és a mordvin között nincsen olyan sok egyezés, mint például a két permi nyelv között. . . . Jogos következtetésnek hangzik tehát az, hogy a volgai nyelvek közötti kapcsolatok a finn-volgai egység megszűnése után sem voltak elég szilárdak. . . . A cseremisiz és mordvin nyelv végleges elszakadását így az i. sz. VI—VII. évszázadra kell tennünk. . . . Egy másik nézet szerint (pl. Bereczki Gábor) viszont cseremisiz—mordvin együttélés nem is volt, s a cseremisiz már igen korán — az időszámításunk kezdete előtti évszázadokban — kivált a finn-volgai közösségből”?

3. Egyelőre tehát még nem alakult ki teljes egyetértés azzal kapcsolatban, hogy létezett-e valaha volgai finn kor és alapnyelv és így természetesen arra vonatkozóan is eltérnek a nézetek, van-e értelme a „volgai finnugor nyelvek” megnevezésnek. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy eddig még sohasem vizsgálták meg behatóan a mordvin és a cseremisiz grammatikai szerkezetének egyező vonásait. Dolgozatomban alábbi részében ezt szeretném megtenni, mégha csak igen nagyvonalakban is.

Be kell vallanom, hogy e kérdés tanulmányozását azzal a szándékkal kezdtem el, hogy a cseremisizben és a mordvinban meglévő egyező grammatikai vonások révén igazolom a volgai korszak és alapnyelv valószínűségét. De amikor összeállítottam az összevetés alapjául szolgáló anyagot és szembesítettem a mordvin—cseremisiz vonásokat a többi finnugor nyelvbéli jelenségekkel, kénytelen voltam belátni, hogy e két nyelvben nincsenek olyan rokon vonások, amelyek a mordvin és a cseremisiz közös alapnyelve mellett szólnának.

Mivel egy összehasonlító hangtani elemzés túlságosan is bonyolult volna és sok helyet igényelne, a hangtani kérdésekkel most nem foglalkozunk, hanem csak az alaktan (és némelykor a mondattan) kérdéseivel ismerkedünk meg, ez ugyanis szerintem témánk szempontjából fontosabb.

A mordvin és a cseremisiz közti alaktani egyezéseknek más rokon nyelvekben is vannak megfelelőisük, így ezek önmagukban nem igazolják a volgai egységet.

Kezdjük az esetragokkal. ahol a helyzet a következő:

gen. mord. M E *-ń* ~ cser. *-(ǝ)n* → finn *-n*
 acc. mord. M E *-ń* (tulajdonnevek) / $\emptyset$ ~ cser. *-(ǝ)m* (határozott tárgy) / $\emptyset$
 (határozatlan tárgy) → finn *-n*/ $\emptyset$ (imperativus mellett)
 iness. mord. M *-sa*, E *-so/-se* ~ cser. *-šte/-što/-štö* (< *sn) → finn *-ssa/-ssä*
 illat.-lat. mord. M E *-s* ~ cser. *-(e)š* → finn (ritkán) *-s* (pl. *alas*)
 abess. mord. M *-ftoma*, E *-(v)tomo|-(v)lème* ~ cser. *-tāme|tāmo|tāmō* → finn
-ton|tön (caritiv képző)

Van egy olyan esetrag, amelynek eléggé korlátozott a használati köre és amely az erzában és a cseremisizben használatos, ez pedig a vocativusi *-j*. Ez legtöbbször a rokonsági viszonyokat kifejező főnevekhez járul (pl. mord. M E *avaj* 'anya!' ~ cser. *ačaj* 'apa!'). Ez az esetrag törökségi eredetű, mindkét nyelvbe az i. sz. 8. században került be, amikor a mordvinok és a cseremisizek már minden bizonnyal egymástól elkülönülve éltek.

⁷ Vö. HAJDÚ PÉTER—DOMOKOS PÉTER, Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978. 90.

Ami az egyes esetragok különleges funkcióit illeti, azt láthatjuk, hogy pl. az erza-mordvinban egyes igék mellett illativus áll, amikor „logikusan” inessivus volna várható, vö. E *kadoms vírs* (*vírsę* helyett) 'az erdőben hagyni'. ERDŐDI JÓZSEF ezt „sajátos mordvinizmusként” tárgyalja.⁸ Ez azonban pontatlan így, mivel a cseremiszből is vannak analóg szerkezetek, pl. *lupšeš muš-kältānam* (*lupšāšto* helyett) 'harmatban mosakodtam'. Hasonló szerkezetek vannak a finnben is, pl. *unohdin avaimet toimistoon* (*toimistossa* helyett) 'a kulcsokat az irodában felejtettem'. Így tehát nem egyszerűen mordvinizmusokról van szó, hanem minden valószínűség szerint a finnugor nyelvek egy közös, jellemző vonásáról.

A birtokos személyjelek körében is számos egyezést találunk, egyrészt a mordvin és a cseremisiz között, másrészt e két nyelv és a többi finnugor nyelv között:

- e. sz. 1. sz. mord. M -n (függő esetekben), E -m ~ cser. -m → m. -m
 2. sz. mord. M -t (függő esetekben), E -t ~ cser. -t → m. -d
 3. sz. mord. M -c ~ -nza, E -zo|-zę ~ cser. -žel|-žol|-žō, -še|-šo|-šō → finn -nsa/
 -nsä
 t. sz. 1. sz. mord. M -nk (függő esetekben), E -nok|-ńek ~ cser. -na → m. -nk
 2. sz. mord. M -ńte ~ -nt, E -nk (< *nt) ~ cser. -da|-ta → zürj. -nid|-nit
 3. sz. mord. M -st (függő esetekben), E -st|nyj. -sk ~ cser. -št → lapp -sek

A mordvinban és a cseremiszből előforduló birtokos személyjelek mindegyikének van tehát pontos megfelelője a rokon nyelvek valamelyikében, így azok semmit sem bizonyítanak a birtokos személyjelek önálló volgai eredete mellett.

A melléknévi jelzőkre vonatkozó fontos megállapítás, hogy azok a mordvinban és a cseremiszből nincsenek egyeztetve a jelzett szóval, tehát pontosan az a helyzet, amit a magyarból ismerünk.

A melléknév fokozása a mordvinban és a cseremiszből a következő sémat mutatja: a hasonlított — amivel összehasonlítjuk + localisi funkciójú morféma — az alapfokú melléknév, pl. mord. M *Volodaš Vañada od* 'Vologya Ványánál fiatalabb' (tkp. 'Vologya Ványától fiatal'), E *Ira Mašado mazij* 'Ira Másánál szebb' (tkp. 'Ira Másától szép'), cser. *lum kayaz deč ošo* 'a hó a papírnál fehérebb' (tkp. 'a hó a papírtól fehér') (mord. M -da, E -do ablativusrag, cser. *deč* ablativusi funkciójú névutó). Ugyanez tapasztalható a zürjénben is, pl. *vev ponjīs ižid* 'a ló a kutyánál nagyobb' (tkp. a ló a kutyától nagy') (az -īs elativusrag).

A mordvin és a cseremisiz két különböző módon fejezi ki a felsőfokot. Az egyik feltehetően az iménti összehasonlítást kifejező szerkezethez hasonlóan finnugor kori és az ablativusragos melléknév után egyazon melléknév megismétlésével fejeződik ki, pl. mord. E *maziđejak mazij* 'legszebb' (tkp. 'széptől szép'), M *ravžada ravža* 'legfeketebb' (tkp. 'feketétől fekete'), cser. *motor deč motor* 'legszebb' (tkp. 'széptől szép') (mord. E -de [a -jak 'is' jelentésű nyomatékosító elem], M -da ablativusrag, cser. *deč* ablativusi funkciójú névutó). A superlativus kifejezésének másik módja az, hogy a tatárból átvett *in* partikula a melléknév elé járul, pl. mord. M *iñ od* 'legifjabb', E *eñ mazij* 'legszebb', cser. *en kuyu* 'legnagyobb'. Nyilvánvaló, hogy az *iñ/eñ/en* esetében párhuzamos kölcsönzésről van szó: a mordvinok és a cseremiszek kapcsolatainak

⁸ ERDŐDI JÓZSEF, Erza-mordvin szövegek. Budapest 1968. 211.

kezdetei a tatárokkal a 13. század első felétől datálhatók, vagyis sok száz évvel későbbre, mint ahogy feltételezett egységük megszűnt.

A mordvin és a cseremisiz számnevei 1-től 9-ig megegyeznek és pontos megfelelőik vannak a többi rokon nyelvben is, pl. mord. *M kolma*, E *kolmo*, cser. *kum* ~ finn *kolme* 'három', mord. *M E nile*, cser. *nāl* ~ finn *neljä* 'négy'. Szerkezetüket tekintve megkülönböztetett figyelemre tarthatnak számot a mordvin és a cseremisiz 'nyolc' és 'kilenc' jelentésű számnevei: a 'nyolc' perifrasztikusan van kifejezve, amely voltaképpen 'tízből kettő', a 'kilenc' ugyan csak: 'tízből egy'. Nem egy tipikusan „volgai finn” alakról van szó, mivel hasonló kifejezésmódokat találunk a finnben és a zürjénben is. A 'száz' indoeurópai jövevényszó: mord. *M sada*, E *sado*, cser. *šüdü* ~ finn *sata*. Az 'ezer' jelentésű mord. *M tožän*, E *tožom*, cser. *tüžem* szókhöz szokták kapcsolni a finnugor nyelvek közti hangmegfelelések ismeretében a finn *tuhan-nen* adatot; mindezek valószínűleg az indoeurópai nyelvek balti csoportjából való átvételek. A névmások körében a mordvin és a cseremisiz a többi rokon nyelvvel számos fontos egyezést mutat.

Személyes névmások:

- e. sz. 1. sz. mord. *M E mon* ~ cser. *māj* → votj. *mon*
 2. sz. mord. *M E ton* ~ cser. *tāj* → votj. *ton*
 t. sz. 1. sz. mord. *M E miñ* ~ cser. *me* → finn *me*
 2. sz. mord. *M tiñ*, E *tijn* ~ cser. *te* → m. *ti*

Mutató névmások:

- 'ez itt': mord. *M tä*, E *te* ~ cser. *tide/tä* → finn *tä-mä*
 'ezek itt': mord. *M nä*, E *ne* ~ cser. *nine* → finn *nä-mä*
 'az ott': mord. *M E tona* ~ cser. *tudo/tu* → finn *tu*
 'azok ott': mord. *M nona*, E *nonat* ~ cser. *nuno* → finn *nuo*
 'az': mord. *M sä*, E *še* ~ cser. *sede* → finn *se*

Kérdő névmások:

- 'ki?': mord. *M kije*, E *kije/ki* ~ cser. *kö* → m. *ki*
 'mi?': mord. *M E ržeze* ~ cser. *mö* → m. *mi*

Visszaható névmás:

- 'maga': mord. *M E eš* ~ cser. *ške* → lapp *ēš/jieš*

Most pedig rátérünk az igékre. A mordvin és cseremisiz e téren megnyilvánuló egyező vonásait szintén nem tekinthetjük a volgai egység bizonyítékának, mivel pontos megfelelőik vannak más finnugor nyelvekben.

A jelen időben⁹ használatos igeragok egyezései:

- e. sz. 1. sz. mord. *M E -n* ~ cser. *-m* → finn *-n*
 2. sz. mord. *M E -t* ~ cser. *-t* → finn *-t*

⁹ A mordvinból természetesen az ún. alanyi igeragozást vesszük figyelembe.

- t. sz. 1. sz. mord. M *-la-ma/ta-ma*, E *-la-no/ta-no* ~ cser. *-na* → észtl *-me*
 2. sz. mord. M *-la-da/ta-da*, E *-la-do/ta-do* ~ cser. *-da* → zürj. *-d*

Ami a mord. M E t. sz. 1. és 2. személyű morféma *-l/-t* elemét illeti, megjegyezzük, hogy az a többes szám jele; a voltaképpeni személyragok *-ma* ~ *-no*, *-da* ~ *-do*.

Az e. sz. 3. sz. ragok nem egyeznek meg a mord. M E nyelvjárásaiban és a cseremiszből, a t. sz. 3. személyben viszont azonos szerkesztésű alakok láthatók, vagyis egy kötőhang (vagy coaffixum) + többes jel (*-l/-t*), ugyanúgy, mint a finnben:

- t. sz. 3. sz. mord. M *-Jl/-iyl*, E *-il/-it* ~ cser. *-ät/-at* → finn *-vat/-vät*

A múlt időben használatos igeragok mind a mordvinban, mind a cseremiszből nagyjából megegyeznek a jelen időben megismertekkel, így nem érdemes ezekre szót vesztegetni. Annál inkább ajánlatos viszont figyelmet szentelni a praeteritum jeleinek. Az eredeti finnugor *j (*i) és az uráli *š időjelnek többé-kevésbé biztos folytatói vannak a cseremiszből és mordvinban.

A *j (*i) kapcsán a mord. E és a cseremiszből (valamint a finn) között az alábbi egyezéseket láthatjuk:

mord. E I. prät.		cser. II. prät. — I. konjugáció (csak az <i>l</i> -re vagy <i>n</i> -re végződő tövek után)		finn imperf.
e. sz. 1. sz. <i>-i-ń/-i-ń</i>	~	<i>-i-äm</i> (< *j-äm)	→	<i>-i-n</i>
2. sz. <i>-i-l/-i-l</i>	~	<i>-i-ät</i> (< *j-ät)	→	<i>-i-t</i>

Az *š kapcsán pontos megfelelést találunk a mord. M E nyelvjárásokban, a cseremiszből (és a vogulban is) a praeteritum egyes és többes számú 3. személyében:

mord. M E I. prät.		cser. II. prät. — II. konjugáció		vogul prät.
e. sz. 3. sz. <i>-š</i>	~	<i>-š</i>	→	<i>-š</i>
t. sz. 3. sz. <i>-š-l</i>	~	<i>-š-t</i>	→	<i>-š-at</i>

Az *š időjel ezenkívül a mord. M E és cseremiszből (és más finnugor nyelvek) tagadó igéjének összes múlt idejű alakjában is megtalálható. Példaként csak az e. sz. 1. és 3. sz. alakokat közöljük:

- e. sz. 1. sz. mord. M *i-ž-en*, E *e-ž-in* ~ cser. (II. prät.) *š-äm* (< *š-š-äm) → észtl nyj. *e-s-in*
 3. sz. mord. M *i-ž*, E *e-ž* ~ cser. (II. prät.) *š-š* → észtl nyj. *e-s* stb.

A finnugor nyelvekben nincsenek voltaképpeni jövő idejű igealakok. A mord. M E és a cseremiszből ezt körülírással fejezik ki: 'kezd' jelentésű ige + a főige infinitívusa. A mordvinban a *karmams*, a cseremiszből a *tünjalaš* segédige használatos ilyenkor. A magyar ugyanúgy fejezi ki a futurumot, a *fog* segédige intranszitiv alakja ugyancsak 'kezd' jelentésű, pl.:

e. sz. 1. sz. mord. M *karman* + *-ma* végződésű infinitívus, E *karman* + *-mo/ma/-me* végződésű infinitívus ~ cser. infinitívus + *tunalam* → m. *fo-gok* + infinitívus

Az imperatívusi végzések közül csak a harmadik személyek vethetők össze egymással a mordvinban és a cseremiszbén:

e. sz. 3. sz. mord. M *-za*, E *-zo/-zē* ~ cser. *-že/-žo/-žō*, *-še/-šo/-šō* → lapp *-s*

t. sz. 3. sz. mord. M E *-st* ~ cser. *-št* → lapp *-sek* (< *set)

Most vessünk egy szempillantást a mordvin—cseremiszi névutókra. Számításaim szerint az erzában és a moksában összesen hét olyan névutó van, amelyeket — legalábbis etimológiailag — cseremiszi névutókkal egyeztethetünk; valamennyiüknek (talán csak a mord. M E *kuvalma* ~ ?cser. *kutēm* 'vmi mentén' kivételével) vannak megfelelőik a rokon nyelvekben vagy pedig más nyelvekből származó jövevényszók. Kettőt megemlítünk:

mord. M *mele* 'után', E *mejle* ~ cser. *mōngō* → m. *mög-ött*,

mord. M *turks* 'át, keresztül', E *troks* ~ cser. *toreš* → lapp *doares*.

Az egymásnak megfelelő névutók számánál érdekesebb néhányuknak a vonzata. A mordvinban egyes névutók a főnév ablatívusragos alakja után állanak, pl. M *šorada baška* 'kenyéren kívül', E *ōbedte baška* 'ebéden kívül' (a mord. M *-da*, E *-te* ablatívusragok). Ugyanez látható a cseremiszbén is, de mivel az irodalmi nyelvben és a főbb nyelvjáráásokban nincsen ablatívusrag, helyette *teč/deš* névutó áll. Így látszólag kettős névutós szerkezet jön létre, amely azonban megfelel a mordvin szerkezetnek, pl. cser. *oksa deč posna* 'pénzen kívül' (a *deč* ablatívusi funkciójú névutó). Ez a mordvin—cseremiszi sajátosság azonban nem eredeti, tehát nem „volgai finn”, hanem a szomszédos török nyelvekből való tükörfordítások révén honosodott meg.

Mielőtt a mordvin és a cseremiszi közös szókincséről szólnánk, el kell ismernünk, hogy néhány egyező morfémának ismereteink szerint nincsenek megfelelőik a többi finnugor nyelvben, pl. az infinitívus végződése: mord. M E *-ms* ~ cser. *-aš*. Az ilyenfajta egyezések száma azonban olyan minimális, hogy ezeket inkább a szabályt erősítő kivételeknek tekinthetjük.

4. Ez alkalommal nem áll szándékomban behatóbban tárgyalni a mordvin és cseremiszi közös szókincset, mindössze néhány megjegyzést kívánok tenni az alapszókincs egy bizonyos részével kapcsolatban. Mindenekelőtt arra szeretnék emlékeztetni, hogy a mordvin grammatikát és szókincset ismertető tanulmányában¹⁰ A. P. ФЕОКИСТОВ a M és E nyelvjárás különböző kori rétegei között nem számol „volgai finn” réteggel. Ez annyit jelent, hogy a mordvin — és a cseremiszi — szókészlet azon elemei, amelyek egy ilyen hipotétikus nyelvállapotból erednek (tehát nem törökségi, orosz stb. jövevényszavak és nem is finnugor koriak), minden kétséget kizáróan a szókincsnek csak elenyészően kis részét alkotják.

¹⁰ Vö. Основы II, 248—344 («Мордовские языки»). A szókincs ismertetését l. 337—343.

Az általam végzett számítások eredménye: A mordvin és a cseremisiz alapszókinés hasonló vagy azonos fogalmat jelentő 800 szavából 158 (19,7%) bizonyult közösnek etimológiai-szerkezeti szempontból. Ezek a továbbiakban így csoportosíthatók: 116-nak vannak megfelelői a többi finnugor nyelvben (ez a 800-nak 14,5%-a); 16 orosz jövevényszó (2%); 8 szó török vagy tatár, csuvas stb. eredetű (1%); 2 indoiráni jövevényelem finnugor megfelelésekkel (0,25%); 1 balti, vagyis jövevényszó finnugor megfelelőekkel (0,12%); és végezetül van 15 ismeretlen eredetű — és jelenlegi ismereteink szerint — csak a mordvinban és a cseremisizben adatolt szó (1,8%).

Ezeket a százalékban közölt adatokat természetesen nem lehet minden további nélkül, automatikusan alkalmazni az egész mordvin—cseremisiz szókinésre, de ez az 1,8% mégis csak érzékelteti, milyen minimális a tisztán „volgai finn” szók aránya.

A fentebb előadottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az alaktan (és a mondatban), valamint a szókinés indokoltá teszik annak az elméletnek az elfogadását, amely szerint a mordvin és a cseremisiz nem egy közös „volgai finn” alapnyelvből származnak, e két nép ősei soha nem alkottak egymással önálló közösséget.

DANILO GHENO

Замечания о мордовско-марийских грамматических совпадениях

Данило Гено

1. В этой статье я хотел бы привести существенные грамматические доводы в пользу положения, по которому мордовские и марийский языки никогда не проходили через общий «волжский» период.

2. Представителями противоположных концепций являются: Дечи (GYULA DÉCSY, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965), который склонен к унитарной концепции, и Берецки (GÁBOR BERECZKI, Cseremisiz [mari] nyelvkönyv. Budapest 1971), который поддерживает «сепаратистскую» теорию. Авторы книги Основы финно-угорского языкознания (I—III. Москва 1974—1976) склоняются к последней теории. Хайду (PÉTER HAJDÚ—PÉTER DOMOKOS, Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978) не отвергает ни той, ни другой.

3. Сравнение общих морфологических (и синтаксических) черт в мордовских и марийском языках со сходными чертами других финно-угорских языков свидетельствует о том, что вопрос никак не касается типичных «волжских» явлений. Ген., акк., инесс., илл. лат., абесс. суффиксы в мордовских и марийском языках имеют соответствие между прочим в финском языке. Лично-притяжательные суффиксы — все финно-угорского происхождения. Грамматическое выражение сравнительной степени прилагательных следует древнему финно-угорскому образцу. Имена числительные 1—9, 100 и 1000 показывают совпадения в различных финно-угорских языках, так же, как и личные (1. и 2. л. ед. и мн. ч.), указательные и вопросительные местоимения, глагольные личные окончания настоящего времени (1. и 2. л. ед. и мн. ч.), показатели прошедшего времени. Значение будущего времени выражается вспомогательным глаголом со смыслом «начинать» + инфинитив основного глагола, как напр. в венгерском языке. Некоторые мордовские и марийские послелоги требуют перед собой аблатив: это параллельное заимствование из соседних тюркских языков.

4. В области лексики, из 800 мордовских и марийских слов, которые я проанализировал, 158 — общие с этимологической и структурной точки зрения (19,7%). Из общих слов, 116 совпадают со словами других финно-угорских языков (14,5%), 27 — тюркского, русского и т. д. происхождения (3,4%), и наконец только 15 — приписываемые исключительно мордовским и марийскому языкам (1,8%): последний, очень низкий процент с трудом может быть признаком какого-то «волжского» пласта мордовской и марийской лексики.

A harmadik finnugor eposz? (A mordvin Szijaszarról)

Az eposz a világirodalom legrepresentatívabb műfaja. Naiv változata rangosabb mint a műköltői, noha köztudott, hogy valódi naiv eposz tkp. nem is létezik. A naiv eposzok értékét „nyersanyaguk” jelenti, az „eredeti” és „hiteles” folklóralkotásoknak az az összessége, amelyből egy többé-kevésbé költőként is jelentős személyiség egységgé szervezte, szerkesztette, formálta az eposzt. Az ő munkája nyomán — mintegy utólag — fogalmazódtak meg a műfaj szabályai, előírásai, s idővel egymás mellé, ill. egymás nyomába sorakoztak a világirodalom ismertebb és kevésbé ismert eposzai.

Népszerűségük és divatjuk koronkint változott, s az ókor majd a barokk nagy csúcsai után a romantika időszakában váltak ismét szinte kormeghatározó tényezőkké. Nép nehezen válhatott nemzetté, nyelv elismert és bevett hivatalos és irodalmi nyelvvé eredeti eposz híján. S mivel számos nép nem tudott eredeti, naiv eposzt felmutatni (gyűjtésével elkéstek, a népi verses epika elhalt, vagy ki sem fejlődött a maga idején), egyes költők a hamisítástól sem riadtak vissza, mások — nevük alatt — maguk alkottak eposzt (s ami ezzel vele jár, egyéni leleményként „rekonstruálták” népük őskorát, hőskorát és mitológiáját).

Az eposz léte vagy nem léte kisebb súllyal esett latba néhány nagy és már fejlett irodalmú, időközben nemzetté formálódott népnél; rendkívüli fontosságú és jelentőségű kérdés volt azonban azon kisebb népek esetében, amelyeknek függetlensége, fennmaradása, társadalmi előrehaladása kockán forgott. A kelet-európai népek sorsa többek között abban is közös, hogy a történelem többször is feltette számukra a „lenni vagy nem lenni” kérdését. A „nem lenni” nem a fizikai megsemmisülést jelentette esetükben, „csupán” önmaguk, nyelvük és hagyományaik (azaz népi identitásuk) esetleges feladását, s a beolvadást valamelyik nagyobb és erősebb (német, orosz, svéd) közösségbe. Az eposz mindannak a koncentrátuma volt számukra, amellyel igazolták önálló — különálló és saját — létüket a világ és önmaguk (tudattalanabb tömegei) előtt is.

A finnugor (sőt uráli) népek esetében a mondottakat minden pontban igazolja a finnek Kalevalája és az észtek Kalevipoegje. Sokszor elmondott és leírt igazság ez. A Kalevalával kapcsolatos hatalmas szakirodalomban nem kevés az utalás az eposz nemzetet, nemzeti jelleget, nemzeti kultúrát formáló hatására, szerepére a finn irodalom és a finn nemzeti tudományok kibontakoztatásában. Érvényes ez a Kalevipoegre is, bár az észti eposz minden kiválósággal együtt is mindmáig kénytelen meghúzódni a nagyobb és idősebb testvér árnyékában.

Már a múltban is hol halkabban, hol zengzetesebben hangzottak fel a Kalevala szövegével kapcsolatos kritikái észrevételek. Újabban rendkívüli mértékben megnőtt az érdeklődés az ún. „összövegek” iránt, amelyek mellett rögtön szembetűnnek Lönnrot csiszoló, ötvöző munkájának, „forrasztó” anyagának nyomai.

Közismert, hogy magyar naiv eposz nincs. A hiányt számos kiváló (s kevésbé kiváló) műköltői alkotás sem tudta pótolni. A tucatnyi kísérlet mindenestre azt bizonyítja, hogy a magyar műveltség tkp. mindmáig nehezen nélkülöz egy központi, hiteles, a nemzeti létet, múltat, hagyományokat és gondolkodásmódot a Kalevalához hasonlóan magába tömörítő eposzt.

A még kisebb uráli népek esetében az eposz „ügye” — mint műé és műfajé — ma is aktuális. Kulturális autonómiájuk elnyerése óta — saját nemzetiségi kultúrájuk és irodalmuk megteremtése során — ezek a kis Szovjetunióbeli népek is eljutottak az „eposz”-hoz. Kísérleteikről és megoldásaikról két ízben is írtam a közelmúltban.¹

Ezúttal eltekintek az egyébként egyáltalában nem érdektelen enumerációtól (azaz az eredmények népenkénti felsorolásától és értékelésétől), s részletesebben szólok az utóbbi évek nagy, öröndetes irodalmi és tudományos eseményéről, a Kalevala és a Kalevipoeg mellé állítható harmadik jelentős és fontos, nagyszabású uráli eposzról, az erza-mordvin Szijjazsar-ról.

A mordvin eposznak is külön „regénye” van, összeállításának története, folyamata, állomásai nem lehetnek idegenek a Kalevala kutatók előtt. Nem lehetnek ismeretlenek — legalábbis jellegüket tekintve — azok a kifogások sem, amelyeket a mordvin folklórtudomány (ill. annak egy-egy művelője) emel a Szijjazsar és az eposz-összeállító VASZILIJ KUZMICS RADAJEV eljárása ellen.

Az eposz teljes problematikájának megtárgyalására itt és most természetesen nincs mód. Az eposz a mordvin tudományos és irodalmi életben megjelenése óta változatlanul a viták középpontjában áll, s e tekintetben is osztozik idősebb testvérei sorsában. Meg kell továbbá jegyezni, hogy az eposz bemutatásához (a külső történetet, a források mibenlétét, a gyűjtés és az összeállítás körülményeit illetően) kevés a rendelkezésemre álló adat, a helyszíni kutatómunkát és a személyes konzultációkat nem helyettesítheti néhány esetlegesen birtokomba került tanulmánykötet valamint a szűkszavú magánlevelek információanyaga sem. Tájékoztatóm hiányai és hibái — részben — a források szűkösségében rejlenek.

Az eposz összövegeit, a ciklusba rendeződő mondákat és epikus énekeket szülőfalujában, Bolsoj Tolkajban Vaszilij Kuzmics Radajev (született 1907-ben) gyűjtötte össze. Mordóvia a kiváló folklór adatközlőkben, nótafákban mindig is bővelkedett. Közülük a leghíresebb J. P. Krivosejeva és F. I. Bezzubova énektudását és repertoárjának nagyságát joggal emlegetik együtt Karjala és Ingermanland nevezetes runo-énekeseivel.² Radajev már gyermekkorában érdeklődéssel hallgatta a népe dicső múltját idéző történeteket, s ifjú fővel rendszeres foljegyzésüket is megkezdi. A harmincos években Leningrádban egyetemi tanulmányokat folytat. Élete során dolgozott könyvtárosként, politikai munkatársként, szerkesztőként, kutatóként, tanárként, első írása

¹ П. Домокош, К вопросу об эпосе в фольклоре угро-финских народов. In: Проблемы изучения финно-угорского фольклора. Саранск 1972. 91—96; Домокош Пётр, Az ud-murt eposzról. NéprNyud. XV—XVI. (1971—1972): 21—35.

² Писатели Советской Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск 1970.

1925-ben látott napvilágot. Termékeny, sokoldalú szerző, sűrűn publikál aktuális témájú verseket, elbeszéléseket, irodalomtörténeti cikkeket. Mindennapi munkája és tanulmányai közben azonban állhatatosan, sietség nélkül élete fő művének, a mordvin eposznak a megalkotására készül. Megszakítás nélkül gyűjti (később tanítványaival is gyűjteti) a folklórt, kutatóként is népköltészeti kérdések foglalkoztatják, gondosan tanulmányozza a finn és az észt nemzeti eposzokat, ill. a Kalevalával és a Kalevipoeggel kapcsolatos szakirodalmat. (Itt jegyzem meg: érdeklődését minden bizonnyal csak részben elégíthette ki, mivel lényegében csak az orosz nyelven hozzáférhető munkákat olvashatta. Idővel ezeket is alaposan megválogatva, mivel a finn és az észt folklorisztika eredményeit a harmincas években aligha lehetett volna „következmények” nélkül felhasználni.)

Radajev alkotói tevékenységét a mordvin történelem és folklór két központi alakja, Tyustyán fejedelem és Szijjazsar határozza meg, velük kapcsolatos több évtizedes kutató és gyűjtőmunkája. Tyustyán szerte Mordóviában jól ismert és közkedvelt történeti személyiség. Prózai mondák, epikus énekek sora őrzi emlékét, örökíti meg tetteit — a mordvin történeti szakirodalom is számon tartja. (H. PAASONEN mordvin népköltési gyűjtésében a nyugat-európai olvasó is ismeretséget köthet a mordvinok legjelentősebb, „eposzi méretű” figuráival.³ Radajev 3 részes eposzt állított össze Tyustyánról („Tyustyán születése”; „Penza és Szura”, „Hazám gyönyörű, mint a nap”). Tudomásom szerint a műnek csak a középső része jelent meg önálló kötetben.⁴ A jelentős vállalkozás visszhangja — ismereteim alapján — ezideig csekély.

Megítélésem szerint nagyobb kedvvel és elmélyültséggel dolgozott Radajev a Szijjazsar témán, művének sikere és jelentős visszhangja mindenestire ezt bizonyítja. Az eposz első változata — Előszó, Előhang, 19 ének — mintegy 8000 soros terjedelemben 1960-ban jelent meg ezer példányban.⁵ A második — s talán véglegesnek tartható szöveg — Előhang, 38 monda — mintegy 12 000 soros terjedelemben 1973-ban hagyta el a nyomdát, változatlanul ezer példányban.⁶ 1976-ban szép és gondos kivitelben Szergej Pogyelkov átültetésében orosz nyelven is megjelent — ötezer példányban.⁷ Tervezi megjelentetését a magyarországi Európa Könyvkiadó is.

Valószínűnek tartom (bár adatokkal nem tudom igazolni), hogy a készülő nagy terjedelmű irodalmi művek előéletéhez hasonlóan, mintegy híradásként s ízelítőül a Szijjazsarból is jelentek meg — még 1960 előtt — kisebb részletek a mordvin napi sajtóban, ill. a szépirodalmi folyóiratokban. (A Kalevala „állomásait” s a Szijjazsar 1960-as, ill. 1973-as kiadásait figyelembevéve ez a feltevés nem megalapozatlan.)

Mielőtt a Szijjazsar bemutatására sort kerítenék, s fogadtatásának kérdéseit taglalnám, röviden szólnom kell egy szervesen idevonható kérdésről, a mordvin verses népi epikáról és a mordvin szépirodalom verses formájú epikai alkotásairól.

³ Mordwinische Volksdichtung I—VIII. Helsinki 1938—1981.

⁴ В. Радаев, Пенза ды Сура. Поэма. Саранск 1972. 220.

⁵ Сияжар. Эзянь народонь моротень пурнынзе ды тейсь тенст литературной обработка В. К. Радаев. Саранск 1960. 194 l.

⁶ Сияжар. Евтамотень пурнынзе ды литературнойстэ сёрмадынзе Василий Радаев. Саранск 1973. 338 l.

⁷ Сияжар. Сказания Мордовского народа. Собрал и литературно обработал Василий Радаев. Перевел мордовского-эрзя Сергей Поделков. Саранск 1976. 238. 1.

Közismert, hogy az uráli népek között a verses epika vonatkozásában a finnségi, az obi-ugor és a szamojéd folklór megkülönböztetett helyet foglal el. Mennyiségét tekintve kivételesen gazdagnak, tematikáját vizsgálva bámulatosan színesnek bizonyul e népek epikus költészete, de méltán említhető a megnevezettekével egyisorban az ezideig kevésbé ismert és méltatott mordvin verses epika is. Paasonen kötetei mellett több kitűnő újabb kiadvány támasztja alá állításomat, köztük első helyen az a 16 kötetesre tervezett folklórszövegeket tartalmazó sorozat, amelyből 1963 óta 13 látott már napvilágot.⁸

A mordvin szépirodalom kutatóinak rögtön szemébe ötlük a verses formájú epikai alkotások kivételesen nagy száma. (A mordvinhoz hasonló irodalmakban ez a „jelenség” sokkal ritkább!) Az elbeszélő költemény, a poéma, az eposz és a versesregény egyaránt ismert műfajok a mordvin irodalomban, kedvelt a verses formájú dráma is. (Példaként csupán néhány művet említek: D. Morszkoi 1930-ban Uljana Szosznovszkaja címen — orosz nyelven — a mordvin népeletről szóló poémát jelentetett meg,⁹ J. KULDURKÁJEV 1935-ben publikálta — mordvinul — Ermez című történeti témájú „regé”-jét,¹⁰ A. KUTORKIN 1958-ban adta közre Almafa a nagy útnál című mordvin nyelvű¹¹ versesregényét; mindmáig a legnépszerűbb mordvin dráma P. KIRILLOV 1945-ben írt Litovája.¹² Szövege alapján opera is készült.)

Radajev művei tehát nem előzmény nélküliek magában a mordvin irodalomban sem; sőt, minden bizonnyal példaképe és ihletője lehetett a mordvin irodalom egyik legtehetségesebb és legrokonszenvesebb alakjának, Dmitrij Morszkoi-nak (1897—1956) az életműve. Morszkoi mordvin parasztcsalád gyermeke, irodalmi tevékenységét mordvin nyelven kezdi, majd Moszkvába kerülve oroszul folytatja.¹³ Első verseit még Jeszenyin csiszolgatja, később közeli, bizalmas kapcsolatba kerül Gorkijjal. Morszkoi-nak négy nagy-sikerű verseskötete jelent meg Moszkvában, közülük kettő lírai verseket tartalmaz, kettő pedig egy-egy önálló „poémát”. Ezek egyike a főntebb említett Uljana Szosznovszkaja (a kitűnő, minden sorában hiteles művet 1930-ban kétszer is kiadták), a másik az ugyancsak 1930-ban — tízezer példányban s szintén orosz nyelven publikált — Nuvazi. Alcíme: Poéma a mordvákról.¹⁴ A címszereplő — a mű főhősnője. A cselekmény Pugacsov felkelésének idejében játszódik. A mordvinok sikeresen szállnak szembe az őket földjeiktől s jogaiktól megfosztó orosz haderővel, amely eszközeiben nem válogatva növeli a cár, a földesurak és a pravoszáv kolostorok birtokait.

A poéma első énekében (fejezetében) a mordvinok vezetője, a köztisztelőben álló öreg áldozár (táltos, pogány pap), Picsigaj azon töpreng, hogyan mentse meg és hova menekítse békésen dolgozó, szántó-vető népét a katonák-kal érkező kíméletlen adószedők elől. Erdei bolyongása során:

*Навстречу попался ему Сияжсар
В богатом боярском кафтане,*

Szembe véle közelgett maga Szijazsar,
úrnak-való díszek a kaftánján,

⁸ Устно-поэтическое творчество Мордовского народа. Саранск 1963 = УИТМН.

⁹ Дмитрий Морской, Ульяна Сосновская. Поэма. Москва—Ленинград 1930. 45 l.

¹⁰ Я. Я. Кудуркаев, Эрмезь. Ёвкс кезэрень эрямодо. Саранск 1935. 89 l.

¹¹ А. Д. Куторкин, Покиш ки лангсо умарина. Роман. Саранск, 1958. 221 l.

¹² П. С. Кириллов, Литова. Драма 5 картинасо. Исторической легенда разинщина-донть. Саранск 1940. 44 l.

¹³ Л. Васильев, Дмитрий Морской. Очерк жизни и творчества. Саранск 1964. 87 l.

¹⁴ Дмитрий Морской, Нувazi. Поэма о Мордве. Москва—Ленинград 1930. 64 l.

*На поясе звонкий кавказский кинжал
И ноги в персидском сафьяне.*

szép veretes övében kaukázusi tőr,
puha perzsa csizmája a lábán.

(Bede Anna fordítása)

A vitézségéről híres, gazdag és független Szijazsar segít a menekülőknél, de hamarosan egy orvtámadás áldozatául esik. Helyét a mordvin harcosok élén Picsigaj lánya (?), Nuvazi foglalja el, aki népét Pugacsov táborába vezeti. (A mordvin balladáknak egyébként ismert alakja az apját, fivérért vagy férjéért helyettesítő „katonalány”.)¹⁵

Morszkov műve tehát Radajev Szijazsarának előképe. Radajev eposzának, „irodalmi feldolgozásának” tényleges nyersanyagát azonban szülőföldje folklórja jelenti, amelyben — a szerző-összeállító szerint — élve él a népi hős, Szijazsar emléke.

Tyustyánall ellentétben viszont Szijazsar ismeretlen a mordvinok lakta terület túlnyomó részén, s az eddig közreadott folklórszövegek sem említik nevét (legalább is eddigi kutatásaim során nem bukkantam nyomára). Mindez, persze, nem jelentheti azt, hogy kétségbe vonhatjuk létezését. A többi uráli népnél is (pl. a votjákoknál) létezik olyan helyi, csupán egy nemzetséggel által emlegetett „hős”, akiről máshol nem tudnak. Nincs okunk és jogunk kétségbevonni Radajev határozott állítását, amely szerint az ő szűkebb hazája Szijazsar, mint a mordvin múlt jelentős, kiváló harcosát ismeri, emlegeti — énekek és mondák sorában. Nem lehetett légből kapott név a Szijazsar D. Morszkovnál sem, aki egy Szapozskino nevű mordvin községben látta meg a napvilágot, nem messze Radajev otthonától. Ismerve a mordvin nép nagyfokú széttagoltságát (a Mordvin ASZSZK területén a mordvinoknak kb. egyharmada él), nem tarthatjuk rendkívüli jelenségnek, ha az egymástól távolieső mordvin közösségek hagyományaiban különbségek mutatkoznak. Tyustyán a régi idők hőse, még a teljes szétszóródás — szétteljedés előtt ismerte a mordvinság, ezért tudnak róla ma is mindenütt; Szijarar a későbbi idők nevezetes embere, de már csak a mordvin etnikum egy töredéke tud róla, emléke is csak egy szűkebb területen maradt fenn.

Radajev eposzának megjelenését osztatlan elismeréssel, örömmel és lelkesedéssel fogadták költő- és íróársai valamint az irodalomtudomány művelői, a folkloristák viszont vagy elutasították (kétségbe vonva népi eredetét), vagy hallgattak róla. (A hangvételnél és a formának népi ihlettségét egyébként ők sem vonták kétségbe.)

Az 1960-as kiadás előszavát I. K. INZSEVATOV, az ismert mordvin irodalomtörténész írta. A legújabb mordvin irodalomtörténetben is ő méltatja Radajev munkásságát.¹⁶ Véleményének summája: Radajev művének alapja szülőfaluja folklórja. Itt egy Ivan Pavlovics Novokajev nevű kitűnő adatközlő napjainkban is számos történetet tud Szijazsarról. A Szijazsar név egyébként helynevekben is él. Az eposz Radajev négy évtizedes gyűjtő-feldolgozó-szerkesztő munkájának az eredménye.

Ny. I. CSERAPKIN, a vezető mordvin irodalomtörténészek egyike „nagyszerű eposznak” tartja, amely tartalmi és formai szempontból is hű a mordvin

¹⁵ Мокшо. In: УПТМН I. Саранск 1963. 182—189. (magyarul: Tiszatáj — 1972. 2.)

¹⁶ История мордовской советской литературы II. Саранск 1971. 263—276.

hagyományokhoz. A hiteles népi szövegek egybeszerkesztését Radajev E. Lönnrothhoz hasonlóan végezte el.¹⁷

Ebben a szellemben nyilatkozik az eposzról gondolatgazdag művében egy fiatal mordvin irodalomtörténész, A. V. ALJOSKIN is.¹⁸

A Szijzsar időközben az iskolai tananyagban is helyet kapott, s ilyképp a mordvin nemzeti műveltségnek is szerves elemévé vált. Az eposzt a hatodik osztályos irodalmi tankönyv mutatja be.¹⁹

Az „ellenzék” legismertebb képviselője az utóbbi évtizedek legtekintélyesebb mordvin folkloristája, A. Ny. MASZKAJEV. Nem bízik Radajev „nyersanyagának” valódiságában, Szijzsar nevével a folklórban sehol sem találkozott. Szerinte a mű (s előzménye, D. Morszkov poémája is) nem népköltészeti alapú, bár szellemében s egészében is népi indíttatású.²⁰

A mordvin folkloristák tkp. 1972-ben is elhatárolták magukat Radajev műveitől (s általában is a folklór „költőiesített” változatától, mint forrástól), s tervbevették egy „tudományosan megszerkesztett”, „akadémikus” eposz közreadását. A tervek között nem kapott helyet a Szijzsar anyagának kiadása.²¹

Radajev műveit (a Tyustyán eposzt is beleértve) említésre sem méltatja a mordvin folkloristák reprezentatív, az 1975-ös budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmára összeállított kötetében A. G. BORISZOV, ami annál is inkább érthetetlen, mivel cikkének címe: „A népköltészeti hagyományok és a mordvin irodalom”.²²

A Szijzsar műfaja az 1960-as kiadásban (és az 1970-ben kiadott tankönyvben is) moro, azaz 'ének', INZSEVATOV bevezetésében: poéma; az egészen belül az egyes részek (fejezetek) elnevezése szintén: moro. Az 1973-as kötetben nincs bevezetés, sehol sincs feltüntetve a mű műfaja, a részek (fejezetek) neve itt viszont már: jovtamo, ami — jobb híján — 'mondá'-nak fordítható. Az 1976-os orosz fordítás műfaji megjelölése „Сказания мордовского народа” (A mordvin nép mondái), az egyes részek megnevezése „сказ” amely tkp. szintén 'monda' jelentésű szó. A fűlszövegen viszont a fordító „eposz”-ként emlegeti a Szijzsart. A szakirodalomban hol poémaként, hol eposzként szerepel, de epopejaként is emlegetik.

A terminológiai zűrzavar egy nyelven belül is gondot okoz, s ezt csak növeli az egyes műfajok nyelvenkinti eltérő értelmezése, s a szakkifejezések fordításának bizonytalansága, keveredése.

A Szijzsar a mordvin népi verses epikában általánosnak mondható 10 szótagos sorokból épül, nem tagolódik strófákra, rímtelen (ill. amennyiben tartalmaz rímeket, azok szándéktalan ragrímek vagy véletlen egybecsengések), legjellemzőbb hangtani díszítő eleme az alliteráció (bár távolról sem oly gyakori, mint a finnségi epikában), kedvelt költői alakzata az ismétlés (de több szinonimával és nagyobb variálással él akár a finn akár az obi-ugor énekek).

¹⁷ Н. И. Черпакин, В братском содружестве. Саранск, 1969. (75—86. 1.)

¹⁸ А. В. Алешкин, Единство традиций. (Народ и личность в Мордовской эпической поэзии.) Саранск 1978. 23—39.

¹⁹ Родной литература. Хрестоматия 6-це класснэнь. Саранск 1970. 21—33.

²⁰ А. И. Маскаев, Мордовская народная эпическая песня. Саранск 1964. 414—415.

²¹ В. В. Горбунов—Г. Я. Меркушкин—А. Д. Шуляев, Тюшгянь мастор (об эпосе мордовского народа). in: Вопросы финно-угроведения. Вып. VI. Саранск 1975. 290—301.

²² А. Г. Борисов, Народно-поэтические традиции и мордовская литература. In: Мордовское народное устно-поэтическое творчество. Очерки. Саранск 1975. 401—429.

A mondottak igazolásául ideiktatok néhány sort „A moksa” című erza-mordvin nyelvű balladából, amely a fentebb már említett „katonalány”-ről szól:

*Вай, мокшось, мокшось, тесюнав мокшось,
Вай, алясь, алясь, те эрикс алясь.
Мезинень кувалт мокшось пек сюнав?
Мезинень кувалт алясь пек эрикс?
А сюронь кувалт мокшось пек сюнав,
А салонь кувалт алясь пек эрикс,
А лишмень кувалт пек эрикс.
Тейтерень кувалт мокишо пек сюнав.*

Hej, moksa, moksa, te gazdag moksa!
Hej, gazda, gazda, te módos gazda!
Miben oly igen módos a moksa?
Miben oly igen gazdag a gazda?
Nem gabonája a gazdagsága,
nem is fehér só legnagyobb kincse,
nem is futó ló legnagyobb kincse,
hanem van néki hajadon lánya.

(Bede Anna fordítása)

A Szijazsar cselekménye a 16. század közepén — Kazány bevétele idején-játszódik (tehát két évszázaddal korábban, mint D. Morszkoj poémájáé). A mordvinok az oroszok oldalán harcolnak a veszélyes és közös ellen«ég a nogajok (= tatárok) ellen, s egymást segítve győznek. A mű központi alakja a vadásznak is, kardforgatónak is egyaránt kiemelkedő Szijazsar. Radajev eposzában is fontos szerepet játszik az öreg és nagytekintélyű táltos, szertartásvezető Picsegaj. Leánya, a szépséges Nuja (szépsége a vadállatokat is megszelídíti) Nuvazi megfelelője (bár kevésbé harcias) Szijazsar szerelme. Összetett és bonyolult a cselekmény, álnokság, árulás, csatajelenetek szép természetleírások váltogatják egymást — a hangvétel hamisítatlanul népi, helyenként romantikus színezettel. Mintegy mutatóban, illusztrációként, a fejtegetések igazolása végett is idézem az eposz Előhang-jának néhány sorát:

*Мезде паро сон велесь Гайруса,
Мезде вадрят пек тосо ломантне?
Мазый од тейтерть истя морсекшныть,
Сыре атятне ёвтнекишныть.
Суранть чирева, Давол пандалга,
Қосо чаравков леесь кирькс теи,
Пиже лугаванть, пиче вирь алга
Сравтовсь веле поки, паро Гайруса.
Мезде паро сон, мезде вечкевикс
Суранть чиресэ сюнав велесь те?
Мазый морот мекс морыть эйтэнээ?
Ёвтнишь ёвтамот сонээ кувалма?*

Эри-ашти пек мазый таркасо,
 Чинээ каршо сон сраговсь келейстэ.
 Лиси валдо чись — токи эйзэнээ,
 Варшти ковозо — сонзэ валдомтсы.
 Вейке крайганзо Сурась чаравты,
 Омботькс ёнганзо виртне тапардавсть.
 Пиризь вармадо, така даволдо,
 Ванстыть эйсэнээ кежев душмандо.

Miért oly híres falu Gajrusza?
 Miért oly jeles a lakossága?
 Kél ifjú szúzek száján az ének,
 öreg apókák regét regélnek.
 Szurának partján, Davol hegy alján,
 folyó futása körbe fordulván,
 füves mezőben, fenyves tövében
 téres nagy falu jeles Gajrusza.
 Miért oly híres, miért oly kedves
 Szurának partján gazdag Gajrusza?
 Regéket róla miért regélnek,
 mondákat miért mondanak róla?
 Széle szépséges, környéke kedves.
 Fényes nap feljő — reá sugároz,
 hold ha letekint — őt világítja.
 Egyik oldalán Szura kanyarog,
 másik feléről erdők ölelik.
 Földjén viharoknak, szörnyű szeleknek
 rettegett rablók rá tekintgetnek.

(Bede Anna fordítása)

Úgy vélem, Morszkoj éppúgy nem vét a történeti hűség ellen (mikor a cári csapatok ellen harcoló, népi hagyományait s „vallásukat” védelmező mordvinokról ír), miként Radajev sem, mikor Kazány elfoglalása idején, 1552-ben az oroszokkal szövetségben a tatárok ellen harcolva ábrázolja a mordvinokat. Mindehhez még azt lehetne hozzátenni, hogy még korábban, a 13. században a tatárok (tkp. mongolok) legfélelmetesebb szövetségesei, legkeményebb előcsapatai a mordvinok közül kerültek ki. Ez idők mordvinjairól IV. Béla magyar király küldötte, Julianus barát is beszámol. „A Magna Hungariában visszamaradt magyarok felkutatása után hazatértében, 1236-ban áthaladt a mordvinok földjén. Julianus kegyetlen pogányoknak festi le őket, akik semmibe sem veszik azt, aki sok embert meg nem ölt. Mikor úton járnak, a megölt emberek fejét maguk előtt vitetik, és mennél több koponyát visznek valaki előtt, annál nagyobb az illető becsülete. A diadalokat jelentő koponyákból pedig ivóedényeket készítenek, és szívesen isznak abból. Nősülnie nem szabad annak, aki még nem ölt embert.”²³

²³ Mordvinok (In: НАЈДУ ПÉТЕР — ДОМОКОС ПÉТЕВ, Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978. 252—253.)

Néhány évszázaddal korábban még olyan nagy és erős népnek számított, hogy perspektivikusan akár az önálló Mordóvia megteremtésére is gondolhatott volna. Az erzák és a moksák törzse azonban ahelyett, hogy egyesült volna, szembefordult egymással. „A közöttük levő viszonyt példázza a Lavrentyij-évkönyv tudósítása, amely szerint a mordvák déli (feltehetően moksa) fejedelme, Pures az oroszok szövetségeseiként keményen harcol az északi (bizonyára erza) fejedellemmel, Purasszal (Kuldurkajev említett műve [l. a 10. sz. jegyzet] ebben az időben játszódik; hősei: Pures és Purasz), de legyőzni őt majd csak fiának sikerül.”²⁴

A tatár és az orosz harapófogóban azonban e nagyobb és erősebb népek szövetségeseiként majd rabjaiként a mordvinok (az erzák is, a moksák is) felmorzsolódtak, szétszóródtak és meggyengültek.

Miben is foglalhatók végül is össze a Szijazsar-ral kapcsolatos tanulások?

Az eposznak minden nép életében politikai szerepe is van. Szijazsar nyilván azért került első helyre Tyustyan-nal szemben, mert az utóbbit — a vele kapcsolatos adatok gazdagsága és közismertsége miatt — aligha lehetett volna „szabadon kezelni, mozgatni”, a Szijazsar-ban viszont utalni lehetett a mordvinok és az oroszok régi keletű történeti szövetségére. (A „történeti hűség” kérdését nem érdemes vitatni. A pontos időhöz köthető valódi történeti események, ismert személyiségek mellett a népi epika — a legtöbb nép epikája — olyan hősök, események emlékét is őrzi, amelyeket — írott források híján — nehéz az időben pontosan elhelyezni. Megemlíthetem itt pl. Litová-t, a mordvinok Jeanne D'Arc-ját,²⁵ a komik Pera vitézét,²⁶ az udmurtok Es-Terekjét,²⁷ ill. a marik Onarját és Csumbulatját.²⁸ A különféle irodalmi feldolgozások — a népi emlékezethez képest — több évszázaddal előbb vagy később ábrázolják mindegyiküket.) Ugyanakkor érthető (és elfogadható), hogy az egykori mordvin—orosz ellentétek, harcok felidézése nem kívánatos. A „nagy” eposzok mindegyike „ideológiá”-t is ad (e tekintetben Homérosz és Lönnrot sem kivétel), Radajev sem ítéltelhető tehát el, ha a cselekményt kora és hazája aktuális politikai felfogásának megfelelően alakítja, anélkül persze, hogy hamisítana. Eposza szövetébe — a mondottak mellett — szabadabban bele tudta dolgozni a mordvin folklór sok és változatos elemét, motívumát, műfaját. E tekintetben is finn mesteréhez hasonlóan járt el.

Bármennyire is „korszerűtlen” műfaj az eposz ma, s bármilyen mértékben is érvényesül a hiperkritikus tudományos szemlélet az eposszal mint műfajjal szemben,²⁹ a huszadik században öntudatosodó, önmagukat felfedező kisebb etnikumok, nemzetiségek — népek esetében szerepük ugyanaz, mint száz vagy több száz évvel ezelőtt más, nagy-nagyobb népek-nemzetek életében

²⁴ I. m. 252.

²⁵ «Литова». Опыт создания народно-героической драмы. In: А. В. Алёшкин, Петр Кириллов. Очерк творчества. Саранск 1974. 52–79.

²⁶ М. Н. Ожегова, Коми-пермяцкие предания о Кудыш-Оше и Пере-богатыре. Пермь 1971. 130 l.; Илля Вась, Пера багатыр. Сыктывкар 1967. 22 l.

²⁷ A népmese és a népmóda; Kedra Mitrej In: Domokos Péter, Az udmurt irodalom története. Budapest 1975. 123–138, 234–248.

²⁸ Ким Васин, На земле Онара. Москва 1967. 143 l. — Ким Васин, Чымбылат могуций. In: Сабля аташана. Рассказы. Москва 1974. 11–22. l.

²⁹ Finnish Folk Poetry. Epic. An Anthology in Finnish and English. Edited and Translated by MATTI KUUSI, KEITH BOSLEY, MICHAEL BRANCK, Helsinki 1977. 607 l.; VOIGT VILMOS, A Kalevala titka. Nagyvilág 1978/8: 1214–1217.

volt (gondoljunk itt az „Igor ének”-re a „Rolland ének”-re vagy a Nibelung-énekre).

Az arány, mérték és értékbeli eltérések szem előtt tartásával: a Szijazsar is az említettekhez hasonló folklór és történelemkoncentrátum, identitás-hordozó, anyanyelvkonzerváló és fejlesztő „enciklopédia” a mordvinok számára. Ami pedig a „korszerűséget” illeti, azzal kapcsolatban egy szakállas „bölcesség”-re hivatkozhatom, amely szerint „egy újszülött számára minden vice új”.

Többé kevésbé hasonló fejleményekről, kísérletekről lehetne beszámolni a többi kis uráli, ill. „török” nyelvű irodalom esetében. (A baskirok eposza pl. 1977-ben kétnyelvű kiadásban látott napvilágot Moszkvában — tizenkétezer példányban.)³⁰ Bizonyosak lehetünk abban, hogy a „világirodalom” kutatóinak hamarosan számolniuk kell majd a nemzeti és nyelvi önállósodás útjára lépő afrikai és dél-amerikai etnikumok a fentiekben kifejtettekhez hasonló funkciójú „eposzaival”.

A Szijazsar kapcsán — cikkem megírása után — „félhivatalos” levelet kaptam Mordóviából. A levelet négyen írták alá, a szerzők „a mordvin folkloristák” nevében jelentkeztek. A levél lényege: a Szijazsar nem része a mordvin folklórnak, hanem Radajev „költői leleménye”. Mint a kérdés legilletékesebb szakemberére, A. I. Maszkajevre hivatkoznak. Kérik (sőt, majd hogyanem követelik), hogy az eposz készülő magyar kiadásában ne szerepeljen a „népi” jelző. — E levelet követően viszont hamarosan arról értesültem, hogy a Szijazsarnak ítelték a Mordvin ASZSZK 1979-es állami irodalmi díját. Ezek után kérdéseimmel megkerestem V. Radajevet. Szíves válaszában tájékoztatott az eposz keletkezési körülményeiről, név szerint is megnevezte adatközlőit (hat személyt), megjelölte a források lejegyzésének helyét (a kujbisevi és orenburgi terület mordvin falvait) és az anyag gyűjtésének időpontját (harmincas évek). Jelzi, hogy a gyűjtés néhány epizódját — prózai formában — az általa összeállított, 1977-ben kiadott mordvin mondakötetben is közzétette — a Dubolgo és a Kolmo bratt (A három fivér) címűeket. (Эрзянь легендат, преданият ды ёвтамот. Саранск 1977.)

Megítélése szerint a *Szijazsar* etimológiája a következő: *сия* 'ezüst' + *жар* 'tűz'; az „ezüst tűz” jelentésű összetett szó első tagja tehát mordvin eredetű, a második orosz jöv. vényszó a mordvinban. — A szómagyarázat tetszetős, de hogy elfogadható-e, annak megítélése a mordvin nyelv szakembereinek a dolga. Tisztázni kell továbbá a mordvin névadási szokásokat is.

Ez a levélváltás tkp. megerősítette tanulmányom mondanivalóját, de nem gazdagította új, lényeges adatokkal. Egy tény azonban feltétlenül hangsúlyoz. Nevezetesen azt, hogy a tárgyalt kérdés napjainkban is aktuális, a vita távolról sincs lezárva. Ezért is tartom szükségesnek ezzel a záró megjegyzéssel kiegészíteni írásomat.

DOMOKOS PÉTER

³⁰ Башкорт халык эпосы — Башкирский народный эпос. Москва 1977. 518 l.

Третий финно-угорский эпос? (О мордовском Сияжаре)

Петер Домокош

Известный эрзя-мордовский поэт и фольклорист В. К. Радаев с начала тридцатых годов работает над созданием «мордовского эпоса», который наряду с Калевалой и Калевипоэгом был бы третьим финно-угорским эпосом. В. К. Радаев в 1960-ом году опубликовал первое (сокращенное) издание эпического произведения под названием Сияжар. Окончательный (полный) текст эпоса Сияжара вышел в свет в 1973-ем году. Эпос был издан и на русском языке в 1976-ом году.

«Третий финно-угорский эпос» вызвал в Мордовии большие споры: часть специалистов, с одной стороны, ставит под сомнение достоверность фольклорной основы произведения, с другой стороны, эстетическая ценность Сияжара была отмечена высокой литературной наградой. Из-за недостаточности сведений постороннему наблюдателю трудно судить об этом вопросе, но в одном он может быть совершенно уверен: Сияжар бесспорно является большим вкладом в мордовскую культуру.

Szótagtípusok az északi vogul nyelvjárásban

A beszéd különböző hosszúságú szakaszokra bomlik, ezek közt a legkisebb a szótag (ŠČERBA 1963. 78). A szótagot mint legkisebb artikulációs egységet a beszéd folyamat elemzése során különíthetjük el (BONDARKO 1977. 122) és az illető nyelv hangszerkezetének tanulmányozásakor az egyik legfontosabb egységként tartjuk számon. A jelen dolgozat célja az északi vogul nyelvjárás szótagtípusainak vizsgálata.

E kérdést azoknak a szövegeknek az elemzésével tanulmányoztam, amelyeket vogul anyanyelvű közlőktől jegyeztem le (a nyelv mesterektől l. TAMBOVCEV 1977, 1980). A teljes anyagból kiemeltem egy 276 502 fonémából álló korpuszt, amely összesen 106 849 szótagot, ill. 54 361 szót tartalmaz. Ezen adatok szerint a prózai szövegben egy szó átlagosan 5,09 fonémából áll, míg a költői nyelvben csak 4,6-ből (TAMBOVCEV 1979. 164).

A szótagolást részben az adatközlők végezték el, részben pedig e sorok szerzője Rombandeeva információinak megfelelően (ROMBANDEEVA 1973. 36—37). A vogulban — a legtöbb nyelvhez, mint pl. az oroszhoz (BONDARKO 1977. 122), a franciához (ŠČERBA 1963. 78), a laphoz (KERT 1971. 128), a finnhez (LEHTONEN 1970) hasonlóan — az esetek túlnyomó többségében a magánhangzó a szótag legalapvetőbb része, az képezi a szótag magját.

A szakirodalom szerint (pl. BONDARKO 1977. 123, ZINDER 1979. 252, BARANNIKOVA 1973. 63) szokás megkülönböztetni a nyílt, azaz magánhangzóra, a zárt, azaz mássalhangzóra végződő és elől nyílt, vagyis a magánhangzóval, elől zárt, vagyis a mássalhangzóval kezdődő szótagokat. Annak a fonológiai felfogásnak megfelelően, amely csak két fonémaosztállyal számol, a magánhangzókéval és a mássalhangzókéval (SEGAL 1972. 53), az északi vogulban az alábbi szótagtípusok ismeretesek:

nyíltak: $\bar{V}$, CV , zártak: VC , VCC , CVC , elől nyíltak: V , VC , VCC , elől zártak: CV , CVC , $CVCC$.

A szótagalkotás bonyolult kérdés és éppen emiatt általában egyszótagú szavakhoz folyamodnak e probléma tisztázásakor (ZINDER 1979. 252). Dolgozatomban az egyszótagú szavak segítségével ellenőrzöm a szótagolás helyességét, másrészt pedig az egy- és kétszótagú struktúrákat összevetem néhány más nyelv hasonló struktúráival. Az északi vogulban az alábbi egyszótagú struktúrák fordulnak elő (gyakorisági sorrendben közölve): CVC , VC , CV , $CVCC$, VCC . Vessük össze ezeket az egy- és kétszótagos vogul struktúrákat a szakirodalomban az angol, az olasz, a perzsa, a török és a magyar egy- és kétszótagú szavaira vonatkozóan közölt adatokkal (SEGAL 1972. 51):

egyszótagúak

angol: *CVC, CCVC, CVCC, CV, CCVCC*
 perzsa: *CVCC, CVC, CVVC, VCC, CV*
 török: *CVC, CVCC, VC*
 magyar: *CVC, CVCC, VC*
 vogul: *CVC, VC, CV, CVCC, VCC, V*

kétszótagúak

angol: *CVCVC, CVCV, CVCCVC, CVCCV CCVCVC*
 olasz: *CVCV, CVCCV, CCVCV, CVCVV, CVVCV*
 vogul: *CVCVC, CVCCVC, CVCV, CVCCV, VCVC, VCCV*

Már ebből a gyakorisági sorrenden alapuló, finom részletkérdésektől eltekintő összehasonlításból is kitűnik, hogy a vogul — az angolhoz és a magyarhoz hasonlóan — a zárt szótagúság felé tendál. Alább pontos számadatokat közlök majd az északi vogul szótagtípusok jellemzésére, ami megerősíti, hogy a zárt szótagúság a vogul sajátosságok közt tartandó számon.

Az első szótagi struktúrák gyakorisága (vö. 2. táblázat): *CVC, CV, VC, CVCC, V, VCC*. Ez abban különbözik az egyszótagú szavakban tapasztalható struktúrák gyakoriságától, hogy a két-, három-, négy-, öt- és hatszótagú szavak összesített adatainak tanúsága szerint a *CV* a második, a *VC* a harmadik leggyakoribb típus, a *V* pedig az egyszótagúakhoz képest az utolsó helyről az utolsóelőttire került.

A szakirodalomban találunk adatokat egy-két rokon nyelv szótagtípusainak gyakoriságára vonatkozóan (l. VEENKER 1979, 1980). Érdekes ezeket összevetni a vogulra vonatkozó adatokkal. Ezen elemzés céljából készült a 2. táblázat, amely egyrészt a vogul szótagtípusoknak a szóban elfoglalt helyétől függő, másrészt abszolút gyakoriságát közli. A vizsgálat az 1–7 szótagot tartalmazó szavakra terjedt ki, mert voltaképpen ennél hosszabbak nemigen fordulnak elő. A könnyebb áttekinthetőség végett ezt az 1. táblázat és az 1. ábra szemlélteti. Ezekből látható, hogy a négynél több szótagot számláló szók a vogulban elenyésző töredéket alkotnak, a nagy többséget a kétszótagúak képezik.

Most pedig következnek a vogul szótag mennyiségi és minőségi vizsgálata, vagyis azt nézzük meg, hány és milyen fonémából épül fel a szótag, milyen a különböző szótagstruktúrák gyakorisága. Az ezekre vonatkozó adatokat a 2. táblázat tartalmazza, amely szerint a szótagtípusok a szóban elfoglalt helyüktől függően az alábbi gyakoriságot mutatják:

1. szótag: *CVC, CV, VC, CVCC, V, VCC*
2. szótag: *CVC, CV, VC, VCC, CVCC, V*
3. szótag: *CVC, CV, CVCC, VC, VCC*
4. szótag: *CVC, CV, CVCC*
5. szótag: *CVC, CV, CVCC*

Az abszolút (a szóban elfoglalt helytől független) gyakoriság: *CVC, CV, VC, CVCC, V, VCC*. Megjegyzem, hogy az 1–6. szótagokban a *CVC* és a *CV* áll mindig az élen. A *VC* típus a 2. szótagban még a harmadik helyet foglalja el,

míg a 3., 4. és 5. szótagban a *CVCC* lép erre a helyre. Érdeemes figyelni arra a tényre, hogy az első szótagban tapasztaltak pontosan megegyeznek az abszolút gyakoriságot jelző adatokkal, a 2. és a 3. szótag viszont ettől eltérő képet mutat.

Szükségesnek látom utalni arra, hogy Veenker egy 1198 szótagból álló északi vogul korpusz alapján a szótagtípusok abszolút gyakoriságát az alábbiak szerint határozta meg: *CVC*, *CV*, *VC*, *CVCC*, *V*, *VCC*. Ez pontosan megegyezik az én 106 849 szótagos korpuszomból levont, fentebb ismertetett következtetésekkel.

A cseremisiz és a permják hasonló célú vizsgálatainak eredményeivel (VEENKER 1979a, 1980) összevetve a vogul szótagok gyakoriságát, látható, hogy e nyelvekben is a *CV* és a *CVC* a két leggyakoribb típus, csak éppen ellenkező sorrendben.

Most azt nézzük meg, milyen megoszlást mutatnak a szótagtípusok az őket alkotó fonémák mennyisége szerint egy finnugor és egy nem finnugor nyelvben; a finnugor nyelvek képviselőjeként a vogult, a nem finnugorokénak pedig az orosz választottam. Az oroszra vonatkozó adatokat JOLKINA és JUDINA munkájából (1964. 60) merítettem, amely 94 000 szótagos korpuszon alapul. A 3. táblázat számadatai szemléltetik az orosz és a vogul legjellemzőbb szótagtípusainak strukturális különbségeit: az oroszban a két fonémából álló szótagok dominálnak, míg a vogulban a három fonémából felépülők. Még itt megjegyzendő, hogy a vogul nyelv legtipikusabb szavai két szótagból (l. 1. táblázat és 1. ábra) és öt fonémából (l. 3. táblázat és 2. ábra) állnak.

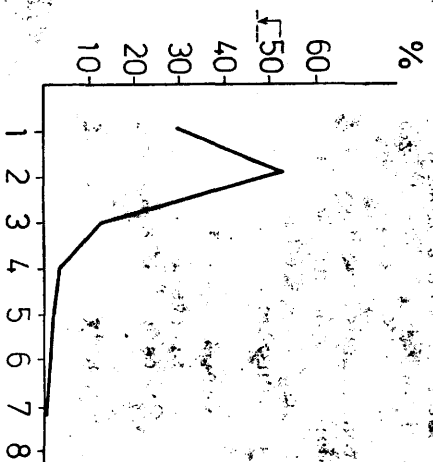
1. táblázat

A szó szótagszáma	A szavak gyakorisága a beszédben	
	abszolút gyakoriság	relatív gyakoriság, %
7	6	0,01
6	165	0,30
5	631	1,16
4	2029	3,73
3	7282	13,40
2	28452	52,34
1	15796	29,06
Σ	54361	100%

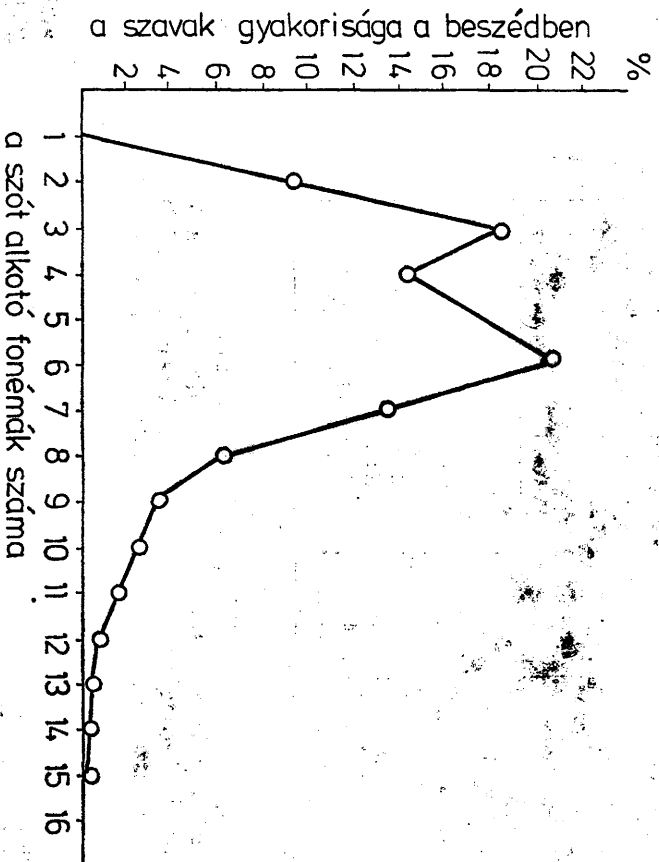
Végezetül az 5. táblázatban a vogul szótagok nyílt, zárt, elől nyílt és elől zárt voltára vonatkozó statisztikai adatok találhatóak. Ezekből kiderül, hogy az első szótagra a zártság és az elől zártság jellemző, a második, a harmadik és az összes többi szótagra úgyis szintén; a nyílt és a zárt szótagok aránya 1 : 2, 3, az elől nyíltaké és az elől zártaké 1 : 4, 6. Ezekből az arányokból az világlik ki, hogy a vogul nyelvre a zárt és elől zárt szótagok jellemzők.

A vogullal ellentétben a permjákban és a cseremisizben — Veenker adatainak tanúságai szerint — a nyílt szótagok dominálnak, viszont ezekre is a vogullal egyezően — az elől nyílt szótagok jellemzők.

Az északi vogul szó szótagszámának és gyakoriságának összefüggése

1. ábra
A szó szótagszáma

2. ábra

2. táblázat
A szótagok típusai és gyakoriságuk a 106849 szótagból álló korpuszban

A szótag száma, típusa	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Σ
V	3 010							3 010
	5,5%							2,8%
VC	6 029	7 374	331					13 734
	11,1%	19,1%	3,3%					12,8%
VCC	1 038	1 059	94					2 191
	1,9%	2,8%	0,9%					2,1%
CV	9 985	13 848	4 221	1 129	355	68		29 606
	18,4%	35,9%	41,7%	39,9%	44,3%	39,8%		27,7%
CVC	30 809	15 400	4 910	1 349	415	103	6	52 992
	56,7%	39,9%	48,6%	47,6%	51,7%	60,2%		49,6%
CVCC	3 490	884	557	353	32			5 316
	6,4%	2,3%	5,5%	12,5%	4,0%			5,0%
Σ	54 361	38 565	10 113	2 831	802	171		106 849
	100%	100%	100%	100%	100%	100%		100%

3. táblázat
A szótagot alkotó fonémák száma és a szótag gyakorisága közti összefüggés

A fonémák száma	1	2	3	4	5	stb.
Vogul	2,8%	40,5%	51,7%	5,0%	—	—
Orosz	10,5%	55,9%	27,7%	5,22%	0,62%	0,06%

4. táblázat

A fonémák száma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	Σ
A szavak gyakorisága	0,1	0,1	18,7	14,4	20,6	13,4	7,7	6,9	3,6	2,6	1,7	0,9	0,5	0,3	0,1	0,07	0,03	100

Következtetések:

1. Az északi vogul nyelvjárásban a két szótagból és öt fonémából álló szavak fordulnak elő a legnagyobb gyakorisággal.
2. Az északi vogulban a szótag rendszerint három ritkábban két fonémából áll; a legtipikusabb szótagszerkezet a *CVC*.
3. Az északi vogulra a zárt és elől zárt szótagok jellemzők.

JU. A. TAMBOVCEV

Irodalom

- BARANNIKOVA, L. I. 1973: Vvedenie v jazykoznanie. Saratov.
- BONDARKO, L. V. 1977: Zvukovoj stroj sovremennogo russkogo jazyka. Moskva.
- JOLKINA, V. N.—JUDINA, L. S. 1964: Statistika slogov russkoj reči. In: Vyčislitelnye sistemy. Vyp. No. 10. Novosibirsk.
- KERT, G. M. 1971: Saamskij jazyk. Leningrad.
- LEHTONEN, J. 1970: Aspects of Quality in Standard Finnish. Jyväskylä.
- ROMBANDEEVA, E. I. 1973: Mansijskij (vogulskij) jazyk. Moskva.
- SEGAL, D. M. 1972: Osnovy fonologičeskoj statistiki. Moskva.
- ŠČERBA, L. V. 1963: Fonetika francuzskogo jazyka. Moskva.
- TAMBOVCEV, JU. A. 1977: Nekotorye charakteristiki raspredelenija fonem mansijskogo jazyka. SFU 13: 195—198.
- TAMBOVCEV, JU. A. 1979: Raspredelenie glasnych fonem v mansijskoj poézii. SFU 15: 164—167.
- TAMBOVCEV, JU. A. 1980: Zur Vorkommenshäufigkeit langer und kurzer Vokale in der zweiten Silbe des Wogulischen. FUM 4: 73—74.
- VEENKER, W. 1979a: Zur phonologischen Statistik der Komiperjakischen Sprache. FUM 3: 13—27.
- VEENKER, W. 1979b: Zur phonologischen Statistik der vogulischen Sprache. In: Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Wiesbaden. 305—346.
- VEENKER, W. 1980: Zur phonologischen Statistik der čeremissischen (marischen) Schriftsprache. SFU 16: 106—134.
- ZINDER, L. R. 1979: Obščaja fonetika. Moskva.

Типы слогов в северном диалекте мансийского языка

Ю. А. Тамбовцев

В статье анализируются типы слогов в северном диалекте мансийского языка на материале выборки объемом в 276 502 фонемы. Исследуется частотность односложных и двусложных слов и сравнивается с аналогичной частотностью таких же слов в некоторых финно-угорских, тюркских, романогерманских и иранских языках. Рассматривается количественный и качественный аспект мансийского слога по позициям в слове. Анализируется количество фонем в слове в мансийском и русском языках. Слоги коми-пермяцкого, марийского и мансийского языков сравниваются с точки зрения их открытости-закрытости и прикрытости-неприкрытости. Делается вывод, что в северном диалекте мансийского языка наиболее частотными являются слова, состоящие из двух слогов или пяти фонем, что наиболее характерным слогом является слог типа *CVC* и что для северного диалекта характерны закрытые и прикрытые слог.

Hajításnyira ...

(Egy kifejezés háttéréhez)

Némely kifejezésünk, mely a történeti anyagból ismert és mellyel napjainkban is találkozhatunk, mai fogalmaink szerint is világosan értelmezhető, sőt olykor szinte túlságosan is egyértelmű. Így pl. az a kifejezés is, amivel bizonyos távolságot jelölhetünk: *hajításnyira*. Ma a hozzávetőleges, bizonytalanul meghatározható, olyan távnak egyik jelölője ez a kifejezés, ameddig egy adott tárgyat elhajíthatunk. S mivel nemcsak a tárgy, ami hajításra kerül, lehet nagyon különböző, hanem annak az embernek az ereje, ügyessége is aki a hajítást végzi, a végeredmény nagyon is eltérő lehet. Mégis, bizonyos határon belül, a viszonylagos távolság jelölésére máig is használatos e kifejezés.

Korábban, mértékegységeink tökéletesedése előtt, az efféle távjelölési módnak jóval nagyobb volt a szerepe. Ezért találkozhatunk a fentírt hasonló más efféle kifejezéssel is, mint *dobásnyira*, *lövésnyire* vagy *futamnyira*.

A *hajításnyira* kifejezésre a MNySz is több adatot közöl a 16—18. századból (I. 1253—54). Ezeket mi is jelentős számban bővíthetjük, mégpedig olyanokkal, amelyek a kifejezés háttérét valamivel bővebben rajzolják meg, mint a szűkszavú szótári adatok.

Első adatunk, mely a kéziratos anyagból rendelkezésünkre áll, azon határper irataiból való, melyet 1672. június 11-én a Komárom megyei Tömörd és Mocsá közti határ megállapítása céljából tartottak és amelyen már a tanúknak feltett kérdésben is a következő szerepelt: igaz-e hogy a határ tart „az nap kelet felül való völjeken még belül *egy hajításnyival*, az hol egy kis cizkely pallag is vagyon ...?” (OL, Eszt. geszt. 13. cs. /LVII). 1692. nov. 10-én pedig a Nógrád megyei Kemény és Kosd közti határt rögzítő megyei bizottság rótta — többek között — a jegyzőkönyvébe: „... tovább menvén *mint egy két hagytásnyira* az Bérczre, mutattak (ti. a tanúk) két régi kereszt vágásu fákat ...” (PML, XXXIII, 11/C). 1699. dec. 10-én a Pest megyei Pécel és Isaszeg határainak megállapítására tartott kihallgatáson pedig az egyik tanú, a dámi 80 éves Kurinszki János vallomásában elmondotta, hogy „vitt volna ezen fatens bennünket Sárkány rugás névő Kopasz Hegy felé, mely Katona Kuton alól vagyon, *mint egy három hajításnyira* ...” (PML, Proc. term. 1699: 1) 1722. május 4-én a Pest megyei Acsán tartott kihallgatáson is az egyik tanú a következőképpen vallott a határról: „... a' Mocsár fán alól circiter *két haitásnyira* birták az Acsaiak (ti. a földet), a Mocsár fáig pedig a Csóváriak birták ...” (PML, XXXII, 11/C). Az 1733. április 10-én pedig a Pest megyei Rád és Kosd között húzódó határt az 51 éves Fodor Mátyás a következőképpen határozta meg: tart a határ „a Kopasz hegy teteire, a' hol is megfordulván a' fenyős Bércen belül, a' mint a' Bakonban bé ereszkednek circiter *egy vagy két hajításnyira* lévő hányot Határra ...” (OL., Inqu. Jur. T. R. 17/3236).

Az adatok, mint tapasztalható, tanúvallomások szövegéből valók, és így valószínű, hogy a kifejezések a 17. század végén és a 18. sz. elején élő személyek szókincséhez tartoztak. A másik, ami ugyancsak figyelemre méltó az, hogy a vallomások határjárásokban hangzottak el.

Kérdés, van-e ez utóbbinak valami jelentősége? Ismeretes ugyanis, hogy a határkijelölések, határmeghatározások gyakran különös szokásokkal voltak összefüggésben. Kérdés tehát, hogy e kifejezések összefüggésben lehetnek-e e szokásokkal, vagy fennmaradásukat elősegítették-e azok? S egyáltalában: összekapcsolható-e valamiképpen a szokás és a kifejezés.

Adataink, melyeket áttekintettünk, így magukban túlságosan némák és nem adhatnak választ. Hogy vallomásra bírjuk őket, segítségre van szükségünk. Úgy véljük, hogy a jelen esetre is érvényes lehet az, amire a kitűnő történész, M. BLOCH egyik tanulmányában felhívta a történeti kutatók figyelmét: „... a történeti kutatások nem túrik az autarkiót. Elszigetelten bármelyik is (ti. kutató) csak félig érhet meg mindent, még legsajátosabb kutatási témáját is...” A teljesebb megértés végül is egyetemesebb összefüggésben érhető el. (A történelem védelmében. Budapest 1968. 58).

Érdeemes tehát nekünk is a tárgykerünkbe vágó nemzetközi anyagot figyelembe venni, olyan anyagot, melyben a fentiekhez hasonló kifejezések előfordulnak és az adatok — ami éppoly fontos, — a kifejezés háttérét is bővebben tudják megvilágítani. Ezek az adatok a mi értelmezésünket is segíthetik.

S hogy a próbát érdemes megtenni, azt tapasztalhatjuk is, ha e témakörben az alapvetőnek ítélt összefoglalást, JAKOB GRIMM Deutsche Rechtsalterthümer c. alapvető munkáját, mely 1854-ben jelent meg először, kézbe vesszük és benne bő változatokban megtalálhatjuk nemcsak a kifejezés páriait szinte egész Európából, hanem azt a környezeti háttérét is, mely az értelmezéshez szükséges. A tanulságokat, a roppant anyagot áttekintő és feldolgozó szerző a következő rövid mondatban foglalta össze: „Die grösste zahl bezieht sich zwar auf landeserwerb und abmarkung” azaz: a kifejezések zöme eredetileg a földfoglalással illetve az ezzel szorosan összefüggő birtokelhatárolással volt kapcsolatban.

A foglalás egyébként, amint a hatalmas anyagot összefoglaló cikkből értesülhetünk, úgy történt, hogy a foglaló a közös tulajdonú területből akkora részt vehetett egyéni birtokba, ameddig valamely tárgyat elhajított. S e tárgy, amivel foglaltak, igen különböző lehetett: így pl. kalapács, fejsze, lándzsa, bot, nyíl, sarló, szántóvas, kanál, szög, golyó, sőt kő, vagy földcsomó is. Olyan tárgy tehát, ami éppen a foglalás időpontjában a kezükbe akadt, illetve amely tárgy leginkább megfelelt a föld hasznosításának, jellegének. Így nyilván irtáskor, erdőben, elsősorban a fejsze jöhetett számításba, ha foglalni akartak. (55—73).

A Grimmtől idézett számos európai adatot viszont újabbakkal is gyarapíthatjuk: legutóbb E. A. VIRTANEN adta közre kitűnő megfigyeléseit a finnországi foglaló jegyekről, és dolgozatában említette azt a karjalai szokást is, mely szerint azt „hogy egy másik ember réjtétől milyen távol végezhet valaki erdőirtást — azaz hol legyen a határ? — az irtást végzők munkaeszközének (kasza, fenőkö, fejsze) a rét határától való elhajításával mérték ki” (Műveltség és Hagyomány 3 [1961]: 160).

A fentieket figyelembe véve, úgy véljük, némi értelmet nyerhet nálunk is az a tény — amit már korábban is kiemelhetünk, — hogy a tárgyalt távolságmeghatározás az újabb adatok szerint, melyek háttérét is ismerjük, határokkal

kapcsolatos. Ugyanakkor az is világosabbá válhat, hogy ilyen alkalmakkor nem is az volt a fontos, hogy a hajításnyi távolság egységes, egyforma nagyságú területet jelöljön, hanem módot adjon az irtásra, vagy egyéb használatra a foglalónak akkora területen, amekkorát éppen el tudott foglalni, ereje megfeszítésével.

Hogy mindez nem pusztá feltételezés, hanem nálunk is volt alapja, azt további adatokkal is alátámaszthatjuk, olyanokkal amelyek az eféle foglalatnálunk is igazolják. A „Corpus Statutorum”-ban tették közzé azt az adatot, amely szerint az egyik, 1680-as máramarosszigeti határozat rögzítette, hogy „az városnak régi szokása szerint is, ha valamely embernek földje mellett bokros erdő vagyon, azt a maga földéhez applicalhatja és irthatja, mig egy szekercével elhajithatja.” (Kolosvári—Óvári III. 1892. 678) A hajítás tehát itt is az új határt jelölte, illetve szabta meg. De hogy a szokás korántsem magában álló, hanem recens párja is akad, azt Gyórfy István egyik cikkéből is megtudhatjuk, mely Dél-Bihar területéről adott hírt hasonló foglalási módról. Az ottani pásztor, ha talált egy irtásra alkalmas területet, „ott az erdőt akkora sugárban kiirtotta, ameddig az baltáját el tudta hajítani” (Népr. Ért. 1915: 106.).

A fentieket figyelembe véve tehát „hajításnyira” kifejezésünket, mely a 17—18. századból főleg a határpercek anyagából áll rendelkezésünkre, korántsem lehet pusztá távolság-jelölő kifejezésként felfognunk, hanem feltételezhető, hogy nálunk is — akár Európa nagyobb részén — a hajítás a foglalás mértékének volt elsőrendű jelölője. Mai értelme már korántsem teljes, hanem leszűkült, csonka, amely később, mégpedig akkor állandósult, amikor a földfoglalásnak hajítással való szokása már eltűnt. E szokás nélkül természetesen, hogy a kifejezés értelme is megváltozott, leszűkült, és csak mint egyfajta bizonytalan távolságot jelölő kifejezés élt tovább.

TAKÁCS LAJOS

Hajításnyira ...

(Zum Hintergrund eines Ausdruckes)

von LAJOS TAKÁCS

Der im Titel stehende Ausdruck kommt im historischen Material seit dem 16. Jahrhundert öfters vor. Besonders viele Angaben gibt es im 18. Jahrhundert; dies ist auch deswegen sehr wertvoll, weil diese Angaben auch den Hintergrund des Ausdruckes erhellen. Demnach war dieser Ausdruck in den verschiedenen Gemarkungsstreifen wichtig, z. B. wenn die Entfernung der Gemarkungszeichen bestimmt werden mußte.

Die Entsprechung dieses Ausdruckes kann auch im ausländischen Material gefunden werden. JAKOB GRIMM beschäftigt sich schon in seinem Werk „Deutsche Rechtsalterthümer” (1854) und nach der Übersicht des zur Verfügung stehenden mächtigen Materials schließt er darauf: „Die grösste zahl bezieht sich zwar auf landeserwerb und abmarkung”, d. h. dieser Ausdruck hängt mit Besitzergreifung bzw. Abmarkung zusammen.

Diese Besitzergreifung ist folgendermaßen geschehen: man hat einen Gegenstand weggeworfen und die erreichte Entfernung hat bestimmt, wie großes Stück man von dem gemeinsamen Besitz, der meistens ein Wald war, in eigenen Besitz übernehmen konnte. Der weggeworfene Gegenstand konnte eine Axt, ein Hammer, ein Stab, eine Sichel, ein

Pflugeisen oder sonstiges sein. Über die Verbreitung dieses Gebrauches in Nord-Europa hat E. A. VIRTANEN neulich berichtet. Im historischen Material finden wir aber auch bei uns Spuren dieser Art der Besitzergreifung, so z. B. aus den ehemaligen Komitaten Máramaros und Bihar.

Es ist also wahrscheinlich, daß hinter dem Ausdruck *hajításnyira*, der im 18. Jahrhundert vor allem nur eine Entfernung bezeichnet hat, früher, zur Zeit der Verbreitung der freien Besitzergreifung auch bei uns der Gebrauch der oben dargestellten Besitzergreifung stand. Als diese nicht mehr üblich war, ist dieser Ausdruck bloß Bezeichnung der Entfernung geworden.

Csille szavunk eredetéhez

Szavaink alakulása, mint ismeretes, korántsem egyenes vonalú és sablonosan egyforma, hanem nagyon is változatos és olykor szinte szeszélyes. Ennek oka nyilván az, hogy a nyelv használóját élete során sokféle tényező befolyásolja, sokféle hatás éri, és ez nemcsak használati eszközeiben, életmódjában, szokásaiban okozhat érezhető változást, hanem abban a szókincsben is, amit e hatásokat elszenvető és azokra reagáló ember használ és amivel az észlelt jelenségeket kifejezni igyekszik. A szókincs alakulása végül is igen összetett folyamat eredménye, és azt átlátni, megérteni és a valóságnak megfelelően bemutatni csak úgy lehet, ha az alakulást befolyásoló főbb tényezőket, illetve az átalakulás fontos jellemzőit ismerjük és e folyamatban az egyes szavak helyét, jelentőségét is látjuk. Ellenkező esetben, bármennyire is biztos, szilárd adatot vélünk birtokolni, kísérletünk könnyen eredménytelenül végződhet.

Mindez a szavak háttérének, életük körülményeinek fontosságát eléggé kiemeli. S ha ez valóban így van, akkor az eddigieknél talán nagyobb lehetőség adódik arra is, hogy a szavak jelentése változásának, netán eredete kibogozásához olyan tudományszakok képviselői is hozzájáruljanak, akik a szavak háttérének, az életmódnak és környezetnek felderítésében nem speciálisan nyelvészeti stúdiumaik során szereztek némi tapasztalatot. Ez a megfontolás indít minket is arra, hogy most egy sző kapcsán összegyűlt adatainkat közre adjuk.

Ez a szó a *csille*, melyet a TESz., mérlegelve az eddigi megfejtési kísérleteket, végül is ismeretlen eredetűnek minősít. Mai közszói jelentése 'szállító-kocsi bányákban, építkezéseken stb.' — melyet a TESz. 5. jelentésként vesz fel — viszonylag kései: első említése 1843-ból való. Egyéb jelentéseire viszont jóval korábbiak az adatok, így az 1. 'könnyű kocsi' első adat 1285/1358-ból való; 2. 'egy kocsira való rakomány' 1529-ből; 3. a 'boglya' 1559-ből és a 4. 'tutaj' pedig 1585-ből. (TESz. I, 528).

A kifejezés tájszói változatai, az ÚMTSz adatai szerint viszonylag bőségesek. Érdeemes áttekintenünk a fontosabb változatokat, a jellemzőbb jelentésekkel. A *csille* alakváltozat pl. Veszprém, Moson, Győr megyéből, a Szigetközből, és a Fertő mellől ismert, és jelentése: 'kis szekér széna', 'kis rakomány valami'; a *csilye* változat Hajdú megyéből, 'kis boglya' jelentéssel; *csiye*, *csijje* alakban Hajdú, Bihar megyében él, és jelentése 'kis szekér széna' vagy valami más és 'vendégoldalra rakott széna'; *csihe* változata ugyancsak Hajdú megyéből, Debrecenből ismert 'kisebb csomó széna' jelentéssel.

A szó különböző változatainak jelentései között tehát, a tájnyelvben, szinte mindenütt feltűnik a *széna*, illetve annak valamiféle egysége, rakománya (pl. boglya, kocsi). Mindenesetre mindenhol jelentkezik e két jelentés közül valamelyik: 1. kisebb szénarakás, boglya (egységnyi széna); 2. kisebb kocsi széna.

Pusztán a népnyelvi adatokat szemlélve, önkéntelenül is felmerül bennünk a gondolat: nem valamely szénafajta, fűféle-e az amit eredetileg a csille jelentett? — hiszen az, mint közös elem, mindenhol előtűnik! — netán az, amiből a széna is készült? Különösképpen akkor, ha a viszonylag korán előforduló *csillehajó* (1585), vagy éppen a *csilleszekér* összetételt vesszük figyelembe, amelyekkel kapcsolatban a TESz. is megjegyzi, hogy „nem lehetetlen, hogy — ti. a csille szó — a *csilleszekér*, *csillehajó*, összetételből vagy jelzős szerkezetből vált ki . . .” (TESz. I, 528).

Olyan szénafűről, vagy szénának felhasználható növényről viszont, melynek neve *csille*, szótáraink nem tesznek említést. Csak a *csilla* kifejezés ismert, mégpedig Szeged környékéről, és Komárom megyéből (ÜMTSz.), azonban a szó gyér adatai nem tették lehetővé eredetének és rokonságának közelebbi meghatározását. A *csille* szóval való kapcsolata fel sem merült; a TESz. is külön szóként tárgyalja az esetleges összefüggés említése nélkül.

S hogy mégis felmerülhet, azt az újabban előkerült történeti és recens adatok is alátámaszthatják. E szerint a *csilla* szó lehet a *csillének* változata, a veláris magánhangzójú *csillának* palatális párja, annál is inkább, hiszen a jelentésükben is kimutatható az egyezés: a 'fiatal hajtás, sás', vagy 'nádcsíra'.

Az adatok, melyek a fentieket egyik részről alátámaszthatják, a Komárom megyei Nagyigmádon 1818. szept. 28-án tartott kihallgatás tanúinak vallomásaiból kerültek felszínre. A kihallgatásra, melynek az lett volna a feladata, hogy a szomszédos falvak határszélén húzódó ún. Tó-ér hovatartozását biztosan meghatározza, nagy számban hívtak tanúkat az szomszédos falukból, akik vagy azért, mert azelőtt igmándiak voltak, vagy azért mert foglalkozásuk révén többször jártak a kérdéses határrészen, megbízható tájékoztatást tudtak adni a határokról. E tanúk aztán a vallomásuk igazának alátámasztására szóltak pár szót e Tó-ér hajdani használatáról, és ennek során annak növényeiről is. Eközben került sor a *csille* szó említésére.

Így az egyik tanú, a 39 éves Pados, vagy Mészáros István, aki Nagyigmádon született, de a kihallgatás idején Acson lakott — ahová 21 éves korában költözött át — megemlítette a tó növényzetéről és hajdani hasznáról, hogy „. . . még az én időmben — azaz akkor, amikor még Nagyigmádon lakott — ezen Tó-Érben aratni való nád nem termett, hanem az Hid körül ritka és gömbölyű kákó 's több tisztások, 's szélen csir-kákó; máskor is, de leginkább Vasárnap — fűzte hozzá — ezen Érben legeltetni szoktunk, magam is — emlékezett — mint Lovász Gyerkócze számtalanszor legeltettem benne, mivel a 'Lovak a' melegségben szerettek az Érben locsolódni 's csillét enni . . .” (OL, Eszterházy cs. gesztési lt., 16. cs. LXIX). Egy másik tanúnak, az ugyancsak nagyigmándi születésű de a per idején Mocsán lakó 43 éves Gombos Istvánnak szavaiból valamivel többet is megtudhatunk a fenti növényről: „Többször ezen Érben legeltettem — vallotta ő is — még akkor aratni való kákó nem termett, hanem holmi aprólékos csille, melyet is mindenkor Nagy Igmándiak marhájak által legeltettek le . . .”

Egy következő tanú, az ugyancsak nagyigmándi születésű, de szintén Mocsán lakozó 42 éves Balog István szavai is megerősítették a fentieket. Mint említette, amikor Igmándról „eltávoztam, még akkor aratni való kákó ezen Érben nem termett, hanem csak aprólékos Csille 's sás . . .” Amit azonban hozzáfűzött, az már érdekesebb számunkra, mert kitűnik belőle, hogy e csillét szénának is használták, vágták, és így korántsem lehetett az olyan apró, esetleg csak a hosszabb kákóhoz viszonyítva. Mint a továbbiakban elmondta,

e csillét „magam-is többször nyári időben mint Atyám Marháinak, mint más Szolgálatban lévén Balog Ferencz Bátyámnál, sarlóval kaszáltam, és hazahordottam, az apróbb füvet pediglen Marháinkal ettük le...” S hogy a csillét valóban kaszálni is szokták, azt a következők is ismételten megerősítették: „azt pediglen, hogy Kis-Igmándi Urak — akikkel ti. a nagyigmándiaknak volt nézeteltérése a határ felől — Marháikat ezen Érben legeltették, vagy akkoriban benne termett csillét kaszálták, vagy közt tartottak volna, ezen Érben sohasem láttam és nem is tapasztaltam...”

Néhány évvel később 1823. febr. 24-én ismét kihallgatásra került sor, amelyben részben az előző tanúkat idézték meg. Ezek lényegében megismételték a korábban mondottakat a csillével kapcsolatban is. Így pl. Mészáros István ekkor is elmondta hogy: „... a Kis Igmándi Hidon alul lévő Csillében is szabadon legeltették lovaikat...” De az új tanúk is hasonlóan emlékeztek meg a határokról és a csille legeltetéséről is. Így a 47 éves ácsi Horváth Pál is azt vallotta, hogy „ezen Érben a Kiss Igmándi Hidon alul lévő Csillében is mint Lovász Gyermekek más több Lovászokkal együtt szabadon legeltették Lovaikat, egész a' Kis Igmándi Közbirtokos Urak Rétjeik szélén, a Tó parton lévő kompolásig...”

A *csille* szó a fentiek szerint, Nagyigmándon és pár szomszédos faluban a múlt század elején közhasználatú volt, és olyan sásféle füvet jelölt, amely vizes területen sarjadt, és amelyet fiatal korában szívesen legeltettek, illetve szénának is kaszáltak. S hogy a szó elterjedéséről, jelentéséről, sorsáról még többet is megtudjunk, 1978-ban egyik gyűjtő utunk során időt szakítottunk arra is, hogy a helyszínen is megérdeklődjük a szükségeseket. Az ekkori kiszállásunk alkalmával három faluban akadtunk még e szó nyomára: Kis- és Nagyigmándon, azonkívül Tárkányban. A szó már korántsem volt közkeletű, a fiatalabbak, sőt a középkorúak sem ismerték e jelentésben, az öregek közül is néhány, csak olyan, akinek életkörülményei úgy alakultak, hogy a történeti adatokban említett mocsaras réten megfordult, és ott pl. legeltetett, vagy szénamunkát végzett. Jó példa lehet erre a kisigmándi 87 éves Pócze Lajos és családja. Míg az idős ember a szót és a vele jelölt növényt, valamint annak hasznát is kitűnően ismerte, 63 éves lánya, Padócz Lászlóné sz. Pócze Juliánna, már csak *csádé* néven ismerte a növényt és alig tudott valamit hasznáról. Egy másik kisigmándi lakosnál a 88 éves Szeder Istvánnál is hasonló volt a helyzet: míg ő jól emlékezett a szóra, 43 éves lánya és annak családja egyáltalán nem ismerte a fenti jelentésben. De hasonló volt a tapasztalatunk a másik két faluban is.

Ami a szó alakját illeti, a rá emlékezők *csille*, *csillefű* néven ismerték, de emlékeztek *csilla*, sőt *silla* alakra is. Igaz, hozzáfűzték, hogy ez utóbbi formában ritkán használták. De a növénynek más neve is ismert: *káka*. Ma viszont a növény legelterjedtebb neve e falvakban is: *csádé*. A fiatalok csak e néven ismerték.

E csillefű, vagy csádé egyébként megtermett minden vizenyős helyen; a fenti falvakban főleg Nagyigmánd és Kisigmánd között húzódó ér mentén, mely határu is szolgált, sarjadt bőven. Fiatal korában szívesen legelte az állat, s ilyenkor kaszálni is szokták, vagy zölden ették, vagy szárítva szénaként. Ha viszont megerősödött, már csak alomnak szokták levágni. Ha jól felnőtt, nyárvégén, ősszel sarlóval is szokták szedni, és megfelelő szárítás után az erős csádészálat kötélnek tekerték, mivel pl. gabonát lehetett kötni. De szép hosszú szálát szokták nád, vagy zsup helyett a tetőre is rakni fedésnek. Nem volt olyan tartós, mint a nád, de kb. annyi ideig megmaradt, mint a zsup.

Kötés előtt viszont nem volt vele annyi dolog, mint a zsupkésztéssel. Csak ősszel, az ér mellett sarlóval meg kellett szedni s kötélbe kötni.

Az emlékezet mindenesetre igazolta azt a hasznát, amit a történeti adatokból megtudhattunk, sőt kiterjedtebb felhasználásról is értesülhettünk. Mint láttuk, a falvakban élt a szó *csilla* változata is, mely néven a növényt máshol is ismerték. Ezek a változatok egyébként csatlakoznak ahhoz az előfordulási helyhez, amelyet Komárom megyéből ismerünk. A változatokat egyébként történeti adatokkal is bővíteni tudjuk.

A Nyitra megyei Vecsén 1756. szept. 14-én tartott határperben az egyik tanú, a 38 éves tarnóci Meleg András említette, hogy a kérdésben lévő Maksa „Tónak Vág felé terjedő Eriben az Nacsilla le kaszáltatott — és füzte hozzá — azt onnan tudja jobban a Tanu, mivel magha is ollyatin le kaszált Nacsillát, onnand hordott . . .” (OL, Inqu. Jur. T. T., 17/1171). S hogy a szó felől semmi kétségünk ne legyen, el kell olvasnunk a „De eo utrum” megfelelő kérdését, melyből világossá válhat, hogy valóban nádcsilláról esett szó, hiszen azt tudakolták, hogy igaz-e, hogy azelőtt a Maksa tóban „Nád is lévőlt, és csak két esztendőtil fogva az nagy szárazság miatt” tűnt el annyira a víz, hogy a fiatal nádat — a nád-csillát — kaszálni is lehetett?

Ezt a növényt tehát, amelyet Nagyigmánd környékén *csillének*, illetve *csillának* neveztek, jellegzetes vízi növényként ismertek, melyből zsenge korában szénát is készíthettek. Úgy tűnik, éppen ez a tény szolgálhatott a későbbi jármű — elnevezés alapjául. A vizes helyről ugyanis, ha le is kaszálták a füvet, és esetleg meg is szárították, csak nehezen, speciális módon tudták kihordani: csak kézzel felnyalábolva, vagy kisebb könnyű szekérrel, mely nem süppedt úgy el a sárban, mint valamely nehéz teherhordó alkotmány. Gyakran a nádat is úgy hordták ki, posványos helyekről, amint arra pl. a Komárom megyei Ekecsben 1733. jan. 10-én tartott per egyik tanúja, az 55 éves Ns. Lénárd Mihály is megemlékezett: A „Nagy megyeri Lakosok megh íget házoiknak fölállittására nézve Ekecsiektül az ollyatin Nádat — mint amit ti. fedésre használni lehetett — egiszben megh vették és kit gázolva, kit hajón ki hordották a' szározra . . .” (OL, Zichy 127/168). De a Pozsony megyei Kisfaludon tartott határper egyik tanúja, Pataky György is elmondta, hogy a falu melletti „Kühidfün” „Kis-Faludi Uramék Marhájokkal Szekerekkel az posványosság miatt által nem járhattak . . .” (OL, Proc. Tab. 4/2540). Vagy a Hont megyei Kiskeszi és Szekeresd között az út, amint azt az 1780. május 2-i per tanúi elmondták, vizenyőssége miatt nehezen volt járható. S amint az egyik tanú a 70 éves Révai Pál megjegyezte: „természet szerént tiszta posványos hely lévően nagy veszedelemmel azon által mehetnek a Szekerek; sőt — hangsúlyozta — terhes Szekerek arra nem is járnak . . .” (OL, Proc. Tab. 4/5600).

Nos, hasonló lehetett a helyzet azokon a posványos, vizes helyeken is, ahol a csille tényezett: a szokásos paraszti szekerekkel a lekaszált fűért nem mehettek be. Így aztán vagy ölben kézben hordták ki, ami nagyon fáradtságos és gazdaságtalan lehetett. Jóval célszerűbb volt hajóval, ami még nem is olyan régen egy fából vájt fatörzsből készült, és amit árvizes vidéken, még századunkig is használtak sáros utakon, teherhordásra, így többek között szénahordásra is. Az pedig természetes, hogy az olyan mocsaras helyen, ahol a csille is megnőtt, a sáron húzott hajó a lekaszált fű, vagy elkészített széna szállítására is megfelelt.

De hordhatták a füvet kerek járművel is, ha az könnyű volt, és a teher sem nagy, amit rásraktak. S ez annál is inkább elképzelhető, mert a sásfüvet

is csak úgy tudták megkaszálni, ha a víz lehúzódott róla és a földje is kissé megszikkadt. A sáros föld és a sásnak szívós, szétágazó gyökérzete, mely a kaszás embert megtartotta, elbírhatta a könnyű szekér viszonylag könnyű súlyát is, még ha a szekeret meg is rakták. Így a vizenyős területek, rétek egyik fontos szállító-eszközévé válhatott a könnyű szekér, melynek e helyeken talán legfontosabb feladata volt a széna rétről való kihordása, illetve szállítása. E szekérnek éppúgy, mint a fent említett hajónak, a nevéhez is kapcsolódhatott a *csille* név, és így „nem lehetetlen — amint azt a TESZ is megállapította — hogy a *csilleszekér*, *csillehajó* összetételből, vagy jelzős szerkezetből vált ki” e jármű neve.

S hogy ez megtörténhetett, azt alátámasztani látszik az is, hogy éppen e vidéken vezetett keresztül az a fontos kereskedelmi út, amely az ország központját és fővárosát nyugattal összekapcsolta, és ez út mellett az a falu, amelynek a magyar közlekedési eszközök fejlődésében, ha hinni lehet az adatoknak, különös szerep jutott. Itt feküdt ugyanis az a Kocs, melyről hihetőleg a könnyű kocsi is nevének kapta. Ha pedig e vidéken oly jelentős volt a kocsikészítés, hogy a kocsi egyik változata a nevét is itteni helységről kapta, akkor elképzelhető, hogy a kitűnő kocsikészítők másfajta járművek készítéséhez is értettek, olyan jármű előállításához, mely eltért az eddigi formáktól és nevét is helyi kifejezésről kapta. E kifejezés pedig a *csille* volt, mely eredetileg növényt jelölt, majd a mocsári növénynek, ha lekaszálták, praktikus szállítóeszközét, illetve azt a mennyiségű füvet, szénát — majd bármi mást — amit a járművön szállítottak.

Egyébként a szónak több változata is élt, amint azt az egyes szótári adatok is mutatják. (M. Okl. Sz. 118—129; EtSz. I, 1054—1055, 1179). E változatok némelyike újabb adataink szerint is a szó jelentése alakulásának egy-egy fokozatát is érzékeltetni tudja. Ezekből említenénk most két példát, amelyek mintegy a határeseteket mutatják. A Pozsony megyei Kisfaludban 1768. december 15-én tartott határperben említették pl. azt a határjelet, „a'mellyet Csölyye örvényeinek neveztek” és amely hihetőleg ugyancsak a fenti vízinövényről kapta nevét. (OL, Processus Tab. 4/2540). Ugyanakkor a Komárom megyei Tatán 1803-ban az egyik földesúri irat szerint a tataiaknak a kérdéses helyen szénájuk „talán egy vagy két apró csülle forma szekérré való terem . . .” (OL, Eszterházy cs. tatai lt., 79 cs/X). A népnyelvben tehát a változatok jelentésének alakulása is megfigyelhető.

Köznyelvi szóként viszont a *csille* változat állandósult, az a szó amely a fontos kereskedelmi útvonal mellett fekvő kocsi-készítő faluban is élt, és amelynek így a legnagyobb esélye volt arra, hogy szélesebb körben is elterjedjen. Mai közszoji jelentését pedig akkor nyerhette el, amikor a múlt század elején meginduló nagyobb ütemű gazdasági fejlődés során az építkezéseknek és a bányáknak elengedhetetlen segítőjévé vált a keskenyvágányú vasutak gyors és könnyű szállító-kocsija: a csille.

TAKÁCS LAJOS

Zur Herkunft des ung. Wortes *csille* 'Förderwagen'

von LAJOS TAKÁCS

Die heutige umgangssprachliche Bedeutung des Wortes *csille* ist: 'Förderwagen in Bergwerken und an Baustellen'. Diese Bedeutung ist aber ziemlich jung, sie kommt das erste Mal 1842 vor. Andere Bedeutungen dieses Wortes sind aber viel älter: sie stammen

aus dem 13. bzw. 16. Jahrhundert. Für diese ist es charakteristisch, daß alle mit dem Heu zusammenhängen: die Bedeutung ist entweder 1. 'kleinerer Heugaufen, Feime' oder 2. 'kleinerer Wagen Heu'. Und wenn wir auch hinzufügen, daß dieses Wort in den frühen Angaben auch in den Zusammensetzungen *csillehajó* 'etwa Heuschiff' und *csille-szekér* 'etwa Heuwagen' vorkommt, stellt sich sofort die Frage, ob das Wort *csille* eine Art Heu oder Gras bezeichnen konnte.

Die Bedeutung 'Gras, Pflanze' des Wortes *csille* ist in unseren Wörterbüchern nicht belegt; es gibt nur das Wort *csilla* in der Bedeutung 'junges Schiff', 'Rohrsproß'.

Mit historischen Angaben kann aber die Bedeutung 'junges Schilf' des Wortes *csille* bewiesen werden. In Nagyigmándi (Komitat Komárom) haben mehrere Zeugen — die aus verschiedenen Nachbardörfern stammten — während der Verhöre in den Jahren 1818 und 1823 erwähnt, daß sie das mit diesem jungen Schilf (ung. *csille*) bewachsene Gebiet nicht nur als Weide sondern auch als Wiese gebraucht haben, d. h. sie haben das Schilf, solange es noch jung war, für Heu abgemäht. Es ist uns gelungen, dieses Wort während der Sammlung 1978 außer Kisigmánd auch Nagyigmánd und in Tárkány zu finden. In diesen Dörfern werden aber auch die Varianten *csilla* und *silla* bzw. das Wort *csádé* in selber Bedeutung gebraucht.

Wie es sich herausstellte, hat dieses Gras an naßem, sumpfigen Gebiet gediehen, wohin man mit schwerem Bauernwagen ohne Gefahr des Versinkens nicht hinfahren konnte. So wurde das abgemähte Schilf (ung. *csille*) entweder in der Hand vom sumpfigem Gebiet weggetragen oder man mußte ein leichteres Fahrzeug bauen. Dazu konnte der zweirädrige, kleine Karren dienen, der auf der sumpfigen Wiese nicht versunken ist und deswegen ein charakteristisches Fahrzeug — ung. *csille-szekér* — auf den sumpfigen Gebieten geworden ist. Der Grund der Benennung war also die ehemalige charakteristische Ladung des Karrens.

Die Verbreitung des Wortes als Fahrzeugbenennung konnte auch dadurch gefördert werden, daß durch dieses Gebiet der Weg führte, an dem auch das Dorf Kocs lag, wovon eine leichtere Art des Wagens den Namen *kocsi* 'etwa: in Kocs hergestellt' bekam, gerade infolge des ausgezeichneten Wagenbaus. Wir können annehmen, daß die Kenntnisse der Bewohner auf dem Gebiet des Wagenbaus die weitere Differenzierung der Transportmittel gefördert haben — entweder direkter oder indirekter Weise. Das kleine, zweirädrige Fahrzeug, daß früher das zweckmäßige Transportmittel der sumpfigen Gebiete war, wurde auch auf anderen, schwer gangbaren Gebieten gebraucht und es ist besonders in Bergwerken und an Baustellen wichtig geworden, und zwar so, daß es auch weiterhin *csille* benannt wurde.

A nyenyec célhatározó infinitivusról

Az uráli nyelvek egyik feltűnő sajátossága, hogy igenévrendszerük meglehetősen gazdag és bonyolult, s bár nyelvenként természetesen sok egyedi vonást mutatnak, eléggé általánosnak mondható, hogy az egyes igenevek — részben alaki jellemzőiket tekintve, részben az általuk betöltött mondattani funkciókat illetően — nem különülnek el mereven egymástól: kiegészítik, keresztezik, ill. fedik egymást. A nyenyecben pl. az infinitivus (a szamojédisztikában elfogadott terminológiában határozatlan gerundium) és a feltételes gerundium mellett létezik egy ún. célhatározó infinitivus is. Vö. HAJDÚ, Chr. 51.1.¹

A nyenyecen kívül a szölkupban találunk még anyagát nézve nem rokonítható, funkcionálisan azonban hasonló formát. Vö. HAJDÚ: i. m. 142.1. A szölkup célhatározó infinitivus esetében egyébként a Px-ek révén adott a személyre vonatkoztatás lehetősége is. A nyenyecben ez nincs meg. Nincs is rá szükség, mert a célhatározó infinitivus, amely sohasem lehet alany, és a fölé rendelt ige (ritkábban igenév, ill. elvértve deverbális főnév) cselekvéshor-dozója — szinte kivétel nélkül — egybeesik.

Vizsgáljuk meg közelebbről is a nyenyec célhatározó infinitivust! Végzódése *-wāns*, *-māns*, *-wānc*, *-mānc* és néha *-wās*. Vö. HAJDÚ: i. h. Ez a tundrai nyelvjárásokban és a nagyrészt ezen alapuló irodalmi nyelvben van meg. Az erdeiből, alig kivehető nyomát egyelőre figyelmen kívül hagyva, hiányzik. A HAJDÚ által ide sorolt *-wānⁿ*, *-mānⁿ* végződésű alakok áttekintését ugyan-csak későbbre halasztjuk. Mondandómat 117 példával tudom alátámasztani.

A nazálist is tartalmazó *-wāns*, *-māns* alakváltozatai voltaképpen nyelv-járási eltérésekkel magyarázhatók. Erre vonatkozóan lásd HAJDÚ Chresto-mathiját (21, 22).

A keleti és nyugati nyelvjárásokban a szóbelseji *-w*-nek a környező ma-gánhangzókat labializáló hatása esetünkben is érvényesül, így az *-ā*- helyén *-o*-t vagy *-ū*-t találunk. Természetesen nem túl gyakran, hiszen mint tudjuk, a kötött morfémák jobban ellenállnak az efféle tendenciáknak. Vö. Sjo. *nūw manzarāwoz āedarāwoš* 'ich schickte meinen Sohn zur Arbeit' (LE. 27b), *xū-*

¹ Ezt a kategóriát mások nem különböztetik meg, így a vele kapcsolatos, alig el-hallgatható problémákat egyszerűen megkerülik. L. ПРОКОФЬЕВ egyik példamondatát s annak fordítását: *tırte ɣano netaɣad maɔ heheɔ nosiɔmana ɣahewānz wīnd ɣajep* 'после того как аэроплан улетел, все ненцы уехали в тундру промышлять песцов', ill. szószertint: (парохода с ухода его все ненцы по песцам к промышленцю уехали' (JPNS 50). Ugyanígy példák egész sorára bukkantunk TERESCSENKO szótárában és szintaxisában, anélkül, hogy a legcsekélyebb nyomát is találnánk a *wāns* stb. végződésű szavakkal való törődés-nek.

*nāna to'nem? xādambūwūns xāntāwa*³ 'morgen gehen wir auf die Fuchsjagd' (LE. 373a).

A nyugati nyelvjárásokban ugyanakkor jellemző a nazális utáni mássalhangzó zöngésülése. Ezt az irodalmi nyelv is tükrözi, lásd TERESCSENKO szótárát és nyelvtanait, KUPRIJANOVA epikus gyűjteményét stb. A mássalhangzó-zöngésülés denazalizációval is együttjárhat, főleg a legnyugatibb nyelvjárásokban. Ennek megfelelően a következő alakváltozatokkal számolhatunk: *нэцекн нанорцнмэзанэ хэе* 'детц рватч пошлн траву' (TE. Sz. 284b), N *pīr-čembój jerw mūsēlmānē mēj*³ 'der ziemlich lange Herr machte sich auf die Umzugsfahrt' (LE. 259b), Sjo. *āmtalkowānē xāntām? xonđe*³ *mana* 'ich gebe hin, um für die Schneehühner Balbane aufzustellen' (LE. 15b), Sjo. *ājebarmāz toda*³ 'kommt, um roh zu essen!' (LE. 15b).

A -z jelölését (a legnyugatibb nyelvjárásokban) gyakorlati szempontból tartjuk indokoltnak: a -wāns stb. > -wānē > -wāz mellett elvétve előfordul a -wās is, amelyet ugyan a -wāns-ból is származtathatunk (van példánk arra, hogy a zöngésülés nem, csak a denazalizáció jut érvényre, pl. BZ *nānd* 'sinulle' ~ Kan. *nāt*), de nem zárhatunk ki egy másik lehetőséget sem, miszerint a -wās, -mās < -ma + -s. Hadd említsünk egy más szempontból is érdekes példát! *xādārabtawās*³ *nūw xādārabta*³ 'погубить-то я не погубила' (КУ. 155).

A -wānē, -mānē elsősorban a keleti és bizonyos középső nyelvjárásokból adatható — gyűjtésemben 9 ilyen adat szerepel —, ahol is ritkább a nazális utáni zöngésülés, de jellemző sajátosság a nazális utáni homorgán spiránsok zárhangúsodása (affrikalizálódása), vagyis esetünkben az -s hangból -č lesz. Előfordul emellett az -ā- kiesése is. Vö. O *padā tābedās tīm*³ *xādāwnc*³ 'er befahl, das Rentier zu töten' (LE. 475a); U *šidda*³ *mane*³ *mānē tomanē* 'ich kam euch zu besuchen' (LE. 245b), OP *mañ xāewānē parumbīm*³ 'ich habe mit dem Aufbruch Eile' (LE. 358b).

Abban a kérdésben, hogy a -wāns, -māns morfológiailag hogyan elemezhető, célszerű az erdei nyenyechez fordulnunk, amelyből ez a forma hiányzik (argumentum ex silentio). Keressük meg a vizsgált szerkezetek pontos mását! Ni. *njkoju kānēs kaje* 'der ältere Bruder machte sich auf, um Wild zu jagen' (LE. 172a), Nj. *nātakoš kāeŋama*³ 'wir gehen helfen' (LE. 311a), Lj. *xīrās kade* 'er ging weiter weg, um sich zu entleeren' (LE. 412b), Nj. *ŋāewās toŋāt* 'ich gehe um ein Almosen zu bitten' (LE. 21b); Lj. *pentā kade* 'er machte sich auf, Schreinerholz anzuschaffen' (LE. 999), Nj. *pentaŋa kaje* id. (itt a -a minden bizonnyal nyomosító képző), de: Nj. *pencēs kāeŋam* 'ich gehe, um . . .' (LE 386a)

³ A *xādārabtawās* lehetne, ahogy a *nūw xādārabta* is, Sg. első szem.determ. (egy tárgyra utaló) igealak is (egyébként múlt idejű), a mondattani funkció — tekintethatározó — és más uráli nyelvek hasonló mondatai alapján azonban, vö.m.d. *kuloms af kulī* 'ei kuole millään', vog. *sātŋumīn sāŋkāmtenē ti sanŋēmīslēm* 'hét férfidat megteremteni fm megteremtetem', fi. *tuoda sanoma toinkin*, m. *hallván meghallgatandjátok, látni láttam* stb., infinitivusnak, de legalábbis valamilyen igenévnék tarthatjuk. A 'megöltem — nem öltem meg' alternatívájáról nem lehet szó: azt feltételes gerundium fejezné ki.

Ezek a kifejezések egyébként megerősítik azt a sokak által megfogalmazott felfutást, hogy a figura etymologicának évezredek óta megvan a jelentősége az uráli nyelvekben (ugyanígy persze másutt is, l. pl. az orosz). Az igei alaptag és ugyanazon igéből képzett igenévi determináns kapcsolatban (van más fajta figura etymologica is) az alliterációval is erősített egybecsengés mögött ellentétek feszülnek: absztrakt és konkrét, névszói és igei jelentés, statikus és dinamikus jelleg ellentéte. Mindez együtt hatásos stílus-eszköz.

A figura etymologica idegen eredete mellett kardoskodott pl. SIMONYI és újabban R. BARTENS.

Az erdei nyenyecben tehát a tundraiban megfigyelt *-wāns*, *-māns* végződésű alak helyén általában az *-s* képzős infinitívus, olykor pedig a képző nélküli puszta tőalak (mint infinitívus) áll.

Figyelemre méltó, hogy néhány nyugati tundrai mondatban ugyancsak az *-s* képzős infinitívus szerepel a várt *-wāns* . . . alak helyett. Vö. ir. *tīda pūrč ɣaje* 'rénjei keresésére indult' (HP, Chr. 79), *мань не нюмо хамас том*² 'lányodat megkérni jöttem' (KU. 201), Sjo. *ūdondās ɣāntām*² *ñerñāna* 'ich mache mich auf, um der Karawane vorauszufahren' (LE. 42a).

Mindezt szem előtt tartva valószínűnek kell tartanunk, hogy a *-wāns*, *-māns* utolsó eleme az infinitívus *-s* képzőjével azonos, s mint ilyen föltehetően lativusi eredetű. Erre lásd HAJDÚ: CIFU 269–271 stb.

Egy lativusi *-s* egykori meglétére utalnak a következő példák: tu. Oks., N *towakos ɣaje* 'es wurde Sommer' (LE. 459a). Sjo. *āewada jātekos ɣaje* 'sein Kopf wurde grau' (LE. 93a), Sjo. *amɣes mūnžinda*² ? 'Warum schweigst du?' (LE. 5a), erd. S *kāñ ɣājemñāes kaje* 'er wurde Soldat' (LE. 402b).³

Ahhoz, hogy tovább tudjunk lépni, át kell néznünk a Hajdú által célhatározó infinitívusnak tartott *-wān*², *-mān*² végű alakulatokat is.

A *-wān*², *-mān*², ill. *-wān*, *-mān* forma elsősorban a *ɣarwās* 'wollen, Lust haben, mögen ige' (jelentése a gyűjtött anyagban — 50 mondat — kizárólag 'wollen') és származékai mellett fordul elő, méghozzá mind a tundrai, mind az erdei nyelvjárás csoportban. Illusztráljuk ezt néhány példával!

tu. ir. *тиким тэраван*² *харвам*² 'я хочу достать згу' (KU. 213), U *ñočko akēi añewān*² *ɣarwā* 'das kleine Kind will an der Brust saugen' (LE. 6a), ir. *хавахаван*² *нини*² *харва* 'умирать-то мы не хотим' (KU. 116), Ny. *аворман сац харбельв*² 'я очень емь хочу' (KU. 176), *вынд*² *хэван*² *харваб-цуми таңя* 'у меня есть желание поехать в тундру' (TE. Sz 747b).

A *-wān*, *-mān* forma jelentkezik az erdei *ɣās* (vö. tu. *sać*) mellett is — az én korántsem teljes adattáramban 6 esetben —, méghozzá akkor, amikor a *ɣās* az eredeti 'kräftig, unbändig, flink, fürchterlich sein' helyett 'wollen' jelentésű. Vö. Kis. *ñejɣāj tomān ɣāɣamwūn*² 'mein Zorn will kommen' (LE. 317a), Nj. *murmān ɣāɣata* 'er will zerbrechen' (LE. 401a), Lj. *kāmān ɣa*²*ñās* 'er wollte weggehen' (LE. 182b).

Az *ewdo jilewān*² *mālenaken* 'тебе надоело жить спокойно' (KU. 213) nyugati tundrai mondatban a *jilewān*² formát alighanem a negatív 'wollen' jelentés indokolja. Hozzátehetjük persze, hogy a dativust vonzó igék mellett előfordulhat a *-wān*², *-mān*², de nyilván nem ilyen számban, mint ahogy a *ɣarwās* mellett láttuk mintegy 400 oldalnyi szövegben.

Megemlítjük, hogy néhányszor a *ɣarwās* mellett — hasonló mondatviszonyok között — infinitívust találtunk. Vö. tu. MB *ñeles ɣarwābat sit ñelenkum* 'wenn du willst, dass man dich verheiratet, so verheirate ich dich' (LE. 313a), *ɣās ɣarwānam*² *sājūw jān*² 'ich will in das Land der Kriegführenden gehen' (LE. 260b).

A különféle nyelvtani formák keveredése egyáltalán nem szokatlan jelenség, és mint mindig, történetileg érthető, azaz magyarázható: egy funkció ellátására több eszköze is volt a nyelvnek. (Erre még vissza kell térnünk.)

³ A *-ñae* önmagában is elegendő lenne a valamivé válás kifejezésére. Vö. tu. U *ñamio päerta ɣarta jañkūda wesakonñae ɣāntāmda* 'wenn ich ein alter Greis werde, habe ich niemand, der für mich sorgt' (LE. 182a), *sirejñae ɣānta*² 'es begann Winter zu werden' (LE. 182b).

A következő mondatokban viszont — *тоходанвам² сабе харвабтада* 'у него большая тяга к учёбе' (ГЕ. Sz. 747b), *мя²ми тюркоркан²мята харвабтав* 'я хочу поставить чум' (uo.) —, amelyek a BZ, MZ nyelvjárásokból valók, nincs probléma: a *-bta* tranzitív képzővel ellátott igék mellett, ráadásul mindkettő¹ tranzitív-determinált ragozású, természetesnek látszik a tárgyi bővítmény (az *-m²* accusativusragos főnév és a jelen esetben accusativusi értékű, a puszta tóvel azonos infinitivus).

A *-wān²*, *-mān²* stb. morfológiai elemzése voltaképpen adott: benne a *-wa*, *-ma* nomen actionis képző és az *-n²* dativusrag kapcsolódott össze, vö. *jit² харwān?* 'akarsz vizet?', *jit² харbeliw²* 'vizet akarok' stb. A dativusrag jelenléte érthető: mind a *харwās*, mind a *χās* erőteljes célratörekvést fejez ki.

A *-²* glottis-zárhang hiánya a dativusragon, ahogyan a bennünket most nem foglalkoztató *-m²* accusativusragon is, bár bizonyos tundrai nyelvjárásokban sem ismeretlen, vö. OP *χāewān² харwonāki* 'er mag weggehen wollen' (LE. 152a), elsősorban az erdei nyenyec dialektuscsoport sajátossága. Vö. Lj₂ *ηατιμτmān nit каdwā²* 'ich habe kein Lust zu essen' (LE. 7a), ill. *nejānkan ηā mālama* 'így szót a szűnyoghöz az ördög' (VERBOV: NéprNytud. 00).

Mivel a *-wān²*, *-mān²* stb. végződést mutató formák csak két azonos jelentésű igéhez kapcsolódnak, s nem fordulnak elő pl. a 'bitten, wünschen' stb. jelentésűek és más 'wollen' jelentésűek mellett sem; és mivel használatuk tilos ugyanezen igék, tehát a *харwās* és *χās* tranzitív képzős, rendszerint tranzitív-determinált ragozású alakjaihoz kapcsolódva,⁴ vonzatnak, méghozzá kötelező vonzatnak kell tartanunk. Föltevésünket más vonatkozásban erősítik meg a *нумда хадуман² харва* 'собирается пупра' féle kifejezések, ahol a *харwā* eredeti jelentése már alig-alig érezhető, de „vonzatkényszerítő” hatása teljesen eleven.

A *харwās* és *χās* ige *-wān²*, *-mān²* végű vonzatainak hiánya csak elliptikus mondatokban képzelhető el, de itt a kötelezettség a vizsgált szerkezetről a szövegkörnyezetre hárul át. S mivel a *харwās* ige mellett is csak elvéve találkozunk infinitivusi determinánssal, a *χās* mellett nem, legalábbis nincs rá adatunk, de *-wān²*, *-mān²* stb. végződésével sohasem (sem egyik, sem a másik ige mellett), mindez talán elegendő indok arra, hogy a *ηawormān² харwā* 'enni akar' féle szerkezetekben a *ηawormān²*-t ne tartsuk célhatározó infinitivusnak, hanem egyszerűen a *-wa*, *-ma* képzős deverbális főnév *-n²* dativusragos alakjának.

Mint nomen actionis különböző — verbális — determinánsok, tárgy, határozók (hely-, idő-, mód-, sőt l célhatározó) alaptagja lehet. Vö. m. *-ās*, *-és*. Névszóként jelzőt is fölvehetne, erre azonban — nyilván szemantikai okokból, talán az „akart” cselekvés hangsúlyos volta miatt — meggyőző példát nem találunk. Az elvi lehetőséget egy példa képviseli: *ewdo jilewān² mālenaken* 'тебе надоело жить спокойно' (КУ. 213). Hozzátehetjük persze azt is, hogy az *ewdo* végeredményben állapothatározónak is felfogható.

Lássunk néhány példát a *харwās*, *χās* ige *-wān²*, *-mān²* végződést mutató vonzatának bővíthetőségére:

⁴ Vö. ugyanakkor *нят хадаван² харвадоо²* 'они хотят убить твоего брата' Ку. 155). Mivel a *хадаван²* tárgyának határozott volta nem lehet magyarázat, ezzel a kivétellel kapcsolatban meg kell elégednünk azzal, hogy ezt az egyetlen példát számtalan másik tagadja, vö. *мань нят маме ман харвам* 'я хочу посмотреть твоего брата' Ку. 180) stb.

харе^д тэдамда тэмдави^д харва 'он хочет купить для себя оленя' (Тг. 893), сит мал^д хадаван^д харва^д 'тебя все хотят убить' (Кп. 110), сяць һаворман^д харва 'очень есть хочет' (Кп. 103), һаворман^д сяць харбелье^д 'я очень есть хочу' (Кп. 176), мань хар^дн тарем^д маман^д харвамамэ^д 'я сам только хотел эти слова сказать' (Кп. 181), мякнано^д хаван^д харвада^д ам^д 'вы хотите умирать в чуме?' (Кп. 213), нят вадам мэ^д ман харвани^д 'мы слово хотим' (Кп. 199), вынд^д хэван^д харвабцоми тая 'у меня есть желание поехать в тундру' (Тг. Sz. 747b), тая нэдалёрман^д хась ни харва^д 'ему до смерти не хочется ехать туда' (Тг. Sz. 758a) stb.

Egyetlen érv még a *-wān^д*, *-mān^д* végződésű alakok vonzat volta mellett (ez a mondatbeli szerepük), ill. amellett, hogy ezek tkp. határozóragos főnevek: a többi szamojéd nyelvből is kimutatható *-s*-t, a voltaképpeni infinitívusi végződést (képzőt) nem tartalmazzák.

A *-wān^с*, *-mān^с* stb. alakú célhatározó infinitívust a következő igék mellett⁵ találtuk (a zárójelbe tett szám az előfordulások száma): *χāntās* 'weg-, fortgehen' (29), *χāēs* 'fahren' (23), *toš* 'kommen' (6), *mīns* 'gehen' (5), *ηamdās* 'sitzen, sich setzen' (5), *χānac* 'weggehen, sich auf den Weg machen' (4), *parombās* 'eilen' (3), *φūrc* 'suchen' (2), *pāerc* 'irgendwohin gehen' (1), *ηāedarās* 'schicken' (3), *lābtaras* 'sich setzen' (1), *χāma(dā)s* 'sich vorbereiten' (4), *tābedās* 'befehlen' (3), *sānas* 'springen' (1), *labēēs* 'sich vorbereiten' (3), *meš* 'wollen' (6), *χarwās* id. (1), *meš* 'nehmen' (3), *meš* 'sich sammeln' (3), *meš* 'sein' (1), *tāewaš* 'ankommen' (1), *jādās* 'gehen' (2), *tās* 'holen, geben' (1), *jelebās* 'wollen' (1), *ηādīms* 'bringen' (1), *jatnās* 'sich sammeln' (3), *χānas* 'nehmen . . . befehlen' (1).

Ezek közül a leggyakoribbak — a példák számát a *χāntās*, *χāēs* esetén szinte korlátlanul növelhetnénk — mozgást fejeznek ki, közelebből olyan hely- és helyzetváltoztatást, amelyet az elérendő cél determinál. Ennek megfelelően a *-wān^с*, *-mān^с* végződésű szó a mondatban többnyire cél- és/vagy vég-*határozó*, egyebütt pedig (az általam átnézett anyagban 12 esetben) — a *χarwās*, *meš* *wollen* és a *tābedās*, *jelebās* mellett — tárgy, amely funkciója a célhatározóiból alakulhatott ki. Lásd pl. a magyarban a *megparancsol* és a *parancsol ad* különbségét.

Állapothatározónak két mondatban értékelhetjük. Az egyikben — *χā-dārabtawās* *ñiw χādārabta^д* 'погубить-то его я не погубила' — a *χādārabtawās*, az ún. célhatározó infinitívus közelebből tekintethatározó. Egyébként ez a funkció is levezethető a célhatározóiból.

A másik mondat — *tās jūr^д mā^д χājowās me^д* 'hundert Zelte sind vor uns' — azért érdemel külön figyelmet, mert elemzése nem egyértelmű. Az eddig elének került anyagban a *-wān^с* . . . végződésű ún. célhatározó infinitívus az aktuális mondattagolásban mindig a rhema része volt. Ez most is így van, ha a mondatban a *χājowās* szót a *me^д* ige állapothatározójának tartjuk (s miért ne, hiszen a sátrak a „maradás” állapotában vannak előttünk); de ha a *χājowās* szó a *mā^д* többes számú főnév determinánsa, azaz értelmező jelző (s miért ne, hiszen a sátrak, a maradók vannak előttünk), akkor az aktuális mondattagolásban a *χājowās* a thema része. A fejlődés útja nyilván: állapothatározó > állapotjelző-értelmező > értelmező jelző.

⁵ Lényegesen ritkábban ugyan, de előfordulhat ezek igenévi vagy névszói származékai mellett is.
286. oldal

A *wāns* . . . végződésű szó igenévi természetére utal, hogy a mondatban nem lehet jelzői determinánusa. A *Һэрэ ханеванзэ пэдаран хэсетым* 'осенью я выходил в лес на охоту' (MES. 60) mondat is csak pillanatnyi megtorpanásra készítet bennünket, hisz a *Һэрэ Һаёто* még összetételekben is csupán a -*j* melléknévképzővel lehet 'őszi' jelentésű, tehát az őszi vadászatra megyek típus a nyenyecből nem igazolható. Ennek a *сяха март тоходанванзэ хэха пунома* 'выяснилось, когда я поему учиться в город' (ТГ. Szi. 301) mondat sem mond ellent, mert bár a célhatározói determináns alaptagja névszó, és közvetlenül előtte áll, az indulás és annak célja közötti kapcsolat annyira emlékeztet a tanulni megyek szintagmára, hogy a *тоходанванзэ* még céljelzőnek is csak erőltetetten tartható. Egyéb, kételkedésre okot adó példánk — legalábbis eddig még — nem akadt.

A *wāns* . . . végződésű szó a mondatban elsősorban tárgyias szintagma alaptagja lehet. Vö. Sjo. *Һүнана тоһет² Һадамбүүүнс Һүнтәүә²* 'morgen gehen wir auf die Fuchsjagd' (LE. 373a). A tárgyként álló szó természetesen jelzót is fölvehet. Vö. *начальникамда хэһы ямдо² мане²манзэ ханада* 'он повел начальника ознакомиться с окружающей местностью' (MES. 144).

A *wāns* . . . végződésű szó csak ritkán lesz határozói determináns alaptagja a mondatban: *ябтон² енерманзэ ханена маси² лятарү* 'охотник присел, чтобы выстрелить гуся' (ТГ. Sz. 207b).

A mondatban lévő különféle határozók rendszerint a főige determinánsai. Vö. *тыоку яля² хораманзэ хантан?* 'пойдёшь сегодня охотиться на зайцев?' (ТГ. Sz. 772a), *ёртяха² на ёрманзэ хань* 'поезжай с рыбаками ловить рыбу' (ТГ. 50b), *нгани² тинан ханеванзэ ханта* 'отправится в амбар на охоту' (MES. 8), *пыр мякат мядуманзэ миманоди²* 'едут к тебе в гости' (КУ. 460) stb. . . . stb.

Ha a *wāns* . . . végződésű ún. célhatározó infinitivus mondatbeli helyét nézzük, a nyenyec szórendi szabályoknak megfelelő képet kapunk:

szinte mindig alaptagja (az esetek kb. 95%-ban tehát a személyragos igei állítmány) előtt áll. A kivételek egy része, amikor ti. más szó iktatódik közbe, könnyen érthető: a logikai hangsúly eltolódásáról van szó.

Nincs probléma akkor sem, amikor az igei állítmány mögött látjuk, ugyanis ez — egy ismét csak a logikai hangsúly eltolódásával magyarázható esettől eltekintve — akkor következik be, amikor a mondat alanya igenév, pontosabban az -*s* képzős infinitivus, az állítmány pedig a *tārā* 'kell' ige. Ezek logikailag szorosan összetartoznak, elválásztásuk nem lenne indokolt. Vö. Sjo. *Һадалэ тарә тәннрмаһз* 'man muss sich aufmachen, um (die Herde) zu treiben' (LE. 104a), *Һәҗеһ тарә накалүүүнс* 'man muss bleiben, um das Zugnetz zu ziehen' (LE. 285b). Ezekben az — egyébként nem túlzottan gyakori — mondatokban a *wāns* . . .-ra végződő szó természetesen a thema része.

A *wāns* . . . végű ún. célhatározó infinitivust a mondatban determinánsai — megint csak az általános szórendi szabályoknak megfelelően — mindig megelőzik.

A fentiek alapján és tekintetbe véve, hogy sem ragot, sem jelet (a Px-eket is beleértve), sem képzőt nem vehet föl, a *wāns* . . . végződést mutató szót tehát mindenképpen igenévnek tarthatjuk. Mivel a mondatban elsősorban határozói szerepet tölt be (főleg mozgást jelentő, tehát intranzitív igék mellett), nem tévednénk nagyon, ha gerundiumnak neveznénk, mint ahogy gerundium — véleményünk szerint — a *-pma*, *-pme* képzős deverbális főnév ablativusragos alakja (nagyon sokszor Px-szel kombinálva) a következő mondat típus-

ban: *níneka x̄e²maχad tās j̄ir̄i² p̄ele j̄ileñaraχam²* 'a bátyó távoztától (miután eltávozott) nagyjából egy fél hónapot élhettem' (HP⁶ Chr. 85) *χονα μαχαδαν-δα μασην̄ιυ* 'когда лег, сказал'(КУ. 112) stb.

A magunk részéről mégis továbbra is jogosnak tartjuk, quasi elfogadjuk Hajdú Péter elnevezését, méghozzá azért mert ez utal a már elkülönült kategória átmeneti jellegére:

a „célhatározó infinitívus” kifejezésben a „célhatározó” jelzőt az elsődleges mondattani funkció indokolja, az „infinitívus” elnevezést pedig az, hogy a szó minden jel szerint megindult az infinitívusszá válás útján, ti. bizonyos igék mellett tárgy, és hogy egyes esetekben — ez részben nyelvjárási elkülönülés — az *-s* képzős infinitívus helyettesíti. Hasonló súllyal esik latba, hogy a *-wāns* képzőbokor záróeleme azonos ezzel az infinitívusképzővel.

Ha a múltból a mába vezető utat próbáljuk meghatározni, a következő kiindulópont valószínűsíthető. A célhatározó kifejezésére (ez a mindig előre tekintő, tevékenységére tervvel és tervszerűen felkészülő ember gondolatainak megformálásában jelentős helyet foglal el) több lehetőség is kínálkozott:

A *-wa*, *-ma* képzős nomen actionis dativusragos alakja = *-wān²*, *-mān²*. Érdekes, hogy egy 'kendőért indultam' kifejezés-, ill. mondattípus a nyenyecben nem igazolható sem a múltból, sem a jelenből. Helyette a 'kendőt hozni indultam' létezett, ill. létezik, mint ahogy voltaképpen a 'vizet akar' (*j̄it² χarwā*) stb. is ritka. A nyenyecnek nem általában 'vizet akarnak', hanem 'vizet inni akarnak' stb.

Az *-s* képzős infinitívus (eredetét tekintve valószínűleg ez is lativusragos névszó),

valamint a kettő keveredéséből előálló *-wāns*, *-māns* stb. Bizonyos gyér nyomokból arra következtethetünk, hogy a helyzet egy *-wa*, *-ma* + *-s* alakkal is bonyolódott.

A különféle formák között funkciómegoszlás jött létre. Így a *-wān²*, *-mān²* megmaradt az erőteljes, egyértelmű célratörekvést kifejező *χarwās* és *x̄ās* mellett, a *-wāns*, *-māns* pedig a mozgást, ill. ritkábban kezdést, valamint buzdítást, törekvést, késztetést jelentő igék mellett — nyilván azért, mert az *-s* képzős infinitívust egyre több, eleinte ugyan az eredeti funkcióból egyenesen levezethető szerepben használták föl, természetesen egyre több, egyre eltérőbb jelentésű ige determinánsaként. Ma az *-s* képzős infinitívus számtalan (cél-, mód-, ok-, állapot-, idő-, megengedő, feltételes stb.) határozó, valamint tárgy és alany is lehet a mondatban, s jószerivel minden ige mellé odakerülhet. A *-wās*, *-mās* külön funkció híján és mert sok nyelvjárásban egybeesett a *-wāns*, *-māns* alakváltozataival, elenyészett.

Végezetül — mondandónk alátámasztására — egy különleges nyelvi megnyilvánulásra szeretnénk felhívni a figyelmet.

A mai nyenyecben, legalábbis az irodalmi nyelvben már talán nem, de a közelmúltban még létezett egy valószínűleg ősi (föltehetően protouráli) névmástöbblő alakult kérdőszó (határozószó), amelynek végződése feltűnően hasonlít a célhatározó infinitívuséhoz: tu. *Οχamānc*, T₇ *χamānc*, S_j. *χa²mānc* és

⁶ A cselekvéshordozót akkor jelölik Px-szel, ha az egybeesik a mondat alanyával. Vö. az uráli nyelvek hasonló jelenségeivel. Ha különböznek, akkor az igenévi cselekvőt-közvetlenül előtte — is kiteszik: érdekes módon ez is nominativusban álló névszó.

erdei! Lj. *ka³mās*. Jelentése: Warum? Weshalb? (LE. 154b).⁷ Az erdei alak másrészt megerősít bennünket abbéli föltetelezésünkben hogy itt sem csupán a *-wān²*, *-mān²* és az *-s* infinitívus, hanem a kevert formák is előfordultak.

Néhány példánk alapján is föltehetjük, hogy a *ḡamān²* stb. elsősorban a mozgást jelentő igék mellett fordult elő, annál is inkább, mert kialakulása másként, mint analógiásan aligha képzelhető el. Vö. *amyes mūn²zinda?* 'Warum schweigst du?' (LE. 5a) ahol az *amye* a 'was, etwas' névmástővel azonos, az *-s* pedig az infinitívusképzővel azonos lativusrag, ill. annak analógiás használata.

Nézzünk néhány példát: tu. O *ḡamān² mer?* 'Weshalb hast du es genommen?'; erd. Lj. *ka³mās toḡān?* 'Warum bist du gekommen?'; *ka³mās tānsumpīn?* 'Weshalb stampfst du mit dem Fuss?'

Az utolsóelőtti Lj. mondat másik lehetséges fordítása: Was zu sagen bist du gekommen? Ez a jelentés már a *ḡamān²* igésítéséből adódik. Az igésítés, mint tudjuk, a határozószóknál is előfordul, bár lényegesen kisebb számban, mint a névszóknál. Vö. HP, Chr. 56.1. A kör így bővült: O *ḡamādm²* 'was sage ich?', *ḡamān* 'was sagst du?', T₇ *ḡamān* id., U *ḡamanej* 'heda, was sagst du?', sőt! Sjo. *ḡamān²mesanda?* 'Was wolltest du sagen?' (Itt már a célhatározó(szó)ból alakult igéből képzett célhatározó szerepelt.) Erre egyébként már az irodalmi nyelv is szolgáltat adatokat. Vö. TE. Sz. 764a.

A sok *ḡamān²* és *ḡamān²* mondat analógiájára és ezek keveredésének eredményeképp a *ḡamān²* is bevonult az igék közé, méghozzá speciális jelentésben: Что сказать? Зачем сказать? Ennek kialakulása talán abból adódik, hogy a Miért (mi célból) jössz? féle kérdések magukban foglalták a válaszra várás, ill. a válaszadás követelményét. Vö. erd. Kis. *ka³manojeḡān?* 'Was bist du zu sagen gekommen?'⁸

B. LABÁDI GIZELLA

A cikkben szereplő rövidítések:

HP, Chr.	=	HAJDÚ PÉTER, Chrestomathia Samoiedica. Budapest 1968.
Le.	=	LEHTISALO TOIVO, Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki 1946.
Te. Sz.	=	Терещенко, Ненецко-русский словарь. Москва 1965.
Te. Szi.	=	Терещенко, Синтаксис самодийских языков. Ленинград 1973.
Ku.	=	Куприянова, Эпические песни ненцев. Москва 1965.
Mes.	=	Сармик ер эмня лаханако. Ленинград 1953.
JPN	=	Прокофьев: Языки и письменность народов Севера. Москва 1937.

Über den Finalinfinitiv im Juraksamojedischen

von GIZELLA B. LABÁDI

Im Jurakischen gibt es neben dem Infinitiv mit dem Suffix *-s* den sogenannten Finalinfinitiv mit den Suffixen *-wān²*, *-mān²* . . . und seltener *-wās*. Die von Dialekt zu Dialekt verschiedenen Formvarianten dieses Finalinfinitivs sind bekannt: *-wān²*, *-mān²*,

⁷ Az erdei alak részben azt bizonyítja, hogy a *-wās*, *-mās* < *-wa*, *-ma* + *-s* is létezett mint célhatározó infinitívus, itt ugyanis denazalizációval nem számolhatunk. Vö. O *ḡāns²* 'Schlittenkufe . . .' Sjo. *ḡāns²* erd. *kānsat* (LE. 170b); tu. O *pañce* 'Laus . . .' Lj. *nārka pañs²dej*, Nj. *pañs²dej* (LE. 341b); tu. O *tince²* 'Fangschlinge, Lasso' . . . S, Nj. *tinše*, P *tihšeḡ* (LE. 488ab) stb. Az igazság kedvéért látnunk kell ellenpéldát is, de ezek száma elenyésző: Sj. *ḡinčero* 'wie?' . . . N₂ *ḡanzer*, Kis₂ *kuši*, Nj. *kuši* (LE. 199b).

-wānz ... -wāz usw. Die von HAJDÚ hierher gezählten Formen mit den Suffixen -wāns, -māns ... usw. gehören nicht zu ihnen, obwohl sie bei der Entstehung dieser Formen eine wichtige Rolle gespielt haben.

Der Finalinfinitiv mit den Suffixen -wāns ... kann im Satz nur als Adverb (seltener als Objekt), niemals aber als Subjekt fungieren, im Gegensatz zu dem Infinitiv mit dem Suffix -š. Als Adverb ist der Finalinfinitiv in erster Linie Final- und Finitadverb, während der Infinitiv mit der Suffix -š als Adverb verschiedenster Art sowie als Objekt und Subjekt auftreten kann. Der Finalinfinitiv ist in erster Linie Verben untergestellt, die Bewegung, seltener Anregung oder Bestrebung ausdrücken: dagegen kann der Infinitiv mit dem Suffix -š beinahe bei jedem Verb auftreten.

Pótlás az osztják-jurák lexikális kölcsönzésekhez

Az osztják és jurák közti szókölcsonzések tárgyaló dolgozatomban (NyK 80: 358—369) foglaltakat néhány további etimológiai észrevétellel kívánom kiegészíteni. POPOV és ROSLJAKOV—BARTENEV osztják szótári gyűjtésének sajtó alá rendezése során további jurák eredetű szókra bukkantam, azokkal teszem most teljessé az akkor közölt listát.

73. Р *хэмэтта* 'понимать, чувствовать', РВ *хэмэтлэмэ* 'догадываюсь, понимаю, смекаю, налаживаю' < jur. Р *хамэдованэ* 'понимать, чувствовать', О *хамедэ* 'verstehen; verstehen, anschaffen, anfertigen' (ЛЕНТ. 168), *хамэда(сь)* 'приготовить, наладить; направить; снарядить; понять; узнать' (ТЕР. 730). А шзт мэр АНЛQVIST фолгежыте: N *хамеллем* 'einsehen, verstehen' (Nostj. 69), s benne az *m* nem elírás (cirill) *š* helyett, amint a DEWO (501) lehetségesnek tartja.

74. Р *ямдю* 'ремни-узды, повод' < jur. Р *ямдүй* ua., О *ямтси* 'Riemen aus Sämischleder am Rentierhalfter' (ЛЕНТ. 98), *ямдэ, ямдю* 'украшение на оленьей упряжке' (ТЕР. 840).

75. Р *юнэ* 'узкий длинный залив материнский' < jur. Р *юнэ* ua., О *jun* 'schmale Flußbucht, sackförmig aufgehörender Flußarm, langer schmaler See' (ЛЕНТ. 142), *юн* 'протока' (ТЕР. 813).

76. Р *ягэб* 'пень, укрючина' < jur. *янг* 'выцветшее на солнце дерево, обрубок дерева' (ТЕР. 844).

77. Р *иптэ* [= *јр(э)тэ*] 'буран' < jur. О *јераде* 'heiß (Wetter, Ofen)', U *јераде мерэе* 'heißer Wind, Südwind' (ЛЕНТ. 113), *ендя* 'горячий; жаркий', *ендя мерця* 'южный ветер' (ТЕР. 102—103).

78. РВ *лэптэ* 'долина' < О *лапта* 'tiefliiegend und eben; tiefegelegene Ebene, Flachland, Niederung' (ЛЕНТ. 220), *лапта* 'равнина, плоская низменность, низина; поле' (ТЕР. 162).

79. Р *муттүз* 'нарта для перевозки чумовых шестов' < jur. О *үтү*², Kis. *үтүс* 'Lastschlitten ohne Boden zu Beförderung der Zeltstangen usw.' (ЛЕНТ. 45).¹

80. РВ *нэдөрмэ* 'дорога' < jur. О *нэдарма* 'großer Weg, allgemeiner Weg, auch im Sommer fahrbarer Rentierweg' (ЛЕНТ. 322), *нэдарма* 'широкая утрямбованная дорога' (ТЕР. 292).

81. Р *ненцэды* 'нестельная самка' < jur. ОР *нэнсэди* 'Rentierkuh, die in diesem Jahr nicht geworfen oder deren Kalb gestorben ist, infolgedessen sie feist geworden ist' (ЛЕНТ. 320), *ненцэды* 'яловая важенка' (ТЕР. 296).

¹ Erre a származtatási lehetőségre HAJDÚ PÉTER volt szíves felhívni figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok; H. L.

82. RB *сѣймă* 'варавина (пеньковая веревка)' < jur. T *šajem*, Nj. *šejma* 'Seil' (ЛЕНТ. 423), *сѣм* (веревка) (ТЕР. 597).

83. Р *сеучагъ*, RB *сѣйчакъ* 'ружейный замок' < jur. O *šecp* 'Schloß der Flinte' (ЛЕНТ. 441), *šetš(аη)* 'затвор ружья' (РОРОВА: SUA 12: 118).

Kiegészítések a hanghelyettesítésekhez:

A jurák *t*-t, *d*-t az osztják — a *č* (= *t* + *s*) mellett — *d*-vel (= *t*) (74), *t*-vel (77) helyettesítette (vö. NyK 80: 367, 6. pont), a szókezdő *η*-t *m*-mel (79).

A fenti jövevényszók a következő fogalmi körökbe tartoznak (vö. i. h.):

1. réntartás: 74, 81,
2. közlekedés: 79, 80,
4. halászat, vadászat: 83,
8. térszínformák: 75, 78,
9. egyéb: 73, 76, 77, 82.

Dolgozatom előző részében a 23. szám alatti ostj. RB *мѣръ* 'железа' < jur. O *marp* 'Drüse' származtatás (NyK 80: 363) téves, az osztják és a jurák szó ugyanis egymás uráli kori megfelelői (l. DEWO 951).

HONTI LÁSZLÓ

Ergänzungen zu den ostjakisch-jurakischen lexikalischen Entlehnungen

von LÁSZLÓ HONTI

Der Aufsatz „Ostjakisch-jurakische lexikalische Entlehnungen“ des Verf.s (NyK 80: 358—369) wird durch weitere 11 Etymologien „ostjakisch < jurakisch“ ergänzt. Die ostjakischen Angaben stammen aus denselben handschriftlichen Quellen, die in der genannten Studie vorgestellt wurden.

Távhasonulás a gyermeknyelvben

A gyermeknyelvvél foglalkozó kutatók előtt közismert, hogy milyen gyakran hatnak egymásra egymástól távolabb (több hangnyi, esetleg szótagnyi távolságban) lévő beszédhangok. Ez a nem szomszédos hangok hasonulása ként ismert jelenség, amelyet a továbbiakban távhasonulásnak nevezek az angol „remote assimilation” (vö. HEFFNER 1952. 189) és a francia „assimilation à distance” (l. pl. ROUSSELOT 1924. 982) terminusok mintájára, annyira általános, hogy a gyermeki megnyilatkozásokat figyelmesebben hallgató nem nyelvészek is feltűnik, csak éppen nem tudja szabatosan megnevezni. Nagy számban fordulnak elő olyan alakok mint [boba:n] 'banán' helyett, [ɔpupɔ] 'apuka' helyett, [numi] 'cumi' helyett, [sy:sɔ:sobɔ] 'fürdőszoba' helyett stb. A hasonult alakok tömeges előfordulása, a jelenség több megfigyelő által való közlése arra utal, hogy bekövetkezése szabályszerű. Ezt erősítik idegen nyelvre vonatkozó cikkekben más szempontból közölt szórvány példák is (vö. MARTINET 1977. 108; MALMBERG 1971. 60; AVRAM 1962, valamint CRUTTENDEN 1978).

A távhasonulás a szintén igen gyakori hanghelyettesítéstől több mindenben különbözik: egyrészt nem következik be minden esetben, másrészt nem mindig azonos módon következik be egyazon szóalakban, harmadrészt — és legfontosabbként pedig — a hasonulással létrejött alakokban mindig felismerhető a hangkörnyezet hatása, tehát a szintagmatikus vezérlésük: a gyermek hangállományából hiányzó beszédhangot többnyire a rendszerben hozzá legközelebb álló már meglévő hang helyettesíti. A távhasonulást éppen az jellemzi, hogy akkor is bekövetkezik, amikor a gyermek régóta rendelkezik egy bizonyos beszédhanggal, de inkább azt ejti, amelyet a szóalak egésze vagy egyik eleme megkíván. Egy ponton eshet egybe a hanghelyettesítés és a távhasonulás: amikor a helyettesítő hang egyben hasonló is környezetéhez, pl. a *Kati* hangsorban a hiányzó [k]-t szabályosan helyettesítő [t] révén [tati] ejtés jön létre.

Az alábbiakban főként két gyermekem, N. F. és N. L. megfigyeléséből, valamint VÉRTES O. ANDRÁS (1955. 21), MEGYES KLÁRA (1971. 17) és A. MOLNÁR ILDIKÓ (1978. 49) közleményeiből, GÓSY MÁRIA szóbeli közléséből és más gyermekek szüleitől gyűjtött adatok alapján, melyeket alant közlök, megkíséreltem az említett jelenségben rejlő tendenciák feltárását és a jelenség magyarázatát. (Az adatok mellett szereplő számok az életkorra utalnak, a közlésben az APhI-átírást követem.)

Előreható hasonulások

Hátraható hasonulások

	[te:te:] 'tévé'	1;5	[me:ma:] 'nézd már'	1;5
	[mami] 'maci'	1;6	[tety:] 'betű'	1;5
	[mim:ə] 'Miska'	1;6	[mem] 'nem'	1;6
	[ny:nøs] 'nyűgös'	1;7	[nuti] 'Muki'	1;7
	[boba:tə] 'bogárka'	1;8	[meme] 'szeme'	1;7
	[pip:os] 'piszkos'	1;9	[votət] 'vonat'	1;8
	[pipəs:o:] 'Picasso'	1;10	[pəpu] 'kapu'	1;8
N. F.	[zi:zos] 'zsíros'	1;10	[pəp] 'kalap'	1;8
	[dodo:sət] 'dobósat'	1;11	[pə:pə] 'talpa'	1;8
	[tentjom] 'templom'	2;1	[pupəs] 'csupasz'	1;9
	[sy:səboba:bə] 'fürdő- szobába'	2;2	[ne:t] 'még'	1;9
	[gugo:] 'gubó'	2;2	[idəsese] 'ide teszem'	1;10
	[bobo] 'bagoly'	2;4	[o:səsom] 'olvasom'	1;10
	[boma:nt] 'banánt'	3;2	[nede:s:ut] 'megnézzük'	1;11
	[pimpomozok] 'pingpon- gokok'	3;7	[jəsseyt] 'letesszük'	2;1
	[kistsitsit] 'kiscicát'	4;1	[sisa:s] 'vigyázz'	2;1
			[əpa:jə] 'apával'	2;1
			[symisəmu] 'Süni Samu'	2;7
			[kəkəjbe] 'takarj be'	2;7
			[kəkikə] 'karika'	2;11

N. L.	[əpupə] 'apuka'	1;5	[gəgoj] 'bagoly'	1;7
	[kəka:t] 'kabát'	1;6	[bobos] 'doboz'	1;7
	[bodoj] 'bagoly'	1;7	[ja:jə] 'szája'	1;8
	[ga:gor] 'Gábor'	1;8	[meme] 'szeme'	1;8
	[t'oti] 'csoki'	1;8	[kək:] 'makk', 'frakk'	1;8
	[ve:ve] 'vége'	1;9	[koki] 'csoki'	1;8
	[kəga:t] 'kabát'	1;10	[obibə] 'oviba'	1;10
	[ko:ga:s] 'kolbász'	1;10	[gu:kə] 'Gyurka'	1;10
N. L.	[kokog] 'kopog'	1;10	[pusita:t] 'puszikát'	1;10
	[bobo:ts] 'bohóc'	1;10	[tinəntəm] 'kiöntöm'	1;10
	[səsi:s] 'segítség'	1;11	[jəməpə] 'jön apa'	1;10
	[ləlet] 'lehet'	2;0	[jojoK] 'forog'	1;10
	[delekekles] 'gyerekekhez'	2;1	[nəgla:g] 'nadrág'	2;0
	[mekimənt] 'nekiment'	2;1	[e:ves] 'éhes'	2;1
	[viv:əmos] 'villamos'	2;2	[leggəø:] 'levegő'	2;1
			[bobo:sət] 'dobósat'	1;5-2;0
			[fuzita:t] 'Fruzsikát'	2;2
			[tebnəp] 'tegnap'	2;3

V. E.	[boba:n] 'banán'	2;8	[numi] 'cumi'	2;6
	[a:tjəjək] 'átjövök'	2;9		

V. O. A.	[əpupə] 'apuka'	1;3	[məməmə] 'nagy-mama'	1;3
----------	-----------------	-----	----------------------	-----

	Előreható hasonulások	Hátraható hasonulások
F. P.		[pu:pə] 'csúnya' 2;1
	[lelsynk] 'leveszünk' 1;10	[nən] 'van' 1;9
	[ləblo] 'labda' 1;10	[bobos] 'doboz' 1;10
		[pola:l] 'pohár' 1;11
M. K.		[məməma:je:] 'nagyamamé' 1;11
		[gəgombolom] 'begombolom' 2;0
		[gu:go:tʃigo] 'búgócsiga' 2;1
		[sokoja:jə] 'szoknyája' 1;11
	[teleton] 'telefon' 1;7	[poja:j] 'pohár' 1;8
	[dədəba:tʃi] 'Dezső bácsi' 1;8	[tenenek] 'tehenek' 1;6
	[okok] 'okos' 1;7	[nənøjy] 'gyönyörű' 1;8
	[lelelet] 'levelet' 1;7	[ən'ən'os] 'aranyos' 1;8
A. M. I.		[vəkək] 'vacak' 1;6
		[pəpka:jə] 'sapkája' 1;8
		[hejejə:] 'heverő' 1;6
		[kina:nok] 'kivánok' 1;6
		[e:ninə:ni] 'Évi néni' 1;8
	[ʃəʃ] 'sapka' 1;5	[zi:z] 'víz' 1;5
	[ʃi:ʃ] 'sír' 1;5	[tʃətʃə] 'kacsa' 1;5
	[la:lə] 'lába' 1;5	[toti] 'Kati' 1;6
	[pəpi] 'Peti' 1;6	[puçi] 'putyi' 1;6
	[gəgi] 'reggeli' 1;6	[seje] 'feje' 1;6
	[aɲuɲi] 'anyuci' 1;6	[sa:j] 'fáj' 1;6
	[tsotsi] 'csoki' 1;6	[pa:p] 'lámpa' 1;6
	[do:doz] 1;6	[kykø] 'tükör' 1;6
	[keke] 'kefe' 1;7	[ʒəʒə] 'Zsuzsa' 1;6
T. A.	[ga:gor] 'Gábor' 1;8	[nən] 'van' 1;8
	[boba:j] 'bogár' 1;8	[hy:zø] 'fűző' 1;7
	[te:te:] 'térkép' 1;8	[həntə] 'hintá' 1;7
	[bobo:ts] 'bohóc' 1;9	[ʒugo:] 'dugó' 1;8
	[nən] 'nem' 1;3—2;0	[mem] 'nem' 1;3—2;0
	[segi:ʃ:] 'segítség' 1;9	[kəkəjo:] 'takaró' 1;9
	[ba:tʃitʃ] 'bácsit' 2;0	[simom] 'finom' 1;9
	[pəntʃizunk] 'pancsizunk' 1;10	[ɲuɲijé:] 'Nányié' 1;9
		[jəʃəjo:] 'vasaló' 1;8
		[ke:k] 'szék' 1;9
		[mejit:ə] 'megitta' 1;10
		[nəg:a:gom] 'nadrágom' 1;9
		[pojáj] 'pohár' 2;2
		[lələki] 'valaki' 2;2
		[bekəkoro:zni] 'betakarózni' 2;1

Mindenekelőtt öt dolog tűnik fel: 1. A távhasonulás szinte kizárólag a mássalhangzókat érinti, elvétele akad csak példa (4 db) magánhangzók hasonulására, pl. [Pit'i] 'Pityi'. 2. Legnagyobb számban teljes hasonulásos alakok fordulnak elő (124), ritkák a részlegesen hasonult alakok, amikor tehát valamely beszédhang képzéshelyben és képzésmódban csak közelít egy másikhoz, de nem válik mindenben hasonlónvá hozzá. 3. A távhasonulásoknak közel a fele, 138 esetből 58 a felnőtt nyelvi, közvetlenül szomszédos beszédhangok közötti hasonulásoktól eltérően előreható irányban következnek be. 4. 8 lexéma több gyermeknél is teljesen azonos felépítésű: [bobo:ts] 'bohóc', [bobos] 'doboz', [mem] 'nem', [ɔpupɔ] 'apuka', [mɔmɔmɔ] 'nagyamama', [pa:pɔ] 'lámpa', [ga:gor] 'Gábor', [memɛ] 'szeme'. 5. Minden egyes távhasonulással létrejött szóalak jóval egyneműbb, differenciálatlanabb, mint az a köznyelvi hangsor, amelynek megfelelő.

A rendelkezésre álló példák gyermekek szerint megfigyelhető eltérései, valamint egy szóalak egy gyermek által produkált ejtésváltozatai azt sejtetik, hogy a korai gyermeknyelvből igen változatos tendenciák irányítják a beszédképzést. Ugyanakkor a több gyermek által létrehozott azonosságok fogódzót jelentenek egy általánosabb irányítóelv megragadásához. A hasonult alakok tüzetesebb vizsgálata az indukáló és indukált hangok szempontjából az alábbi tendenciákat hozza felszínre.

1. Általában az a hang indukálja a hasonulást, amelyik régebbi keletkezésű a gyermek hangállományában, tehát jobban megszilárdult; kiejtése a többihez viszonyítva kevesebb energiát igényel (pl. a nyelvhegyi hangok); valamilyen hiányzó beszédhangot állandó jelleggel helyettesít, ezért mással nemigen cserélhető fel a szóalak azonosítási esélyeinek csökkenése nélkül. Pl. a [nuti] 'Muki' szóalakban adott a /k/ → [t] helyettesítés, ezért ez szabja meg a többi hang alakulását. A [nedes:ut] 'megnézzük' /g/ → [d]-je szintén ezt példázza. Másfelől minél több és egymástól elütő hangképző mozzanattól áll egy beszédhang, továbbá minél újabb keletű a gyermek hangállományában és minél csekélyebb az akusztikai hatása (kevésbé „messzehordó”), annál szívesebben igazodik a környezetéhez. Ilyen hang megfigyelésem szerint a [h] és a [v].

2. Előidézheti a hasonulást az a (legalapvetőbb szótagtípust (CV) létrehozó) artikulációs tendencia is, amely szerint a zárt artikulációból könnyebb a nyílt felé haladni, mint fordítva, mivel az artikulációt megelőző nyugalmi helyzet voltaképpen zárnak felel meg (MALMBERG 1971 62). Többek között a [bobos] 'doboz' és a [pɔpka:jɔ] 'sapkája' illusztrálja a tendenciát.

3. Legdöntőbbnek a környezet, és pedig a több hangból összetevődő környezet látszik, amely még a következetesebben norma szerint ejtett hangokra is hatással van. A legtöbb adatot ennek a tendenciának az érvényesülése hozta létre. A [ko:ga:s] 'kolbász' szóalak is mutatja, hogy még a legkorábban kialakuló [b] sem tud ellenállni a tisztán veláris környezet kényszerének és legalább részlegesen hasonul hozzá. Ilyen alakok még: [gu:ko] 'Gyurka' [gu:go:tʃigɔ] 'búgócsiga', [kokog] 'kopog' [gugo:] 'gubó' stb. A tiszta palatális környezet ugyanilyen hatást fejt ki: [n'y:nɔs] 'nyűgös', [mejit:ɔ] 'megjitta', [sesi:s] 'segités'.

4. Ha valamely hang az akusztikai eredmény jelentős változása nélkül képes képzéshelyét változtatni, az ellentétes környezet ellenére is érintetlen marad. Pl. a normatív [nɛkm] helyett ejtett [mekm] szóban a [k] nem szenved változást, mivel nagyfokú palatalizálódásra képes.

5. Ha a gyermek figyelme a hangsor egy későbbi hangjára irányul akár azért, mert frissen megszerzett beszédhang, akár azért, mert egyidejűleg több képzőmozgást igényel, az e hang képzésére beálló hangképző szervek a megelőző hango(ka)t is befolyásolják, mint pl. a [legegø:] 'levegő' szóban, ahol a veláris [g] palatális környezetben jön létre egy előképzett [v] helyett. Ez a jólismert anticipáció jelensége, amely az időben későbbi elem előrevetítődése és messzemenően következik a képzésfolyamat előretartóan programozott jellegéből. Ugyanakkor, ha a valamilyen szempontból problematikus beszédhang a hangsor elején áll, könnyen magához igazítja a folytatást, p e r s z e v e r á l. Ez történt a [k] elsajátításának az időszakában többek közt a *kefe* és a *kabát* hangsorral: [keke] és [køka:t].

6. A fonémafunkció öntudatlan tiszteletben tartása is indukálhat hasonulást, ezt például a [pusita:t] 'puszikát' és a [fuzita:t] 'Fruzsikát', ahol is a gyermek hangállományában 8 hónapja aktívan működő [k] hang [t]-vé hasonul a szóvégi [t] hatására, mely tárgyrag lévén sem el nem hagyható, sem mással fel nem cserélhető.

Ezeknek a tendenciáknak a háttérében a jelenség szintjén alighanem elsősorban az artikulációs mozgások összerendezetlenségét, járatlanságát kell feltennünk. Ahhoz ugyanis, hogy a hangképző szervek igen rövid idő alatt felvegyék az aktuálisan kiejtendő hangra jellemző helyzetet, hosszas gyakorlásra van szükség, amelynek eredményeként létrejönnek az automatikus hangképző mozgások. Amíg ez a mozgáskoordináció nincs meg, a gyermek, kezdetben legalábbis, inkább „eltalálja” a képzés helyét és módját, semmint rutinszerűen artikulál. Eközben persze egy-egy képzőmozzanat elmarad, többletként jelentkezik, egy-egy szerv a korábbi hangra jellemző helyzetben marad, s ha az áttérés az egyik konfigurációról a másikra nem elég gyors, könnyen hangzik megegyeszer az a mássalhangzó vagy magánhangzó, amelyik a hangsorban korábban előfordult.

A lényegibb magyarázatot azonban a mondanivaló agyi programozásában kell keresnünk. Arról van szó, hogy a megnyilatkozás tervezése nem hangokban, sőt még csak nem is hangkapcsolatokban történik, hanem morfémiкус egységekben, szavakban, esetleg motoros egységekben, szótagokban (vö. LENNEBERG 1967). A gyermek agyában tehát nagy valószínűséggel szóképek raktározódnak el, amelyeket egységként hív le a memóriájából. Az, hogy a hangsor eleje szabja meg a további részek fonetikai megvalósulását, eszerint attól függ, hogy az eleje jött elő élesebben a tudatból, s ez mintegy magához igazítja a folytatást. Más esetben inkább a vége vagy a közepe van a gyermeki figyelem előterében, ami kihatással van a hangsor elejének, illetőleg belsejének a megvalósulására. A lényeg tehát az, hogy nem érvényesül vagy nem elsősorban érvényesül a hangképzés szukcesszivitása, hanem az idegi kontroll függvényeként mint minőség van jelen.

Ugyanannak a gyermeknek a beszédében az igen szűk időközben egymás mellett létező és néha egyetlen napon előforduló alakváltozatok mint pl. [pøpu ~ tøpu ~ pøtu] 'kapu', [bødoj ~ bøboj ~ døboj] 'bagoly', [pipø:s:o: ~ pitø:s:o:] 'Picasso', [køki ~ t'øti ~ t'øki] 'csoki' az említettekén túl egyértelműen arra utalnak, hogy a fonémák a gyermek tudatában még nem elvont, általános entitásként léteznek, hanem egy adott szókép egy adott elemeként, mégpedig a szókép egészének alárendelt módon. Ezért van az, hogy hol így, hogy úgy hívja elő vagy csak ismétli ezeket a nem

egészen helyes alakban vagy még nem kellő mélységben elraktározott szavakat, tehát a fonémaválasztás a s z e k v e n c i a s z i n t j é n dől el.

Az idő szerepe a tárgyalt jelenségben az, hogy kezdetben szinte kizárólag teljes hasonulás figyelhető meg, éspedig a hangsor csaknem minden más-salhangzójára kiterjedően, pl. [sy:sø:sobø] 'fürdőszoba'. Az idő múlásával egyre jobban differenciálódnak a hangok a hangsorban, csökken az azonos mássalhangzók száma, pl. [sy:dø:sobø]. Ebben a folyamatban a következő állomást általában a részlegesen hasonult alakok jelentik, amelyek végül elvezetnek a fonémásornak leginkább megfelelő kiejtéshez: [køka:t → køga:t → koba:t] 'kabát'. Amint a különálló szavak beidegzése és kiejtése megfelelően automatikussá vált, a távhasonulás kezd a nagyobb egységek (szólam, mondat) egy-egy távolibb pontjára kiterjedni, pl. [mekemiskem] 'Nekem is kell', [køpsed'posøt] 'Kapsz egy pofont', valamint [møtøm:almekøD] 'Mondtam már neked'. Ennek sejtésem szerint az a magyarázata, hogy mivel a nagyobb egységek egység voltát érzékeltető eszközökre (hangsúly, hanglejtés, ritmus) is figyelni kell, a szó szintjén már differenciált hangképzés á t m e n e t i l e g v i s s z a e s i k, amíg a nagyobb terjedelmű egységeken belül érvényesülő új beidegzések nem automatizálódnak. A szavak szintjén a távhasonulás ekkor már csak a legelőször hallott hosszabb szavakban fordul elő a rossz akusztikus visszacsatolás vagy a helytelen mozgáskoordináció miatt. N. L. 2;1 korban az először hallott *ribizli* szót [lilisli]-ként hozta létre, de a második ejtés már [libisli]-t eredményezett. Ugyanígy alakult a *cukrászdába* ejtése is először [t'ukla:sba:bø], majd [t'ukla:sda:bø]-ként.

Fölmerül ezek után a kérdés, miként kell a távhasonulást értékelni a nyelvvelsajátítás folyamatában. Úgy gondolom, az artikulációs készségek és lehetőségek kialakulásának időben meghatározott rendje miatt mindenképpen s z ü k s é g s z e r ű f á z i s. Attól kezdve azonban, hogy a gyermek a lehetőségeihez (birtokában lévő hangállományához) képest hoz létre kevésbé differenciált (kisebb hírértékű) szóalakokat, a távhasonulás r e g r e s s z i ó n a k tűnik, hiszen fonotaktikailag egyszerűbb megoldás felé viszi vissza a gyermeket, tehát egy korábbi, differenciálatlanabb közlési szint jelenlétét jelzi. A regresszió azonban csak látszólagos, minthogy az az energiatöbblet, amely a távhasonuláshoz elégséges kisebb erő kifejtés révén felszabadul, lehetővé teszi a gyermek számára a nyelvi fejlődésben soron következő új elemek és formák elsajátítását. Jól példázza ezt a már említett tény, hogy a távhasonulás időlegesen visszatér a nagyobb terjedelmű fonetikai egységek szintjén, amikor az ezen egységek egység voltát jelző eszközök használata még nem idegződött be kellőképpen. Ilyen értelemben a távhasonulás a gyermek nyelvi fejlődésének szolgálatában áll.

A felnőttek beszédében a vizsgált jelenséget a nyelvjáráásokban látjuk viszont. A *citera/cicera*, *csipke/csipce*, *csuklya/kuklya*-féle köznyelvi/nyelvjárási szembenállásokban (vö. B. LŐRINCZY 1979. 11) a nyelvjárási szóalakok ugyanazt a viszonylagos ejtésbeli egyneműséget valószínűsítik meg a hangsoron belül, mint amelyet a gyermeknyelvi távhasonulásos alakok. Saját rendszerükön belül azonban a nyelvjárási szóalakok — ha az illető nyelvjárás szótárában kizárólagosak — ugyanolyan értékű egységek, mint a szembenállás bal oldalán szereplő köznyelvi szóalakok, hiszen nincs alakváltozatuk (azaz lexémikusan azonos, de más fonológiai felépítésű ekvivalensük). „Fonológiai regresszióknak” csakis a köznyelvivel való összevetésben minősül(het)nek, mint-

hogy a szabályos köznyelvi alaktól csak itt térnek el egyáltalán és jelentős mértékben.

A köznyelvben esetleges ejtészváltozatként nyelvbotlásban jönnek létre távhasonulások alakok (vö. ROUSSELOT 1924. 982–983; BOOMER–LAVER 1968).

KASSAI ILONA

Irodalom

- AVRAM, A., Remarques sur la substitution des sons dans le langage enfantin. In: Proceedings of the 4th International Congress of Phonetic Sciences (Helsinki 1961). The Hague—Paris 1962. 343–346.
- BOOMER, D. S.—LAVER, J. D. M., Slips of the Tongue. In: British Journal of Disorders of Communication 3. 1968, 1–12 és (FROMKIN, V. A. szerk.), Speech Errors as Linguistic Evidence. The Hague 1973, 20–31.
- CRUTTENDEN, A., Assimilation in Child Language and Elsewhere. Journal of Child Language 5 (1978): 373–378.
- HEFFNER, R. M., General Phonetics. Wisconsin 1952.
- LENNEBERG, E. H., Biological Foundation of Language. New York 1967.
- B. LÓRINCZY É., A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Budapest 1979.
- MALMBERG, B., Opposition et identité. In: Phonétique générale et romane. The Hague—Paris 1971. 54–66.
- MARTINET, J., Réactions en chaîne dans l'acquisition du système phonologique. In: Phonologie et société. Studia Phonetica 13. Paris 1977. 105–111.
- MEGGYES K., Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. NytudÉrt. 73. Budapest 1971.
- A. MOLNÁR I., A hanghelyettesítések típusai a gyermeknyelvben 18–21 hónapos kor között. In: Magyar Fonetikai Füzetek 1 (1978): 44–53.
- ROUSSELOT, P.-J., Principes de phonétique expérimentale. Paris 1924.
- VÉRTES O. A., A gyermek nyelve. (Főiskolai jegyzet) Budapest 1955.

On One Type of Assimilation in Child Language

by ILONA KASSAI

So-called remote or distant assimilation which appears to be the basic type of assimilation in children is discussed. It consists in a full or partial harmony of two or more sounds in the sequence.

With analyzing 138 data showing this assimilation I try to throw some light on regulating tendencies of the phenomenon, differing from sound substitutions mainly in that it is governed by syntagmatic factors while substitutions are directed paradigmatically.

Table I offers the following remarks: 1. Distant assimilation affects almost exclusively consonants; there are very few examples of „vowel harmony” (4 cases out of 138). 2. The majority of items (124) shows fully assimilated consonants, only 14 word forms are partially assimilated either in respect of manner or in that of place of articulation. 3. 40% of examples represents progressive assimilations that do not occur in adult speech. 4. 8 words are produced in the same form by more than one child.

Following factors can induce the process of assimilation: relative firmness of the sounds in the repertoire of the child, their articulatory and perceptual properties, their function in the sequence, attention span of the child (perseveration, anticipation), nature of the surrounding sounds etc.

The occurrence of this type of assimilation may be given a twofold explanation. The mechanistic one might be the interference of articulatory movements, the lack of automatic speech production, which makes the child „hit” the right place and manner of articulation. On the other hand the planning of what the child wants to say could serve as a psychological explanation: there is some reason to suppose that child stores in his memory full wordforms that, in turn, he recalls as units. If more attention is given to the

onset of the recalled word than to the rest, phonic realization of the latter will depend on the onset. On the contrary, if child remembers more clearly the end or the middle of the utterance the dominant role will be played by these parts. Therefore we put forward the hypothesis, that successiveness of speech production which is normal in adult speech is present in child utterances mainly as quality.

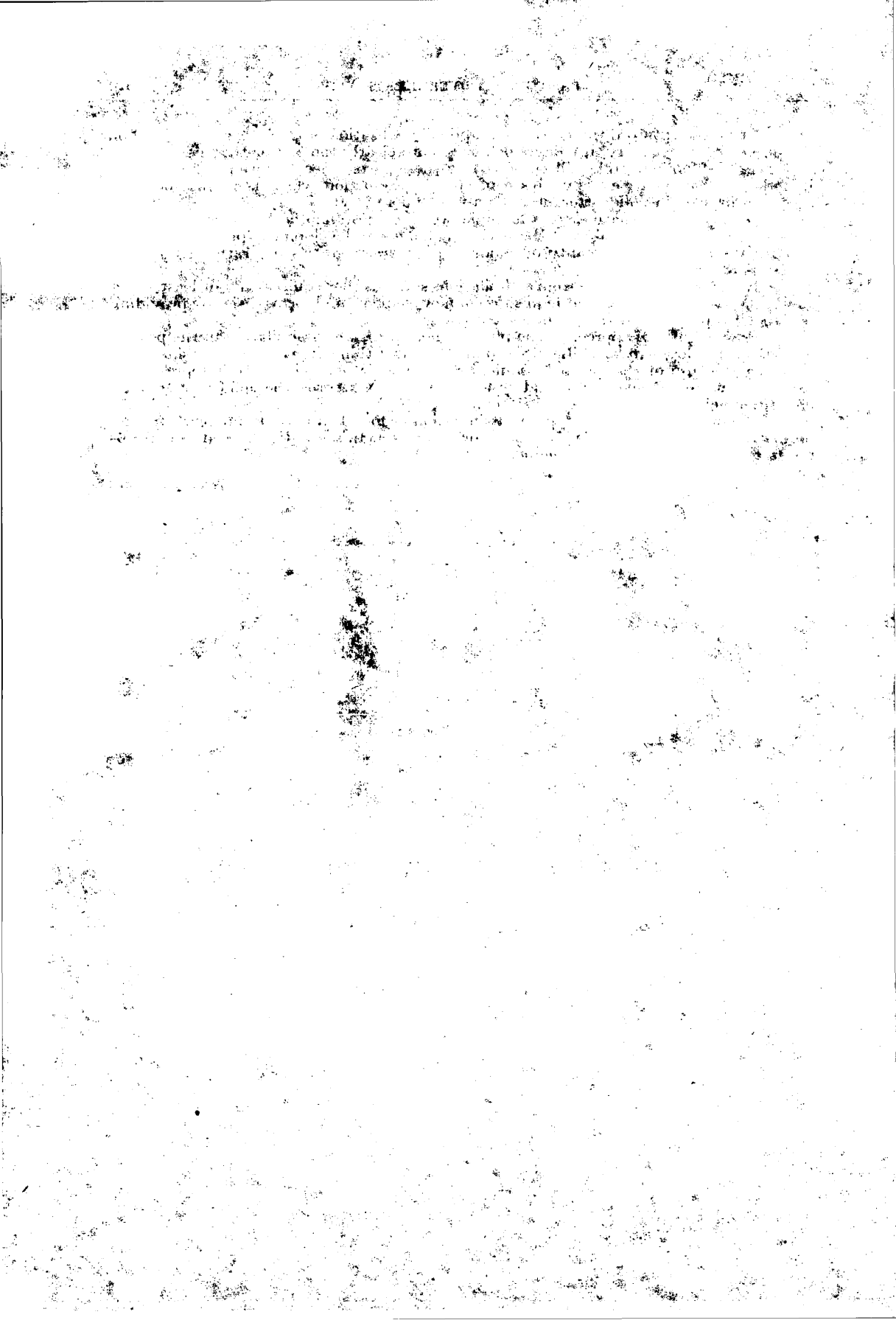
Coexistent alternatives of the same word suggest another conclusion, a more general one, namely that during the period of language development phonemes do not exist in the psychological reality of children as abstract entities but rather as definite elements of definite words.

Homogeneity resulting from assimilations satisfies the requirements of least effort and at the same time makes the acquisition of new elements and forms easier by providing the speech apparatus with the necessary energy.

How might one appreciate the phenomenon of distant assimilation in the process of general development of children's sound system? I think it has to be considered as necessary because of the gradual acquisition of articulatory skills, but it represents a regression (as to the acquired sound system) because it returns the child to a simpler, less differentiated fonotactic organization.

In adult language this type of assimilation is found in dialects but without any normative aspect so it can also be taken for regression. In normative speech such forms result only from slips of the tongue.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Turkui tapasztalatok*

1980. augusztus 20–27. között a finnországi Turkuban bonyolították le az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszust. A 'bonyolítás' szó használata alighanem jól érzékelteti, hogy a rendezőknek az eddigieknél sokrétűbb és nehezebb rendezési-szervezési feladatokat kellett vállalniuk és mindezeket imponáló biztonsággal, gördülékenyen, szinte észrevételenül oldották meg. A résztvevők csak e háttérbe vonuló, zaj nélküli, halk munkának a konkrét eredményeit tapasztalhatták.

Annak ellenére, hogy az előzetes tervek szerint finn házigazdáink a IV. budapesti kongresszusnál kisebbre óhajtották méretezni szakmánknak ezt az összejövetelét, a nagy érdeklődés mégis oda vezetett, hogy a turkui jóval fölülmúlta a megelőző kongresszust mind a résztvevők számában (kb. 800), mind az előadások volumenében (kb. 400), mind az egész rendezvény koncepciójában, kulturáltságában és zavartalan megvalósításában. Osmo Ikola a turkui egyetem rektora, a rendező bizottság elnöke és segítő társai, mindenekelőtt Alho Alhoniemi professzor, az operatív bizottság elnöke és Matti Suojanen társprofesszor, kongresszusi főtitkár, továbbá a titkárság munkatársai (Kaisa Häkkinen, Markku Aukia, Jorma Rakkolainen, Pirjo Somerkoski, Matti Nurmi és mások) kétségtelen határozottsággal, biztonsággal gondoskodtak az előadások rendjének megtervezéséről, azok lebonyolításáról, a rengeteg egyéb szakmai programról, a kirándulásokról, társadalmi eseményekről és a tájékoztatás zavartalanságáról. A mintaszerűen folyó események közvetlen családias légkörben váltogatták egymást s ez részint a lépten-nyomon tapasztalható baráti-udvariassági gesztusoknak, de mindenekelőtt a kongresszusi infrastruktúra tökéletességének köszönhető (modern kis városban egy helyen való kulturált elhelyezés, közös étkezések, az előadótermek közelsége, tehát a résztvevők szinte állandó együttléte, sokféle szolgáltatással való ellátási lehetőség stb.).

A kongresszus eseményeit a finn rádió, televízió és a sajtó állandó tudósításokban, riportokban ismertette s ez is szemléletesen mutatta azt a nagy figyelmet, amellyel a finn társadalom kísérte a kongresszus témaköreit. Az érdeklődés külsődleges, ám igen lényeges rangját egyébként az adta, hogy Urho K. Kekkonen elnök vállalta a fővédnökséget fölötte. Az ünnepélyes megnyitón a kormány nevében Kalevi Kivistö oktatási miniszter üdvözölte a vendégeket, de jelen volt sok eminens személyiség, pl. Kai Donner a Suomen Akadémia elnöke, Jaakko Numminen oktatási államtitkár, a turkui szovjet fő-

* Ezt a jelentést a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. dec. 10-én tárgyalta. Ismertetése és vitája az UKB dec. 16-i ülésén is megtörtént.

konzul, a Magyar Népköztársaság helsinki nagykövetségének képviselője (Matusek Tivadar nagykövet szabadságáról visszatérve csak a záróülésem tudott jelen lenni). Mindenkit meglepett és jóleső érzéssel töltött el Osmo Ikola elnöki megnyitójának poliglott „bűvészmutatványán” kívül (ha jól számolom 8 nyelven változtatva adta elő beszédét) köszöntésének szíves őszintesége és mélyen szántó tartalma.

A tudományos tematika központosított meghatározása és az előadások többfelé terelése a turkui kongresszus fontos újítása volt az eddigiekhez képest. Központi témaként a „Nyelvi és kulturális struktúrák az összehasonlítás és a fejlődés szempontjából” című tárgykör volt kitzúve, ami kétségkívül alkalmas egy komplex és interdiszciplináris kongresszus átfogó programjával. Csakhogy a majdnem 400 előadás közül több legfeljebb áttételesen, vagy perifériálisan, néhány meg egyáltalán nem csatlakozott ehhez a témához és nyilván a rendezők udvariassága következtében került napirendre. Kritikus szemmel nézve talán jobb lett volna és jobban bevált volna e rendezési elv előnye, ha pl. a XII. bécsi nyelvészkongresszushoz hasonlóan előzetesen zsűrizték (és néhány esetben kizsűrizték) volna a bejelentett, ill. megküldött előadásokat, ami persze bizonyosan elviselhetetlenül nagy terhet rótt volna az aránylag kicsiny létszámú szervező testületre.

A kongresszus négyféle munkaformában dolgozott: plenáris ülések, szekció előadások, szimpoziumok és poszter-kiállítások keretében. Ezek közül a két utóbbi munkaforma jelentős újítás az eddigi finnugor kongresszusokhoz képest. A másik két forma a hagyományos katedréről elhangzó prelegáló előadási lehetőségeket biztosította. A legtöbb előadást felölelő szekciók (szám szerint: 8) ekképp oszlottak meg: 1. fonológia és morfológia, 2. szintakszis és szemantika, 3. lexikológia és névtan, 4. egyéb nyelvészeti témák, 5. etnológia, 6. folklór és mitológia, 7. régészet-fizikai embertan, 8. irodalom. Ez a beosztás tudományrendszertanilag nem éppen tökéletes, de a gyakorlat szempontjából más út nem nagyon volt járható (noha pl. a 2. szekcióban szemantikai előadás alig volt, s egyes előadások besorolása a megfelelő szekcióba olykor nehézséget okozott). Ezekben a szekciókeretekben mindenkinek lehetősége volt elmondani a maga 20 perces előadását, amely után 10 perces vita alkalom volt betervezve. Az előzetesen kiadott tézisekből megismert előadások érdemleges és nyilvános vitát aránylag kevés esetben váltottak ki, az így előállt szünetekben azonban kölcsönösen hasznos eszmecserék bontakozhattak ki előadók és hallgatók, ill. hallgatók és hallgatók között. A szekcióelőadások pontos kezdése és percnyi pontosságú befejezése nagyszerűen biztosította az idő jó kihasználását — még akkor is, ha egy-egy előadás elmaradt — és így a szekciókat változó résztvevő az előírt időpontban valóban azt az előadást találta meg, amelynek a meghallgatását tervbe vette és nem kongóan üres, kihalt termet.

A szekcióelőadásokhoz bizonyos mértékben csatlakoztak a szimpoziumok, amennyiben az ezeken megvitatott témák előzetesen szekcióüléseken is elhangzottak. A szimpoziumok témakörei az alábbiak voltak: 1. magánhangzókörharmónia, 2. produktivitás a szóképzésben, 3. finnugor igeneves szerkezetek, 4. egzisztenciális mondatok, 5. etimológia és szóföldrajz az Európai Nyelvatlaszra tekintettel, 6. a kétnyelvűség alapkérdései, 7. a halászat a finnugoroknál, 8. a ház és a családi élet, 9. folklorisztikai terepmunka és a hagyományozás törvényszerűségei, 10. a finnség (finnugorság) területi kontinuitása régészeti szempontból, 11. népi hagyomány és 20. századi irodalom. Ezek a szimpoziumok — mint erre utaltunk — néhány a Congressus Quintus Inter-

nationalis Fenno-Ugristarum III. és IV. kötetében előzetesen megjelent szekcielőadás teljes szövegeinek ismeretében az azokhoz felkért hozzászólásokra voltak alapozva. A szimpóziumon 8—10—12 szakember nézeti konfrontálódtak egymással, de ezek a viták nyilvánosak voltak s a hallgatóság soraiból is mód volt kérdések föltevésére vagy hozzászólásra. A szimpóziumokon részt vevő érdeklődők köre és a viták színvonala nem volt egyetlenes. A nyelvészetiek közül a két mondattani kerekasztal-megbeszélés tartozott a legjobbak közé, bár a fonológiai is érdekes elméleti fejtegetések elhangzottak. Sajnos a halászlát szimpózium sikerét lefokozta a szimpóziumot szervező Kustaa Vilkkuna akadémikus hirtelen halála. A másik néprajzi szimpózium (ház—család) jól körülhatárolt volt s a vita is eredményes, annak ellenére, hogy különféle irányzatok és kutatási módszerek konfrontálódtak egymással. Nagyon aktívan — s jobbra elméleti megfontolásokkal — dolgozott a folklorisztikai szimpózium az egymással régóta szoros kapcsolatban álló finn, magyar és szovjet (meg egyéb) folkloristák gyümölcsöző együttműködése eredményeképpen. Az etnogenetikai szimpózium vitaanyaga sajnos eléggé egyoldalú volt, s noha vita alakult ki az előadást előterjesztők és a korreferátorok között, mégsem sikerült egységes álláspontra jutni abban a nézeteltérésben, ami egyrészt a finn régészek, másrészt a magyar és szovjet szakemberek álláspontja között fennáll: a finn régészek már az átmeneti kőkorszaktól számolnak finnugor lakossággal Finnországban; ez a kontinuitás-elmélet mind a szovjet régészet, mind a magyar őstörténeti kutatás eredményeivel ellentétben van. Ezeket az ellentmondásokat most sem sikerült áthidalni vagy közös nevezőre hozni. Úgy látszik, hogy egyes, századunkban keletkezett államokban a nyelvi és történeti kontinuitás bizonyítása elvileg fontos, sőt egyes helyeken — Finnországtól délebbre — hivatalosan is képviselt eszmévé vált. Megjegyzendő azonban, hogy finn nyelvész kollégáink áthidaló javaslatai itt nem juttattak szóhoz.

A poszter-előadások arra adtak módot, hogy az előadók a kongresszusi központ „arénájában” egymást váltogatva diák, diagramok, filmek, hangfelvételek, rajzok stb. bemutatásával demonstrálják mondarivalójukat. Ennek a nálunk újszerű módszernek a megítélésében a magyar résztvevők véleménye nem egységes. A kisebbség azért húzódozik a demonstrációs előadásoktól, mert az egymás mellett párhuzamosan folyó előadások és az óriási teremben a kiállítási falak mentén ide-oda mozgó tömeg zavarta az előadókat és a kérdezőket, vagyis a kölcsönös információcserét. Mégis nagyszerű ötletnek kell tartanunk a poszter-előadások megszervezését és kivitelezését (más kongresszusokon is bevált ez a módszer) s az elkövetkező kongresszusokon is csak ajánlani tudjuk ezt az előadási (vagy társalgási) formát. Főleg a magyar kutatók között kellene népszerűsíteni az efféle bemutató előadásokat (a turkui 40 poszter-előadás közül mindössze 4 volt magyar kutatóé): közvetlenebb, nyíltabb eszmecsere bontakozhat ki itt az eredményeit bemutató és a hallgató-néző között, márcsak azért is, mert az utóbbiak hosszan álldogálhatnak, nézelődhetnek a bemutatott eredmények előtt. A vizuális látvány mindenképpen a jobb értelmi befogadást segíti elő, mint a gyorsan elhangzó szó.

A két plenáris ülésen hangzott el a legkevesebb előadás, összesen öt. Ezekhez protokolláris előadások lévén, vita nem kapcsolódott. Ez eltért az eddigi gyakorlattól és sokan hiányolták is a magyar résztvevők közül, főleg olyan módszertanilag és eredményeiben is újat nyújtó előadás után, mint amilyen Mikko Korhonené volt. A plenáris előadások utáni vita megengedése vi-

szont legalább egy-két nappal meghosszabbította volna kongresszust. Vagy felére kellett volna csökkenteni a szekció-előadások számát. E mindenképpen nehéz helyzetben a rendezők a könnyebb ellenállás mellett döntöttek, márcsak azért is, mert ez az öt plenáris előadás volt az, amelyik a kongresszus általános rendezvényei közé tartozott a kezdő nap délutánján és az utolsó nap délelőttjén, s így nem volt valószínű, hogy egy esetleges irodalmi, vagy nyelvészeti vita a többi szakág résztvevőinél érdemleges érdeklődést váltott volna ki.

A nyitó napon első plenáris előadásként Lauri Posti akadémikusnak „The Origin and Development of the Reflexive Conjugation in Finnic Languages” című tanulmánya hangzott el. Posti már eddig is több ízben foglalkozott a balti finn igeragozás történetével és ezekből a kutatásaiból kiindulva tárta a kongresszus nyilvánossága elé szintézisként is felfogható — de sok új részletteredményt is nyújtó — referátumát. Mondanivalóját abban összegezhethetjük, hogy a reflexív — szubjektív konjugáció kettőssége későn alakult ki s egy korábbi közfinn szubjektív — mediális dichotómia helyére lépett. A közfinn kor felbomlásakor egyes esetekben a 3. személyű mediális igealakok szolgálták alapul a reflexív igeragozás kibontakozásához. Persze a reflexív paradigma teljességéhez új alakokat kellett kifejleszteni (az 1. és 2. személyben): előadásában részletesen taglalta ezeket a nyelvenként különböző új morfémákat. A reflexív képző (-*tte-) nemcsak önálló fejlemény lehetett (amelyik pl. intranszitiv képzőből értékelődött át ebbe a szerepkörbe), hanem más formában és más forrásból is keletkezhetett. Pl. a karjalai -*čče*-, -*čči*-, melyet korábban az *itse* visszaható névmás agglutinálódott formájának tartottak, Posti szerint nem egyéb, mint az orosz reflexív -*čja* végződés átvétele. Az eredetileg 3. személyben jelentkező régi szemantikai igeragozási kettősség (szubjektív — mediális) helyébe lépő új (szubjektív — reflexív) dichotómia morfológiai önállósulásához szükséges képzőket és személyragmorfémákat külön-külön tárgyalta, ám ezek eredetétől függetlenül is arra a megállapításra jutott az előadó, hogy a reflexív kategória kialakulására feltétlenül nagy hatással volt az orosz visszaható igeragozás, hiszen főleg azokban a balti finn nyelvekben és nyelvjárásokban fordul elő ez a jelenség, amelyek földrajzi helyzetüknél fogva jelentős orosz hatás alatt állottak és állanak (vagyis a keletibb balti finn idiómákban).

Ju. V. Bromlej akadémikus, a SzUTA Néprajzi Intézetének igazgatója „Иерархия историко-культурных общностей” című előadásában az emberi kultúra szinkrón-globális és diakrón-genetikus formáiban megnyilvánuló sokféleségét elemezte s ennek során főleg a történetileg kialakult kultúrák tipológiájának és hierarchikus viszonyainak tisztázására, összefoglalására törekedett. Kiiktatva a sokjelentésű köznyelvi *nép* fogalmát az *etnosz* terminust javasolta bevezetni és meghatározni. Rámutatott, hogy ennek is van egy tágabb (történetileg kialakult közösség állandó kulturális és pszichikai tulajdonságokkal, önálló területi, gazdasági és jobbra államszervezési egységgel, etnikai tudattal) és egy szűkebb értelme. Az utóbbit *etnikosz* néven nevezi s a területileg külön élő, azonos nyelvű, közös származású, kultúrájukban is hasonló vonásokat tartalmazó egységeket sorolja ide, amelyek sem gazdasági, sem állami közösséget nem képeznek. A mikroetnikus és makroetnikus egységek fogalmának bevezetésével fölvetette az ún. metaetnikus közösségeket is, amelyekben az etno-szociális tendenciák mellett sajátos etnikai divergenciák is megfigyelhetők: az előbbieket meta-etnopolitikai, az utóbbiakat meta-etnokulturális jel-

legűek (sőt a dolog bonyolultságát fokozva: meta-etnolingvisztikai, meta-etnokonfesszionális stb. közösségek is lehetnek). A mikroetnikum és az etnosz közötti átmeneti egység a szubetnosz: ezek olyan korábbi etnoszok maradványai, amelyek elvesztették fő etnikai szerepeiket, vagy olyan társadalmi közösségek, amelyekre bizonyos társadalmi specialitások jellemzőek, ill. amelyek faji alapon keletkeztek (pl. az Egyesült Államok színesbőrű etnoszociális csoportjai).

Az individuum egyszerre több szintű etnikai egységhez is tartozhat: a doni kozák szubetnikum képviselője egyben az orosz etnosz és a szláv meta-etnosz tagjának is tekinthető — állítja Bromlej, s a továbbiakban rámutat, hogy az etnikai közösségek illetén taxonómiai különbségei nem keverhetők össze az etnográfiai csoport és a történeti-néprajzi areák fogalmával. Ezeket az elméleti és terminológiai különbségeket az előadás fogalmilag differenciálta és a világ különböző tájairól vett példákkal tág történeti perspektívába helyezte, rávilágítva egyben napjaink fő fejlődési tendenciáira is, amelyek új, világkép kialakulásához fognak szerinte vezetni. Ennek pedig az a lényege hogy a technológiai fejlődés integráló hatása mellett jelentősek ugyan a differenciáló tendenciák (pl. a tőkés és szocialista ideológia és társadalom terén), ámde az emberiség együttes jövője szempontjából ezek nem gátló tényezők.

Az első napi plenáris ülés magyar előadását Hajdú Péter tartotta „Stilistisch motivierte und gattungsbedingte Änderungen in den uralischen Sprachen” címen. Ez a referátum a költői, ill. a folklór nyelv meg a köznyelv különbségeivel foglalkozott és az előadó korábbi kutatásai alapján is megpróbálta kimutatni, hogy a folklór olyan másodlagos nyelvi jelenségeket is kialakíthat, amelyek kedvező esetben grammatikalizálódhatnak, sőt esetleg új nyelvi kategóriákat és morféákat hozhatnak létre.

A kongresszus utolsó napi plenáris ülésén nagy érdeklődéssel hallgattuk Hans Fromm müncheni professzor előadását: „Zur Rezeptionsgeschichte des Kalevala”. Ez a probléma Finnországban már hosszú évek — évtizedek óta heves vitákat eredményezett. A nemzeti romantika korából a különböző művészetekben kimutatható megtermékenyítő hatása napjainkra elenyészett, a Kalevala kötelező olvasmány ugyan, de kevesen ismerik (mint nálunk a Zalán futását vagy a Helység kalapácsát). Másfelől pedig más-más megítélésben részesül a Kalevala a folklóristák és a Kalevala irodalmár-védelmezői részéről. Ilyen előzmények után érdekes volt megtudni egy külföldi — mondhatni: semleges — Kalevala-fordító és szakértő véleményét, aki egyben germanista filológus és folklórkutató is. Fromm négy szempontból indul ki a kérdésre adandó válaszban: 1. Irodalmilag olyan alkotással van dolgunk, ahol a hatást alakító mű maga is egyféle recepció következménye (akárcsak Goethe Faust-ja). Lönnrotnak azonban nem az volt a szándéka, hogy a Kalevala az ő alkotása legyen, hanem a népi énekmondóktól gyűjtött anyagból természetes módon akarta a finn őskor népi eposzát rekonstruálni. Azaz: Lönnrotnak ez a magatartása, a szerzőségtől való elhatárolódásával tagadta az orális hagyomány és az írásosság (irodalom) közötti elvi különbséget. 2. Az autoritás körüli vita így már nagyon korán megkezdődött s a mai napig tart. Végső soron azonban jelentéktelen az eltérés pl. M. A. Castrén és V. Kaukonen között: Castrén minden egyes sort népi eredetűnek tartott, Kaukonen azonban precíz filológiai analízissel kimutatta, hogy az eposz sorainak mindössze 3%-a tekinthető Lönnrot alkotásának, s ezek az áthidaló sorok elhanyagolhatóak az eredeti sorok többségéhez képest. Fromm ebben a kérdésben arra az álláspontra he-

lyezkedik, hogy Lönnrot eredetisége, költői egyénisége másban keresendő, nevezetesen abban, hogy egységesítette a népi énekmondók nyelvét, hogy a keresztyén motívumokat törölte, s általában a „nagy történeti múlt” ábrázolására törekedett. 3. A legtöbb probléma a Kalevala esztétikai hatásával kapcsolatos: itt mutatkoznak leginkább az irodalomtudományi és folklorisztikai értékelések közötti különbségek, s ezért Fromm szerint teljesen új esztétikai paraméterek bevonásával lehet a Kalevala esztétikai értékét meghatározni és minősíteni (pl. az analógia, ismétlés, szerkezeti, lánc-szerkesztési és jelzésrendszer kategóriáival). 4. Külön érdekessége a Kalevalának, hogy az eposz megjelenése után tovább folytatódott a kalevalai énekek gyűjtése s ez az eposz megítélésének szempontjaiban sok zavart okozott. Ezekből származnak ugyanis a Kalevala „passzív” recepciójára vonatkozó nézetek. A folklór kutatói bizonyos mértékig elhatárolják magukat a Kalevalától, bár az eredeti kalevalai (népi) énekek kérdése továbbra is központi témájuk volt, Lönnrot Kalevaláját azonban nem tartották — mint „manipulált” művet — folklorisztikailag vizsgálhatónak. Később azután az összehasonlító orális néphagyomány egésze válik kutatásuk tárgyává — világméretben, s ezzel magyarázhatók Kaukonen keserű szavai, amely szerint „Väinämöinent és Ilmarinent szöszerint számúzték a helsinki egyetem folklór tanszékéről”. Fromm ezzel kapcsolatban utal arra, hogy hasonló tendenciák a skandináv filológiában is végbemertek, ahol ma már nem az óészaki sagákat tanulmányozzák, hanem a népi hagyomány kontinentális kapcsolatait. E lényeges kérdések tárgyalása után elemezte Fromm a Kalevala helyzetét a finn iskolában, a finn irodalomban s végül hatását német és egyéb nyelvterületen.¹

Az utolsó előadást a teljes ülésen Mikko Korhonen helsinki professzor tartotta „Über die struktural-typologischen Strömungen (drifts) in den uralischen Sprachen” címmel. A nyelvészet jelenlegi állásfoglalása szerint az uráli nyelvek többségét agglutináló-szintetizáló nyelvnek szokás tekinteni. E vonások leginkább a volgai és permi nyelvekben mutatkoznak meg. A balti finn, a jurák és a magyar nyelvekben viszont sok fúziós jelenség mutatkozik, sőt a lappban és az észben ezek jellege már oly nagy mértékű, hogy e nyelvek flektáló tulajdonságait teszik jellegzetessé. A nyelvhasználat rekonstrukciója szerint az uráli alapnyelv inkább analitikusnak látszik, sőt egyes nyelvészek szerint „preflexió” volt s ezzel kapcsolatban gyakran hivatkoztak — főleg régebben — az uráli alapnyelv „primitív” voltára. Korhonen joggal szegezi szembe ezzel az állásfoglalással, hogy voltaképpen itten két szempont keveredik: egyrészt a glottogenezis problémái általában, másrészt az egyes nyelvcsaládok nyelvi kategóriáinak eredete mosódik egybe a proto-uráli problémák keretében. Holott az emberi nyelv eredete több százezer évre (vagy még többre) nyúlik vissza, a nyelvhasználat viszont legfeljebb 10 000 évnyi időmélységbe tud visszapillantani. Gyakorlatilag ez azt eredményezi, hogy az összehasonlító-történeti nyelvészet kénytelen a tágabb értelemben vett „jelen” fogalmaival dolgozni s a nyelvek általános struktúrájának fejlődésében lényegi változásokat nem tud megállapítani. Ezért van az, hogy az uráli alapnyelv szerkezeté-

¹ Utóbbival kapcsolatban megjegyzést kell tennünk. Az előadás elhangzott szövegében Rácz István új magyar Kalevala fordítását Fromm elhanyagolhatónak tartja a hatás szempontjából, mert az a fordító kiadásában 1976-ban Helsinkiben igen alacsony példányszámban jelent meg. Rossz propagandánk folytán úgy látszik nem volt tudomása arról, hogy Rácz I. — átdolgozott — Kalevala fordítása 1980 elején Budapesten is megjelent 30 000 példányban az Európa Kiadónál.

ről vallott felfogásunk nagyjából összhangban van a jelenkori nyelvekével és csak bizonyos részleteiben különbözik ezektől.

A távolabbi múltba való visszapillantást meg lehet kísérelni a diakrónikus tipológia újabb eredményeinek a figyelembe vételével. Már a múlt században próbálkoztak a nyelvi szerkezetekben egy lineárisan elképzelt nyelvfejlődési tendenciát posztulálni (izoláló → agglutináló → flektáló), ez az elmélet azonban helytelen irányba terelődött. Később észrevették, hogy a flektáló nyelv lassan izolálóvá alakulhat át s ez alapot nyújtott — más egyéb tapasztalatok alapján — arra, hogy a nyelvek hosszabb története folyamán egy ciklikusan ismétlődő spirális fejlődés és típusváltás elmélete felvethető legyen. Korhonen főleg Vennemann és Hodge munkáira támaszkodva megkísérli a ciklikus nyelvfejlődés lehetőségét az urálsztikában is alkalmazni olyan 'drift'-ek (áramlatok, mozgási irányok) kipuhatolásával, amelyek a nyelvet egyik minőségből (típusból) egy másikba vihetik át. Nagy mértékben támaszkodik ebben a Greenberg nevéhez fűződő tipológiai eredményekre, főleg azokra, amelyeket az implikatív univerzálék területén tártak föl. Vennemann fölteszi, hogy azokban a nyelvekben, ahol az ige dominánsan a mondat végén áll a természetes sorrend [Operator [Operand]]: ezek az ún. SXV nyelvek, ahol a jelző megelőzi a jelzett szót, a bővítmény az igét stb. Hangtörténeti redukciók következtében azonban előbb-utóbb eltűnhet a formai különbség subjectum és objectum között, úgyhogy a mondatrészek elkülönítése csak mondatnani eszközökkel valósítható meg. Az SXV agglutináló típusú nyelv így lassacskán átalakulhat az objektum topikalizációjával TVX típusúvá ez pedig általánosulhat SVX formában, ahol a sorrend tehát [[Operand] Operator]. Egyben a nyelv jellege a flektálón keresztül fokozatosan izolálóvá lesz. Ezen a fokon azonban újra kezdődhet egy agglutinációs folyamat, amely egy feltehető VXS sorrenden keresztül visszavisz az SXV-hez. Korhonen tisztában van azzal, hogy e hipotézist többen bírálják, mégis úgy véli, hogy az uráli nyelvekben megfigyelhetők olyan „drift”-ek, amelyek Vennemann elmélete mellett szólnak. Az uráli alapnyelv agglutináló jellegét (SXV) mutatják a rekonstruálható ragok, de a későbbiekben névutokból raggá redukált elemek is, mert hiszen a névutó is a rectum + regens sorrendű SXV típusba illik, s agglutinálódásuk egyes nyelvekben még inkább kiemelte e nyelv(ek) szintetikus vonásait. Ezt követően azután egyes nyelvek külön életében olyan reduktív hangváltozások mentek végbe, amelyek a nyelvtani morféimák csonkulásához, sőt lekopásához vezettek, a nyelvtani szabályokat megzavarták, pontosabban a nyelv jellegét a flektálás irányába terelték. Ennek következtében egyes rokon nyelvekben ma már az SVX sorrend a domináns. A jól ismert példákon kívül a lapp és finn prepozíciók kialakulásának magyarázatát is ebbe a keretbe helyezte Korhonen. Egyszóval a mai tényekből kiindulva a driftek mozgását az uráli nyelvcsaládban érzékeltetni tudja — persze igen nagy időhatárokon belül —, sőt e hipotézis segítségével kísérletet tesz arra, hogy a proto-uráli alapnyelv előzményére is némi fényt vessen, ami a hagyományos nyelvhasználati módszerrel eddig lehetetlen volt. Rejtély volt pl. számunkra az uráli Cx-ek, Px-ek, Vx-ek kialakulása: a névszó + névmás, ige + névmás sorrend az SXV (SOV) típusú agglutináló nyelvben nehezen elképzelhető. Ha azonban tekintettel vagyunk arra, hogy az alapnyelv kevésbé volt szintetikus, mint a legtöbb mai, leány-nyelv, s hogy analitikus vonások is szép számmal kimutathatók benne akkor feltételezhetjük, hogy ezek a vonások egy régiebb — még analitikusabb, izoláló — kor nyomait őrzik, ahol a V SX építkezés érthetővé teszi az ige +

személyes névmás (VS) elrendezést. De a Cx, Px névszó utáni helyzete is feltesz egy preuráli analitikus mondatszerkesztési formulát. Ezek agglutinálása révén magyarázhatók ragjaink általában. Sőt még az alapnyelvben primér ragként nyilvánított **TA* ablatívus és **NA* locatívus ragokról is elképzelhetőnek véli eredeti névutó voltukat, tehát ezek is egy analitikus szerkezetből agglutinálódtak. Az előadó nem hallgatta el bizonyítékainak szűkösségét akkor, amikor az uráli nyelveken kívánta bemutatni a ciklikusan ismétlődő nyelvi spirál lassú forgását egyik típusból a másikba. Véleményével azonban aligha van egyedül, mert pl. hasonló eredményekre jutott vele egyidőben és tőle függetlenül a magyar Radics Katalin (l. NyK 82 [1980]).

Feltűnő volt, hogy a teljes üléseken egyetlen néprajzi vagy régészeti előadás sem hangzott el (Bromleje egyik kategóriába sem sorolható). Ennek talán az az oka, hogy az ilyen tematikák az eddigi kongresszusokon szinte mindig előtérben álltak, míg a nyelvészet (a tallinni kongresszust kivéve) jobbra visszafogottabban szerepelt a plénumokon.

A tudományos programhoz kapcsolódott egy sor szűkebb körű megbeszélés: az uráli nyelvek nyelvjárási leírásának egységes szempontok szerinti szükségességéről, a külföldi finn lektorok tevékenységéről, a finnugor könyvtárügy közös problémáiról. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság végrehajtó bizottsága is ülést tartott.

Sok egyéb esemény is csatlakozott a kongresszushoz. Az UKAN (a finn nyelv oktatását külföldiek számára koordináló szerv) mintaszerű fénykép- és dokumentumkiállításon mutatta be tevékenységének nagyszerű eredményeit. Könyvkiállítások voltak a finn, szovjet és magyar kiadványokból (az utóbbi anyaga a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének és az MTA Nyelvtudományi Intézete ajándékaként a turkui Magyar Intézet állományába került). Filmvetítések, népzenei bemutatók, szakmai kirándulások követték egymást, melyekre a koronát az egész kongresszus számára rendezett ahvenanmaai hajókirándulás tette fel. Igen nagy sikere volt a Svéd Színházban amatőr együttes által bemutatott vogul medveünnepi színjáték-adaptációnak. Szívféltes, ünnepélyes és közvetlen légkör jellemezte az oktatási miniszternek a középkori turkui vár modernül helyreállított ódon falai között rendezett megtisztelő és nagyvonalú fogadását. Köszönettel vették a meghívottak a turkui szovjet főkonzul és a helsinki magyar nagykövet koktélmeghívását is. Rendkívül kedves mozzanat volt az éjfélbe-hajnalba nyúló búcsúbankett, ahol a sokszáz vendég kiszolgálásának gondjait enyhítendő a turkui egyetem tanáraiból alakult rézfúvós együttes szórakoztatta a jelenlévőket. A karmester kiváló nyelvművészi produkcióival, soknyelvű konferanszaival és magánszámáival bámulatba ejtett —: nem véletlen, hogy a fonétika docense. A műsort több jelen lévő külföldi vendég fellépése is változatossá tette.

A sajtóiroda munkája tökéletes volt. Utólag hozott anyagokat egyik napról a másikra kellő számban sokszorosítottak, azon kívül, hogy a kongresszusi téziseket, továbbá a plenáris ülések és a szimpoziumi előadások teljes szövegét négy kötetben már a kongresszus előtt kiadták és szétküldték. A kongresszus napjaiban pedig kiadtak egy FU-INFO című finn és angol nyelvű időszakos kiadványt (5 szám jelent meg), amelyben sok praktikus tudnivalót talált az olvasó (időjárás-jelentés, moziműsor, térképvázlat, múzeumi tájékoztatók, társadalmi események, stb.), de a Mr Ugor Finn rovatban a humor is helyet kapott és jó ötlet volt, hogy egy 200 évvel ezelőtti turkui újság aktuális híreit is közölték facsimilében.

22 vagy 23 ország volt képviselve az urálisták nagy gyülekezetében (a nagyobb szám mellett akkor dönthetünk, ha Románia képviselőjének tekintjük a kolozsvári egyetem finn lektornőjét). Magától értetődő tehát, hogy akadtak nyelvi problémák is. A hivatalos nyelvnek az angol, német és orosz volt kinyilvánítva, de egyéb alkalmas nyelven is elő lehetett adni. Az előző kongresszusokhoz képest nagy mértékben előretört az angol, a legtöbb előadás ezen a nyelven hangzott el (109), ennek megfelelően viszont vesztett eddigi vezető helyéből a német, amely az oroszral és a finn nyelvvel nagyjából egyformán szerepelt (80—90 előadás mindhárom nyelven, de pl. a 84 finn előadásból 19-et magyarok tartottak). Ezekkel szemben különös módon háttérbe szorult a francia (6 előadás), a magyar (7), a svéd (2) és a norvég meg az észti (1—1). A vita-alkalmak nyelve sok esetben a hivatalos nyelvről (jobbára az angolról) átváltott a vendéglátók nyelvére s ez nem-nyelvész kollégáink számára hátrányos volt. Ennek — meg egyéb nyelv-nem-tudási okoknak — a következménye olykor az lett, hogy egyik-másik szekcióban néha éppen magyar résztvevő vette át az önkéntes tolmács szerepét az angolul és oroszul vitázni óhajtok között. Néhány kolléga mindebből arra a következtetésre jutott, hogy helyesebb dolog lett volna (és lenne a jövőben is) a magyart és a finnt is kongresszusi hivatalos nyelvnek minősíteni. Saját véleményem ebben a kérdésben viszont inkább az, hogy csökkenteni kellene a hivatalos nyelvek számát, korlátozhatnánk pl. az angolra és oroszra, megengedve még egy ideig más alkalmas nyelvek használatát.

Szokás szerint ülést tartott a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottsága is. A jelenlegi tagságot két új taggal és több póttaggal kiegészítette. Ekképp tehát Finnországot O. Ikola, E. Itkonen, A. J. Joki, V. Kaukonen, L. Posti (alelnök), N. Valonen, P. Virtaranta tagok, A. Alhoniemi, L. Honko, C.-F. Meinander és P. Saukkonen póttagok képviselik; a Szovjetunió képviselői: P. Ariste (elnök), Ju. Bromlej, K. Majtyinszkaja, K. Mark, E. Sögel, B. A. Szerebrennyikov tagokként és P. Kokla póttagként; Magyarország részéről: Bereczki Gábor, Hajdú Péter (alelnök), Kálmán Béla, Király István, K. Kovács László, Lakó György, László Gyula tagok, póttagok pedig: Dienes István, Domokos Péter, Kodolányi János, Mikola Tibor. Norvégiát továbbra is K. Bergslund (és egy póttag: Örnulv Vorren), Svédországot B. Collinder (és egy póttag: Evert Baudou), az Egyesült Államokat Th. A. Sebeok (és póttagként R. Austerlitz), Csehszlovákiát Vl. Skalička (és póttagként: Sima Ferenc) képviseli. A nemzetközi bizottság többi tagja változatlanul megmaradt: Jean Perrot (Franciaország), Gert Sauer (NDK), W. Schlachter (NSZK). Újabb országok képviselőinek beválasztása is szóba jött, de e kérdésben nem sikerült megegyezni s a döntést a bizottság későbbre halasztotta.

Végző értékelésként a kongresszus általános színvonalát jónak, megfelelőnek mondhatjuk. A nagyszámú előadás közepette törvényszerűen voltak közepesek, sőt nagyon gyengék (vagy egyenesen rosszak) is, ám ezeket kiemelték sok jó és néhány kiemelkedő módszerű vagy eredményű föllépés. Érdekes volt megfigyelni, hogy szinte valamennyi uráli szakágazat területén — de mindenekelőtt a nyelvészetben — elég látványos nemzedéki megújulás van folyamatban. Ennek a megújulásnak volt pl., hogy igen sok „konkrét” nyelvi anyagú előadás szilárd elméleti alapokra támaszkodott és következtetéseiben is metodológiai általánosításokra törekedett. Remény van hát arra, hogy a nyelv teóriája és a speciális nyelvészetek közötti határzóna mindinkább összeszűkül s előbb-utóbb talán el is mosódik. Az irányzatok, el-

méletek és módszerek változatossága nem volt hátrányára az etnológiai és régészeti tárgyú előadásoknak sem, és öröndetes, hogy a jelek szerint izmosodik az irodalmi szekció tevékenysége (42 előadás most, de húsz éve csak 3), melynek során bebizonyosodott, hogy a különböző kulturális és társadalmi szférákban élő uráli népek irodalmi tipológiai (vagy egyéb) módszerekkel kutathatók, az így nyert ismeretek egymással rendszerbe foglalhatóak. Mindez máris fölveti azt a gondolatot, hogy hamarosan akár egy uráli irodalmi csoportot vagy tanszéket is felállíthatnánk.

A magyar részvétel arányos volt (kb. 100 fő), de néhány szakemberünk részvételét így is hiányolhattuk. Sajnos a takarékosági intézkedések következtében a kiutazóknak majdnem kétharmada saját költségén utazott, mert a devizás kiküldetések száma a főhatóságok részéről minimális volt. Az úti terhek átvállalásában a legnagyobb terhet az MTA és a KKI vállalta azzal, hogy kb. 20–25 fő kiküldését vállalta a devizamentes csereegyezményes keretben. Ez a két szerv viselte az itthoni szervezési munkák zömét is, amiért köszönet illeti őket, akárcsak a finn fogadó partnereket és a rendezőket a példamutatóban tökéletes szervezésért, vendégszeretetükért. Hálásak vagyunk figyelmességükért, a szép emlékekért és valamennyien felajzottan és várakozással tekintünk az 1985. évi kongresszus elé, melyet — Bromlej akadémikusnak a záró ülésen tett bejelentése szerint — a Szovjetunió a Komi ASzSZK fővárosában, Sziktivkarban — az 'óshaza' közelében — kíván megrendezni. Bízunk abban, hogy újlag találkozunk külföldi kollégáinkkal a Vicegda-Sziszola vidékén.

HAJDÚ PÉTER

„Kérdés-felelet” munkaértekezlet

Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a KVAL stockholmi informatikai kutatóintézet együttműködési szerződése keretében négynapos munkaértekezletet tartott 1980 májusában Visegrádon. Címéhez híven az értekezlet célja a kérdés-felelet problémakör nyelvészeti és logikai megközelítéseinek szembeállítás és értékelése volt, különös tekintettel az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazására. A tanácskozásnak 1 finn, 2 csehszlovák, 3 NDK-beli, 3 svéd, 1 holland, 3 NSZK-beli, 3 amerikai és 12 magyar résztvevője volt.

A kérdések és válaszok problémakörének közvetlen összekapcsolása az értekezlet címében természetesen nem volt véletlen. Meglehetősen kézenfekvő — és az utóbbi évek kutatásaiban középponti szerephez jutó — az a feltevés, hogy sem a szorosan vett kérdő mondatokat, sem az esetleg más nyelvtani formát öltő, de kérdésként működő megnyilatkozásokat nem célszerű önmagukban vizsgálni; sokkal gyümölcsözőbb az, ha a reájuk adható (grammatikailag lehetséges, ill. a beszédhelyzet szempontjából értelmes) válaszokkal együtt teszik őket vizsgálat tárgyává. A tanácskozási résztvevői is ezt a közös álláspontot foglalták el — természetesen, ki-ki a maga kutatási területe szerint súlyozva az egyes tényezők jelentőségét. Az előadások nagyobb része az információ-szerző dialógusokkal foglalkozott.

Ez a háttér érthetővé teszi, hogy a lehetséges logikai megközelítések közül Jaakko Hintikka az ún. episztémikus logikát (a „tudás logikáját”) választotta leírási keretül. Ő a *Ki ölte meg Julius Caesart?* az *Idézd elő, hogy tudjam, ki ölte meg J. C.-t* formában elemzi (ebből egyébként látszik, hogy elemzésében

a nyelvi tartalom és a kérdés-helyzet figyelembevételével keveredik). Az ún. deziderátum (*Tudom, hogy ki ölte meg . . .*) elemzése viszont már kétféle lehet. Az egyik szerint az előidézett helyzetben *Van valaki, aki megölte J. C.-t és aki-ről tudom, hogy megölte J. C.-t*. A másik szerint *Mindenkiről, aki megölte J. C.-t, tudom, hogy megölte J. C.-t* — ez utóbbi esetben lehet a kérdésre értelmesen *Senki*-vel válaszolni, ugyanakkor viszont ez az értelmezés kimerítő választ kíván. Az episztémikus logikai keret azután lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük a névleges válaszokat azoktól, amelyek ténylegesen kapcsolódnak a kérdező meglévő ismereteihez. (Például a fenti kérdésre adott *Brutus* válasz csak akkor tekinthető teljes értékűnek, ha a kérdező tudja, kit jelöl ez a név.) Szintén a válasz adekvátságának kérdésével foglalkozott J. Robinson, G. Grewendorf és S. Peters előadása, akik azonban a kérdező tudásállapotán kívül bevonták az elemzésbe a kérdés föltevésének célját és körülményeit is. Kiefer Ferenc azzal foglalkozott, hogy mikor lehet egy formálisan eldöntendő kérdésre valóban igen-nemmel válaszolni, s mikor kell például a *Van itt valaki? -t Ki van itt? -ként kezelni.*

Az egyes mondatfajták (s ezen belül a kérdések) szorosabban vett nyelvészeti kezeléséről két különböző megközelítésben is hallhattunk. R. HAUSSER a kérdő mondatot a reá adható elliptikus válasszal együtt kijelentő mondat értékűnek tekinti — az ilyen válaszok grammatikai különbözőségeinek figyelembevételével ez a tárgyalás szoros összefüggésbe hozza a kérdés mondatnani és jelentéstani sajátosságait. M. BIERWISCH viszont az egyes mondatfajtákat a különböző proпозиionális attitűdökből vezeti le, Frege egy klasszikus gondolatát általánosítva. Munkatársa, M. DOHERTY ebben a keretben vizsgálta a kérdés intonációját és az egyes partikulák szerepét (pl. a *War er da? és a War er denn da? jelentéskülönbségét*). P. SGALL és É. HAJČOVÁ — a prágai iskola hagyományainak megfelelően — az aktuális mondattagolásnak a kérdés értelmezésére gyakorolt hatását vizsgálta, R. CONRAD pedig — a beszédaktus-elmélet keretében — lépésekre bontva vizsgálta azt, hogy egy kérdés mikor működhet valójában felszólításként (illetve, hogy milyen jellegű felszólításként értelmezhető).

Az elméleti eredmények alkalmazási lehetőségeiről több, már működő kérdés-válasz rendszer ismertetéséből kaptunk képet. Az ilyen rendszerek általában kétfélék lehetnek — vagy az ún. mesterséges intelligencia kutatás eszközei, vagy kifejezetten gyakorlati célúak. Az első esetben a rendszer praktikus teljesítménye korlátozottabb lehet, mivel programjába lehetőleg csak olyasmit építenek be, aminek az elméleti háttere is tisztázott, s nemcsak technikai szinten kezelhető. Viszont a gyakorlati célzatú rendszerek megszerkesztésének is vannak fontos elméleti következményei. Ez abból adódik, hogy a használatól nem várják el, hogy jól ismerje a gép működési elveit és adatbázisának szerveződését (hiszen éppen az ilyen ismereteket kívánja szükségtelenné tenni az emberi nyelven történő ember-gép kommunikáció lehetővé tétele), s így a természetes módon viselkedő használó és a gép kommunikációjának „konfliktusai” nem-mesterséges kommunikációs stratégiákra világíthatnak rá. Az egyik előadás például azzal foglalkozott, hogy a gép miképp jelezheti a használatnak, ha kérdése valamilyen szempontból nem megfelelő. Pl. ha egy autók adatait tároló rendszer egy pontosan körülírt autó színére vonatkozó kérdés esetében csak azt képes felelni, hogy „nem tudom”, akkor szükséges, hogy egyúttal azt is jelezze, azért nem volt-e képes válaszolni, mert a konkrét adat nincs a birtokában, vagy azért, mert az autók színét egyáltalán nem is

tárolja. Ismét más problémákhoz vezet, ha a kérdező — az emberi érintkezésben megszokott módon — fölös részleteket is említ kérdésében. Ha az a kérdés, hogy „A kék színű, X. rendszámú autó vállalati tulajdonú-e?“, vajon jeleznie kell-e a rendszernek, hogy a rendszám alapján egyértelműen azonosított autó vállalati tulajdonban van ugyan, de nem kék színű?

Az előadók két, a gyakorlatban jól bevált kérdés-válasz rendszert ismertettek. D. WALKER és H. KARLGRÉN rendszere orvosi adatbázison alapul; részint egy bőrrák-fajtára vonatkozó kórtörténetekkel, részint pedig a májgyulladásra vonatkozó szakirodalmi passzusokkal áll az orvosok rendelkezésére. Egy másik svéd rendszer pedig a hatályos jogszabályokat tárolja és teszi egy kiterjedt terminál-hálózat segítségével elérhetővé a jogászok számára. Ez a rendszer egyébként külföldön — Magyarországon is — elismert a jogász szakemberek körében.

SÁNTHA MIKLÓS

Magyar népdalok és népballadák finnül

Tonavalta puhaltaa

Unkarilaisia kansanlauluja. Valikoinut ja sumoentanut VILJO TERVONEN. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 336. Helsinki 1977. 114 l.

Kuoliaaksi tanssitettu tyttö

Unkarilaisia kansanballadeja. Valikoinut ja suomentanut VILJO TERVONEN. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 351. Helsinki 1979. 72 l.

Nem jöhetett volna létre e két kiadvány, jelenlegi formájában és színvonalán legalábbis nem, ha ILMARI KROHN 1893-ban meg nem kezdi a Suomen kansan sävelmiä (A finn nép dalai) c. gyűjtemény kiadását, benne úttörő dallamtipizálási rendszerével. Magyarországon egy efféle kiadványnak pusztán csak előfelételeit jelentő gyűjtés is csak több mint egy évtizeddel később, valamikor 1906 körül indul meg, midőn KODÁLY ZOLTÁN és eleinte tőle függetlenül BARTÓK BÉLA kezdeti habozás és kételkedés után elhitték a fülüknek, hogy a magyar parasztdal különleges zenei értéket képvisel. A rohamosan gyűlő anyag rendszerezést kívánt, s példa után kutatva bukkan rá BARTÓK (ámbar nem is volt nehéz) Európa azidáig egyetlen dallamrendszerező tipológiájára, Krohn munkájára. Így történt, hogy Krohn dallamtipológiája lett, természetesen az anyag megkívánta változtatásokkal, a magyar népi dallamok rendező elvévé.

Jelentősséggel teljes ebben a vonatkozásban az is, hogy a fonográf népzenei gyűjtésre való felhasználásának ötlete történetesen szintén Finnországból származott Magyarországra, mégpedig a Kalevala-fordító VIKAR BÉLA közvetítésével. Ez a technikai eszköz tette lehetővé a tömeges gyűjtést, mely által lehetségessé vált egy egész nép (a magyar) és egy soknemzetiségű ország (a történelmi Magyarország) teljes akusztikai-auditív kultúrájának rögzítése.

Ilmari Krohn és munkatársai a maguk korában tudományuk, a népzene kutatás élenjáró munkásai voltak, noha erről a világról — Bartók és Kodály kivételével — nem vett tudomást. Pedig munkásságuk természetesen követte a világhírré jutott Elias Lönnrotét, aki elsők között „ment el a nép közé” annak költészetét föl kutatni egy olyan korban, amikor a „népdalok” inkább

íróasztal mellett vagy kávéházban születtek (l. MACPHERSONT, THALY KÁLMÁNT, a magyarnóták múlt századi divatját). Igaz, Lönnrot egy más kor fia, Kalevalája a nemzeti romantika friss szeleivel hajózta körül Európát és a világot. De a század végére e szelek szellővé szelidültek, majd a szalonok, kiállítótermek és múzeumok falai közé jutva el is ültek, hogy az egykori viharos szélből a szecesszió ezoterikus művészetében csupán dermedt nyom, a látóhatár alján pirosuló ég maradjon. (Volt néhány nagyszerű kivétel is: Finnországban Eino Leino, Akseli Gallén-Kallela, Magyarországon Ady Endre, Csontváry Kosztka Tivadar stb.). A kor divatjától eltérően Krohnék nem a szalonművészet szubjektív ábrándjai, csinált mámora, hanem a kézzelfoghatóbbnak vélt „objektív valóság” nyomába szegődtek, s ezzel az egyetemes kultúra újabb dimenziójára, a népzeneire (s tágabb értelemben a népművészetre) nyitottak ajtót.

A múlt század Finnországnál sokkalta nagyobb mértékben megosztott társadalmú Magyarországon maga a gondolat is, „elmenni a nép közé”, elképzelhetetlen volt. A kor művelt embere, lett légyen bármennyire demokrata, ilyenre nem gondolt, nem is gondolhatott. Csak a rakoncátlan komponistaherceg, Liszt Ferenc fejében fordult meg ez a szeszélyes ötlet — nagyjából az időtájt, amidőn Lönnrot Karjalát járta. Visszatekintve Kodály is megszedül egy pillanatra, amikor belegondol: mi lett volna, mi lehetett volna, ha Liszt ezt a hóbortját is megvalósítja? Aztán lehüti magát, hisz ő is, meg Bartók is úgyszólván akaratlan jutott el a „nép közé” — a 20. század elején. Krohnak nemcsak ez a vállalkozása adott példát Bartóknak és Kodálynak, hanem magának a vállalkozásnak a ténye is, amely közvetve arról tanúskodott, hogy van a magyarországinál demokratikusabb szellemű szegényparaszti ország Európában: Finnország. A reformra érett magyarországi kulturális helyzetben tehát Krohnéknak is része volt abban, hogy Bartók és Kodály munkássága messze túlnőtt az etnomuzikológián (A Magyar Népzene Tára kötetein), a zenepedagógián, sőt a zeneművészetben is, s motorjává lett egy egész nemzetre kiterjedő, máig ható demokratikus kultúrprogramnak. Ezalatt a félévszázadnyi idő alatt pedig Krohnék kutatásának virágai elszáradtak az éltető nedveitől megfosztott, mert a szakma szűk területén tengődő finn népzene kutatás fáján.

Távolabbi, de nem kevésbé fontos előzménye e két kiadványnak (s még sok másnak előtte, s remélhetőleg még utána is) a 18. század kényszerű és önkéntes fölfedező útjai nyomán megszülető nyelvrokonság eszméje. Ez a gondolat a maga idejében ugyanúgy újabb dimenzióval bővítette az egyetemes kultúrát, mint századunkban a népművészet eszméje. Érdekes, hogy mind a nyelvrokonság, mind a népművészet olyan dimenziókban foglalnak helyet, amelyek bizonyos mértékig fiktívek: a nyelvek rokonsági viszonyait nemigen tudjuk másképpen megragadni, mint valamilyen visszamenőlegesen rekonstruált időben, a népművészetet pedig alkotó típusain keresztül leginkább az emberinél sokszorta nagyobb léptékű térben, úgyszólván kozmikus távolságból fényképezve. Nem kétséges, hogy mind a nyelvrokonság eszméjének fölfedezése, mind a népművészet fogalmának megalkotása egyenesen következett a technikai fejlődésből: először az utazás fejlődéséből, azután a modern hang- és fényrögzítő berendezések megjelenéséből.

Az összehasonlító nyelvészet mai állása szerint a finnek és a magyarok ősei utoljára kb. 4000—5000 évvel ezelőtt beszéltek közös nyelven, s volt ebből következően föltehetőleg közös kultúrájuk. Az ezután következő időben a

finnek ősei a finnugor nyelvcsalád finn—permi ágának akkor még ismeretlen tagjaiként az Urál és a Volga között fekvő finnugor őshazából nyugatra vándoroltak. A vándorlás során népcsoportok szakadtak le itt-ott, s belőlük alakultak ki lassanként az Urál és a Baltikum között ma is élő népek, a zürjének, a votjákok, a mordvinok, a cseremiszek, a lappok és a balti finn népek. A finnek közelebbi rokonaikat Krisztus születése táján már a Baltikum állandó lakói között találjuk, s ebben a térségben zajlott le e népek és nyelvek további differenciálódása. A balti finn nyelvek közötti különbségek ma sem túl nagyok, némelyeket akár nyelvjárásiaknak is tarthatnánk, mások viszont a nyelvi különállás fogalmát is kimerítik. A finnugor nyelvcsalád másik, keletibb ágához, az ugorokhoz tartozó magyarok kb. a Kr. e. I. évezred közepéig éltek együtt közelebbi rokonaikkal, a vogulokkal és osztjákokkal, s attól kezdve, hogy a népvándorlás korai hullámai ezektől is elszakították, végeredményben mind a mai napig idegen nyelvek és kultúrák között éltek. Míg egy folytonos átmenetekből álló nyelvi szövetséget, amelyben a finn is tartozik, esetleg kevésbé zavar meg bármilyen idegen hatás, a magyar nyelvtörténet tanúsága szerint az obi-ugoroktól való elválás és a honfoglalás közötti másfél évezredben, sőt még ezután is a sorozatos és mélyreható idegen hatások érték a magyar nyelvet (iráni, török, szláv, német). A finnugor rokonság e két tagja így nemcsak földrajzilag, hanem típus szerint is távol áll egymástól: a finn egy differenciált színskála önmagában is árnyalt színeként (nem lehet tudni, hol kezdődik és hol végződik), nyelvileg egy nagyobb egység dialektusaként tűnik fel, a magyar pedig mint e színskálától távolabbra eső tömör színfolt, amelyben az idegen hatás nyomaként itt-ott egészen elütő pettyek is előfordulnak, nyelvileg mint a balti finn nyelvek csoportjával egyenrangú nagyobb egység mutatkozik. A verbális kultúra, s benne a népköltészet történetét jobb támpont híján, s mert vele különben is kapcsolatos, képzeljük el a nyelvi differenciálódás előbb vázolt mintájára. A finnek és a magyarok őseinek elválása óta eltelt évezredekben a finn a hasonlóság különböző fokán álló nyelvektől és kultúráktól körülbástyázva igencsak kevés idegen hatást engedhetett magába még abból a — magyarhoz viszonyítva — kevésből is, amely érte, s így eredeti arculata kevésbé változott meg; míg a magyar egymást gyorsan váltó, tőle mindig, de sokszor egymástól is idegen nyelvek és kultúrák között örlődve kényszerűen vesztett el minden cikornyát és díszet, s csak a nyelv csupasz vázát tartotta meg a közös hagyatékból. E két kultúra története tehát a kulturális elkülönülés példája, amelynek oka a térbeli elválasztottság, az ebből következő lassú ízlésbeli elkülönülés és a kölcsönös érthetőség megszűnése.

A kulturális elkülönüléssel ellentétes irányú folyamat a kulturális kölcsönhatás, ill. ennek egyik esete, a kulturális kölcsönzés. Feltételei: a két kultúra huzamos ideig (évszázadokig, sőt évezredekig) tartó együttélése, közös ízlésbeli alap és bizonyos mértékű kétnyelvűség. A kulturális kölcsönzés legfontosabb szabályozója a „guba gubához, suba subához” elve, amelyet a tudomány Roman Jakobson nyomán preventív cenzúrának nevez. Homogén, folklorisztikus kultúrák között (amilyennek az egyszerűség kedvéért a római birodalom bukásától a reformációig Európa legtöbb kultúráját képzeljük) a kulturális kölcsönzés szükségképpen lassú és földrajzilag korlátozott folyamat. Ezzel szemben az ún. „műfordítás” gyors és térbelileg korlátlan folyamat. Bár a műfordítás az alkotás egyszeri voltát, létének individualitását sérti meg, s lehetetlennel próbálkozik, a gyakorlatban a fordítás minden területre kiterjedt: még a Biblia se volt elég szent ahhoz, hogy hozzá ne nyúljanak, sőt az újkori

fordítás épp a reformátorok és ellenreformátorok Biblia-fordításai által kap jogot a létre. A fordító olykor szinte isteni hatalmat gyakorolt, midőn a sors szeszélye folytán a nemzet irodalmában üresen maradt helyeket garantáltan elsőrangú szerzőkkel pótolja. Nem is szoktunk csodálkozni, ha valamely könyvkiadó „teljes finn (svéd, lengyel, magyar) Shakespeare-sorozatot” hirdet. A „nem-angol nyelvű Shakespeare” illúzióját elfogadjuk, megszoktuk, ez a fikció beletartozik kultúránkba. Miért? Talán mert az a „kultúrpark”, amelyben Shakespeare „nőtt”, mondjuk reneszánsznak, az egykori Európa nagy részére kiterjedő, kézzelfogható, s többé-kevésbé egyöntetű valóság volt. A környezet tehát, amelybe ezt a „fát” át kell ültetni, nem teljesen idegen, sőt sokszor nagyon is hasonló az eredetihez. A műfordítás tehát nem más, mint mesterségesen fölgyorsított kulturális kölcsönzés, az újkori kultúra első szababús fikciója, ahol a huzamos együttélést az azonos kultúrkörbe való tartozás, a közös ízlésbeli alapot a nagy stíluskorszakok, s a kétnyelvűséget a műfordító maga képviseli, s a preventív cenzúra is elsősorban rajta keresztül érvényesül.

A népköltészet fordítójának bizonyos értelemben még a műfordítóénál is nagyobb akadályokkal kell megküzdenie. Az első akadályt az a kérdés jelenti, hogy lehet-e népköltészetet fordítani, amikor minden népköltészet legsajátabb tulajdona a nyelv, amelyen költötték? Mivel a fordításban éppen ez vész el, a felelet csakis „nem” lehet. De már a műfordítás esetében is azt láttuk, hogy noha ez elméletileg lehetetlen, mai kultúránk nagy része gyakorlatilag fordítás. S az egyes népköltészetek közös motívumai, a szinte minden kultúrában megtalálható népmeseszűzsé típusok, a kontinensekre kiterjedő műfajok arra mutatnak, hogy kulturális kölcsönzés, sőt ennek alfaja, a fordítás is elő-előfordul a népköltészetben „természetes körülmények” között. Egy másik akadály a népköltészet természetében rejlik. Míg az irodalom egy-egy alakja, mondjuk Shakespeare, időben és térben körülhatárolható, a népköltészet per definitionem több generáció tulajdona oda-vissza az időben („még öreganyámtól hallottam”), s területileg is az egyén határainál szélesebbre, az egész nyelv- illerve kultúrterületre terjed ki. Ha Shakespeare-t fához hasonlítottuk az imént, akkor egy nép költészetét egy természetes növénytársuláshoz kell hasonlítaniunk, melynek áttelepítése kétségenkívül több tényező figyelembevételét követeli meg a kertesztől, mint egy fától. Mutatis mutandis így van ez a fordítások esetében is.

A műfordító a kultúra párhuzamos keretei között és azok segítségével végzi el „rekonstrukcióját”, a magyar népköltészet finn fordítójának a két nép költészetére figyelve (óriási anyag!) kell visszamennie az időben az összehasonlító nyelvészet nyújtotta szálon addig, amíg olyan anyagot talál, amely még közös a két nyelvben, s amelyből újrateregetheti a saját nyelvén a magyar népköltészetet. Láttuk az elébb, hogy a finn és a magyar kultúra történetére inkább a kulturális elkülönülés, semmint a kulturális kölcsönhatás jellemző. A fordítónak visszajára kell tehát „fordítania” ezt a kulturális elkülönülést, hogy megtalálja azt a közös alapot, amelyen a kulturális kölcsönzés, azaz a fordítás lejátszódhat. Mint mondtuk, semmi más közös nem maradt a két nyelv egymástól különböző története folyamán, mint a nyelv váza. Most pontosabban kell fogalmaznunk: ez a váz nem belső, hanem külső váz, olyan, mint a kagyló vagy a bogár páncélja, a költészet talajául szolgáló nyelvben sokminden megváltozott, de a nyelv akusztikai-fiziológiai burka a finnben és a magyarban csodák csodájára alig: a ritmus, a prozódia hasonló maradt.

Tekintve, hogy e két kiadvány összesen 89 énekelt szöveget tartalmaz (az egyik 64 népdalt, a másik 25 népballadát), a fordító számára bizonyos ritmusminták eleve adottak voltak, s ezekhez kellett megtalálnia a finn nyelvben rejtőző prozódiai lehetőségeket. A két nyelv többé-kevésbé azonos akusztikai-prozódiai jellege, amely föltehetőleg finnugor, sőt uráli örökség (első szótagi, pontosabban szólamhangsúly, amely a szólam, s így természetesen az elején álló szó első szótagjára esik; a hosszú és rövid magánhangzók ellentéte; magánhangzóharmónia) nemcsak a két nyelv népi verselésében mutatkozik meg, hanem a mindkettő kultúrájában meghonosodott idegen versformákban is. Mindkét népi verselés *c s a k* szótagszámláló (a hangsúlynak, minthogy helye rögzített, nincs konstitutív szerepe), a műköltészet verselése mindkét kultúrában szótagszámláló és időmértékes. Mind a népi, mind a műköltészet prozódiját az különbözteti meg a finn és a magyar esetében a legtöbb európai nép verselésétől, hogy azokkal ellentétben belőlük hiányzik a hangsúly módszeres fölhasználása. Bizonyosságul idézem a magyar néphagyományból ismeretes „táncszókat”, amelyeket dallam nélkül recitálnak, s amelyekben minden egyes szótagot egyforma erős nyomatékkal kiáltanak, a hangsúlynak tehát nincsen semmilyen ellentétező, kiemelő, díszítő szerepe.

A két népi verselés váza lényegében azonos, az ezekre épülő magasabb szintű költői eszközök használatában már vannak különbségek. A finn például jobban kedveli a soron belüli alliterációt, mint a magyar, bár az alliteráció a magyar előtt sem ismeretlen. A soron belüli anyag elrendezésében a magyar szívesen használja a sor egy részének változatlan megismétlését, az ún. visszhangzást (valószínűleg finnugor örökség), míg a finn gyakran él inverzióval (indogermán kölcsönzés), ami a magyarban viszont igen ritka. Mind a finn, mind a magyar népköltészet legfontosabb sorközi kohéziót biztosító fogása a szintaktikai párhuzamosság, amelyet a finn is, a magyar is a fonetikai anyag ismétléseivel, alliterációval és rímmel emel ki. A finnben az alliteráció (archaikus vonás), a magyarban a rím (európai hatás) az általánosabb. Ugyancsak európai befolyásnak tulajdonítható, hogy a magyar kedveli a négysoros, rímekre épülő strófákat, bár a népdalok dallamainak négysoros szerkezete (amely a tudomány mai állása szerint honfoglalás előtti török, távolabbról keleti örökség) időben korábbi, s térben éppen hogy nem európai kapcsolatokra mutat. A finn ezzel szemben bővelkedik a sorpárban, amely nyilvánvalóan archaikus vonás. Mindent összevetve az alliterációt és sorpárt kedvelő finn régiesebb képet mutat, mint a rímkedvelő és strófát használó magyar. A fordítónak tehát ehhez a régiesebb „stílushoz” kell alkalmaznia fordításait, hogy azok megőrizzék a finn közönség előtt is népdaljellegüket, legföljebb „meghosszabbíthatja” a finn versépítkezést a magyar irányába, mint ahogy a Tonavalta puhaltaa c. kötet 35. számú dalának fordításában is tette:

Eredeti

*Félre tőlem bubánat, bubánat,
kancsót vágok utánad, utánad.
Széles világ csufjára, csufjára,
megfojtlak egy pohárba, pohárba.*

Fordítás

*Hitto viekөөн suruni, suruni,
perääs heitän kannuni, kannuni.
Kaikki kimpuus usutan, usutan,
sinut viiniin hukutan, hukutan.*

Az eredeti sorai tízszótagosak és három ütemből állnak (4 + 3 + 3), s ezt a fordítás hűségesen meg is tartja. A második 3 szótagot tartalmazó ütem

azonban nem más az eredetiben, mint az előtte lévő háromszótagú ütem változatlan megismérlése, s a fordítás ezt a fogást is megtartja. A soron belüli anyag ilyen ismétlését visszhangzásnak nevezi a szakirodalom, s az obiugor népköltészetben igen kedvelt fogás. Ugor eredete kétségtelen, de nem tartható kizárt-nak, hogy egykor az egész finnugorság ismerte. Ha a finn népköltészet ma nem is él vele, sem a finn mondattan, sem a finn népi verselés szellemének nem mond ellent, s így könnyen bele is simul a megszokottabb versformák közé. Vagy egy másik példában (Tonavalta puhaltaa 1. számú dala):

Eredeti

*Tavaszi szél vizet áraszt,
virágom, virágom.
Tavaszi szél vizet áraszt,
virágom, virágom.*

*

*Zöld pántlika, könnyű gúnya,
virágom, virágom,
mert azt a szél könnyen fújja,
virágom, virágom.*

*De a fátyol nehéz ruha,
virágom, virágom,
mert azt a bú nyomdogálja,
virágom, virágom.*

Fordítás

*Kevätkuuli, tulvii vesi,
kukkaseni, kukka.
Kevätkuuli, tulvii vesi,
kukkaseni, kukka.*

*

*Kevyt vaate silkkinauha,
kukkaseni, kukka,
sitä heijaa tuuli lauha,
kukkaseni, kukka.*

*Vaimon huntu raskas kanta,
kukkaseni, kukka,
murhe siinä kovin painaa,
kukkaseni, kukka.*

Szinte a szemünk láttára alakul a sorpárból négysoros strófa: a dal első variánsában a strófa voltaképpen nem más, mint a sorpár megismérlése, a második variánsban azonban már igazi, habár, egyszerű eszközökkel építkező négysoros strófa áll előttünk. A fordítás is visszaadja ezt, sőt ennél többet is: az eredeti első sora tele van finom belső alliterációkkal — *Tavaszi szél vizet áraszt* —, amelyet a fordító egy erőteljesebb és a sor közepén elhelyezkedő, az ütemhatárhoz, mint szimmetriatengelyhez képest tükörképet alkotó alliterációval ad vissza — *Kevätkuuli, tulvii vesi* —, s ezzel szinte kiemeli a sor négy szava magánhangzóanyagának szimmetriáját — magas, mély, mély, magas —, ami különben az eredetiben is ott rejtekezett, csak éppen fordítva — mély, magas, magas, mély. Az eredeti második sora csupán egy szó megismérléséből áll, a fordítás ezt a túl nyilvánvaló szimmetriát egy rejtettebbel cseréli föl, ami, úgy látszik, jobban megfelel a finn ízlésnek — *Virágom, virágom* vs. *kukkaseni, kukka*.

A népdalok esetében a fordító egyetlen segítsége, amit anyagától és anyanyelvétől kaphatott formai volt: a két nyelv közös eredetű prozódiaja. A balladák fordításában ezen fölül egy tartalmi körülmény is támogatta: a balladai témák, a ballada egész műfaja ugyanúgy ismeretes finn földön, mint Magyarországon vagy Erdélyben; közös európai kultúrkinés, amelynek korát is, szülőhelyét is ismerjük — a 14–15. századi Franciaországot. A magyar balladák zöme 18. századi eredetű, s a finn ballada meg a vele egy töről fakadó

románc sem lehet ennél régebbi. Ebben a vonatkozásban a fordító munkája majdnem a műfordítás léptékére szűkül le. De itt is van egy váratlan nehézség: míg a finn népköltészet rendkívül archaikus epikus hagyományt is őriz, a magyar népköltészetből ez a fajta epika majdnem nyomtalanul eltűnt, töredékei, formái azonban éppen a balladában, e késői jövevény epikai műfajban mentődtek valamelyest át korunkra. A finn Kalevala-runo és a finn ballada verselése világosan elválik egymástól, az előbbi legföljebb ha sorpárokkal él, az utóbbi strófikus, többnyire négysoros, rímes strófákat használ (viszonylag újkeletű európai hagyomány), míg a magyar ballada versépítkezése sokszor prestrofikus, a sorpárokat a legegyszerűbb szintaktikai párhuzamosságok tartják össze, rímelés nincs vagy csak szórványosan van, a legbonyolultabb összekötő fordulat az ún. terasz (finnugor eredetű fogás, melyben az egyik sor második része a rákövetkező sor első részeként ismétlődik meg), a sorokon belül gyakori az alliteráció. Amennyire könnyebbséget jelent a fordítónak az a tény, hogy legalább a műfaj közös, a magyar ballada formai archaizmusa meg is nehezíti a dolgát: ha finnül is balladát csinál belőle, az elveszti archaikus báját, ha túl archaikusra veszi, akkor meg Kalevala-runo lesz belőle, aminek viszont semmi köze a magyar balladához. Lássunk egy példát, hogyan oldja meg nehéz feladatát a fordító (Kuoliaaksi tanssitettu tyttö 11. számú ballada)

Eredeti

Fordítás

*Minden édesanya meggondolja magát
hogy kinek adja el szép hajadon lányát:*

*Aina äiti-kulta mietti mielessänsä,
kenelle hän naittaa kauniin tyttärensä.*

*Engem is eladott az én édesanyám
egy utonállónak, egy embergyilkosnak,*

*Minut äiti naitti, naitti kulkijalle
teiden väijyjälle, naitti murhaajalle.*

*aki minden éjjel elszökik mellőlem
utakat állani, embereket ölni;*

*Yöllä vierestäni karkaa retkillensä
katsoo, väijyy teitä, surmaa ihmisiä.*

*minden éjjeltájon odahozza mellém,
odahozza mellém a véres ruháját.*

*Puolenyön hän aikaan vierelleni laskee
vierelleni laskee veritahra-vaatteet.*

...

...

Az eredetiben — leszámítva az első sorpárt — nincs rím, az egyetlen fonetikai ismétlés az alliteráció; *meggondolja magát, engem is eladott, az én édesanyám, egy embergyilkosnak, minden éjjeltájbán odahozza mellém*; a mérték a szótag-számban mért frázis, azaz félsor (6), a sor így tizenkét szótagos (6 + 6); van egy példa a sorpárt összekötő teraszra:

*minden éjjeltájbán odahozza mellém
odahozza mellém a véres ruháját.*

Nagyon régies ez a verselés. A fordító a finn változat sorpárait rimmal fejeli meg, s ez megfelel a finn balladai hagyománynak; gyakran alkalmaz alliterációt: ez megfelel az eredetinek és a finn epikus tradíciónak: *mietti mielessänsä*;

karkaa retkillensä, *katsoo*, . . . ; *vierelleni laskee veritahra-vaatteet*; az eredeti-
nél többször alkalmazza *teraszt*, még félsorok között is:

minut äiti *naitti*
naitti kulkijalle

és

Puolenyön hän aikaan *vierelleni laskee*
vierelleni laskee veritahra-vaatteet,

s ezzel az archaikus fogással ad fordításának a finn balladánál régiesebb ízt.
Ugyanez a fogás jellemzi a 17. számú balladát is:

Eredeti

Fordítás

Bizony csak meghalok
anyám, édesanyám,
Görög Ilonáért,
karc sú derekáért.

Ihan kuolen, äiti,
rakkaudesta kuolen,
Görög Ilonan, sen
sorjan tytön vuoksi.

Karc sú derekáért,
gombos ajakáért,
gombos ajakáért,
piros orcájáért.

Sorjan työn vuoksi,
huulten somain vuoksi,
huulten somain vuoksi,
punaposken vuoksi.

Jelöljük az első versszak harmadik sorát *a*-val s aztán sorba az *abc* betűi szerint
a többi, az eredeti, s a fordítás is a következő szerkezetet mutatja majd:

a   *b*
          b   *c*
          c   *d*.

Az eredeti viszonyított (birtokos személyjeles) formáival szemben a fordítás
viszonyítatlan formákat használ, s ez a különbség meg is felel a két nyelv
szellemének: *gombos ajakáért* — *huulten somain vuoksi*, *piros orcájáért* —
punaposken vuoksi, a fordítás inverziót használ, hogy a finnben kicsit idegen-
nek tűnő *teraszt* némiképp mégis finnessé tegye.

Sorolhatnánk még a fordítás finomabbnál finomabb megoldásait, bősége-
sen van belőlük: a két kötet 89 darabjában nincsen egyetlen olyan fordítás
sem, amely ne volna vagy teljes egészében remeklés (a többség), vagy ne lenne
benne legalább egy-két képrázatos megoldás. Ugyancsak a válogató-fordító
érdeme, hogy a köteteket bevezető általa írott előszavakból a finn—magyar
kulturális kapcsolatok egy-egy fontos fejezete bontakozik ki, s hogy a szöveg-
és dallamközlések után következő tanulmány-válogatásból, melyet a szóban-
forgó tárgykör legavatottabb tudósaitól válogatott (Bartók Béla, Kodály
Zoltán, Ortutay Gyula és Vargyas Lajos), a magyar népdal- és balladakutatás
eredményei és céljai is ismertekké válhatnak Finnországban. A kötetek tudó-
mányos értéke mellett művészi kiállításuk is fölkelti a figyelmet, különöskép-

pen a kolozsvári festőművész, Gy. Szabó Béla metszeteivel díszített balladakötet szép. Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti a két kiadványt megjelenítő kiadót is, a Finn Irodalmi Társaságot.

*

E vállalkozások szellemi előzményeként három újítást jelöltünk meg amelyek az európai kultúrának új területeket nyitottak: a reformáció—ellenreformáció elfogadtatta fordítást, a földrajzi utazások eredményeképpen megszülető nyelvrokonság-elméletet, s a hang- és képrögzítő technika 20. századi fejlődése hozta új népművészet fogalmat. A finn és a magyar kultúrtörténet mindhárom esetben közös forrásokból táplálkozik, és párhuzamos fejleményeik, termékenyítő kölcsönhatásaik is vannak.

Tervonen fordításai a legutóbbi fejlődési szakasz természetes lezárását is jelentik. Korszerűségüket éppen az adja meg, hogy csak most jöhettek létre, amikor a népművészet fogalmának tisztázása, amelyet Krohn kezdett meg, s Bartók és Kodály fejezett be, megtörtént. Minthogy a 20. századi magyar művészet, s benne az irodalom nem érthető meg a fönt vázolt kultúrtörténeti fordulat természetének ismerete nélkül, a finn olvasó voltaképpen ehhez kap kulcsot Tervonen fordításaiban: igazában csak általuk értheti meg, s éppen visszamenőleg, azokat a modern magyar költőket, például Juhász Ferencet és Nagy Lászlót, akiket a szemfüles finn könyvkiadás jóvoltából már évek óta esetleg szeretettel forgat.

Igencsak időszerűek ezek a kiadványok Finnországban azért is, mert inspirálólag hathatnak a finn népművészet kutatásának még fél évszázada is páratlan, ma úgyszólván nemlétező területére, a népzene kutatásra. Ugyanaz a technikai fejlődés, amely lehetővé tette számunkra, hogy teljes szépségében és arányaiban mérjük fel a népművészetet, el is fogja törölni ezt az éppenhogycsak megpillantott világot: még néhány évtized, és népművészet, legalábbis az a fajta, amely Krohnt, Bartókot, Kodályt, Tervont, s még sokunkat velük egyetemben elbűvölt, nem lesz többé.

SIMONCSICS PÉTER

**Christoph Gläser — János Pusztay (szerk.):
Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag**

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Otto Harrassowitz, Wiesbaden
1979. 371 l.

A 70. születésnapját ünneplő WOLFGANG SCHLACHTER professzort változatos, tartalmas írásokkal köszöntötték kollégái, barátai, egykori tanítványai: honfitársak és külföldi tisztelők egyaránt. A harminchét cikket csokorba fogláló emlékkönyv tematikában igen gazdag. Bár a nyelvészeti — ezen belül is elsősorban az uráli nyelvtudomány körébe tartozó — tanulmányok vannak többségben, mellettük azonban irodalmi, néprajzi és zenei tárgyú írások is helyet kaptak a kötetben.

GERHARD DOERFER, GULYA JÁNOS és WOLFGANG P. SCHMID köszöntő szavai után a jókívánságukat kifejezők hosszú névsora következik, a Tabula Gratulatoria. Ezt követően CHRISTOPH GLÄSER — a kötet társszerkesztője — ismerteti a professzor életrajzát, méltatja közel félévszázados, sokoldalú munkásságát. A cikkeket szerzők szerinti betűrendben közlik a szerkesztők. Más rendezési elv a tanulmányok sokfélesége miatt nem is kínálkozott; egy-egy tárgykört nemegyszer egyetlen írás képvisel csupán. A tájé-

kozódás megkönnyítése céljából azonban ismertetésemben mégis megpróbálok tematikus áttekintést nyújtani.

Tizenhét cikk kapcsolódik a kötetben az urálistika valamelyik fejezetéhez. BALÁZS JÁNOS a finnugor alapnyelvi létige rekonstruálásához ad néhány támpontot, rávilágítva azokra a tényezőkre, amelyek a létige keletkezésében szerepet játszhattak (Zur Entstehung des finnisch-ugrischen Existenzverbs). Számos példával bizonyítja, hogy a finnugor létige végső soron névmási eredetű lehetett. EEVA KANGASMAA-MINN a műveltető igék képzőit elemzi az egyes finnugor nyelvekben etimológiai szempontból, különös tekintettel a képzők *-t* elemére (On the causative *t* in the finno-ugric verb derivation). MICHAEL KATZSCHMANN COLLINDER Fénno-Ugric Vocabulary c. művének vizsgálatából indul ki cikkében (Uralische Dialektik). A szótár több mint százötven olyan uráli etimológiát tartalmaz, amelynek nem mutatható ki megfelelője valamennyi rokon nyelvből. Ezek közül az „etimológiai rések” közül tesz kísérletet a szerző néhánynak a pótlására a jelentésből kiindulva. Kiválasztott tizennégy olyan szót, amelyet az uráli alapnyelvig vezetnek vissza a nyelvészek. Ezek alapjelentéseit figyelembe véve minden egyes esetben összegyűjtötte az azonos szemantikai mezőbe tartozó jelentést hordozó szavakat a megfelelővel eddig nem rendelkező többi rokon nyelvből. Az ily módon kimutatható „etimológia-családok” a szerző szerint az uráli alapnyelv nyelvjárási tagoltságának következményei, és esetleg éppen az egykori izoglosszák maradványainak tekinthetők. WOLFGANG P. SCHMID az egyes finnugor nyelvekben található iráni és balti jövevényszavak közül elemez néhányat hangtanilag és jelentéstanilag. Új szempontokra hívja fel a figyelmet az átvételek időben való elhelyezésével kapcsolatban (Zur Frage der Datierung iranischer Lehnwörter in den finnisch-ugrischen Sprachen). PUSZTAY JÁNOS a gilják nyelvnek az uráli nyelvcsaláddal való kapcsolatát tárgyalja (Giljakisch-Uralisch?). A gilják azoknak a paleoszibériai nyelveknek az egyike, amelyeknek genetikai összefüggései mindmáig tisztázatlanok, s kutatásuk még csak kezdeti stádiumban van. A giljakról ma még biztosan csak annyit tudnak, hogy egykor izoláló nyelv volt, de egyre inkább agglutináló jelleget ölt. Tipológiailag az altaji nyelvekhez közeledik. Ugyanakkor szép számmal gyűjtöttek össze gilják-uráli szóegyezéseket. Areális vizsgálatai során már HAJDÚ PÉTER is kapcsolatba – de nem rokoni kapcsolatba – hozta a giljakot az uráli nyelvekkel. Pusztay János tipológiai szempontból elemzi cikkében a gilják számjeleket, esetragekat, személyes és mutató névmási töveket. Az elemzés eredménye olyan hasonlóságokat mutat a gilják és az uráli nyelvcsalád nyelvei között, amelyek egyáltalán nem tekinthetők véletlenszerűnek, hanem a szerző szerint kiterjedt areális kapcsolatokra utalnak. SEPPÖ SUHONEN behatóan vizsgálja a lív nyelv finnugor vonásait, valamint azokat az indoeurópai sajátosságait, amelyek a lett közvetítésével honosodtak meg (Das Livische – eine finnisch-ugrische Sprache oder eine Mischsprache?). A több évszázados lett hatás nyomai nemcsak a lexicában mutatkoznak meg, hanem a hangtan, az alaktan és a mondattan területén is. Ennek ellenére a lív megőrizte az eredeti szókészlet jórészét és az alapvetően a finnugor nyelvekre jellemző grammatikai felépítést is.

Négy tanulmány kapcsolódik a kötetben a cseremis nyelv kutatásához. PAUL KOKLA történetileg tekinti át, hogy az egyes nyelvészek az idők folyamán hogyan vélekedtek a cseremis esetrendszerrel, melyikük hány esetet vett fel nyelvtanába (Zur Frage des tscheremissischen Kasussystems). A legtöbb vitát a vocativus, a komitativus és az abessivus váltotta ki: vajon ezek valóban a grammatikai esetek közé sorolhatók-e a cseremisben? Erre a kérdésre keres választ a szerző. BERECZKI GÁBOR három cseremis esetrage – a *-la/lä*, a *-šän/šän* és a *-len* – eredetét kutatja (Tschuwaschische Kasussuffixe im Tscheremissischen). Hangtörténeti elemzéssel bizonyítja, hogy ezek a csuvas nyelvből kerültek át a cseremisbe. ERDŐDI JÓZSEF a gyakorító képzők funkciójáról ír (Zur Frage der Frequentativa). Jelentéstani és szerkezeti szempontból elemez gyakorító képzős igei állítmányú mondatokat BEKE ÖDÖN még kiadatlan cseremis nyelvjárási szótárából. LIESELOTTE SCHIEFFER a keleti cseremis *ü* fonémát vizsgálja tizenkilenc olyan szóban, ahol különböző fonetikai környezetben fordul elő.

Szép számmal található ok-igru tárgyú írások is a kötetben. FUTAKY ISTVAN az osztják *kinč*, ill. a vogul *kəns* ~ *kəs* 'bőrharisnya' jelentésű szavak etimológiáját és szibériai kapcsolatait kutatja (Ostj. *kinč*, wog. *kəns* 'Fellstrumpf' und die Frage ihrer sibirischen Verbindungen). GERHARD GANSCHOW serkáli-osztják alany-(igei)állítmányi viszonyt hordozó egyszerű mondatok verbális részeinek nominálissá való átalakítását végzi el tanulmányában (Adnominale Transformationen der bipolaren Verbalsätze im Scherkal-Ostjakischen). GULYA JÁNOS a tranzitív igék kijelentő módbeli indeterminált ragozását vizsgálva a vachi-osztjában megfigyelte, hogy bizonyos esetekben a többes szám 3. személyben a szokásos *-t* igei személyrag helyett *-tal* jelentkezik. Cikkében azt vizsgálja, hogy ez milyen struktúrájú mondatokban fordul elő, hogyan helyezkedik el

a vachi-osztják igeragozási rendszerben, és mi a funkciója (Morphosyntaktische Untersuchungen). WOLFGONG VEENKER a Szoszva- és a Konda-vidéki vogul nyelvjárások fonológiai statisztikáját készítette el (Zur phonologischen Statistik der wogulischen Sprache). Egy leendő sorozat első darabja ez az írás. Minden egyes uráli nyelvvel kapcsolatban szeretné majd elvégezni ugyanezt a vizsgálatot. Statisztikai elemzésének alapja az Основы финно-угорского языкознания (1974) I. kötetének végén található, valamennyi rokon nyelvre lefordított „róka-mese”. A vogul nyelvű változat alapján többek között a következő felméréseket végezte: a szövegben előforduló magán- és mássalhangzók száma, az egyes magán- és mássalhangzók előfordulásának gyakorisága, a szótagon belüli helyzetük szerinti gyakoriság, a szó egészén belül elfoglalt helyzetük szerinti gyakoriság stb.

MIKOLA TIBOR a nyenyec többes szám kialakulásával, fejlődéstörténetével kapcsolatban szolgáltató néhány új adalékot (Zur Geschichte des Plurals im Nenzischen). A lapp módbeli segédigéket vizsgálja HANS-HERMANN BARTENS jelentésárnyalatuk, az egyes lapp nyelvjárásokban való elterjedtségük, valamint mód- és időbeli használatuk szempontjából (Zur Verwendung der Modalverben im Lappischen). ERHARD SCHIEFER cikke ISRAEL RVONG egy tanulmányához kapcsolódik, amelyben a lapp igéket a jelentés-impulzus alapján megállapított kategóriákba próbálta besorolni. Ezeket a kategóriákat elemzi a szerző (Notiz zu Verbalableitung und Bedeutungssystem).

A legtöbb tanulmány a kötetben a finn és a magyar nyelvhez kapcsolódik. ALHO ALHONIEMI a prolativusi viszony jelölésének különböző lehetőségeiről ír a finn nyelvben (Über die Verwendung der spatialen Prolativ-Ausdrücke im Finnischen).

ROBERT AUSTERLITZ a finn igeragozás fő kategóriái közül négygel – két időbelivel (präsens, präteritum) és két módbelivel (potentialis, konditionalis) – foglalkozik cikkében (O tempora, o modi, oder: Versuch, die Hauptkategorien der finnischen Konjugation auf einen Nenner zu bringen). Az egyes idő- és módjelek morfológiai felépítése és a jelentés közötti összefüggésekre világít rá.

TERHO ITKONEN a finn közelre és távolra mutató névmásainak jelentésbeli különbségeit vizsgálja különböző szövegösszefüggésekben, beszédhelyzetekben (Zur Semantik und Pragmatik der finnischen Demonstrativa). LAURI POSTI a finn *lahja* 'ajándék' szó germán eredetét bizonyítja meggyőző érvekkel (Über die Etymologie von fi. *lahja* 'Geschenk'). MARIE-ELISABETH SCHMEIDLER Michael Agricola Újtestamentum-fordításából, Máté evangéliumának első tíz bekezdéséből gyűjtötte ki a személyneveket, s hasonlította össze a fordítás alapjául szolgáló kiadásokéval a helyesírás és a ragozás szempontjából (Zu den Personennamen in Matthäus 1–10. Vergleich der Übersetzung des Neuen Testaments von Michael Agricola (1548) mit ihren Vorlagen).

Az általános nyelvészet tanulságait, ismereteit alkalmazza a magyar alárendelt mondatok elemzésében, a szórendi törvényszerűségek és a jelentés viszonyának vizsgálatában BÁTORI ISTVÁN (Der Fokus in untergeordneten Sätzen des Ungarischen). BENKŐ LORÁND a birtokviszony jelölésének módjairól ír a magyar nyelvben, történeti szempontból végigkísérve kialakulásukat (Über die Bezeichnung des ungarischen Possessivattributs). KÁROLY SÁNDOR a nyelvi fejlődés két ellentétes útját tanulmányozza a lexika és a szintakszis területén: a kifejező eszközök gazdagságára, másrészt viszont a minél egyszerűbb, takarékosabb nyelvi megformálásra való törekvést (Die lexikalische Überwucherung und ihre Beseitigung in der Geschichte der ungarischen Sprache). KESZTYŰS TIBOR a magyar *-gál*, *-kál* gyakorító képzők eredetét vizsgálja (Zur Entstehung der ungarischen Frequentativsuffixgruppen *-kál* und *-gál*). KISS JENŐ a német mintára alkotott magyar tükörszókat sorolja különböző típusokba aszerint, hogy az összetett szó mindkét tagját lefordították-e (*Muttersprache* ~ *anyanyelv*), vagy csak az egyiket (*Damwild* ~ *dámvad*), vagy valamelyiket értelemszerűen egy másik magyar szóval helyettesítették-e (*Fußball* ~ *labdarúgás*) (Lehnübersetzungen nach deutschem Muster im Ungarischen). MOLNÁR JÓZSEF a 16. sz.-i Magyarországról készített Lázár-féle térkép (1528) helyneveinek nyelvtörténeti tanulságairól számol be jó pár helynév bemutatásával és elemzésével (Die Bedeutung der frühen kartographischen Aufnahmen Ungarns). A magyar nyelv *v*-vel bővülő névszótöveit, valamint a *v*, *sz* ~ *v* és *sz* ~ *d* ~ *v*-vel váltakozó típusú ige-töveit vizsgálja és rendszerezi a hangstruktúra szempontjából NYÍRI ANTAL (Zur Geschichte der Integrierung der ungarischen Wortstämme). SZABÓ T. ATTILA a számfogalom kialakulásának és fejlődésének folyamatáról ír a magyar nyelvben (Die sprachliche Reste einer primitiven Zählart und die ungarischen halbierenden Zahlen). Legfőképpen az *egy* és a *kettő* fogalmi elkülönülését elemzi. SZATHMÁRI ISTVÁN a nyelvtudomány időszervi feladatai közül a regionális köznyelv kutatásának fontosságára hívja fel a figyelmet (Die Mundarten und die sog. regionalen [landschaftlichen] Umgangssprachen in Ungarn). A magyar nyelvjárási *é* fonéma „örökzöld” témájához kapcsolódik TARNÓCZY TAMÁS írása („*Mentek*”).

Szenvedő igei állítmányú mondatokat vizsgál KÁLMÁN BÉLA (Passiv und Objektbezeichnung) részint szerkezeti szempontból, részben pedig a szenvedő szerkezet különböző nyelvekben való elterjedtsége szempontjából. Rávilágít a tárgy jelölésének módja és a szenvedő konstrukció megléte közötti összefüggésekre.

VÉRTES O. ANDRÁS egy 16. sz.-i hangfiziológiai törvényszerűséget elevenít fel, amelynek lényege, hogy a homorgán képzésű mássalhangzók felcserélődhetnek egymással (pl. $b \sim p \sim f$) (Ein alter Grundsatz der Lautlehre). Ennek a törvénynek a héber deskriptív grammatikából való eredetét bizonyítja a szerző, s kimutatja későbbi elterjedésének nyomait más nyelvekből is (pl. ném. *Bruder* ~ *Frater*).

DOMOKOS PÉTER tollából ered a kötet egyetlen irodalmi témájú tanulmánya (Nationalität und Universalität in der Literatur der uralischen Völker). Egyetlen nézőpontból — a nemzeti jelleg és az egyetemes érvényű modanivaló művészi megformálásának szempontjából — nyújt átfogó képet az uráli népek irodalmáról a szerző.

REIJO PAJAMO a hannoveri származású, 1848-tól — haláláig — 1881-ig Viipuriban tevékenykedő orgonaművészről, zenetanárról, karvezetőről, zeneszerzőről és zenekritikusról, Heinrich Wächterről emlékezik meg írásában (Heinrich Wächter, ein deutscher Organist als Erneuerer des Gesangunterrichts an den Schulen Finnlands).

Szlavóniai népszokásokról ír PENAVIN OLGA (Krankheit, Tod und Begräbnis in Slawonien). Amikor kórügyi nyelvjárási szótárának anyagát gyűjtötte, nemcsak nyelvi érdek adatokra bukkant, hanem azok nyomán kirajzolódott számára egy vidék lakosságának mindennapi élete, gondolkodásmódja és hiedelemvilága is. Rontásokról, a betegségek gyógyításának módjairól, halottsziratról és temetkezési szokásokról szól Penavin Olga tanulmánya.

A cikkek sorát Schlachter professzor évekre lebontott munkásságjegyzéke, majd a göttingeni egyetemen eltöltött idő alatt (1960–1978) az egyes szemeszterek folyamán tartott előadás-sorozatainak és szemináriumainak cím szerinti felsorolása zárja.

Tartalmilag igen gazdag, következetesen szerkesztett, impozáns kötet az emlékkönyv, méltó születésnap-i köszöntő az ünnepelt számára.

SELMECY ILDIKÓ

Études Finno-Ougriennes XIV.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1977 [1980]. 184 l.

Az 1970-es évek elején megindult folyamat hullámai, amely a lapp (számi) nép, nyelv és kultúra fennmaradásának és továbbfejlődésének ügyét kívánta előmozdítani, tovább gyűrűztek a skandináv országok határain túla. A korábbinál lényegesen nagyobb érdeklődés irányult a lappságra. Északi rokonaink elől ellebbenni látszik az a függöny, amelyet a finnországi, svédországi és norvégiai kutatók vontak a lappok és Európa közé. Egyre-másra szaporodnak a lapp tárgyú kiadványok Európa szerte, s ezért külön örömmel üdvözölhetjük az ÉFOu. lapp számát, amelynek egy-egy cikke behatóan foglalkozik a lapp nyelvvel és kultúrával, a lapp nyelvű irodalom kérdéseivel, francia nyelven téve hozzáférhetővé a távoli, de mégis európai nép kultúrájának értékeit a „civilizált” világ számára.

AURÉLIEN SAUVAGEOT: Hova helyezhető a lapp? (7–18) A szerző a lappok etnogenezésének megoldásához kíván egy ötlettel hozzájárulni. A finn és a lapp nyelv azonos szerkezeti sajátosságai alapján nyilvánvaló e két nyelv igen közeli kapcsolata. Az egyezést nem genetikai rokonsággal magyarázza, azaz a lappot nem a korai közfinn egyenes elágazásának tartja, hanem a nyelvcsere-hipotézisnek új köntöst adva próbálja megvilágítani a kérdést. Szerinte a lappok és a finnségiek életmódja között mindig lényeges különbség volt, erre utalnak a legrégebbi feljegyzések, amelyek a lappokat és a finneket külön említik, de megvan a különbség gyakorlatilag mind a mai napig. Nem valószínű tehát, hogy a földműveléssel foglalkozó finn-permi vagy finn-volgai népességben kereshetnénk már a lappok őseit. A szerző szerint a lappok a finnségi népek szomszédságában megtanultak egy közfinn nyelvjárást megőrizve eredeti életmódjukat. Olyasféléképpen lehet a nyelvcsere elképzelni, mint ahogy a gallok átvették a latin nyelvet vagy a dél-amerikai indiánok a spanyol hódítókét, a lapp tehát a finnségi nyelvállapot egyfajta „kreol” változata volna. A kérdésnek ilyen megközelítése természetesen további vizsgálatokat igényel. Mindenesetre a fantázia ismét a lappok korábbi ön-elnevezése, a *nuovjoš*, valamint a csüd-kérdés irányába viszi el az olvasót.

JEAN-LUC MOREAU: Megjegyzések a finn és a lapp néhány esetvégződéséről (19–32). Főként a locativus és a comitativus ragok összefüggésével, valamint a közös *i* többes jellel foglalkozik.

CHRISTIAN MÉRIOT a lapp-kutatás néhány francia előfutáráról ír (33–40). A szerző azt fejtegeti, mit tudtak a lappokról Franciaországban, kik voltak azok az utazók, tudósok, akik elsőként tudósították a franciákat a lappokról és szolgáltatták az első információkat Lappföldről. Elsősorban Johan Schefferus és követői közül Jean-Francois Regnard tevékenységével foglalkozik részletesen kiváló adalékokat szolgáltatva a tudománytörténetnek.

A. K. MATVEJEV: Egy régi lapp nyelvjárás fonetikai jellemzője (41–43). A zavolodszki terület helynévanyagából következtet arra, hogy a kihalt nyelvjárás *é-ző* volt a norvég lapp *c-zéssel* szemben.

ERKKI ITKONEN: Finnországi lapp írók (45–55). A lapp nyelvű irodalom kezdetének bemutatása, valamint a Kalevala ihletésére keletkezett svédországi lapp elbeszélő költeményekről szóló rövid bevezető után a szerző részletesen foglalkozik a finnországi lapp írókkal és költőkkel. Friss, avatott értékelését olvashatjuk az utóbbi években megélt lappnyelvű költészet reprezentánsainak (Nils-Aslak Valkeapää, Kirsti Paltto és Pekka Lukkari) is. A cikk végén a szerző felveti a kérdést, vajon a lapp nyelvű költészet szerény eredményei a lappoknak tulajdoníthatóak-e avagy a finneknek.

JEAN-LUC MOREAU Suló Aikio, H. A. Guttorm, P. Jalvi, K. Paltto egy-egy elbeszélését, valamint az utóbbinak egy protestáló versét adja közre franciául (57–69).

TARMO KUNNAS: A lappok és Lappföld a finn irodalomban (71–85). Noha a téma jelentősebb szerepet érdemelne, viszonylag kevés finn író él ezzel a lehetőséggel. A szerző többek között Juhani Aho, Santeri Ivalo, Arvi Järventaus, A. E. Järvinen, Yrjö Kokko, Eino Leino és Samuli Paulaharju lapp tárgyú műveit elemzi.

KECSKEMÉTI ISTVÁN – ZÁJC GÁBOR: Norvég lapp a tergó toldaléktár (87–113), Konrad Nielsen nyelvtana alapján készült. Magyar változata megjelent: NyK 79 (1977): 79–103.

YVES DELAPORTE: A lapp viselet és a skandináv kutatás (115–134). A cikk tartalmazza a bőr- és posztóruházat elemeinek leírását, a fejlődés és a díszítés eredetét, fejlődését, elterjedtségét és szociológiai vonatkozásait, továbbá a népviselet további alakulását, modernizálódását.

ASBJÖRN NESHEIM: A lappok az 1970-es években (135–140). A három északi állam, Norvégia, Svédország és Finnország lakosságának helyzetével foglalkozik, rövid tájékoztatást ad a lapp nyelv és kultúra ápolására létrehozott szervezetek működéséről, a törvények végrehajtásáról, a lapp nyelv helyzetéről a felsőoktatási intézményekben, a lapp nyelvű sajtóról és tömegkommunikációs lehetőségekről, általában véve a lappok jogairól a skandináv országokban. A lappok igyekeznek ápolni és népszerűsíteni kultúrájukat; zenéjük pl. meghíletett norvég zeneszerzőket, filmrendezőket és írókat is szívesen nyúlnak lapp témához.

G. M. KERR: A Kola-félsziget délnyugati része helyneveinek jellemzői (141–145). Az eredeti lapp helynevek mellett voltak finn nevek is, ezek a lapp nevek fordításai. Az orosz helynévanyag – amely egyre inkább túlsúlyba kerül – vagy a lapp nevek egyszerű átírása vagy részleges, esetleg teljes fordítása. Kár, hogy a szerző nem említi például megfontolatlanságát, talán praelapp helynevekre.

P. M. ZAJKOV: A számi nyelv igeragozási rendszerének néhány morfológiai alternációja (az akkai/babini nyelvjárás alapján) (147–155). A mássalhangzók fokváltozásának és a magánhangzók mennyiségi változásainak részletes leírása.

JEAN GERGELY a jojkáról írt (157–168). Elsősorban a Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok (MSFOU. 149. 1972) című gyűjtemény elemzése kapcsán széleskörű zeneelméleti fejtegetést találunk. A szerző külön kiemeli, hogy a jojkálás nem csupán éneklésmód, hanem az emberi hangszálak hangszerként való kezelése. Az énekes az alkalomhoz illő melódiát keresve csakugyan úgy gyakoroltatja, hangolgtatja hangszálait, mint egy gitáros vagy zongorista, aki akkordokat fog vagy skálázik bemelegítésként. A szerző összeveti a lapp éneklésmódot az alpesi jódlizással és a világ más népeinél előforduló hasonló jellegű énekléssel. Tanulságos lett volna, ha a szerző figyelembe veszi MATTS AMBERG – ISRAËL RÜONG – HÅKAN UNSGARD: Jojk (Yoik) című könyvét (Sveriges Radios förlag, Stockholm 1969).

ERHARD SCHIEFER egy szóösszetétel megfeleléséről ír (169).

A kötetben hat ismertetést találunk öt műről: Knut Bergsland lapp nyelvtanának német nyelvű kiadásáról, Pekka Lukkari Lapp – finn szótáráról (ide kívánkozott volna az ugyanabban az évben megjelent finn – lapp szótár is!), Johan Turi elbeszélésének francia fordításáról, Knud Leem 1767-es tanulmánykötetének új kiadásáról, valamint a

Skabmatolak című lapp irodalmi szöveggyűjteményről, amely irodalmi igényű lapp fordításokat is tartalmaz.

Az EFOu. 14. kötetéből változatos képet kap az olvasó a lappológia mint komplex tudomány eredményeiről. A hagyományos nyelvészet és őstörténet mellett a néprajz és folklór dominál. A figyelem azonban örvendetesen más kérdésekre is ráirányul: a lapp nyelvű irodalom értékeit, a lappok helyzetét bemutató cikkek azt példázzák, hogy a lapp nyelv megszűnt elsősorban a nyelvészet témája lenni. Passzivitásából kilépve a nyelv és az irodalom alkotó erővé válik. Ugyanez vonatkozik a népeiségre is, amely az északi országok példás segítőkészségétől inspirálva megkísérelheti a kilépést az exotikumból a franciául tudó világ elé. S ezért a lehetőségért a kötet szerkesztőit és munkatársait mindenképpen köszönet illeti.

KERESZTES LÁSZLÓ

Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Tõid orientalistika alatt I—V.

Tartu 1968—1979

0. A tartui egyetem 1893-ban indított, jelenleg Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, Ученые записки Тартуского государственного университета) című tudományos kiadványsorozatában immáron 5 olyan kötet jelent meg, amelyek háromnyelvű címlapján a Tõid orientalistika alatt (Труды по востоковедению, Oriental Studies) alcím áll. Ezeknek a köteteknek a „gazdája” a tartui Keletkutató Tanszék, hivatalos nevén Orientalistika kabinet (a továbbiakban: a tanszék).

A Toimetised-sorozat 201. száma (vihik avagy выпуск) az orientalista sorozat I. kötete (399 lap) 1968-ban, a tanszék alapításának (1965) 10. évfordulója tiszteletére látott napvilágot. A II. kötet két részben (309. sz. II/1. 1—268, 313. sz. II/2. 273—502 lap) 1973-ban, a III. kötet (392. sz. 137 lap) pedig 1976-ban jelent meg. Ez utóbbi megjelenését időben megelőzte a tanszék fennállásának 20. évfordulójára Soome-ugri rahvad ja Idamaad (A finnugor népek és a Kelet) címmel rendezett ünnepi ülészak (1975. nov. 12—14). Ennek tézisei 1975-ben (hasznolt címmel, 96 oldalon), előadásai pedig 1978-ban, a Toimetised 455. számaként, a sorozat IV. köteteként jelentek meg (146 lapon). Az V. kötetet (Toimetised 507., 126 oldal) 1979-ben Дунгановедение (Dungán nyelvészet) címmel adták ki.

Ezeket a köteteket a helybeli, baltikumi, távoli szovjet vidékekről (pl. Tomszk, Taskent, Kizil, Frunze stb.), valamint külföldről (Mongólia, NSzK, Anglia, Amerika) származó népes szerzőgárda, rendkívül tág témakör, mindebből következően enyhén ingadozó színvonal, egységes, gondozott kiállítás, több nyelvű rezümék jellemzik. A közlemények közül itt most csak azokat említem, amelyek megítélésem szerint teljes egészében vagy bizonyos vonatkozásokban a finnugrisztika érdeklődésére is számot tartanak, amelyek téma- és módszerbeli érdekességüknél fogva tanulságosak.

1. A Tõid orientalistika alatt I. kötete 23 cikket tartalmaz. Tudománytörténeti cikkekkel indul: a tanszék jelenlegi vezetője, a magyarul is jól tudó PENT NURMEKUND áttekinti a tartui egyetemi keletkutatás történetét (5—14), majd A. D. DRIDZO cikke következik az észtországi afrikánisztikáról (15—26). Több írás foglalkozik a ket és a kínai nyelvvel, az indiai nyelvekkel, a buddhizmus és más keleti, európai vallások nyelvi vonatkozásaiival. A sámánizmus kutatóit bizonyára érdekli B. L. ÖGIBENIN cikke: Sur le symbolisme du type chamannique dans le Rgveda (140—152).

Helyet kapott a kötetben az ufai DŽELL KIEKBAEV cikke is: О происхождении некоторых падежных форм в урало-алтайских языках в свете теории определенности — неопределенности (Néhány urál-altaji névszói alak történetéről a „határozottság — határozatlanság”-elmélet tükrében. 94—112). A szerző az urál-altaji nyelvészet egyik alapkövének a határozottság — határozatlanság oppozícióját tekinti. Ezt a nézetét 1972-ben Ufában megjelent könyvében (Введение в урало-алтайское языкознание. 144 l. +145—150 bibl.) is kifejtette (itt DŽAMIL keresztnévvvel). Ebben 21 paragrafusban, 29 pontban tárgyalja az urál-altaji rokonság mibenlétét. Az elméletet, amelyet ОПМО-teóriának (ОП определенность 'határozottság', НО неопределенность 'határozatlanság') nevez, logikai, végső soron tehát alapnyelvi kategóriákra építi (?). Vitatható részek, túlságosan kategorikus kijelentések bőségesen akadnak mindkét munkában (a könyv szerkesztői szerint a szerző váratlan halála miatt).

2. A II. kötet 1. részének inkább a szerző szerteágazó tudományos tevékenységét szemléltető érdekessége PAUL ARISTE cikke a *čuhna*-cigányok meséiről (5–40). A *čuhna*, *čuhni*, *čuhno* jelentése az orosz szóhasználatban 'észti', majd 'észti; orosz cigány'. Később erre a névre kezdtek hallgatni a nyugati lett és az észtrországi területeken élő cigányok is, akik az északkeurópai cigányság önálló csoportját képezik. Ariste több munkájában foglalkozott velük. Ezt az 5 mesét 1935-ben gyűjtötte egy 16 éves tartui *čuhno*-tól, aki jól beszélt észtil és lettül is. A meséket az AT-katalógus szerint típusba sorolja, majd jellemzi a szövegeket, a lett és az észti jövevényszavakat.

A II. kötet 2. részében több cikk foglalkozik PANINI tanaival. A tudománytörténeti cikket most is Pent Nurmekund írta a tartui egyetemi Kína-kutatásról (478–495). A cári időkben (1889–1909) KARL AUGUST HERMANN volt az egyetlen, aki az (akkor dorpat) egyetemen a kínáival és a távol-keleti nyelvekkel foglalkozott, éspedig ún. dilettánsként, mivel fő foglalkozása az észti oktatása volt. Szerinte a kínai és az urál-altaji (nála: ugor-altaji) nyelvek rokonok. Sőt, az urál-altaji nyelvcsaládba a finnugoron és a kínain kívül beletartozik a mandzsu, a koreai, a japán nyelv(ek). Később ide sorolta a sumert is. A bizonyítékok között pl. a nemek hiánya, a kövés etimológiák, a szókezdő mássalhangzótorlódás kerülése, az idiómák sora, a tövek egyszótagúsága szerepel. Szerinte az alapnyelvi szavak vagy egyszótagosak voltak, vagy egy szótagból és egy kötőhangból álltak (sic!), ez utóbbiak a végződéseket kötötték a tőhöz.

3. A III. kötet – immár hagyományosan – tudománytörténeti cikkel kezdődik (Pent Nurmekund írta az afrikanisztikáról), s a továbbiakban hét, számunkra érdektelen cikket tartalmaz.

4. A 20. évfordulóra rendezett ülésszak előadásai közül sajnálatos módon egy sor, éppen félúton szempontból érdekes előadás anyaga nem jelent meg a IV. kötetben. Ezért tűnik célszerűnek néhány fontosabbat a tézisek alapján ismertetni. Az előadások címét helykímélés céljából nem mindig emlitem.

F. D. AŠIN (Moszkva) a finn és az oguz nyelvekbeli 'ilyen', 'olyan' névmások szerkezeti azonosságait vizsgálta. N. A. BASKAKOV (Moszkva) az *ug(o)r*, *vengr*, *magyar*, *mišcar*, *beserman*, *mańsi* és *baskir* népnevet vizsgálta. Szerinte ezek összetett népnevek, alapjukat (?) az *oguz* (*oγuz*) bolgár-török törzs neve képezi.

G. K. VERNER (Taganrog): Об эргативности в енисейских языках (кетском, югском, коттском) (A jenyiszeji nyelvek [ket, jug, kott] ergativitásáról. 10–15). Már többen rámutattak arra a tényre, hogy jóllehet a ketben a tárgyias igék alanya nem ergatívusban áll – nem lévén a ketben –, mégis az alanyi-tárgyas igeragozás sajátosságai miatt a ket közel áll az abház-típusú ergatív nyelvekhez. Ezekben a tárgyatlan ige alanya meg a tárgyias ige tárgya azonos alakú, a szó abszolút/alap esetével azonos. A toldalékok a megfelelő személyes névmások alapalakjai, prefixumként alanyi, infixumként tárgyi szerepben. Vannak azonban olyan toldalékok, amelyek történetileg azonosak a személynévmások birtokos esetével, ezt viszont egykori ergativusznak lehet tekinteni. Ez esetben a tárgyias igék alanyáról vagy bővítményéről, de nem a tárgyról lehet szó. Ezért G. A. KLIMOV nem véletlenül gondolt arra, hogy a jenyiszeji nyelvekre nem az ergatív, hanem az aktív jelleg volt jellemző, következésképpen a másodikként említett toldalékok az egykori személyes névmások aktív jellegét őrzik. Később a prefixumok a cselekvés valahová/valakihez tartozását, az infixumok pedig a bővítményeket kezdték kifejezni. A mai nyelvállapotban ez utóbbi toldalékok már a tárgy jelei, amelyek az eredeti tárgyragokat kiszorították (vö. a németben). Tehát a jenyiszeji nyelvekben megfigyelhető a második toldaléktípus raggá, éspedig a határozott tárgy ragjává válása, ill. az előző típus alanyi használatának megszilárdulása.

L. GERZENBERG (Leningrád) a samanizmus finnugor–iráni vonatkozásait fejtegette (20–21). KARJALAINEN obi-ugor kutatásai szerint az uráli népekre a lélekszomszédolás volt a jellemző. Ezt a szerző iráni–uráli areális jelenségnek tartja, amely lehetővé teszi a fgr. *noide 'varázsl.' fő iráni magyarázatát. A szerző szerint továbbfejleszthető Karjalainen elmélete arról, hogy az uráliak samanizmusa kölcsönzött jelenség.

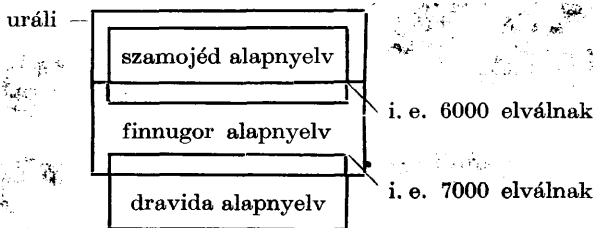
L. N. GUMILEV (Leningrád) a legkeletibb déli szamojéd törzsek egyikének, a merkitnek a történetét tárgyalta. 1200-tól létükért harcoltak a mongolokkal. 1216-ban az Irgiz völgyében Dzsingisz kán hadai megsemmisítették őket, de – a szerző szerint – e győzelem, ill. pusztulás csak elhúzódo háborút eredményezett: az 1242-ig tartó mongol–polovec, ill. az 1219–1231-es ún. horezmi háborút. Mindkét háború további messzemenő következményekkel járt: az Arany Horda és az iráni ilhán birodalom létrejöttével, a mamelukok uralomra jutásával Egyiptomban, Palesztina bukásával, az orosz-ellenes

német támadásokkal stb. A szerző a merkiték sorsát jó példának tartja arra, hogyan válik a mennyiség minőséggé a történelem logikája szerint (is).

L. V. DMITRIEVA (Leningrád) néhány urál-altaji, tehát közös és az urálból a törökségi nyelvekbe került növénynev-etimológiával foglalkozott (24–29). Pl. m. *kajszí*, vog. *tyt* 'cédrus', f. *tuomi* 'zelnicemeggy', uráli *puwe 'fa' stb.

V. J. VS. IVANOV (Moszkva) már több ízben foglalkozott az uráli (obi-ugor) — ket — amerikai indián mítoszok genetikai kapcsolataival. Most azt bizonyítja, hogy a mítoszok két csoportot képeznek, az egyikbe azok tartoznak, amelyeknek a közvetítő népei ismertek, a másik csoportba pedig azok, amelyek csak nagy területi kihagyásokkal ismeretek az eurázsiai (szibériai) és az amerikai területeken. Ez utóbbiak közé tartozik a sasfészek elpusztításáról szóló mítosz, amely a ketek közvetlen szomszédainál ismeretlen, viszont a nevek kivételével szóról szóra megegyezik az obi-ugor, közelebből az N. N. LUKINA és V. M. KULEMZIN által oroszul közzétett — hol? — vaszjugáni osztják mítoszszal. Ivanov szerint ezt a mítoszt az obi-ugorokkal kapcsolatban álló eurázsiai kivándorlók vihették magukkal az amerikai földrészekre. A nyelvi hasonlóságok közül a szerző a '7' számnév különleges használatát, valamint a '8', '9' azonos szerkezeti felépítését (10-ből 2, 10-ből 1) említi. Ez utóbbiakban a két, kettő eltérő funkciójának tulajdonít nagy jelentőséget.

LINNART MÄLL (Tartu) a dravida-finnugor kapcsolatok kérdését fejtegette „hipotetikus rokonság avagy távoli kontaktusok” alcímmel (51). A szerző szerint a finnugor kutatók nem fordítanak kellő figyelmet erre a hipotézisre, pontosabban a dravida—finnugor etimológiai kapcsolatok lehetőségeire (kiem. — L. M.). L. Mäll téziseit azért említem, mert úgy tűnik, az elmúlt évtizedben a dravida—uráli kapcsolatok kérdése újra téma lett. Jó példa erre JARMO ERONEN *Uralo—dravidalaisista yhteyksistä* című cikke (Suomen antropologi 1977/1. 33–38), amely főként orosz nyelvű kortárs szakirodalomból merít, és amelyben a szerző a dravida—uráli (főként jurákszamojéd) kapcsolatok lehetőségét — saját elmélete gyenge pontjaira is rámutatva — a következő ábrán szemlélteti:

V. N. TOPOROV (Moszkva) szintén az iráni—finnugor mitológiai kérdéseknek szentelte előadását, amely egy nagyobb terjedelmű munka első részeként az iráni—obi-ugor kapcsolatokat taglalja (72–76). Kétféle lehetőséget tart fontosnak: azokat, amelyek intenzív kapcsolatokról, és azokat, amelyek átmeneti, közvetítő helyzetről tanúskodnak. Az obi-ugor mitológiában nemcsak egy-egy szórványos jelenség, hanem egész jelenségrendszerek iráni eredetűek. *Mir-susnē-γum*-nak a történetét az iráni Mithras-mítoszszal hozza kapcsolatba. Meggyőződése, hogy a további kutatások még sok meglepetéssel szolgálnak.

V. ŽIVOV—B. USPENSKIJ (Moszkva) a diglosszia tipológiai aspektusait elemezte (77–82). A tartui ülésszak témájához aligha illő előadásban azt a finnugor szempontból elgondolkodtató nézetüket is kifejtették, miszerint diglosszia csak a nagy(múltú) írásbeliséggel rendelkező népek kultúrájában létezhet, ebben ez nem anomália, hanem megszokott, tipikus jelenség. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tipológiaiilag vizsgálható „diglosszáló” nyelvek körét jelentősen leszűkítik. A diglosszia nem-nyelvi kísérőjelenségei közül még a viselkedés normáival és a magatartás szemantizációjával foglalkoztak.

E. A. HELMSKIJ (Moszkva): Соотношение уральских а-основ и е-основ в тазовском диалекте селькупского языка (A tazi szölkup dialektus és az uráli -a, -e tövek. 83–85). A szamojéd anyagot mindeddig ritkán használták föl a nem-elsőszótági vokalizmuskutatásban. A szerző a szölkup-tagú uráli etimológiák (forrás?) alapján a következőket állapítja meg: az uráli -a, -ä > szölk. -y, -a, -ä, ur. -e > szölk. a, ugyanez másként: ur. -a-tövék > szölk. 2-szótagú tövek (65 példa), ur. -e-tövék > szölk. egy-szótagú tövek (49 példa). Ha intervokális helyzetben l, ŋ, j áll, akkor az -a-tövékben a

megfelelés típusa f. *kala* ~ szölk. *qály*, ill. az *-e*-tövégekben f. *tule-* ~ szölk. *tii*. Rendszerű kivételek is akadnak (összesen 55 példában): az intervokális *w*-t és *y*-t tartalmazó uráli *-a*-tövégeknek szölkup egyszótagú *tő* felel meg; a tövégi magánhangzó előtt második mássalhangzóként *Ń* vagy *w* elemű mássalhangzókapcsolatot mutató uráli *-e*-tövégeknek a szölkupban kétszótagú *tő* felel meg. Mindössze 7 etimológiát nem tudott az említett típusokba besorolni, tehát 96%-os szabályszerűséggel lehet számolni. A cikk végén új etimológiákkal áll elő.

Szifj ENIKÓNEK (Moszkva) az itthon közismert „sumer-elmélet” ismertetésére (89–92) az apropót az adta, hogy az észtekhez ez az elmélet nem jutott el, jóllehet a finnugor (uráli)–sumer rokonításnak Észtországból megvannak a tudománytörténeti előzményei. Képviselői, A. K. HERMANN és A. R. ZIEFELDT-SIMUMÁGI közül a mai Észtországból az utóbbi ismeretlen. E sajátos „jelenség” életútját csak 1909 és 1930 között, akkor is saját írásából lehet rekonstruálni. A polgárháború egykori vörösparancsnokának az uráli és a keleti nyelvek kapcsolata iránti érdeklődése a sok hányódás során is lankadatlanul bizonyult. 1927-ben Bakuban Uralo-Altajca címmel 2 kötetet megélt sorozatot indított.

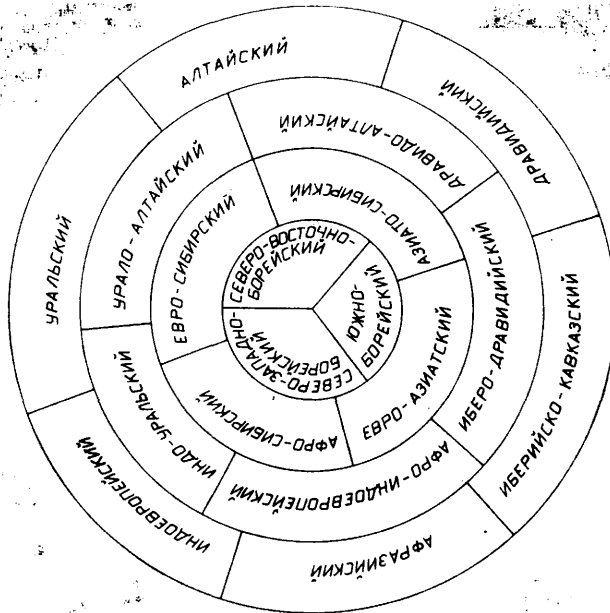
5. A IV. kötet bevezető szerkesztőségi cikke, О понятии Восток (A Kelet fogalmáról. 3–8) olyan tényeket tudatosít, amelyek mellett észrevétlenül szoktunk elmenni. Pl. azt, hogy a Kelet fogalma milyen sokat változott. A görögök Keletje – Perzsia, a latinos műveltségűeké – minden, ami Itáliától kelet felé esik. A középkorban már Kína, Japán, a malájok stb. is beletartoznak, sőt, Kelet minden olyan terület, amelyet a valóban keleten élő népek meghódítanak, tehát pl. Egyiptomtól Marokkóig Észak-Afrika, a Balkán stb. Az angoloknak, franciáknak (a németekről nem is beszélve) a II. világháború előtt Közép-Európa is Kelet (vö. fr. École Nationale des Langues Orientales Vivantes). Viszont a szlávokat nem mindenki tekinti keleti népeknek, jóllehet szép számmal élnek a Távol-Keleten is. A cikk áttekinti a Kelet manapság használatos 7-féle értelmezését, majd a finnugorságot próbálja elhelyezni Keleten, Nyugaton.

Z. G. BECKER (Tomszk) a szölkup-kutatás helyzetének, eredményeinek áttekintése után rátér a tomszki területen élő szölkupok esetrendszerének vizsgálatára. A kihalt esetekkel és a névutós szerkezetekből keletkező újakkal foglalkozik részletesen. Eltűnőben van az *-n/-t* elemű instrumentális, az *-opti* társhatározói rag. Keletkezőben van a (német terminológia szerint) Funkcional-Kausales Kasus, a terminativus és a Partitivus (oroszul разделительный падеж). N. M. VOEVODINA (Taganrog) a narimi szölkup nyelvjárást „kezdeni” jelentésű igét tartalmazó analitikus szerkezetekkel foglalkozott. A volgai areálban páros néven ismert jelenség elemzése során a szerkezetek képzés változataira is figyelmet fordít: a szerkezet jelentése aszerint változik, hogy melyik tagjához járul a képző.

AGO KÜNNAP (Tartu): К вопросу о некоторых гипотетических самодейско-енисейских морфологических соответствиях (Néhány feltételezett szamojéd–jenyiszeji alaktani egyezésről. 27–33). A dulzoni tomszki iskola érdemeinek méltatása után a szerző számbaveszi a pontatlanságokat és lehetséges tévedéseket, amelyek a szamojéd és a jenyiszeji nyelvek, közelebbről a szölkup–ket hasonlítás terén szemébe tűntek. Ilyen nem helytálló megállapítások a következők: 1. (Dulzon) szölk. Gen. *-n/-t* (*d > n*) ~ ket. Gen. *-d, -t*; 2. (Morev) közép-obi nyj. az *n, t* kombinatorikus változat, ebből Beckernél: *t* helyett állhat *n*. Künnap: ur. Gen. *n ≠ t*; 3. (Dulzon) szam. Additívusz *n (Gen) ~ *-ta* jenyiszeji „Direktívsuffix”; Künnap: a *ta* miért lenne jenyiszeji? Szam. Gen. + Lat. névutós szerkezet; 5. (Dulzon) szölk. Abl. *-nan* ≠ ket *-da*; 6. (Dulzon, Becker) a szölk. *-nak/-nek* rag azonos a megfelelő ket raggal; Künnap: szölk. < szam. névutó *jVt(V)*; 7. (Künnap) szölk. *-se, -sa*, kam. *se* Instr.-Kom. ≠ (Dulzon) *-as/-es* 'ua', ill. azonos lehet, ha a jenyiszeji < szamojéd, avagy ha a jenyiszeji rag a 'lenni' ige infinitívuszából képzett, miként a szamojédban; 8. (Dulzon) „minden szam. birtokos személyrag jenyiszejiként magyarázható (все самодейские possessивные суффиксы разъясняются из енисейских)»; Künnap: ennek semmi köze a valóság tényeihez; 9. a szamojéd sg. 1. és sg. 2. igerag dulzoni magyarázata (< jeny.) megalapozatlan; 10. Künnap: a szölk. duális *-q* (Sg. 3.) ≠ *qi-n és ≠ ősjeny. *qi-d. Mindezek ellenére A. Künnap általánosságban lehetségesnek tartja a szamojéd és a jenyiszeji nyelvek morfológiai egyezéseit.

JU. A. MOREV (Tomszk) a finnugrisztika és a szamojéd fonetikai kutatások kapcsolatát vizsgálva (34–42) úgy látja, hogy a szamojéd kutatások nem tartottak lépést a követelményekkel (vö. N. M. TERESČENKO VJa. 1975/1: 111–121, T.-R. VIRTSO SFU 9: 57). Ennek lényeges és jellemző oka, hogy „a szamojédológia ha a g y o m á n y o s a n (kiem. — JU. M.) beletartozik a finnugrisztikába”. A segédtudomány-jelleg mellett a szamojéd anyag használhatóságának korlátozott volta a legfőbb nehézség. Pl. a tazi szölkup példát

2. ábra

nek következtében jól elhatárolható helyzetek rekonstruálhatók: a status absolutus, a status ergativus. Mindkettőnek van determinált változata, a status determinatus absolutus és st. det. ergativus. A status absolutusra a tényjelölés, a tárgyatlanság, a status ergativusra a folyamat-jelölés, a határozott/határozatlan tárgyasság jellemző. A boreális állapot névmásait, kialakuló ige- és névszókatégóriáit táblázatban, és pedig aktív és ergatív sorba állítva szemlélteti. Részletesen elemzi az Acc. mint eset kialakulását, a tárgyas ige tárgyának és alányának alaki elkülönülését, és részletesen foglalkozik az ún. másodlagos ergativitással, vagyis a mutatónévmási eredetű helyjelölő formák (lokativuszok) használatával.

E. R. TENISŐEV (Moszkva) a tatárba, közelebbről a miser-tatárba bekerült mordvin jövevényszavakat tárgyalja. A moksából átvett tatár szavakat fogalomkörök szerint csoportosítja. A cikk jó bizonyítéka annak, hogy a mordvin-tatár kapcsolatok terén még sok munka vár a kutatókra.

A kötet végén három külföldi nyelvész — Robert Austerlitz (Columbia Egyetem, New York), Knut Bergsland (Oslo, Egyetem) és Karl H. Menges (Columbia Egyetem, New York) — válaszol a korábban levélben megkapott kérdésekre.

R. AUSTERLITZ cikke (119–130) a hangos gondolkodás képzetét kelti. Nyíltan kimondja, hogy a nyelvcsaládok rokonítását felettebb szkeptikusan nézi. A kérdés tisztázásához szervesen hozzátartozó két alapkérdésnek, a nyelvi változásnak és a jelentés kérdésének megnyugtató megoldása még várat magára. Baj van a módszerekkel és a kutatások irányával. Ilyen nagy időtávolságokkal számolva Eurázsia nyelvészeti őstörténetének rekonstruálása reménytelen vállalkozás, legalábbis addig, amíg a társtudományok, az antropológia, a régészet nem jut valamiféle meggyőző, egységes véleményre. KNUT BERGLAND válasza (131–137) egészen más stílusú, más jellegű. Ő az eszkimó-uráli kapcsolatok felől közelíti meg a kérdést, áttekinti Eurázsia WELDKÉTŐL (1745) kezdve saját munkásságáig a kérdés történetét, és úgy látja, hogy a bizonyítékok még nem elegendők, de idővel azok lehetnek. Írása tömör, tényekben gazdag. Ami a módszerekkel illeti, kételyei emlékeztetnek Austerlitzére. Meggyőződése, hogy az ún. kis nyelvek kutatásából sokat lehet okulni. Cikkét szellemesen így fejezi be: „It is possible to believe in Adam and Eve, but the apple can not be re-eaten”. KARL H. MENGES válasza pontokba szedett, „katonás” felelet (139–141). Ha az általa rokonnak tartott nyelvcsaládokat számbavesszük, nem marad kétségünk az iránt, hogy a szerző a nosztratikus hipotézist nem hipotézisnek, hanem bizonyított elméletnek tekinti. Szerinte az uráli,

az altaji, a dravida egyenrangú rokonok. A japán, a koreai az altajiakhoz tartozik. Az altaji közelebbi rokona az urálinak és a dravidának mint az uráival rokon indoeurópai-nak. A csukcs – kamsadál nyelvek nagyon távoli rokonai az uráliaknak, az amerikai nyelvek pedig már olyan távol vannak, hogy semmiféle genetikai kapcsolatba a csukcs – kamsadál nyelvekkel nem hozhatók. A tokhar – uráli egyezések érintkezések, és nem rokonság eredménye.

6. Az elmondottak önmagukért beszélnek. A tartui keletkutatók a tanszék fennállásának immár 25 éve alatt öt változatos tartalmú kötetben, dicséretet érdemlő macacsággal igyekeztek és igyekeznek a nyilvánosság elé tárni az uráli és a keleti nyelvek kutatóinak eredményeit, gondjait, szemléltetni egymásra utaltságukat. Világrengető nagy felfedezésekről nem adnak hírt ezek a kötetek, megjelenésük nem a tudományos élet ünnepnapja, a szovjet nyelvtudomány hétköznapi tükröződnek bennük. És hétköznapi mégis csak több van mint ünnepnap. További sikereket, eredményes munkálkodást kívánunk a tartui keletkutatóknak.

Szif ENIKÓ

Историко-типологические исследования по финно-угорским языкам

Наука, Москва 1978. 328 l.

A könyv, amely az előszó szerint „az első történeti tipológiai kísérlet a finnugrisztikában”, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet négy munkatársának terjedelmes tanulmányait tartalmazza.

Az előszó (3–4) rövid elméleti fejtegetéseinek lényegét a következőkben lehet összefoglalni: a történeti tipológiai munkákban két alapvető követelményt kell érvényesíteni, és pedig tisztázni kell a típus fogalmát és a típus történeti fejlődésének mikéntjét. Azonban e téren nagy hiányosságok tapasztalhatók, mivel a típus és általában a tipológia, következképpen a történeti tipológia fogalmát többféleképpen értelmezik, és a nyelvemlékekkel nem vagy alig rendelkező nyelvek (köztük a finnugor nyelvek többsége) esetében a történeti tipológiai kutatás a mai állapotra épülő rekonstrukcióban, a leíró és a történeti nyelvészeti módszerek tipológiai célú alkalmazásában merül ki.

Ebben a kötetben a cseremisiz, a mordvin és a votják a vizsgált nyelv, a kutatások alapfogalma pedig a mikrotípus, a nyelv kisebb-nagyobb szerkezeti eleme. A szerzők fő célja a vizsgálat tárgyául választott mikrotípusok – a múlt idő (a cseremisizben), a meghatározó esetragok (a cseremisizben és a mordvinban), az uráli kétszótágú tövek (a votjákban) – történeti tipológiai fejlődésének, vagyis a vizsgált mikrotípusok más mikrotípusokba alakulásának nyomon követése.

Az első tanulmány B. A. SZEREBRENNYIKOVÉ: Egy mikrotípus más(ik) mikrotípusá válásának útjai (a cseremisiz nyelv alapján) (О путях превращения одного микротипа в другой микротип [на материале марийского языка], 5–48). A tanulmány több egymástól jól elhatárolt kisebb részre oszlik, az egyszerűség kedvéért nevezzük fejezetnek (mikrofejezetnek?) őket. Bennük a szerző a cseremisiz múlt idő(k)nek mint mikrotípusnak a lényegét kutatva válaszolni kíván arra a kérdésre, milyen mozgások váltják ki a múlt idő általános rendszerében új idők megjelenését, konkrétan: hogyan-miként válik az egy múlt időt fölmutató ócseremisiz igeidőrendszer (az ún. -s-es, második múltat nem tekintve funkcionáló múlt időnek, mivel használata rendkívül szűk körű volt) csuvas–tatár típusú több múlt-idős igeidőrendszerré. Előljáróban már itt megtudjuk, hogy a „csuvas–tatár típusú” kitétel nem azonos a „csuvas–tatár eredetű”-vel, mert ez a csuvas–tatár – cseremisiz hasonlóság csak külsődleges, „a több múlt idős rendszer mindgyik nyelvben önállóan jött létre, az érintkezés csak néhány periférius jelenségen érezteti hatását” (6).

A kritikus megjegyzéseket általában az írásmű végére szokás tartogatni, de itt most ezzel kell kezdeni. A tanulmány érdemi részéhez, mindjárt „Az ócseremisiz múlt idő rendszere” című fejezet olvasásához az ember nagy várakozással és ezzel elegyes kötekedő gondolatokkal fog hozzá. Ugyanis pl. a tanulmány második bekezdésében megtudtuk, hogy az -s-es múlttól – már említett sajátosságai miatt – eltekintve az ócseremisizben egy múlt idő volt (5). Zárójelben itt a kérdés: ez az egy múlt alkotott rendszert? Mivel a rendszer szó használata okkal, ok nélkül, ma járványszerűen terjed, nem kell rendszert, rendszeryszerűséget keresni ott, ahol nincs vagy nem is lehet, ezért nagyvonalúan tovább léphetünk és megkérdézhajjuk, ezek után hogyan kell érteni a most ismerte-

tendő első fejezet első mondatát: „A múlt idők száma az ócsereemiszből — problémás kérdés”? Továbbá, a 6. oldalon az „ócsereemiszből és a „mai csereemiszből” fejlődési táblázatban az ócsereemiszből egyetlen múlttal szemben négyféle — „új” — múltat látunk: первое прошедшее, прошедшее длительное эмфатическое, перфект, плюсквамперфект. Célszerűnek látszik az igeidőket orosz nevükön említeni, mert így talán könnyebb más orosz (és magyar) nyelvű csereemiszből nyelvtanok többnyire számmal jelzett igeidőivel azonosítani őket. Példaként említhetjük a Языки народов СССР 3. kötetét (231—232., 247. l.), a „legközszerűbb” összefoglaló finnugor kézikönyvet, az Основы финно-угорского языкознания. 3. kötetét (66. I. 64—70. l.), ВЕРЕЦКИ ГАБОР: Csereemiszből (mari) nyelvkönyvét (Tankönyvkiadó, Budapest 1971. 39—41) — mindegyikben (esetleg eltérő számozással, de) hat csereemiszből múlt időről történik említés. Illetet volna tehát legalább lábjegyzetben utalni arra, hova tűnt az itt most hiányzó kettő?

Az első fejezet címe alól hiányzik az alcím, amely tudatná, hogy a szerző elsőként (6—15) az ún. első múltnak [= praeteritum, прошедшее очевидное, a Rédei Károlyféle zürjén igeidőelnevezések mintájára (Chrestomathia Syrjaenica. Budapest 1978. 79. l.) magyarul szemtanúsági múltnak] az ún. első és második ragozásával foglalkozik. Az első ragozású igeek szöbforgó múltját más időjellel (-i-vel) képezik mint a második ragozású igeikét [-s- > -(i)š]. Nyilvánvalóan a kétféle időjel nem jelentette kétféle múlt idő meglétét, a két jel jelentése azonosnak bizonyul.

A második alfejezetben (15—26) a régi állapot megváltozásának kezdeteit vizsgálja a szerző. Úgy véli, hogy ebben a прошедшее длительное эмфатическое (= imperfectum, folyamatos múlt) létrejöttének volt nagy szerepe (17). S hogy ez miért jött létre? A szerző rámutat arra az univerzálé jellegű tényre, hogy kölcsönhatás mutatkozik az ún. folyamatos igeidők (континуозные времена) megléte és a grammatikai вид hiánya között (vö. az angollal). Szükség lett olyan időrendszerre, amely az elbeszélés főcselekményét és a háttércselekményt elhatárolja egymástól. A szerző szerint a most tárgyalt múlt idő a perfectumnál és a plusquamperfectumnál korábban jött létre, de — és most jön egy újabb ellentmondás — mivel viszonylag ritkán használták, nem lehet róla kategorikusan állítani, hogy jelentős változást idézett elő a csereemiszből időrendszerben (26. contra 17.).

A „Perfectum avagy a II. múlt” (26—37) — ezt az időt nevezi befejezett, nem-szemtanúsági múltnak a zürjénben Rédei Károly. Az ócsereemiszből az -n-képzős melléknévi igenév (a mai csereemiszből határozói igenév!) és a 'lenni' ige jelen idejű alakjaiból álló összetett múlt, amelyből az ún. аллелюформы, tehát gyors beszédben összevont formák jöttek létre: *tolân ulam* > *tolânam* 'én jöttem', *tolân ulat* > *tolânat* 'te jöttél', *tolân ules* > *tolân 'ô* jött'. Ezt az összevonódást elősegítette az a tény, hogy a 3. személyben a létigei tagot mint kopulát a finnugor nyelvek általában nem használják, így a létige feleslegesnek tűnhetett a többi személyben is, a személyragjára viszont a személyre utalás miatt szükség volt. A szerző részletesen taglalja a perfectum különféle modális szerepét (31—37).

A plusquamperfectum [Szerebrennyikovnál oroszul: преждепрошедшее, másoknál: предпрошедшее I (очевидное) és II (неочевидное), magyarul: szemtanúsági régmúlt] tárgyalása során rámutat a plusquamperfectum [pl. *ludânam âle* '(addig) én olvastam'] ritka használatának okára: a csereemiszből viszonylag ritka a (többszörösen) összetett mondat, az alárendelés gyengén fejlett.

„A perfectum szerepe a csereemiszből múlt idő rendszerének átrendeződésében” című fejezetben (40—43) a szerző arról ír, hogy a perfectum és a plusquamperfectum között implikatív kapcsolat van, tehát egyik nincs a másik nélkül, a perfectum miatt jött létre a plusquamperfectum, ugyancsak a perfectum miatt alakult ki a szemtanúsági — nem-szemtanúsági múlt mint (az orosz szakkifejezéssel élve: особое наклонение абсента, s ez volt az oka az ún. latens imperfectum (латентный имперфект) kialakulásának. Mindez pedig a linguotechnika gyors fejlődéséről tanúskodik. Az ócsereemiszből (itt, a 41. lapon прамарийский язык, máshol, mindeddig древнемарийский) meglevő egy(etlen) múlt idő szemantikailag rendkívül terhelt volt, ezért az idők múlásával a sajátos jelentés az esetek többségében saját(os) formát = új igeidőt kapott. Idővel az új múlt időkre is a sokféle jelentés lett jellemző, a sokféleség néha még azt is eredményezhette, hogy pl. a közös jelentéshatáron az egyik idő a másik helyett is használatos lett, pl. az imperfectum jelentésű perfectum az emfaticus folyamatos múlt helyett is állhatott (erre a szerző számos irodalmi nyelvi példát említ).

A történeti tipológia szemszögéből talán a tanulmány utolsó része tarthat számot a legnagyobb érdeklődésre, ugyanis itt van szó arról, milyen mértékben köszönhető a török nyelvek hatásának a csereemiszből múlt idő típusváltozása (43—47). A csereemiszből — csuvas kapcsolatok szoros volta közismert. A csuvasban pl. a folyamatos emfaticus múltnak éppoly jelentései vannak mint a csereemiszből, és éppoly ritkán használatos, kézenfek-

vőnek tűnik a következtetés: ez a cseremisiz igeidő a csuvas hatására jött létre, csuvas eredetű. (A tatárban gyakorlatilag ugyanaz a helyzet, mint a csuvasban, bár a tatárban a kijelentő módban a perfectumnak nincs imperfectumi jelentésárnyalata.) Ezen és más hasonlóságok ellenére végeredményben a szerző úgy véli, hogy a legfőbb érv a csuvas eredet ellen (vö. 16) az a tény, hogy a cseremisiz nem a segédigét ragozza, hanem a főigét, míg a csuvas, tatár a segédigét (a példákat l. 16). Az olvasónak hiányérzete támad, mert a szerző mindezek után adós marad azzal a mondattal, amelyet talán így és talán mégis csak a szerzőnek kellene megfogalmaznia: az ócseremisiz múlt időrendszernek mint egy múlt-idős, finnugor jellegű mikrotípusnak csuvasos jellegű, több múlt-idős, összetett igealakos cseremisiz mikrotípusává válása univerzálé jellegű fejlődés eredménye (16, 18). A cseremisisszel azonos a helyzet a permi nyelvekben is.

Ez tehát B. A. Szerébrennyikov véleménye erről a minket is közelről érintő kérdérről. Érvelése nem elég meggyőző, mintha nem lett volna kedve vagy energiája végig gondolni a gondolatait. Példaként szolgálhat erre fejtegetéseinek az a része, amely a cseremisiz több múlt-idős igeidő rendszer eredetével foglalkozik. A tulajdonképpeni lényeg az írás elején már megtudjuk, de ott nem érezzük sem helyileg odavalótnak, sem kellően megindokolttnak, ahol pedig ennek a lényegnek logikai helye lenne, ott mást találunk. — Említi az angol múlt időket, amelyek kapcsán valamiféle „igazi” tipológiai fejtegetést várnánk, de ez elmarad. Szól a magyarról is, mint egy múlt-idős nyelvről, de azt meg sem említi, hogy a magyar e tekintetben sajátos utat járt be, hiszen a mai egy múlt idő előtt nálunk is használatos volt egy bizonyos több múlt-idős „mikrotípus”, amelyről — igaz, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, tehát *s z ó b a n* és éppen a *k ö z e l m ú l t b a n* — állapította meg Bereczki Gábor, hogy szerinte kialakulásában a törökségi nyelvek hatása játszott a főszerepet.

A kötet második tanulmányát *Ж. И. КОВЕГУЯЛЕВА* írta „A helyhatározó esetek rendszerének tipológiai fejlődése a cseremisiz nyelvtörténetben” címmel (Типологическая эволюция системы локальных падежей в истории марийского языка, 49—154). A görke történeti áttekintés és forráslehetőség-felsorolás után a szerző rátér a cseremisiz esetrendszer jellemzésére. Közismert, írja, hogy miként a finnugor alapnyelvben, az ócseremisizben is megkülönböztették a külső-belső helyhatározó eseteket, mégis, az alaposabb vizsgálat után nem kétséges, hogy ezt csak a lativusról lehet bizonyossággal állítani. Ami a locativusi határozókat illeti, a mai cseremisizben szinte semmi nyoma a külső-belső felosztásnak. A mai cseremisiz tudományos („akadémiai”) nyelvtanban és az iskolai nyelvtankönyvekben mind a mezei és keleti, mind a hegyi cseremisizben 7 esetről beszélnek, közülük három helyhatározó, rajtuk kívül vannak még helyhatározásra szolgáló névutók és névutói szerepet (is) betöltő határozószók. Az 52. oldalon található 1. táblázatot célszerűnek tűnik teljes egészében idézni (ezt és az ismertetett műből vett összes táblázatot minden módosítás nélkül közlöm):

ócsereimisiz		mai cseremisiz
1. Loc. * <i>na</i> /* <i>nä</i>	—	—
2. Loc. * <i>ta</i> /* <i>tä</i>	местный Inessivus	—
3. Lat. * <i>k</i>	направительный Plativus	- <i>ke</i>
4. Lat. * <i>s</i> > - <i>š</i>	обстоятельный Lativus	- <i>eš</i>
5. Lat. * <i>i</i>	дательный Allativus	- <i>lan</i>
6. Lat. * <i>la</i>	—	—
7. Abl. * <i>t</i> > <i>č</i>	отложительный Ablativus	- <i>leč</i>
	распределительный Distributivus	- <i>len</i>
	причинный Causativus	- <i>lanen</i> / <i>-länen</i>

A tanulmány első nagyobb szerkezeti egysége (52–61) „A helyhatározó esetek rendszere az őscseremiszből és a mai cseremiszből” címet viseli, első alfejezete pedig címe szerint az őscseremiszből lokális (locativusi) esetekről szól, valójában azonban áttekinthetést nyújt az őscseremiszből feltételezett esetrendszeréről (Szerebrennyikov, Galkin). A kutatók többsége szerint az őscseremiszből több eset volt mint a maiban, a ma nem önálló esetragoktól szolgáló toldalékokat meg lehet találni egyrészt a szépszájú névutókban, a határozószókból és a befejezetlen igealakokban (az infinitívusban és a határozói ige-névben), másrészt az összetett ragokban (főként nyelvjárásokban). Nagyon jól használható, szemléletes és tanulságos táblázatban (2. táblázat) mutatja be az ún. sorozat-névutókat (серийные послелоги), amelyekben az azonos többől képzett, hol-honnan-hova kérdésre felelő, tehát háromirányú névutók értendők. Ennek az 5 oldalas táblázatnak a fejlécében a következő rovatokat találjuk: a névutó vagy határozószó (néha rekonstruált) töve, összesen 27 fő, valamint az 1. táblázatban 1., 3–7. számmal jelzett esetragok, összesen tehát 1 locativus, 4 lativus, 1 ablativus.

Miként a 3. táblázat mutatja (60) a helyhatározóragok a következő mai cseremiszből esetragokban fordulnak elő: a birtokos, a részeshatározó és a tárgyeset ragjában (és természetesen a helyhatározóragokban).

A második fejezetben a szerző a finnugor helyhatározó esetragok maradványait veszi sorba (őscseremiszből Loc. -*na* 62–70, -*t* 70–73; Lat. -*n* 73–79, -*k* 79–85, -*s* 85–96, ? -*i* (-*j*) 96–101; Abl. -*ta* 101–113), továbbá vizsgálja az összetett ragos névutókat, a névutóként használt határozószókat (113–121).

A következő fejezet a mai cseremiszből esetrendszer összetett helyhatározóragjait tárgyalja (121–151). A kiindulópont a hagyományos felosztás az ún. -*s*-elemű és az -*l*-elemű esetragokra. A primer ragok halmazának a következő elméleti lehetőségei vannak: Lat. + Loc., Lat. + Lat., Lat. + Abl. Nem kapcsolódik Loc. + Loc., Loc. + Lat., Abl. + Lat. Abból a tényből, hogy pl. Loc. + Loc. összekapcsolódására nincs példa, viszont Lat. + Lat.-ra van, a szerző arra következtet, hogy külső-belső Loc. megkülönböztetése híján a Loc. + Loc. esetben nem volt (nem lett volna) értelme a raghalmazásnak, míg a Lat. + Lat. esetben a ragok jelentésbeli különbsége (pl. valahová/valameddig belülről/kívülről) miatt ugyancsak volt. A 123. oldalon megtaláljuk azokat az -*s*- és -*l*-elemű összetett ragokat, amelyek az -*s* esetben a cseremiszből, a mordvinból, a finn-ből, az -*l* esetben a cseremiszből, a permi nyelvekből és a finn-ből kimutathatók. A továbbiakban a szerző részletesen, miként eddig, számos példával illusztrálva elemzi az -*s*-elemű (127–135) és az -*l*-elemű (135–151) esetek jelentéseit, majd váratlan fordulat-tal, minden átmenet nélkül pontokba szedve összegezi a tanulmány főbb megállapításait. Nem kétséges, hogy a cseremiszből nyelv fejlődése során a helyhatározó esetek rendszerét mint mikrotípust más jellegű rendszer, más mikrotípus váltotta fel. Az őscseremiszből rendszerben két locativus, 4 lativus és 1 ablativus eset volt, minden esetben egyszerű (= primer) raggal. Erről tanúskodnak nemcsak a mai névszói esetragok, hanem a névutók, különösen az ún. sorozat-névutók és a határozószók is. A mikrotípus-váltás okát a szerző a sokféle lativusrag jelentéshatárainak elmosódásában látja. Ennek bizonyítékai pl. az azonos többől nyelvjárásonként más-más lativus-raggal képzett azonos jelentésű határozószók. Az -*s*-elemű összetett ragok belső helyhatározói esetek, az -*l*-eleműek külsők ragjai. Minden bizonnyal az ősi finnugor belső helyhatározói -*n* locativus hiánya segítette elő a névutórendszer kialakulását és még ma is megfigyelhető fejlődését.

A könyv harmadik tanulmánya G. I. ЖЕРМУСКИНÉ „A helyhatározó esetek rendszerének tipológiai fejlődése a mordvin nyelvekben (Типологическая эволюция системы местных падежей в истории мордовских языков, 155–265) – miként a címe is mutatja, sok hasonlóságot mutat az imént ismertetett cseremiszből tárgyú írással. A pár oldalas bevezetőben elméleti kérdéseket érint: az ő alapfogalmai a nyelvtípus (makrotípus) és a nyelvbeli típus (mikrotípus). A mikrotípus a nyelvre jellemző, rendszerbeli egy bizonyos sajátosságként értelmezendő. A makrotípus mikrotípusokból áll össze, de mint tágabb fogalom nem a nyelv minden jellemző sajátosságára, hanem csak bizonyos alapvető, típuskijelölő jellegzetességeire terjed ki. Mintha itt találnánk meg dióhéjban azt az elméleti alapvetést, amelyet akár a bevezetőben, akár a meg nem írt utószóban szívesen láttunk volna részletezve. A tanulmány célkitűzése azonos a cseremiszből tárgyú tanulmányéval. Az azonban a kötet előszavából, egy odavetett fél mondatból derül ki, hogy míg a cseremiszből az őscseremiszből márten új típusú esetrendszer kialakulása figyelhető meg, addig a mordvinban nem megy végbe típusváltás.

A határozószók (156–158), a névutók (158–160) és az összetett ragok (160–161) módszertani szempontú számbavétele után a szerző jellemzi az ősmordvin esetrendszert. B. A. Szerebrennyikov szerint az erza és a mordvin szétválása előtti nyelvállapotról a következő helyhatározóragok megléte jellemző: a hová? kérdésre felelő *-*sa* (< lat.

*-s + lat. *-a), *-ń, *-ka, *-s, *-ŋ, a hol? kérdésre felelő *-na/*-nā, *-t > -l és a honnan? kérdésre felelő *-ta/*-tā rag. Ezek történetének taglalása után a szerző összefoglalja a mordvin alapnyelv lokális esetragjainak rendszeréről mint mikrotípusról szóló mondanóját:

belső helyhatározók		külső helyhatározók	
Inessivus	-sno, -sne; -so -se // -sna; -sa	Lativus	-ń; -ŋ (-v, -j) // -ń; -ŋ (-v, -n, -i)
Elativus	-sto, -ste // -sta	Prolativus	-ka, -ga, -va // -ka, -ga, -va
Illativus	-s	Ablativus	-to, -te, -do, -de // -ta, -da

(a // jel előtt az erza, utána a moksa változat áll)

Nem egészen egyértelmű, melyik nyelvallapotra jellemző az itt megadott esetrendszer, mert ha mordvin alapnyelvi, ahogyan ez a táblázat előtt olvasható (183), akkor miként értendő az erza és moksa változat közlése? Ez annál is inkább kérdéses, mert később egy újabb táblázatot találunk, amelyben B. S. Szerebrennyikov a következőképpen rekonstruálja a mordvin alapnyelvi helyhatározórendszert (az esetek jelentését az egyszerűség kedvéért magyarul adjuk meg, az eset nevét viszont az eredeti orosz terminológia szerint):

k ü l s ő k		b e l s ő k	
местный	-na, -ne	местный	-sna (-sne)
	vmin rajta		vmiben benne
направительный	-ŋ (-v, -j)	вносительный	-s
	vhova, vmi felé		vmibe bele
отложительный	-da, -de -to, -te	исходный	-sto, -stě (-sta)
	vmiről le, el		vmiből kifelé

Ez lenne tehát az a mikrotípus, amelyből kialakult az új mikrotípus, a mordvin nyelv(ek) mai esetrendszere, amelyben a 12 esetből (l. 185. l. felsorolás) 5 helyhatározó eset. Ebből az 5-ből a szerző csak 4-et említ akkor, amikor az esetek csoportosításában (alanyi-tárgyi, helyhatározói és jelzői csoport) az Ablativust a helyhatározók helyett az alanyi-tárgyi csoportba sorolja, mivel átmeneti helyet foglal el a két csoport között. Különben, jegyzi meg a szerző, hivatalosan minden helyhatározó esetet belső helyhatározó esetnek tekintenek, a külsőkről a szakirodalomban szó sem esik, jóllehet egyik esetet sem lehet egyértelműen csak belsőnek tekinteni. Kísérletet tesz az esetragok újszerű csoportosítására, éspedig a belsők közé sorolja az -s- eleműeket, a külsők közé pedig a Lativuson, Prolativuson és az Ablativuson kívül a Dativust is (-ńeh// -ńđi). Ez utóbbi kettőnek számos jelentése között helyjelölő is van.

A tanulmány következő fejezete (187–261) a mai mordvin helyhatározók jelentéseit taglalja, példák sokaságán igazolva a jelentésgazdagságot.

Összegezőként magálapítja: a mikrotípus-változás oka a belső helyhatározói jelentések „közömbösülésében” keresendő; az -s- elemű belső helyhatározó esetek új, külső helyhatározói, sőt, időhatározói, mód- és állapothatározói stb. jelentésben is használhatóak lettek. Ez azért vált lehetővé, mert az ősi külső helyhatározók gyengén fejlettek voltak, nem volt rájuk jellemző a háromirányúság, nem volt a finnhez hasonlóan csak rájuk jellemző jelük (-l). A névutók kialakulása is részben ennek a következménye: a ragos névszó a maga egészében kezdte ellátni a rag feladatát, határozószóvá, majd névutóvá vált. Létrejött a névutók külső-belső sorozata.

A mai mordvin esetrendszert tehát az jellemzi, hogy belső helyhatározói -s- elemű sorozatot alkotnak, hiánytalan a háromirányúság, ugyanakkor a külső helyhatározói jelentések kifejezésére a külső helyhatározók (Lat., Abl., Prolat.) mellett belső helyhatározó, sőt pl. a Dativus esetében nem-helyhatározó eset is használatos.

A szerző lehetségesnek tartja (az indoklás elmarad), hogy a belső helyhatározói jelentésű névutók fejlődésében az orosz példa is szerepet játszott. A mai mikrotípus kialakulására az ún. másodlagos flexió is hatott. Ez azt jelenti, hogy pl. a határozott ragozás belső helyhatározóragos alakjaiban, a genitivusra épülő deklinációban homonimák jöttek létre, s emiatt az -s- elemű határozott ragozású alakok inkább névutós változat-

ban lettek használatosak. Az itt elmondottakhoz hasonló jelenségek figyelhetők meg a cseremiszen és a permi nyelvekben is.

A könyv utolsó tanulmánya T. I. ТУЕПЛЈАСИНА munkája, témájánál fogva ugyan-csak elüt az eddigiektől, „A permi nyelvek finnugor töveinek tipológiai fejlődése” a címe (Типологическая эволюция структуры прафинно-угорского корня в пермских языках, 266–325). A permi nyelvekben a szavak szerkezetét leginkább befolyásoló hangtani változásoknak a következőket tartja a szerző: 1. a tővégi magánhangzók lekopása, 2. a tővégi mássalhangzók lekopása, 3. a zöngétlenek zöngésülése, 4. a szóközepi magánhangzóváltások.

„A tővégi magánhangzók lekopása” c. részben (266–270, a kivételek a votjákban 270–274) az elméleti megállapításokat, vagyis azt, hogy a *VCV*, *VCCV*, *CVCV*, *CVCCV* szerkezetű kétszótagú finnugor tő végén a magánhangzó lekopása *CVC* vagy *VC* (és nem *CV*!, l. 270. l.) típusú töveket hozott létre – bő példaanyagon bizonyítja a szerző. Kár, hogy a rekonstruált finnugor alapalakot, a mai zürjén és votják megfelelőit tartalmazó 101 szavas jegyzékről nem derül ki, honnan idézi a szerző, s az sem világos, hogyha nem teljes ((ámbátor mihez mérten teljes?) a jegyzék (vö. 269–270: „... a szavak számát 200-ig lehet növelni a *mens*-típusú finnugor ige-tövekkkel”), akkor miért kell 101 példát hozni egy meglehetősen közismert nyelvi tényre. Illetve csak 100-at, mert ha itt és most csak a magánhangzó lekopásáról van szó, akkor a jegyzékből a *jänε- > zürjén *ji*, votják *je* 'jég' példát ki kell hagyni.

„A régi tővégi magánhangzók megőrződésének esetei” c. rész (270–274) azzal a megállapítással indul, hogy a mai permi nyelvekben szép számmal vannak kétszótagos, magánhangzóra végződő tövek, ezek a finnugor eredetűekhez mérten új szavak, de akadnak olyan szavak, amelyek a régi finnugor örökségbe tartoznak és nyíltan vagy kevésbé nyíltan, elhomályosult formában őrzik az ősi tővégi magánhangzókat. Ez a tővégi magánhangzó lehet 1. szuffixum, éspedig a) kicsinyítő képző, b) nomen possessoris-képző, pl. *šur* 'szarv', *šuro* 'szarvas, aminek/akinek szarva van', c) vocativusi -*ō*, pl. *pōlō* nagypapa. Itt gyermeknyelvi szavakkal operál a szerző, mivel a 'tej', 'kenyér', 'kéz' szónak vocativusi formája valóban csak a gyermeknyelvben képzelhető el, viszont a nagypapa-típusú vocativus minden rokonságnévvel használatos, erről magának a szerzőnek számos kicike tanúskodik; 2. a megőrződött tővégi magánhangzó a -*a* képző része, amellyel a 'vmiben benne levő' jelentésű szavakat képezik, pl. zürjén *va* 'víz', *vasa* 'vízben levő' > 'víziszellem', zürjén *ver* 'erdő', *versa* 'erdőben levő' > 'erdei szellem'; 3. szóösszetételek részeként, pl. zürjén *kerka* 'gerendából ácsolt ház': *ker* 'gerenda', -*ka* 'kezdetleges lakóhely' < fgr. *kota. Ezen a három ponton el lehet, sőt, el kell gondolkodni, ugyanis ügyetlen megfogalmazással, ill. a 3. pontban egyenesen rossz példával van dolgunk. A zürj. *kerka*, *izki* 'malomkő': *ki* 'kő'-típus esetében nem arról van szó, hogy a tővégi magánhangzó megőrződése a szóösszetételi tagsághoz lenne kötve! (Ennek maga a szerző mond ellent a zürj. *šin-va* 'könny'-féle példát is idesorolva, elvégre ennek az összetételnek mindkét tagja önálló szóként is használatos.) A példákban az utótagok a kétszótagú finnugor tövek kettős kopására példák: annak a *CVCV* > *CVC* > *CV* fejlődési sornak a végső állomását jelentik, amelyre a magyarból is tudunk példát hozni, vö. *kő*, *köve*-; finn *vesi*, m. víz, vize-, permi *va*, *vu*.

Ezek után következik az elhomályosult kicsinyítő jelentésű magánhangzóra végződő votják szavak jegyzéke (30 *CVCV*-típusú votják szó, a zürjén megfelelő *CVC*-típusú). A zürj. *kel* 'meny', pontosabban 'fiútestvérek feleségei egymásnak' esetében a sajtóhibaként megmaradt kötőjel nem a szó tő-mivoltát jelenti; az irodalmi nyelvi változata a *kev*, tehát mellette kellene állni a (жуан). 'nyelvjárási' rövidítésnek. A megfogalmazás ügyetlensége a továbbiakban is szembeszökő. Pl. „A kétszótagú tő megőrződik azokban a szavakban, amelyekben a szóvégi magánhangzó után mássalhangzó állt” – ?

A továbbiakban a tővégi magánhangzók lekopásának ideje a vizsgálat tárgya. Az iráni, a bolgár-török, a keleti-szláv, a szamojéd jövevényszavak, a zürjénből az obi-ugorba és az orosz nyelvjáráásokba került szavak tanúbizonyúsága szerint a magánhangzó kopási folyamata a 10. századig lezárult. Mindezek után közvetlenül következnek az elvi megállapítások levonása (?), miszerint a mai permi nyelvekben (az 1500–1550 n. terjedelmű irodalmi nyelvi példák alapján) a jellegzetes szószervezetek a következők:

	<i>CV</i>	<i>CVC</i>	<i>CVCV</i>	<i>CVCCV</i>
	(<i>V</i>)	(<i>VC</i>)	(<i>CVCCVCV</i>)	(<i>CVCCVCVC</i>)
votják	1,3	49,0	25,2	9,5
zürjén	15,0	59,0	11,0	15,0
permiák	11,0	53,0	14,0	22,0

Nem tudni, milyen mértékben következik ebből a számításból az a megállapítás, miszerint – idézem – „a finnugor eredetű egyszótagos szavak meglelte terén az első helyet a permi nyelvek és a magyar foglalja el, utánuk a cseremiszi és a két obi-ugor nyelv következik; a mordvin nyelvekben, mint az észtben, a vepszében a tővégi magánhangzók lekopása csak részlegesen ment végbe. A tővéghangzók lekopását nem kell a régmúltba, a finnugor alapnyelvre visszavezetni. Külön nyelvi fejlődés eredménye a magyarban, az észtben, a vepszében, a vogulban, a vogulban, ill. egyes ágak alapnyelvére jellemző (a permi alapnyelvre, az őscseremiszi)” (274) . . .

„A szóvégi (tővégi) mássalhangzók lekopása” a következő fejezet címe (275–281). Az előző fejezet mintájára íródott, éppoly bosszantó fogalmazási hibákkal és aligha helyeselhető szemlélettel. A harmadik fejezet a zöngésülést (281–300), a negyedik a szóbeljei magánhangzóváltakozásokat (300–313) tárgyalja, az ötödikben az őspermi magánhangzóváltakozásokról (314–316), a hatodikban az egyes permi nyelvekben végbe ment magánhangzóváltakozásokról (316–322) esik szó. Úgy tűnik, a szerző egyre jobban eltávolodik a tanulmány címében jelzett témától, mert tótani, szó szerkezettani szempontból egyre kevésbé fontos hangváltozásokkal, sőt, teljesen lényegtelen hangváltozásokkal foglalkozik. Pl. a százalékarányban kifejezett labiális-illabiális megoszlás a permi nyelvekben és a finnben milyen mértékben világítja meg a permi nyelvekbeli finnugor tövek szerkezetének tipológiai fejlődését?

A szerző a következőkben foglalja össze tanulmánya eredményeit (322–325): a magánhangzóra végződő kétszótagos finnugor tövek (= mikrotypus) a permi nyelvekben alapvető változásokon mentek át, mivel „fonetikai rendszerükben” lényegbevágó változások történtek, és pedig 1. lekoptak a tővégi magánhangzók, 2. lekoptak a lekoptott tővégi magánhangzók előtt álló mássalhangzók, 3. zöngésültek a zöngétlenek, kialakult a zöngés-zöngétlen korreláció, 4. a szóközépi (= szóbeljei?) fgr. *a, *u > őspermi *o, *ú > *e*, *í*, 5. az elsőszótagi fgr. illabiálisok tömegesen labializálódtak: fgr. *á > őspermi *o, fgr. *e > őspermi *o stb. Ennek következtében a magánhangzórendszerben változások történtek; 6. delabializálódtak az őspermi *o, *ú és további változásokon mentek át az egyes permi nyelvek magánhangzóit, pl. nem első szótagi őspermi *o > zürjén *e*.

Mindezek alapján a mikrotypus-váltás okát a szerző a következőkben látja: 1. a permi nyelvekre jellemzővé vált „a felesleges mássalhangzóhasználat mellőzésének tendenciája” (?), „a hasznos fonematikus korrelációk minimumát” őrizték meg, 2. az egyszótagúvá vált szavak „természetesen igyekeztek megnyúlni” s ez a magánhangzók labializálásához vezetett, 3. a zöngésülés a zöngés-zöngétlen korreláció kialakulásának adott impulzust, 4. a tárgyalt változások „a fonetikai mikrostrukturákban” nem tették lehetővé a közlést (a kommunikálást) a votjakok és a zürjének, permjakok között.

Hát, mi tagadás, ennek a tanulmánynak kevés megállapítását szabad komolyan venni! Említettem példákat az ügyetlen megfogalmazásra, a rosszul tált példányagra – mindenkivel megesik. De semmi sem menti a szerzőt, amikor a tanulmány célja és a megvalósítás mikéntje kerül szóba. Ez a tanulmány mindkét szempontból nagy melléfogás. Aki ezt az írást gyanútlanul, a kérdéssel ismerkedés igényével olvassa, azt hiheti, hogy egy – kétségtelenül izgalmas, érdekes – kérdés korszerű tárgyalásáról van szó, holott a helyzet egészen más: ami itt szakmai szempontból helytálló, az cseppet sem új, a nem helytálló pedig bár ne hatna az újdonság erejével! A kérdéssel könyvtárnyi szakirodalom foglalkozott immár, s erre a szerzőnek nemcsak lábjegyzetben, látszólag, hanem érdemben kellett volna utalnia, akkor talán nem lenne teljes és tökéletes a fogalmi zűrzavar. A téma éppen kidolgozottságánál fogva első hallásra nem kecsget sok újjal, de a könyvtárnyi szakirodalom még nem akadályozta annak, hogy valaki egy új módszerrel, új szempontú vizsgálattal, akár negatív eredményekkel, ismételtelen ne igazolja az eddigi megállapítások helyességét. A témaválasztást tehát még nem kell kifogásolni, a baj a végrehajtás mikéntjében van.

Szerencsére, ez a tanulmány „kilóg” a kötetből. Ez persze még nem jelenti azt, hogy a többivel egyértelműen elégedettek lennénk. Az említett kisebb-nagyobb fogyatékoságok ellenére B. A. Szerebrennyikov tanulmánya, Je. I. Kovegyajeva és G. I. Jermuskin terjedelmes munkája jelentős írás, amelyek tanulságosak, s ha sok vonatkozásban újat nem is mondanak, legalább a kérdéssel alaposan megismertetik az olvasót.

Végigolvasva a könyvet, amelynek oly szép, sokat sejtető címe van, az ember aligha mer határozott „igen”-nel válaszolni arra a kérdésre, ment-e a világ, közelebből a finnugor nyelvtudomány a mikrotypus mint olyan „bevetésével” előbbre. Az „igen” határozatlansága talán azzal magyarázható, hogy maguk a szerzők is határozatlanok, hiányoznak a frappáns tómondatokban megfogalmazott összegezések, az ugyanazon nyelv különböző történeti korszakaira jellemzőnek tartott mikrotypusok minősítései. Különösen hiányzik az összefoglaló, elméleti szempontból is jól megalapozott utószó,

amelyben a szerzőknek alkalmuk lett volna „helyrerakni” a mikrotípus bevezetésének szükséges vagy szükségtelen voltán tétovázó olvasót. A típus szó eredeti jelentése „valamely közös, jellemző vonásokat képviselő alapforma, példakép, ill. egyed” (IdSzSz.), vagyis ha belegondolunk, a típus szóhoz vagy minősítő jelzőt vagy melléknévképzőt érünk hozzá: valami/valaki valamilyen/valamelyik típusba sorolható, valaki/valami valamilyen típusnak a képviselője, valamilyen típusú, valami valaminek a tipikus megjelenési formája stb. A típus ilyen köznapri értelmezése után az igeidő mint típus, a helyhatározók csoportja mint típus (hogy makro-e avagy mikro, az nem lényegi, hanem nagyságrendi kérdés) furcsa, legalábbis szokatlanul hangzik, a típus (mikrotípus) jelző nélküli használata nem tűnik indokoltnak. Melyik megállapítás mond többet: „az egyik mikrotípus másik mikrotípusba alakult át” vagy pedig „a finnugor mikrotípusból csuvas(os) mikrotípus lett”. Ha tudjuk, hogy a mikrotípus itt a múlt idő, a finnugor = finnugor típusú, a finnugor nyelvekre jellemző egy (? két) múlt idős időrendszer, a csuvas pedig = csuvasos típusú, a csuvasra jellemzőnek tartott több múlt-idős rendszer, akkor nem kétséges, hogy ezeket a tanulmányokat a mikrotípus fogalom bevezetése nélkül is, azzal is, de anélkül is meg lehetett volna írni. Úgy látszik, hogy a szerzők tipológiai célzatossága nem belülről fakadó, a téma és módszer diktálta szükséglet, hanem kívülről, másoktól, máshonnan származó ötlet, amelynek kipróbálása nagyon dicséretes vállalkozás, de valóban csak kísérlet, olyan kísérlet, amely egyelőre még nem hozta meg a várt sikert.

SZÍJ ENIKÓ

Raija Bartens: Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugaaion infiniittisten muotojen syntaksi

MSFOu. 170. Helsinki 1979. 251 l.

A szerző a mondatban egyik legvonzóbb és – bátran kijelenthetjük – még sokáig lezáratlan vagy talán inkább lezárhatatlan problémaköréhez kapcsolódik. Munkájának – azon túl, hogy a címben megnevezett uráli nyelvek rokoni viszonyainak kutatásához újabb adatokat szolgáltat, beleértve persze az eddig még nem rekonstruált összefüggéseket is – különös jelentőséget ad bizonyos areális szempontok figyelembe vétele (az orosz és a csuvas szomszédságból, pontosabban egymás mellett, sőt egymással élésből adódóan). A régi és tartós érintkezés, ahogyan azt egy sor nyelvi jelenség is bizonyítja, nemcsak tipológiai, hanem rokonságszerű anyagi egyezéseket is eredményezett.

BARTENS kiindulópontja az igenevek Janus-arcúsága (mind igei, mind névszói tulajdonságokkal rendelkeznek), bár ahogyan erre a címből is következtethetünk, a KORHONEN, FOKOS-FUCHS stb. képviselte álláspont áll hozzá közelebb, az ti., hogy ezek végső soron az igei paradigma részei. Ide vonatkozó érve természetesen szintaktikai: az igenevek determinánsai – tárgy, határozó – kizárólagos érvennyel verbálisak. A deverbális névszónál ez csak az egyik lehetőség. Nyilván ennek szem előtt tartásával dönt úgy, hogy a nomen actionisok, noha sokszor hajlík az ellenkező megoldásra, nem sorolhatók ide – úgymond negyedik kategóriának (az infinitívus, participium és gerundium mellé). Ezzel kapcsolatban a szerző elsősorban csuvas párhuzamokból indul ki, de mint tudjuk, a nomen actionisok igenevekhez hasonló viselkedése – többek között megfelelő „igeneves” szerkezeteket képeznek – egyáltalán nem szokatlan az uráli nyelvekben, l. pl. a nyenyec *-wa, -ma* képzős nomen actionisszal formált szerkezeteket (a lehetséges történeti kapcsolattal most nem kell foglalkoznunk).

A verbum finitumok és „infinitumok” közti határt WUNDERLI, tehát indogermán minta után vonja meg. A teljes, azaz minden lehetséges igei információt hordozó indicatívusból indul ki, amennyiben erre öt információs jegy jellemző: 1. szemantéma, 2. bővítésmények köre, 3. befejezett és befejezetlen cselekvés oppozíciója, 4. személyre és 5. időre utalás. A participiumok az első három, az infinitívusok csak az első két információs jegynek felelnek meg. Ez szolgálhat magyarázatul a participiumok részvételére az igeragozásban. A gerundiumokról itt nem beszél, bár ha az előző kritériumokat alkalmazzuk, nyilvánvalónak látszik infinitívus és gerundium összefüggése. Különbségükről viszont, feltevére ha van ebben a relációban, semmit sem tudunk meg. Ugyanígy hallgat a sok gondot okozó nomen actionisokról is. Fontos lenne az igenevek megközelítése a névszók felől: ily módon biztosabban elválaszthatná az egyes kategóriákat, felismerve egyúttal a tipikus és nem tipikus, de lehetséges, ill. a tilos mondatnani funkciók mögötti törvényszerűségeket is. Helyes az alaktani jegyek figyelembe vétele, pl. az igenevek birtokos személyjellel való ellátottsága, ill. elláthatósága.

BARTENS az igenevek használatát illetően is elfogadja az indogermán sémát. E szerint az igenevek egyrészt az igeragozási paradigmákat egészítik ki. Ez főként a partici-
piumokra érvényes, bár olykor a gerundium is tetten érhető ebben a szerepben. Lásd pl.
a cser. Sg. 3 állító és a cserNy. tagadó perfectumát. Ezek az alakok azért is érdekesek,
mert mellőlük hiányzik a participiumoknál szokásos segédige, az 'olla'. A jelenség csak
első pillantásra meglepő. Hasonló példák a magyarban is vannak: *ő piros, ő gondatlan,*
sőt: *a levél megíratlan.*

Az igenevek használatának másik fő területe: egyes finit szerkezetek nominalizá-
ciója. Itt a matrica mondatba ágyazott másik mondatról, esetleg egymással mellérendelt
viszonyban álló mondatokról van szó (ez az utóbbi persze lényegesen ritkábban fordul
elő). Az ún. igeneves szerkezetek használata mindig a mondat nyelvi információjának
sűritését jelenti. Egyes esetekben pl. — különleges stilisztikai értéket hordozván — jó-
formán csak a költői nyelvben találjuk nyomát.

A megvalósítható funkciók szempontjából a participiumok és az infinitívusok
meglehetősen jól elkülönülnek a gerundiumoktól: az előzők tipikusan nominális feladato-
kat látnak el (subjectum, predicativum, appositio, komplementáris igei determináns,
főnév vagy melléknév komplementáris és főnév szabad determinánsa). A gerundiumok
viszont elsősorban az ige vagy melléknév, ill. az egész mondat szabad determinánsaként
jelennek meg.

Külön említi a finális szerkezeteket, amelyek véleménye szerint az egész mondat,
ritkábban csak egy szó determinánsai. Vö. *Hän otti lainan ostaakseen asunnon* és vele
szemben *Tässä on penkkiä vieraiden istua*. Az értelmezés, noha a két mondatípus kü-
lönbsége nyilvánvaló, nem mindig világos. Mintha kétfajta elemzési módot, de legalábbis
az elemzésnek két szintjét alkalmazná. A problémát az okozta, hogy a második példát
tekintve — egy sima szerkezeti analízisnél, amely csak az előttünk álló, tehát a megvaló-
sult közlést veszi alapul — nehéz eldönteni az infinitívus és a genitívusban álló főnév
hovatartozását. Az első mondatban az infinitívus közvetlenül az állítmányi funkciójú
igéhez kapcsolódik, annak elsődleges determinánsa. A második mondatot szemlélve akár
arra is gondolhatnánk, hogy az infinitívus — *horribile dictu!* — a *penkkiä* főnév jelzője.
Mivel hasonló példák adódnak a finnugor nyelvekben (nemcsak a magyarra gondolunk,
nevezetesen a kódexirodalom korára, hanem azokra is, amelyeket éppen ebben a munká-
ban találunk), feltevésünk megkockáztatható. Még tévedésünk is sikeres lenne: új szem-
pontok, új utak igazolnák a régi állítást, miszerint az infinitívus nem lehet jelző.

Feltétlenül figyelmet érdemel, ahogyan már utaltunk is rá, az igenevek részvétele
mondatok koordinációjának létrehozásában. Vö. *Hän asetti sateenvarjon viereensä unohtakseen sen kohta siihen; vtj. so murt gužem podemze minäsa utem* 'se mies meni kesällä tarkastamaan mehiläispesänsä' (240); cser. *wätaze toln šavaleš šorpa-γac* 'vaimo tulee metsästä ja seisautuu' (146). Ezeknek a szerkezeteknek, valamint a valódi finális szerke-
zeteknek a hasonmásait más uráli nyelvekben is megtaláljuk.

Bartens könyvének szerkezete világos, könnyen áttekinthető. Mindhárom fejeze-
tét, amely a mordvin, cseremiszi és votják nyelvi anyag természetes elkülönülése, az egyes
igenévi formák bemutatásával kezdi. Eredetük és esetleges rokoni kapcsolataik vázlatos
leírása után áttér a mondatnyi funkciók tárgyalására. Példaanyaga rendkívül gazdag és
sokrétű: nemcsak a köznyelv és a mai irodalmi nyelv, hanem a dialektusok, valamint a
ma már szinte feledésbe merült énekek stb. anyagát is felhasználja. Ez igen gyakran a
különleges vagy legalábbis ritka esetek támaszául szolgál, lásd pl. a md. *-mo* végű infini-
tívus predikátumként való előfordulását.

Következtetései, az összegyűjtött és analizált anyagot tekintve, meglehetősen
biztos alapokon nyugszanak. Vizsgálódásai — magától értetődően — nem függetlenek az
előzők azonos vagy hasonló témájú munkáitól. Eredményeiket szervesen illeszti be saját
gondolatmenetébe, hibáikat igyekszik korrigálni. Jól látható ez többek között könyvének
a mordvin infinitívusok szintaxisát tárgyaló fejezetében, ahol SAUKKONENNA szemben
meghatározó szerepet tulajdonít az objektív és a szubjektív konjugáció oppozíciójának.
(Lásd azokat a mondatokat, amelyekben a *-mo* infinitívus az állítmányi funkciójú ige
komplementáris bővítője.)

A szerző egyik legszimpatikusabb vonása, hogy bár minden kérdésben igyekszik
állást foglalni, kétségeit sem hallgatja el. A már többször említett md. *-mo* infinitívus
funkciónak bemutatásakor is bevallja, hogy ezt — főleg a moksában a hangalaki egybe-
esés miatt — elég nehéz elválasztani a *-ma* deverbális nomen (főnév) fejleményeitől.
Ehhez célszerűnek látszott volna egy kiterjedtebb — két oldalú — vizsgálat az infinitívus
és a deverbális főnév funkcionális elkülönüléséről, mint ahogyan azt H. NEETAR tette az
észtre vonatkozóan. Vö. Congr. Quint. Fgr. III, 135.

Apróság, ám a magunk részéről dicsőretnesnek tartjuk, hogy amikor bizonyos, már feldolgozott kérdésekre hivatkozik, azt nem az oldalszám pusztá ismétlésével teszi, hanem egy-egy jellegzetes mondat felidézésével. Okfejtése így rendkívül eleven és — bizvást mondhatjuk — hasznos is az olvasó számára.

A különféle szintaktikai funkciók bemutatása együttjár a gyakran igen szigorú strukturális stb. feltételek körülhatárolásával. Ennek egyebek között a kereszteződések-nél van jelentősége, amikor az egyes igenévi formák megjelenésében, ill. funkcionálásában kell jól érzékelhető — és főleg a nyelv belső törvényszerűségeit leleplező határt vonni. Mindez — óriási munka gyümölcseképp — megkönnyíti azoknak a dolgát, akik hasonló témával foglalkoznak, de az uráli nyelvcsalád más területén érdekeltek: az összehasonlításához mindent készen találnak.

Bartens eredményei — fentebb részletezett erényeinek hála — megbízhatóak, s köztük számos új megállapítás is van. Ilyen pl. a md. *-ms* infinitívus attributumi használata (főnév szabad determinánsaként), amely azonban csak a népi énekekből adatható. Vö. md. *E ranžo bišor surgutoň pakšan sokams modazo* (42) 'mustan helmen keltainen on Surgutin alueen peltomaa'. Ime a régi „igazság” megvalósulása! Ennek a jelenségnek a vizsgálatát tehát feltétlenül folytatnunk kell! Kapcsolatot kell keresnünk a bevezetőjében is említett, meglehetősen gyakori, sok uráli nyelvben megtalálható típussal, ahol az infinitívus a főnév komplementáris determinánsa. Vö. md. *M sas řadš vanoms očazorň čorati* 'tuli keisarin pojalle vuoro vartioida'. A komplementáris és szabad bővítmény megkülönböztetése voltaképpen helyes, de meg kellene találni az elemzésnek azt az — azonos — szintjét, ahol a szintaktikai szerep megközelítése nem csupán a „múltból” történhetik. Erre azért is szükség van, mert amint az sejthető, a két lehetőség között nehéz választóvonalat húzni.

Bartens az igenevek mondatnani funkcióinak számbaételét egyéb, pl. stilisztikai megfigyelésekkel is kiegészíti. Az infinitívus pl. legáltalánosabban határozó, tárgy vagy alany lehet a mondatban (ez egyszermind a történeti sorrend is). Állítmányi használata ritka. Ez alól csak a *Kimenni!* típus kivétel. Előfordulásának modális indikációja: a beszélt határozatlanságát, kételkedését, zavarát, a helyzet bizonytalan vagy nehéz voltát fejezi ki. Vö. md. *M meze tijems?* 'mitä tehdä?'; cser. *K mom štás?* id.; md. *M kov täni molems?* 'mihin nyt mennä?' Hadd idézzünk hasonló jelenséget a nyenyecből, ahol a feltétlen gerundium a *Mi vagy?*, *Ki ő?*, ill. a *Jössz vagy nem (jössz)?* típusú mondatok állítmánya.

A konkrétumok (azaz az egyes igenevek különböző szerepben) felsorolása után általános áttekintés következik. Ez végső soron a sok megoldási kísérlet közül a legmegfelelőbbnek látszóknak élénk tárása, vagy ha úgy tetszik, a tanulságok levonása. Ezt az igenevek rendszerbe foglalása követi.

Az utósó rövid és tömör. A leglényesebb következtetéseket tartalmazza, így azt, hogy ha az igenevek az igei paradigma részeiként jelennek meg, azaz állítmányok, akkor ennek határai csak szemantikaiak és stilisztikaiak, mivel ilyenkor egy infinitívus vagy participium is verbum finitumként viselkedik. A másik területen (az igeneves szerkezetek mint beágyazott mondatok) már nagyon is határozott strukturális feltételek működnek. Vannak persze fokozatok! Az infinitívus mint alany csak bizonyos szerkezetekben (meghatározott igeik mellett) használatos. A gerundium lényegesen szabadabb: általában az ige (akármilyen ige) vagy az egész mondat szabad determinánsai. Fel is teszi a kérdést Bartens: igei forma-e még vagy már a névszókhoz csatlakozott? Pontos kategorizálásra — ez a könyv egyik legfontosabb megállapítása — éppen az igeneveknél nincs lehetőség. Ez azonban nem baj, sőt ha a beszélt nyelvet, nyelveket nézzük, inkább előny: több irányból magyarázható tulajdonságaik sokszínű szerepkörük kialakulását segítették elő.

Bartens művének nagy jelentőséget ad, amint ezt már érintettük, hogy a mordvin, cseremiszi és votják igeneveket, valamint ezek mondatbeli szereplését összeveti a szomszéd nyelvek hasonló jelenségeivel is, nevezetesen az orosz és a török párhuzamokkal. Az areális szempontok alkalmazása, ahogy ezt határozottan ki is mondja, kötelessége minden kutatónak, aki uráli nyelvekkel foglalkozik. Elképzeléseit azonban — nyilván mert nem akar sokat markolni — nem viszi végig. Nem vázol föl izoglosszákat, noha erre anyagának nagysága följogosította volna. Az a kérdés, hogy egy Sprachbundról avagy kettő (esetleg több) érintkezéséről, egymás fedéséről van-e szó, megválaszolatlanul, sőt: megfogalmazatlanul marad.

Kis túlzással univerzális jelenségnek mondható pl. a prädikatív funkciójú infinitívus, amely többnyire imperatívusi, optatívusi értékű. Sok helyes vagy helyesnek látszó feltételezése mellett tévedésnek látszik a md. *tums af tuj* 'ei mene millään pois', *anams anasi* 'pyytää pyytämällä', *kuloms af kuli* 'ei kuole millään' stb. figura etymologicák orosz-

ból való származtatása (annál is inkább, mert ezzel önmaga cáfolja az areális összefüggés feltételezésének jogosságát). A figura etymologica, bár nyilván megvan másutt is, hiszen az ugyanazon igéből formált igei alaptag, igenévi determináns kettős – tartalmi és formai – alliterálásának kihasználása kézenfekvő, ősi eredetűnek látszik az uráli nyelvekben. Vö. m. *kérve kér*, vog. *É lätin totne kwoss totsem* 'üzenetet hozni ugyan hoztam', esetleg nyeny. *хэдäрäbtawäs nüw хэдäрäbtä* 'погубить -то я него не погубила' stb.

Bartens könyve meggyőző alkotás. Anyagát imponáló biztonsággal kezeli, módszereit hajlékonyan idomítja a tárgy és a nézőpont előbbi által meghatározott változásaihoz, következtetései logikusak és zömükben helyesek is. Hibái is inkább érthető „kihagyások” (nem dönt, ha felemás megoldással kellene beérnie). Művét ezért az uráli mondatlan iránt érdeklődők feltétlen figyelmébe ajánljuk, de meggyőződésünk, hogy haszonnal forgatják majd azok is, akik „csak” a mordvinról, cseremiszről, votjákról akarnak többet tudni, vagy azok, akik az areális vizsgálatoktól várnak új eredményeket az urálistikában.

B. LABÁDI GIZELLA

К. И. Козлова: Очерки этнической истории марийского народа

МГУ, Москва 1978. 343 l.

0. 1978 ősszen jelent meg a moszkvai Lomonoszov Egyetem kiadásában az egyetem néprajzprofesszorának, KOZLOVA KLAUGYIJA IVANOVNÁNAK a cseremiszek etnikai történetét tárgyaló könyve. Miként a cím jelzi, a szerző nem törekedett teljességre: a nyitott kérdések közül többre nem is állt szándékában válaszolni, és bizonyos kérdések tárgyalásától tudatosan elzárkózott. Egyetemi kiadványról, 1590 darabos példányszámról, tehát nehezen hozzáférhető könyvről és egy fontos, az egész finnugrisztika szempontjából lényeges kérdés új módszerű taglalásáról lévén szó, indokoltnak tűnik, hogy a művet a szokásosnál kissé részletesebben ismertessük.

A 343 oldalas munkában pár oldalas előszó és ugyancsak pár oldalas utószó fogja közre a négy nagy fejezetet, amelyek közül az első három a cseremiszek történetét tárgyalja a kezdetektől a 18. sz. végéig, a negyedik fejezet pedig a négy nagy cseremiszi néprajzi tájegységet ismerteti.

Az elő- és utószó (ez utóbbi címe: „Összefoglalás helyett”) felvillantja azokat az elméleti-módszertani kérdéseket, amelyek a szovjet néprajztudományt a könyv írása idején foglalkoztatták. Azokra a vitákra kell gondolni, amelyek az etnosz, az etnoszociális szervezet, a nép, a nemzetiség, a nemzet, etnikai történet s más hasonló fogalmak értelmezése, újraértékelése körül zajlott a 60-as, 70-es években. (Az eredmények kiművelése és leglátványosabb összegezése J. V. BROMLEJ nevéhez fűződik, l. oroszul 1973-ban, magyarul 1976-ban a Gondolatnál megjelent munkáját: *Etnosz és néprajz*, 359 l.; l. még VERES PÁTER, A legújabb szovjet kutatások etnikum-elmélete. Népi kultúra – népi társadalom X. Budapest 1977. 253–277). Miről is van szó? Arról, hogy meghatározott milyenségű léthez meghatározott milyenségű tudat tartozik, vagyis egy bizonyos meghatározott szintű szociális-gazdasági-társadalmi fejlődési foknak egy bizonyos meghatározott etnikai közösség-típus felel meg. Hogy éppen milyen, melyik – ez a mai néprajz egyik központi kérdése, amelyet konkrét anyagon még mindig nem vizsgáltak és bizonyítottak kellőképpen. Az etnikai állapotok egymásutánosságának leírásával (ez jellemezte a 19. sz. – 20. sz. eleji „klasszikus” néprajzot) nem lehet és nem szabad megelégedni, nem elég elhatárolni egymástól az egyes fejlődési fokokat, korszakokat, hanem – és ezt tartják itt újnak – egy népesoport kialakulásának és fejlődésének folyamatát hosszú időre elnyúló egységessé egésznek tekintve rá kell mutatni mindazokra a tényezőkre, amelyek a fejlődési fokokat, korszakokat összekötik, egymásból törvényszerűen következőkké teszik. Mindez a gyakorlat szempontjából azt jelenti, hogy a korábban hagyományosnak tekintett társadalmi fejlődési fokok közé újakat kell beiktatni. A szerző célja tudományosan megalapozott választ adni arra a kérdésre, hogyan, milyen történelmi korszakokban, milyen viszonyok közepette váltak a cseremiszek feltételezett távoli ősei valóban cseremiszzé, vagyis néprajzilag pontosan körülhatárolható etnokulturális hagyományokban gazdag mai néppé (народ-дä). Az ismertetendő mű tulajdonképpen cseremiszi történelemkönyv.

1. Az első fejezet „A mari nép etnogenezisének kérdése” címet viseli (9–54). Első része (9–23) a finn–permi etnogenezisről, a második (23–54) az ócseremiszi etnolingvisztikai közösség (egység) kialakulásáról szól.

1.1. A szerző sorbaveszi azokat a tudományokat (ill. -ágakat), amelyek határtudománya az etnogenezis-kutatás. Mivel a cseremisiz nyelv finnugor volta iránt semmi kétség, a nyelvészetet alig, a régészetet viszont annál részletesebben tárgyalja. A finnugor őshaza-elméletek közül (10–23) a legmeggyőzőbbnek CSERNYECOVÉ tartja, amely – Kozlova szerint – különösen a Volga–Káma-vidék finn–permi közösségének kulturális és nyelvi viszonyairól (homályos pontjai ellenére) a legbiztosabb képet adja.

1.2. A mari – meri-kérdés részletezése (24–26) után a szerző a cseremisiz – permi kapcsolatokra tér át. E kérdéskörnek is elsősorban a régészeti irodalma nagy, mivel az anyanyelvi kultúrát s ennek további sorsát illetően a régészek nem jutottak közös nevezőre. (E rész olvasásában nagy segítség ZAICZ GÁBOR kitűnő rendszerező cikke, „Finnugor régészeti kultúrák az újkőkorszaktól a vaskorig. NyK 77 [1975]: 270–284). A szerző elsősorban A. H. HALIKOV és A. P. SZMIRNOV vitáját tárgyalja, és Szmirnov érvelését fogadja el: a közép- és későananyinói kultúra hordozói lehettek a cseremiszek elődei (42). Ez a kultúra meglegőben egységes, mindössze enyhe helyi változatokat mutat. Erre az időre olyan mértékben alakultak ki a leendő cseremisiz nyelv normái, hogy a permiekkal nem értették meg egymást. A cseremiszek régészeti kultúrája tehát nem különféle kultúrák keveredéséből állt össze, hanem egy egységes egész „töredezett szét” nyelvjárásokra (sőt, egyesek szerint nyelvekre). Abban mindenki egyetért, hogy i. sz. 3–4. sz.-ra a cseremisiz etnikum magva megvan, s hogy a 9–11. sz.-ban a cseremisiz települések északi határa a Vetluga–Jug vízválasztója (amely mögött a „felső-jugi csudok” és a luzai komik laktak), nyugati határa nem az Oka alsó folyása, mint ezt korábban feltételezték (azt a vidéket mordvinok lakták), hanem a Szura torkolatvidéke, keleti határa pedig a Kazanka.

2. A második fejezet címe: A cseremiszek társadalmi-gazdasági viszonyai és a cseremisiz etnosz a középkorban (56–125).

2.1. A tatár–mongol támadásokig terjedő korszaknak (másként: az orosz évkönyvek korának) fő kérdése így fogalmazható meg: a cseremiszek még nemzeti társadalomban éltek-e vagy már létrejöttek a korai feudális osztálytársadalom alapjai, avagy a nemzeti társadalomból a korai osztálytársadalomba tartó átmeneti állapot volt jellemző rájuk. Ez a kérdés, tehát a 11–13. sz. szociális-gazdasági viszonyainak milyensége korántsincs tisztázva, annak ellenére, hogy az orosz és a szovjet történettudomány elméletben és gyakorlatban sokat foglalkozott vele (95). A szerző részletesen foglalkozik a két jellegzetesen szélsőséges, egymásnak ellentmondó fölfogással, az ún. nemzeti koncepcióval, amelynek legbiztosabb megfogalmazása I. N. SZMIRNOV nevéhez fűződik (1889) és az Ocserki isztorii Marijszkoj AŠzSZR c. kollektív munkában képviselt ún. feudális elmélettel. Az első túl későre, a 19. sz. végére, a másik túl korai időre, a népvándorlás korára teszi a nemzeti társadalom felbomlásának idejét.

A szerző a cseremisiz rokonságnevekkel foglalkozó szakirodalom részletezése során (58–60) nem cáfolja meg azt a szerintünk téves nézetet, miszerint a cseremisiz rokonságrendszer bonyolult. A nemzeti központokból kiköltözők körében, az új faluközösségekben pár nemzedék elteltével kialakult az ún. szomszédosági rokonság, amelynek jellegét és korát, nem valóságos, hanem „mintha”-rokonság voltát kellő óvatossággal kell megítélni – írja a szerző. Körültekintésre int a korabeli orosz nyelvű dokumentumok *rod és plemja* szavainak értelmezésével kapcsolatban is.

A nemzeti társadalom 19–20. századi létezését próbálták a 30-as években a marrizmus szellemében a régészet adataival (a település- és a temető-típusokkal, a háztartási eszközleltárokkal stb.) igazolni – a cseremisizekre minden vonatkozásban úgy mond jellemző elmaradottság bizonyítása céljából. A kortárs régészeknek a szerző azt veti a szemére, hogy gyakran nem a tényanyagból, hanem közismert szociológiai sémákból indulnak ki, tehát előítéleteknek ők sincsenek híjával. Kozlova szerint a Volga–Vjatka-vidék régészete még nem tart ott, hogy a termelőkről, még kevésbé a hozzájuk tartozó társadalmi alakulatokról teljes és megbízható képet nyújthasson.

A szerző szerint a cseremisiz nemzeti társadalom szétesése nem az önállósuló nagycsaládok közötti – főleg gazdasági – kapcsolatoknak a megszűnésében, hanem a megváltozásában mutatkozik meg. A nemzeti társadalomra a nemzeti terület természeti adományainak egyenlő elosztása, használata, az egyenlő lehetőségek a jellemzőek. A Volga északi oldalán, az erdős zónában azonban nem a föld, a kevéske művelhető föld az egyetlen termelőeszköz, tehát nem volt meg a reális alapja annak a közös nemzeti gazdaságnak, amelynek feloszlásáról (a patriarchális családok között) a régészek beszélnek. Abban viszont igazuk van, hogy a személyi tulajdon megléte a 9–11. sz.-ban a nemzeti társadalom bomlásáról tanúskodik. A szomszédosági kapcsolatok jelentőségének növekedése a vérségi kapcsolatok rovására nem jelenti azt, hogy a belső feudalizáció

alapja megteremtődött volna. Voltak ugyan egyenlőtlenségek, tehetősebb családok, kiemelkedő személyiségek, „monopoljoguk” (-helyzetük) mégsem volt.

A szerző részletesen tárgyalja a Volgai Bulgária (= Magna Bulgária) szerepét a cseremiszek etnogenezisében. Erre a részre azért kell alaposabban kitérnünk, mert általában az köztudott, hogy „a 9. század végétől a volgai bolgár birodalom keretében élnek egészen a 13. századi mongol invázióig” (HAJDÚ P. – DOMOKOS P., Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978. 235; I. T. VUORELA, Suomensukuiset kansat. Helsinki 1960. 206.). K. I. Kozlova először is leszögezi, hogy nincs semmiféle adat arra, hogy a cseremiszi vidék beletartozott volna a bolgár birodalomba („Не избежал болгарского влияния, конечно, и Мари́йский край, но нет никаких данных, что он входил в состав Булгарии” 69). Az utóbbi évek régészete meggyőzően bizonyította, hogy a „mongoljárás”-ig Magna Bulgária központi területe a nyugati Kámán túl volt. Keleti határa a Sesma folyó középső és alsó folyása, északkeleten határa a Káma felé hajlott, magába foglalta a Zaj alsó folyását, délkeletről a Bolsoj Cseremsan mentén haladt. A Volgánál a bolgár földek az ún. szamarai kanyarig nyúltak. A korai bolgárság „kompakt” lakosságot képezett a Szvjajaga bal oldalán, a folyó középső folyásának medencéjében a Volga előterében, a mai Tatar ASzSzk és a mai Uljanovi területtel határos vidékeken. A „mongoljárás” közvetlen küszöbén Magna Bulgária határát keleten és délkeleten a Bjelaja alsó folyása és az Urál folyó középső folyása, nyugaton a Szvjajaga torkolatvidéke, északon a Kazanka-mente alkotta. A mai Mari ASzSzk területén található bolgár kerámia kereskedés útján került oda.

Azt a nézetet is cáfolja a szerző, miszerint a cseremiszi feudalizmus kialakulásában a bolgárok szerepet játszottak. Akkor játszhattak volna szerepet – írja – ha ők maguk feudális államot alkottak volna (69–70). Magna Bulgária azonban nem feudális, hanem feudalizmus előtti, prefeudális állam (дофеудальное государство) volt. Ennek köszönhetette katonai erejét: nem volt rá jellemző a feudális széttagoltság.

Gyakorta olvasható, hogy a cseremiszek is alattvalói, vagyis adófizetői voltak a kazároknak (vö. Hajdú P. – Domokos P. i. m. 235: „... A cseremiszek ekkor szintén kazár főnhatóság alá kerültek”). K. I. Kozlova szerint Joszif kazár kagán levele, amelyre hivatkozni szokás, csak a kagán vágyairól (adófizetésről), nem pedig a valóságos helyzetről (kereskedelmi kapcsolatokról) tanúskodik.

Végeredményben tehát mind a „nemzetségi”, mind a „feudális” elmélet tarthatatlan. A szerző úgy gondolja, hogy a cseremiszek történetében a tatárjárást megelőző korszak „feudalizmus előtti, emellett szociális-gazdasági vonatkozásban felettébb sajátos korszak, amely mint a történeti fejlődés sajátos stádiuma a törzsi-nemzetségi és a korai feudális társadalom közé esik” (72–73). Idézi A. I. Nyeuszihin találó megfogalmazását: „будучи общинным без первобытности [kiem. A. I. Ny.] и заключая в себе в то же время социальные элементы неравенства, этот общественный строй еще не был классово-феодальным – даже в том смысле, в каком таковым был самый ранний феодализм” (Voproszi isztorii 1967/1: 76).

Tehát a cseremiszeknek még nem volt határozott társadalmi formációjuk: a személyükben szabad termelők társadalmában megfigyelhető a személyi-családi tulajdon kialakulása, de maguk a termelők megmaradtak az ún. szomszédosági obszcsina keretei között. Kialakult a patriarchális paraszti termelési mód, amelyről nem korabeli, hanem a 17–18. sz.-i dokumentumok tanúskodnak, ugyanis ez a termelési mód jellegzetes feudális „felhangokat” kapva a Középső Volga-vidéken a feudalizmus korában is fennmaradt.

2.2. Az 1236–1552 közötti korszak cseremiszi történelme a következő, „A Mari vidék az Aranyhorda és a Kazányi kánság idején” című alfejezet témája.

A történészek a Batu kán 1236–38-as hadjáratában tönkretett területek közé sorolják a cseremiszek lakta vidéket is, holott ez nem így volt. A kán a gazdag, a virágzó, a nem tönkretett Magna Bulgáriát akarta megszerezni, nem pedig – miként a szerző fogalmaz – annak „erdős periferiáját”. A szerző megismétli állítását, miszerint „egyáltalán nem biztos, hogy történetileg a Земля болгарская fogalmába beletartoztak a cseremiszek lakta területek” (75). Bulgária lerohanása után Batu a mai Csuvas ASzSzk területén vonult nyugatra, kóbor csapatai meg-megjelentek a Civilj és a Szura erdős partvidékén. Az ún. Kazányi krónika szerint IV. Iván serege Muromtól Szvjajazzszkig a hegyes Volgaparton, a Batu által tönkretett „szárazon” haladt Kazány felé. Tehát a hegyi cseremiszeknek és a csuvasoknak kijutott a tatárjárásból és az „oroszjárás”-ból, a mezeieknek viszont nem. Őket közvetve, a menekülők hullámai révén érte a csapás.

Az Aranyhorda Berke kán idején (1257–1266) már jól szervezett, katonai-feudális állam volt. A 13. sz. második fele – a 14. sz. első fele a bolgár iparnak és kereskedelemnek nemcsak újjáéledését, de egyenesen (újabb) felvirágzását jelentette. A Horda herce-

geinek és a szuzdali orosz hercegeknek a mozgolódásait azonban megéreztek a cseremiszek is. Az Aranyhorda idején a hegyi cseremiszek, a Kazányi környékiek és a mordvinok sorsa azonos: adót fizetnek. A 14. sz. első felében a közigazgatási területek élén az adószedést ellenőrző *daruga* (mongol; oroszul *doroga*) állt. Lassacskán magát a területi egységet is darugának nevezték. A hegyi cseremiszek területén és a mai Csuvas ASzSzk területén darugákról nincs tudomásunk (80), viszont a mezei oldalon 1552-ben 3 darugát említenek. Az Aranyhordából 1438 körül kiváló Kazányi kánság területét tekintve magába foglalja Magna Bulgáriát, Kazány vidékét, a hegyes Volga-partot a Szvizjagától a Moksáig és Szuráig, a Káma-, Vjatka- és a Bjelajamentét. A Kazányi kánság nem Magna Bulgária folytatása, hanem inkább, de nem teljesen, kicsiben az Aranyhorda.

A Kazányi kánság 5 darugából állott, ebből három, a galickaja, az alatszckaja és az arszckaja daruga — cseremisiz lakosságú. Mivel ez a daruga-elv természetes (földrajzi, kereskedelmi és nem utolsó sorban etnikai) tagolódásra épült, rendkívül maradandónak bizonyult. Pl. az 1771 — 1773-as összeírás is ugyanezen 5 daruga szerint ment végbe. A darugát településcsoportok, a *szotnyák* alkották (a galickaja darugát pl. 13 szotnya). A szotnya élén a megfelelő nemzetiségű, tehát cseremisiz *szotnyik* állt. Nyugatabbra, a Jaryany, a Bolsaja Koksaga és a Vetluga vidékén nem volt sem daruga, sem szotnya, ott a *beljak*, *bölják* (< tör.-tat. 'csapat, csoport, horda') volt a közigazgatási egység.

A kazányi kánok hadjáratai Galics, Vologda, Csuhloma és Kosztroma ellen cseremisiz földön át vezettek. Különösen a galickaja daruga volt fontos terület — egyben életveszélyt jelentett a cseremiszeknek. Az 1468-as orosz évkönyv drámai módon örökítette meg az oroszok bosszúhadjáratát a tatárpartai cseremiszek ellen.

2.3. A következő alfejezet címe: A cseremiszek mint etnikai közösség az orosz állam megszilárdulása idején (93 — 125). 1546-ban a hegyi oldal viszonylag békésen az oroszok kezére jutott. A mezeiek sorsa a harcok, felkelések miatt másként alakult (róluk több ízben említett tesz híres irataiban Kurbszkij herceg is). A gyakori cseremisiz felkelések közül méreteit tekintve az 1572 — 74-es, az orosz történelemben „cseremisiz háború”-ként említett 1580 — 84-es, valamint az 1606 — 1610-es emelkedik ki. A háborúskodásnak köszönhető a cseremiszföldi orosz városok alapítása, valamint a tömeges menekülés a „szabad” baszkir földekre.

A cseremiszek tehát bekerültek az orosz birodalomba. Válaszra vár a kérdés: milyen etnikai közösség milyen történeti típusát látjuk bennük ekkor megtestesülni? A történészek szerint az i. sz. I. évezred végén a cseremiszek már egységes cseremisiz nyelven beszélő, alapján véve kialakult népet képeztek. A nyelvészek szerint a mai cseremisiz nyelvjárások az egykor egységes cseremisiz nyelvből jöttek létre, „töredeztek szét”. A Volga bal és jobb partján élők elkülönülése lett kettészakadásuk oka. A régészek úgy vélik, hogy az ócseremisiz nép a 11. sz.-nál később vált szét hegyire és mezeire. Szerintük a folyamat a 12. sz.-ban kezdődött és a 15 — 16. sz.-ra fejeződött be. Látva a többé-kevésbé eltérő véleményeket a szerző elméleti kitérőt tesz, és megpróbálja tisztázni azt a kérdést, hogyan jön létre a feudalizmus korában egy nép (народность).

Az egyes ócseremisiz csoportok főleg levéltári kutatásokra épülő leírása után K. I. Kozlova így összegezi mondanivalóját: A cseremiszek lakta föld etnolingvisztikai sokfélesége közelebből szemlélve azt a benyomást kelti, hogy ez a sokféleség régi szótaprózottság nyomait őrzi. „Ezeknek a csoportoknak etnolingvisztikai különbözősége nemcsak területi különültséggel magyarázandó, hanem azt is fel kell tételezni, hogy különböző ócseremisiz törzsi közösségektől származnak, amelyek a nemzeti kapcsolatok megszűntével és feltehetően az egy- (azonos) nyelvű szomszédos népesség mozgásával és keveredésével kisebb-nagyobb újraformálódó területi egységeknek etnikai magvává váltak. A 16 — 17. sz. fordulóján aligha hatottak olyan szociális-gazdasági erők, amelyek a rokonyelvű népesség autonóm csoportjait állandó, tartós etnoszociális egészbe tömörítették volna (erre a folyamatra jó száz-kétszáz évvel később került sor)” (124). Tehát a 17. sz. elején a cseremiszek még nem képeznek, képezhetnek egységes népet.

3. A harmadik fejezet „A feudalizmus megszilárdulása és a cseremisiz nép [народность] kialakulásának sajátosságai (17 — 18. század)” címet viseli.

3.1. Az első alfejezet a feudalizmus és a paraszt-obszina kérdéseit taglalja. Az 1600-as évek elejét az orosz történelemben a „zürzavar” (смята) szakkifejezéssel szokás jelölni. Ez a zürzavar, és az ezt követő erőteljes rendszabályozás, a parasztok röghöz kötésé nagyarányú népmozgást eredményezett a Volga-vidéken. A cseremiszek jaszak (adó)fizető parasztok, s mint ilyenek, földhöz kötöttek voltak. Viszont rendszabályok sora védte őket — legalábbis elméletben. A jaszak nemcsak magát az adót jelentette, hanem az adózási egységet is, és a kincstárnak gondja volt rá, hogy a „jaszak” el ne néptelenedjék.

Külön fejezet a Volgamente történetében a baskíriai „szabad földek”-re menekülés. Hogy erre a népmozgásra mi a legmegfelelőbb szakkifejezés, az kitűnik abból az elnevezésből, amelyet maguk a parasztok használtak. Magukat nem *беллеу*-nek, tehát '(el)futó'-nak, 'menekülő'-nek, 'szökö'-nek, hanem *чодоу*-nek, 'elmenő'-nek tartották. A kettő közötti különbség lényege az indítékban van: a *беллеу*-ak az adózás elől szöktek, a *чодоу* a jobb föld reményében hagyták el korábbi otthonukat. A Kungur vidékére, a Csuszovaja felé és a Bjelaja mellékfolyójának, a Tanipnak az irányába húzódó cseremiszek a baskíroknak fizettek adót. A baskírok ebből fedezték saját adójukat, és még maradt is nekik.

A jaszakot a 18. sz. első negyedéig udvarok (gazdaságok) szerint, a jelzett idő után pedig „fejenként”, pontosabban „lelkenként” mérték (134). Az udvarok szerinti utolsó összeírások 1710-ben és 1715–17-ben a kazányi kormányzóságba tartozó cseremiszfölddek katasztrófális elnéptelenedéséről tanúskodtak. A lelkek szerinti összeírás után az adót nem a lelkeken, hanem a faluközösségeken kérték számon, tehát az adózás mikéntjében beálló változás a társadalomban is változást eredményezett. A faluközösség a lelkek szerinti summát a férfitalokosok arányában osztotta ki. A parasztgazdaságok belső szerkezete is megváltozott. A régi, műveletlen területeket használatba vették, újakat tettek művelhetővé, azonban az 1730-as, 50-es években ezeket állami tulajdonba vették, s ezzel a cseremiszi parasztság éppen meginduló gazdasági föllendülésének vége szakadt. Mindezek eredményeként létrejött a sajátosan bonyolult, rokonsági kapcsolatokkal színezett gazdálkodó szövetség, az ún. *сложная община* 'bonyolult obscsina'. A 18. sz. végén — a 19. sz. első harmadában a cseremiszek körében is végrehajtott általános földmérés végleg megszabta a földtulajdonviszonyokat (az 1861-es jobbágyfelszabadítás során is mérvadónak tekintették).

A szerző szerint a cseremiszek esetében nem patriarchális nagycsaládról, hanem patriarchális családi obscsináról kell beszélni. A kettő között jelentős a különbség, különböző történelmi szakaszok különböző formációiról van szó. Amíg a nemzetségi kapcsolatok szorosak voltak, addig minden egyes családi obscsina kicsiben olyan volt, mint a nemzetség nagyban, és további nemzetségek alapját képezte. A nemzetségi kapcsolatok lazulásával a nemzetség helyébe a patronímia lépett, amelytől nem idegen az autonómia és a szeparatizmus. A családi obscsina akkor vált idejétmúlttá, amikor a cseremiszek körében uralkodó termelési viszonyok (a sok munkáskezet igénylő természetes gazdálkodás és az adófizetés módozata) miatt szükségszerűen nagy létszámú rokon családok lehetőséget kaptak, hogy önállóan gazdálkodjanak. A területileg egyenletlen gazdasági fejlődés miatt a cseremiszeknél a nagycsalád intézménye egyenetlenül terjedt el, ill. maradt meg. A 19. században a cseremiszi nagycsalád 3–4 nemzedékből, átlagosan 12–40 főből állt. A nagycsaládnál jóval több volt a kiscsalád. Ezek legfeljebb a magatehetetlen idős szülőket vették magukhoz (190).

3.2. A következő alfejezet a cseremiszek gazdasági életének sajátosságait az oroszországi piac szemszögéből vizsgálja (190–211). A 17. századi cseremiszi gazdasági fejlődés jellegzetessége, hogy alig-alig kapcsolódik az ipari-kereskedelmi vállalkozásokhoz, s ha igen, a kezdeményezés a központi hatalom képviselőitől, az orosz kereskedőktől, iparosoktól indul ki. A szerző hosszasan elemzi a cseremiszek 17–18. századi életmódját, a róluk szóló leírásokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a mennyiségét tekintve elenyésző cseremiszi áru túlnyomórészt mezőgazdasági termék, méz, viasz, komló, ill. bőr, faggyú, prém. A bőrfeldolgozó, pálinkafőző, üvegipari, posztó stb. manufaktúrák a cseremiszeknél a 18. sz. legvégén, a 19. sz. elején jelentek meg. Mindent összevéve, a szerző úgy látja, hogy a 19. sz. elején a cseremiszek lakta föld afféle istenhátamögötti hely volt, amelyen bizonyos fokú árumozgás megfigyelhető ugyan, de az oroszországi helyzetnek köszönhetően nem folyt a kor követelményeinek megfelelő szervezett piacnak alárendelt áruterelés és kereskedelem.

3.3. „A cseremiszi nép kialakulásának sajátosságai” című alfejezet kezdetén a szerző abból indul ki, hogy a *народность* az osztálytársadalom etnikai közösségeinek egyik sajátos típusa (212). Ennek a fogalomnak a segítségével egyrészt különbséget lehet tenni a törzsi társadalom és a tágabb területen élő, más jellegű társadalmi kapcsolatokról tanúskodó etnikai közösségek között (212–213), másrészt lehetőségünk van történeti-topológiai keretekbe helyezni, körülhatárolni az etnikai folyamatok egész sorát olyan társadalomban, amely nem ismeri sem az áruterelést, sem a nemzeti mozgalmakat (213; a kiemelés — Sz. E.).

Annak, hogy a „tolvaj, rabló cseremiszek” (1610) területi egységeket alkottak, nagyszerű bizonyítéka a női fejrevalók egész sora. Ezek számbavétele, feltérképezése a könyvnek talán a legszebb, legegységesebb, mondhatnánk izgalmas része. A fejrevalók a területi elkülönültség bizonyítékai, és az egyik fajta fejrevalónak a másikra tett hatása

(formai, elnevezésbeli változások) a népesség keveredésének, bizonyos fokú egységesülésének bizonyítékául szolgál. Az egységesülés alapját a nyelv, pontosabban a nyelvjárások képezték. A szerző szerint a hegyi és a mezei cseremisiz nyelvjárás két törzsi nyelv volt. Ezek a 17–18. században formálódó cseremisiz народность nyelvjárásai voltak, fölöttük nyelv mint olyan nem volt.

Az összetartozás, és az oroszokhoz, török–tatár népekhez nem-tartozás tudata a különféle cseremisiz területi egységekben vitathatatlanul megvolt. Erről tanúskodik a vallás és a sok közös szokás. Az összcsereemisizség vallási ünnepeiről szóló (pravoszláv fel)jelentésekben olvasható, hogy a szokásoknak, a hitnek a megtartását mindennél fontosabbnak tartották, mert „ha vége a hitünknek, magunknak is végünk van”. Hogy egy egységgé váljanak, ahhoz akadályok egész sorát kellett (volna) legyőzni: a területi széttagoltságot (bár elég összefogott területen éltek, a társadalmi munkamegosztás fejletlensége miatt alig érintkeztek egymással), a hírközlés szinte ismeretlen voltát, a gazdasági központok hiányát. A történelmi események, a menekülések stb. nem kedveztek az egységesülésnek. A 18. századi földrendezések eredményeképpen belső kolonizáció indult meg, ez a lakosság kapcsolatait szorosabbra vonta. Az 1782-ben elrendelt nagy útépítés eredményeként a moszkvai, a kazányi és a permi „traktus” a cseremisiz földeken haladt át, és jótékonyan hatott a cseremisiz gazdaság fejlődésére.

4. A negyedik fejezet a néprajzi tájegységek „minimonográfikus” igényű ismertetése. A négy nagy tájegység a következők: 1. a kozmogymjanszki-velugai (231–235), 2. a koksajszki-volgamenti (257–286), 3. a szancsurszki-jaranszki (286–312), 4. az urzumi-vjatikai (312–339).

Az utószó helyett írt részben a szerző annak a reményének ad kifejezést, hogy a válasz nélkül hagyott kérdésekre majd később, ennek a bonyolult és ellentmondásos kérdéskörnek további korszerű tudományos kutatása során megtalálja a feleletet, és hogy a választott téma elméleti vonatkozásai további távlatokat nyitnak a kutatók előtt.

K. I. Kozlova pontosan tudja, hogy hol, miben, miért mond, mondhat újat vagy milyen, mások által kimunkált új eredményeket, megfogalmazott megállapításokat fogadhat el és népszerűsíthet munkájában. Eppen ezért fontos lett volna mégiscsak megírni azt az igazi összegező részt, az igazi utószót, amelyben az elméleti vonatkozások helyett/mellett az olvasó végülis tudatosíthatta volna a cseremisiz etnogenezisre vonatkozó legfrissebb, legkorszerűbb eredményeket, kerekded és határozott képet alkothatott volna a cseremisiz történelem legfontosabb korszakairól. Mindezt úgy, ahogyan azt egy nagy tudású, tapasztalt kutató és egyetemi oktató, nem pedig ő maga magának megfogalmazza. Elolvasása után a könyvet megkönnyebbülten és nagy hiányérzettel tesszük le. A megkönnyebbülés azzal magyarázható, hogy K. I. Kozlova könyve korántsem tartozik a könnyű olvasmányok közé. Az egyetemi tanárként éppen óriási ismeretanyaga, szabatos stílusa, világos, határozott előadásmódja miatt tisztelt és közkedvelt tudós könyvében gyakoriak a 18–20 soros (!) mondatok, hemzsegnek benne a még a szovjetunióbeli olvasónak is ismeretlen, távoli helynevek, víznevek, az előre nem vagy nem egyértelműen tisztázott szakkifejezések. A rendkívül gazdag, több évtizedes levéltári kutatómunkára, terepmunkára épülő egyedülálló tényanyag a kevésbé tagolt, „ömlesztett” előadásban egy idő után rendkívül nyomasztóvá válik. A jól tagoltságot, áttekinthetőséget tükröző részletes (inkább aprólékos, mint elnagyolt) tartalomjegyzék, a név- és helymutató, a tárgymutató, a szakirodalmi bibliográfia, és főként a térképek egész sora – egyszerűen hiányzik! Különösen a térképek hiánya érződik erősen, hiszen már itt az ismertetésben is helyet kaphatott volna közülük jó pár!

Végeredményben minden hiányossága ellenére a könyv fontos állomása a cseremisiz etnogenezis-kutatásnak, pontosabban az etnikai történet-kutatásnak. A szerző műhatatlan érdemeket szerzett a cseremisizekre vonatkozó levéltári anyag feltárásában, a terepmunkában. Akadnak könyvében vitatható részek, de ez a tény csak a további kutatás hajtóereje lesz. Elképzelhetetlen, hogy valaki is a cseremisizek történetével úgy foglalkozzék a továbbiakban, hogy nem hivatkozik erre a könyvre, amely az 1980-as turkui V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére jelent meg, nem az utolsó percben, a szokásosnál díszesebb kiállításban, és a szerző fényképeivel gazdagon illusztrálva.

Szif ENIKŐ

Marianne Kneisl: Die Verbalbildung im Syrjänischen

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C Band 9. München 1978. VI + 151 l.

A mű a szerző bölcsészdoktori értekezése. Munkáját A. KÖVESI MAGDA A permi nyelvek ősi képzői (Budapest 1965) című monográfiája időszerű párjának szánja. KNEISL könyve előszavában bírálja A. Kövesi módszerét: a mai permi képzők deszcendens levezetését a hipotetikus finnugor képzőkből, valamint néhány másodlagos képző és valamennyi összetett képző figyelmen kívül hagyását. A releváns képzőfunkciók bemutatásával szemaszilológiai tekintetben is jobb áttekintést kíván nyújtani a zürjén igeképzésről.

A bevezetésben a szerző bemutatja a zürjén nyelvjárásokat (a könyv végéhez csatolva két térkép szemlélteti őket) és felsorolja az anyaggyűjtéshez felhasznált forrásokat. Anyagát lényegében a következő három szótárból meríti: WICHMANN – UOTILA (Helsinki 1942), Рокос-Руси (Budapest 1959), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов (Сыктывкар 1961). Szöveggyűjteményeket – sajnos – nem használt fel, ami pedig a különböző képzőfunkciók meghatározásához bizonyára hasznos, némelykor valószínűleg perdöntő lett volna. A források transzkripcióját megtartotta. Talán mégis jobb lett volna fonematikus átirást alkalmaznia (l. affrikáták)

KNEISL a képzőket három osztályba sorolja (vö. G. GANSCHOW, Die Verbalbildung im Ostjakischen. Wiesbaden 1965; egyébként nem ez az egyetlen párhuzam a két monográfia között): elsődleges képzők (Primärsuffixe), másodlagos képzők (Sekundärsuffixe), összetett képzők (Suffixkombinationen). A hármas beosztás kritériumait követőképben határozza meg: 1. Elsődleges (primér) képzők: ezek a morfémák egyetlen mássalhangzóból állnak, pl. *-m-*, *-t-*. Az idetartozó képzőknek egykor meghatározott tipikus funkciójuk volt, amely mind a mai napig megőrződött, de az eredeti funkciókhoz részint mellékes funkciók is járultak. 2. Másodlagos (szekundér) képzők: ezek olyan morfémák, amelyek történetileg az elsődleges képzők kapcsolataiból keletkeztek. Az idetartozó morfémák (gyakran) egy meghatározott funkcióra foglaldtak le és ezért szétválaszthatatlan morfológiai egységeknek tekintendők, pl. *-ed-*, *-ept-* stb.¹ 3. Összetett képzők: Ezek a másodlagos képzőktől eltérően nem meghatározott, tipikus funkciók kifejezésére jöttek létre, hanem tkp. az elsődleges és/vagy a másodlagos képzők laza, a nyelvtudat számára világos kombinációinak tekintendők. A szerző a következő elsődleges és másodlagos képzőket tárgyalja: elsődleges képzők: (deverb.) *-l-*, *-t-*, (denom.) *-d-*, *-m-*, *-s-*, *-t-*, expresszív képzők (vagyis expresszív jelentésárnyalatú képzők, illetőleg olyanok, amelyek az expresszív igékre jellemzőek): *-k-* (*-g-*), *-z-* (ez utóbbi valószínűleg *-s-*-ből keletkezett; hangalaki elkülönülés révén később az *-s-* és a *-z-* képző önállósult), továbbá *-s-* (*-z-*); másodlagos képzők: *-ed-*, *-al-*, *-am-*, *-as-*, *-olt-* (nagyon ritka), *-ept-* (ritka), *-ist-*. Az utóbbi három képzőt A. Kövesi az összetett képzők közé sorolja (ezek mind két mássalhangzót tartalmaznak!).

Mint hogy az elsődleges és másodlagos képzők szembeállítás a monográfiának sarkalatos (ha nem éppen a legfontosabb) aspektusa, kár, hogy a szerző ennek az oppozíciónak történeti kialakulását pontosabban nem magyarázza meg. Azzal sem foglalkozik, hogy hogyan jöttek létre az egyes másodlagos képzők az elsődleges képzők kapcsolódásaiból. Csúpan az *-am-* képző esetében állapítja meg, hogy az *a* történeti szempontból a melléknévképzővel azonos: az *-m-* képző tehát ezen származékoknál az *a* képzős melléknévhez járult. Később az *-am-* szekundér képző önállósult, mégpedig ugyanabban a funkcióban mint az *-m-* primér képző (vagyis denominális transzlátívuszi szerepben). Mi a helyzet azonban a többi szekundér képző esetében? A. Kövesi a másodlagos képzőket az elsődleges képzőkkel együtt tárgyalja és az előbbieket az utóbbiak változatainak tekinti. A szekundér képzők magánhangzó-elemét A. Kövesi az ősrpemi (szerinte redukált) végmagánhangzók folytatónak tartja. Vele ellentétben Kneisl úgy vélekedik, hogy semmi-féle kombinatorikus szabály nem állapítható meg. Például a *-d-* ~ *-ed-* képző viszonya-

¹ Ez a meghatározás nem egészen világos, mivel a másodlagos képzők osztálya történetileg meglehetősen heterogén. Vannak köztük olyanok, amelyek egy állandósult magánhangzó (kötőhangzó) + egy mássalhangzó-elem (ez a voltaképpeni képző!) kapcsolatából állanak (pl. *-ed-*, *-al-*, *-as-*) és vannak olyanok, amelyek melléknévképző (*a*) + igeképző kapcsolatra mennek vissza (pl. *-am-*). Ezeknél melléknévi alapszó a tulajdonképpeni igető (pl. *unammijnä* 'sich vermehren' < *una* 'viel'). Harmadik csoportjuk két mássalhangzóból áll. Ezek belső rekonstrukcióval tovább nem elemezhetők, de az összehasonlító módszer segítségével kideríthető róluk, hogy tulajdonképpen összetett képzők (pl. *-olt-*, *-pt-*, *-st-*).

ban az *-ed-* kauzatív igéket, a *-d-* viszont transzlatívuszi jelentésű igéket képez: *sedzjini* 'klar werden, sich abklären' ~ *sedzjani* 'klar werden lassen (eine Flüssigkeit)' < *sedz* 'rein, klar'; *burdni* 'genesen, gesund werden, heilen (intr.)' ~ *burdni* 'beruhigen, besänftigen, liebkosen, zureden' < *bur* 'gut'.

Szinkrón szempontból az elsődleges képzők — ezek csupán egyetlen mássalhangzóból állnak — (állandósult) magánhangzó nélkül járulnak az ígetőhöz. A meg nem tört mássalhangzó-kapcsolatokat a képző után álló ejtéskönnyítő *i* oldja fel. Ezzel szemben a másodlagos képzők állandósult vokálist (*a*-t vagy *e*-t) tartalmaznak.

Kneisl külön fejezetet szentel a zürjében nagy számban előforduló képző nélküli denominális igéknek. Ezeknél a névszói *tő* teljesen azonos az igei *tő*vel. Pl.: *kobni* 'heiter werden, klar werden (vom Wetter)' ~ *kob* 'klar, heiter'; *kizni* 'dick werden, fett werden' ~ *kiz* 'dick'; *inni* 'absetzen (Ware), unterbringen, plazieren' ~ *in* 'Ort, Stelle'. Itt voltaképpen ambivalens morfémákkal (másképpen: igenévszókkal) van dolgunk.

A negyedik fejezetben a *tő*végi *j*-nek az igeképzésben játszott szerepét tárgyalja (ez történeti szempontból a *j* *tő*végi névszók *j* elemével azonos). Az ötödik, illetőleg a hatodik fejezetben az orosz jövevényigékről és az orosz eredetű igeképzőkről szól.

A monográfia utolsó (hetedik) fejezete az összetett igeképzőkkel foglalkozik. A négytagú összetett képző felette ritka. A leggyakoribb három tagú igeképző a primér deverbális *l* kombinációjából (*l + l + l*) jött létre.

A könyvben előfordul néhány — jóllehet nem különösen zavaró — sajtó- és helyesírási hiba. A zürjén nyelvjárások átírása nem mindig következetes, pl.: 1. l.: Sysola, Lusa Vym; 141. l.: Sisola, Luza, Vim. Az orosz jövevényigékről a diakritikus jelek lemaradtak (93–95).

Összegezve: Kneisl monográfiája, mely módszertani tekintetben erősen támaszkodik Ganschow fentebb említett munkájára, jó áttekintést nyújt a zürjén igeképzésről.

DOBÓ ATTILA

Sz. Bakró-Nagy Marianne: Die Sprache des Bärenkultes im Oburgischen

Budapest 1979. 141 l.

Az Akadémiai Kiadó Bibliotheca Uralica nevű sorozatának 4. kötete szakszókincs nyelvészeti elemzése. A medvekultusz nyelve ugyanis, amint a mértéktartóan lényegre törő bevezetésből megtudjuk, olyan tabunyelv, mely egyrészt a természeti népek tilalmaival, másrészt a totemizmussal van összefüggésben. A tilalmak vonatkozhatnak bizonyos személyek, állatok néven nevezésére is — az állat pedig gyakran a totemős. A tabunyelv nem rendelkezik külön hangrendszerrel, grammatikával, csak külön szókinccsel. A tabuszavak létrehozásának módszerei általában használatosak a köznyelvben: szóképzés, összetétel, szószervezetek, kölcsönzés. A tabunyelvre speciálisan jellemző szóalkotási mód viszont a szótorzítás.

A medvekultusz sok népnél elterjedt földünk északi féltékéjén. Ősi eredetének legfőbb bizonyítéka — mint a Bevezetésben számos példával illusztrálva olvashatjuk — a 'medve' jelentésű szó hiánya e népek nyelvében. A finnugorok is a medvetisztelő népek körébe tartoznak, de míg a legtöbb finnugor népnél csak nyomokban mutatható ki a medvekultusz, az obi-ugoroknál ez világosan körvonalazható szokásrendszer, ma is élő hagyományokkal és fejlett, árnyalt műszókincsel.

A szerző véleménye szerint — ellentétben néhány más kutatóéval — az obi-ugor medvekultusz a totemizmussal függ össze. A medvetisztélet társadalmi-gazdasági alapját vázolja szerzőnk annak megnyilvánulásáról csak röviden ír, nem akarván ismételní KÁLMÁN BÉLA mindenre kiterjedő, részletes tanulmányát a Vogul népköltési gyűjtemény III/2. kötetében (Budapest 1952.)

Az említett tanulmányban Kálmán Béla is ír a medvekultuszhoz kapcsolódó tabunyelvről, s a szavakat fogalom- és tárgykörök szerint csoportosítja. Nyelvészeti elemzésnek vetette alá WOLFGANG STEINITZ néhány északi osztják nyelvjárás medveműszóit (W. STEINITZ, Jäger-Tabusprache und Argot. To Honour Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday. Mouton, The Hague—Paris 1967. 1918—1925). Az obi-ugor tabuszókat a teljességre törekvően azonban most először BAKRÓ-NAGY MARIANNE gyűjtötte össze, és elemezte nyelvészeti szempontból. Ezért könyvének alapja és nagy érdeme az a minden nyelvjárásra kiterjedő gyűjtőmunka, melynek eredménye-

képpen a Szójegyzékben (Wörterverzeichnis, 23–59) együtt láthatjuk azt a 486 szócikkbe sorolt vogul és osztják szót, melyek a szerző meggyőződése szerint az obi-ugor medve-nyelv szókincsét alkotják.

A szójegyzék értékét a benne rejlő alapos gyűjtőmunka mellett növeli világos, könnyen áttekinthető volta. A szakirodalomban elfogadott, mássalhangzók szerinti abc-rendbe sorolt, folyamatosan számozott szócikkek között könnyű eligazodni. Minden jelentés külön szócikkbe került. A nyelvészeti elemzéskor sem kell esetenként újra ismételni minden adatot, elegendő a sorszámmal utalni rá. Így az egész könyv könnyen kezelhető. S azok számára, akik a későbbiekben ezzel a szókincsel foglalkoznának bármilyen (etimológiai, stilisztikai, jelentéstani, mitológiai stb.) szempontból, nagy könnyítés, hogy együtt áll az anyag a kutatás rendelkezésére.

Az adattárat a medveműszók nyelvészeti elemzése követi. A szerzőt többféle cél vezeti. Egyrészt történetileg kívánja megvilágítani a medveműszók kialakulásának útját. Ez a történetiségre való törekvés megfigyelhető az adattárban is. A szerző ahol csak tudja, megadja a tabuszó köznyelvi jelentését, utal a kölcsönzésekre stb. Másrészt szintikon módon elemzi a szavakat, alaktani és szintaktikai szempontból. Mindez annak érdekében történik, hogy a köznyelvi szavakból tabuszavakat létrehozó nyelvi módokat megismerhessük. A legáltalánosabb módszer, mely kevés kivétellel — talán csak egyes jövevényszavak kivételével — az egész szókincsre jellemző, a jelentésváltozás, elsősorban a metafora és a metonímia. A jelentésváltozással együttjáró (azt megelőző, kísérő), látható jelenségek már más nyelvészeti kategória körébe tartoznak. A szótorzítás hangtani jelenség, a szóösszetétel, szószerkezet szintaktikai, a szóképzés alaktani, a kölcsönzés pedig lexikai. Vannak azonban olyan szavak, melyek csak jelentésváltozáson mentek keresztül, tabuszóvá válásuknak egyéb jele nincs. A nyelvi kategóriák ilyen elkülönülése nem eléggé világos a könyvben.

A sorban az első, bár nem a legjelentősebb változás a szótorzítás (Wortdeformation, 61–67). A tizennyolc szótorzítással keletkezett tabuszóban elsősorban mássalhangzók változtak meg. Az új mássalhangzó, mely nem torzult hang, hanem szabályos fonéma, általában azonos módon, de más helyen képződik. A változás iránya nem meghatározott, egyaránt előfordul $p > t$, $t > p$, $\delta > s$, $s > \delta$ változás, hasonlóképpen palatalizáció és depalatalizáció. A medveműnyelvnek tehát nincsenek olyan hangtani jellemzői, mint pl. a gyermeknyelvnek. Néhány magánhangzó-változás mellett mássalhangzóbetoldás is előfordul.

Pusztán torzulással keletkezett medveműszó csak kettő van. A többinek egyrészt már nem torzult alakja is tabuszó, másrészt a torzításon kívül más szóalkotási mód is közrejátszott létrejöttükben.

Mind a köznyelvnek mind a medveműnyelvnek fontos szóalkotási módja a szóképzés. Erről szól a következő fejezet (Wortbildung, 69–88). A szerző itt csak azokat a képzett alakokat tárgyalja, melyek a szóképzés útján váltak medveműszóvá. Ezek között a legősibb, feltehetőleg még az obi-ugor együttélés korából származó szó az *oy 'fej' -t denominális névszóképzős alakja, mely 'medvefej' jelentésű. A szó eredeti hangalakjával Steinitz *oŋkat alakot feltételez, Bakró-Nagy Marianne azonban az *oyat alakot tartja valószínűbbnek. A szó később jelentésváltozáson ment keresztül, egyes nyelvjárásokban a medve más testrészeit is jelöli, hangalakilag is módosult, szerzőnk adattárában hat szócikkben szerepel. Fejlődését a 71. lapon lévő ábra mutatja be.

A továbbiakban a medveműszók osztják és vogul képzőit ismerhetjük meg. Funkciójukat tekintve ezek deverbális és denominális nomenképzők. Néhány kivételével (osztj. -*ja*, *ip/*-*ip*, *lip/*-*lip*), melyek kizárólag csak tabuszavakhoz járulnak, a képzők általánosan használatosak a köznyelvben.

A két leggyakoribb képző, mely mindkét nyelvben előfordul, az *(*ə*)*ŋ* és az *(*i*/*i*)*p* melléknévképzők, az általuk képzett szó pedig főnévi funkciójú. A képzett szó általános állapot, tárgy tulajdonságát jelöli, s tapadással felveszi a tulajdonságot hordozó állapot, tárgy elentését.

A főnevesülés tehát lehetséges az obi-ugor nyelvekben, ezért érdekes, hogy miért fordulnak elő mégis *ot* ~ *ut* utótagú szerkezetek is. Az *ot* ~ *ut* 'dolog, tárgy' jelentésű szó igenév, nomen possessi mellett inkább képző funkciójú, mint önálló morféma. Csupán főnevesítő szerepe van, jelentése is elvész, hiszen az ilyen utótagú alakok nemcsak tárgy, hanem állatot, állati testrészt is jelölhetnek. A szerző nagyon helyesen a szóképzés fejezetében tárgyalja az *ot/ut* utótagú alakokat. A melléknév-, igenév-, nomen possessi képzős alakok az *ot* utótagúaktól abban különböznek, hogy az utóbbiakon jelölt a főnévi funkció, az előbbieken viszont nem. A szerző ezt a funkcióváltást meggyőzően elemzi. A pusztá képzős és az azonos előtagú *ot* utótagú alakok párhuzamos meglétét nyelvjárásai különbséggel magyarázza.

Fölmerülhet azonban a kérdés, miért nincs egyetlen *tárgyi* 'hely' utótagú alak, mely a keleti osztják nyelvjárásokban hasonlóképp főnevesítő szerepű. Talán a medveműnyelv nem él ezzel a formulával? Erre a kérdésre addig nem tudunk megnyugtató választ adni, míg nem lesz összefüggő, medvekulatusszal kapcsolatos szövegünk a keleti nyelvjárásokból. Itt érezhető lehetőségeink véges volta, hogy még egy ilyen teljességre törekvő munka sem lehet teljes a források hiányában. A vahti, vaszjugáni nyelvjárásból csak köznyelvi szövegek állnak a kutatás rendelkezésére. A szerző is keleti osztják adatait főképp a Karjalainen—Toivonen szótárból gyűjtötte.

A szóalkotás további módjait tárgyalja a következő fejezet (Zusammensetzungen, Wortverbindungen, Umschreibung, 89—94). Az összetett szók általában jelzős szerkezetek, ahol az előtag medvét jelentő tabuszó. Szemantikailag a jelentésszűkülés jellemző ezekre az alakokra, melynek következtében az alapszó csak medvével kapcsolatos dolgot, fogalmat jelöl. Mindössze egy olyan összetett szó szerepel az adattárban, melynek mindkét tagja köznyelvi szó. A szóösszetétel tehát nem kifejezetten tabuszóalkotási mód, inkább csak a szinkron elemzés szintjén állapíthatjuk meg, hogy tabuszók összetett szavakban is szerepelnek, s tabujelentésüket az alaptagra is kiterjesztik.

A szószervezetek viszont gyakran állhatnak köznyelvi szavakból. Jelentésük névátvitellel alakult ki, tehát a tabuszó végső soron nem szintaktikai, hanem szemantikai úton jött létre. Szintaktikailag is elemezhetők: névszói és igei szerkezetek csoportjára oszthatók.

Némi zavart okoz, hogy a körülírással is ebbe a fejezetbe került, annak ellenére, hogy ez már nem szintaktikai, hanem jelentéstani kategória. A körülírással alakok is szószervezetek, a jelenség maga azonban a metaforával és a metonimiával tartozik össze. Ezért jobban illett volna a következő fejezetbe.

Ez a következő fejezet (Die semantische Untersuchung, 95—110) a tabuszavak kialakulásának jelentéstani magyarázatát adja. A szerző számításai szerint az obi-ugor medveműnyelv 75%-a névátvitellel jött létre, éppen ezért igen fontos ennek vizsgálata. Már a korábbi fejezetekben sem lehetett említetlenül hagyni a jelentésváltozást, most azonban elméleti kiindulópontú magyarázatot kapunk.

A tabuszavak létrejöttének oka az, hogy bizonyos dolgokat, fogalmakat nem szabad nevükön nevezni, ezért más, a tilalom alá nem eső, de hasonló, érintkező dolgok, fogalmak nevét kell használni helyettük. Ha a tabuszó nevét és jelentését N_1 és J_1 jelekkel jelöljük, a vele helyettesítendő köznyelvi szót pedig N_2 , J_2 -vel, akkor megállapíthatjuk, hogy N_1 és N_2 szinonimikus kapcsolatban vannak egymással, J_2 és J_1 pedig polisze-mantikus kapcsolatban. Névátvitelkor N_2 megkapja a J_1 jelentést. A jelentésváltozás után N_1 továbbélhet a köznyelvben valamilyen köznyelvi jelentésben. Ha azonban a szó teljesen átkerül a medveműnyelvbe, a köznyelvnél pótólnia kell a kipusztult alakot.

A névátvitel két fajtája fordul elő a jelentésváltozásokban: a hasonlóságon alapuló metafora és az érintkezésen alapuló metonímia. A metaforikus jelentésváltozások típusainak részletes felsorolásában elsődleges jelentésként tárgy, tárgy része, állat, állati testrész, növény(rész), személy, emberi testrész, anyag, térszíni forma, természeti jelenség és építmény szerepel, másodlagos jelentésként pedig tárgy, állat, állati testrész, ürlék, természeti jelenség és lakóhely. Igék esetében fizikai, állati, emberi cselekvést és történést jelentő szó változhat fizikai, állati, emberi cselekvést jelentő szóvá.

A metonimikus névszói változások típusainak elsődleges jelentései: állat(nem), állati testrész, tulajdonság, tárgy része, tárgy helye, építmény, anyag, fogalom, természeti jelenség, számnév. Másodlagos jelentések: állat(faj), állati testrész, a tulajdonsággal rendelkező állat, tárgy egésze, az építményben tartandó esemény, az anyagból készült tárgy, természeti jelenség. Igék esetében fizikai történést jelentő ige változhat másik fizikai történést jelentővé.

A szerző végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a metaforikus változásokon belül a leggyakoribb típus a tárgy → állati testrész változás, általában pedig a medve jelzős szerkezeten alapuló elnevezései. Az obi-ugor medveműnyelvben a medvének 132 neve szerepel, ebből 43 alapelnevezés, a többi jelzős szerkezet.

Az idegen szó általában jelentésétől függetlenül könnyen kimondható, a beszélő számára nincs olyan jelentéstartalommal, asszociációkkal terhelve, mint az ugyanazt jelentő saját nyelvi szó. Éppen ezért a kölcsönzés kézenfekvő tabuszóalkotási mód. Az obi-ugor nyelvek a zürjénből, tatárból és egymás nyelvéből kölcsönöztek. A szerző a jövevényszavakat először átadó és átvevő nyelvek szempontjából csoportosítja, majd a jelentésváltozás szempontjából. Vannak olyan jövevényszavak, melyek az átadó nyelvben is tabuhasználatúak voltak, ezek vagy azonos jelentéssel kerülnek át az obi-ugor nyelvekbe, vagy kisebb jelentésváltozással. Az eredetileg köznyelvi szavak szintén vagy ugyanolyan jelentéssel válnak a medveműnyelv elemeivé, vagy némi jelentésváltozással.

Némely vogul–osztják kölcsönzés esetében nehéz meghatározni a kölcsönzés irányát. Az északi obi-ugor nyelvjárások beszélőire gyakran jellemző, hogy többnyelvűek, s vogul adatközlő könnyen kever osztják szavakat a beszédébe, s fordítva. A tükörfordítások irányát a szerző javaslata szerint az adatközlő anyanyelvének kiderítésével lehet meghatározni.

A könyv záró fejezete (Zusammenfassung, Schlußfolgerungen 119–127 l.) az eredmények nem egyszerű újrafogalmazása, hanem merőben új gondolatokat tartalmaz. Az obi-ugor medveműnyelv nyelvészeti elemzése arról győzte meg Bakró-Nagy Mariannét hogy az nem a vogul és osztják nyelv külön életében alakult ki, hanem visszavezethető az obi-ugor együttélés koráig. Érvei: a tabuszók létrehozásának azonos nyelvi módjai, bizonyos köznyelvi jelentés híjával lévő tabuszók megléte, etimológiaiailag összetartozó vogul és osztják tabuszók másodlagos jelentésének azonossága, a 'medve' jelentésű szó hiánya mindkét nyelvben, egyes testrésznevek más testrészt jelölő használat, a medveszókincs gazdagsága. A szerző kísérletet tesz, hogy egyes színinóm kifejezések létrejöttének időbeli sorrendjét is meghatározza, irányt mutattva ezzel a további kutatások számára. Megpendíti, hogy a medve kultusz uráli eredetű is lehet, sőt az indoeurópai medve kultusszal is összehasonlítva több azonos vonást fedez föl. Ezeknek az egyezéseknek okát azonban szerzőnk inkább az emberi gondolkodás hasonlóságában látja, nagyon helyesen.

Bakró-Nagy Marianne könyve gondolatébresztő, alapos munka. A szerző tárgyát tudományos kíváncsisággal vizsgálja, elemzései részletesek. Kérdéseit, ha nem lehet, nem zárja le véglegesen, helyet hagyva ezzel a további kutatásnak. A könyvet rövidítés-és részletes irodalomjegyzék zárja.

CSEPREGI MÁRTA

Juha Janhunen: Samojedischer Wortschatz

Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki 1977. 186 l.*

Az uráli nyelvészetben a 70-es évek fordulópontot jelentettek: egyre több kutató értette meg, hogy az urálistikának fontos – s eléggé feltáratlan – része a szamojédológia is, s ez a tény egyre több fiatal kutatót serkentett a szamojéd nyelvek tanulmányozására főleg Finnországban, a Szovjetunióban és Magyarországon. Elsősorban grammatikák, szövegközlések jelentek meg, de némely kutató megpróbálkozott a szamojéd nyelvek átfogóbb szintézisével is (JUHA JANHUNEN, Adalékok az északi-szamojéd hangtörténethez: vokalizmus. NéprNyf. 19–20:165–186; PEKKA SAMMALLAHTI, Über das Vokalsystem des Urnordsamojedischen. FUF 41:86–112).

E kutatások jelentős állomása a Castrenianumin toimitteita 17. kötete, Janhunen szamojéd szójegyzéke, melyet a szerző elsősorban a szamojéd nyelvek hangtörténeti kutatása céljából állított össze. Örvendetes tény, hogy a szerző a – valószínűleg készülőben lévő – szamojéd hangtörténeti szintézisének megjelenése előtt kiadta igen gondosan összeállított kutatási segédletét, s ezzel mások számára is lehetővé tette és megkönnyítette e nyelvek hangtörténeti vizsgálatát. Művét az etimológusok is nagy haszonnal forgathatják, hisz közel 650 szócikében a szerző feldolgozta az eddig megjelent etimológiai anyagot, s közel 250 új (általam észrevett) taggal bővítette azokat. Különösen értékesé válik az anyag azáltal, hogy egy részük CASTRÉN, DONNER sőt ADELUNG kézírataiból származó, eddig még nem közölt példa. A szerző érdeméből bepillanthatunk eddig még sajnólatlanul kéziratokba is. Bízunk benne, hogy valamelyik finnországi kollégánk egyszer sajtó alá rendezi e fontos kéziratokat. Janhunen szójegyzékében az új adatok nagy része a szajáni szamojéd nyelvekből való (kb. 200), de szép számmal találunk új tagokat az északi szamojéd nyelvekből is. Ilyen több új tagot felsorakoztató etimológia, pl. (az U és FU alakokat COLLINDER Comparative Grammar of the Uralic Languages c. munkája alapján közlöm, a jelentést SAMMALLAHTI FUF 43:22–66 cikke alapján):

PS **picā-* (~ **picā-*) 'scheren', vö. U **pečkä-* 'schneiden': Az eddigi szakirodalom tudtommal csak a jurák (L) O *pidā* alakot vonta ide. Janhunen ezt kiegészíti a „sk (Pr) *piiti-*, (D) Ty. aor. sg. 1. *pōdzag* [km (D) prs. sg. 1. *p'ud'lem*, *p'ed'lem*] kb (Sp) prs. sg. 1. *педлямь* ('стриги'), *пйдылямь* ('жну'), sg. 3. *пйтла* ('крою') /mt (Sp) prs. sg. 1. *хыддыямь* ('волосы стригу')" adatokkal is;

* E könyvről előzetes ismertetést közöltünk, l. NyK 81(1979): 416–417. — A fel. szerk.

PS *siŋ (? ~ *szŋ) 'hinterer Teil des Zeltes', vö. U *šine* 'Biegung': A szakirodalomban eddig ismert jurák (L) O *šiv*²², kamassz (C) *siŋ*, D *siŋ* szavakat s HELIMSZKIJ által közölt szölkup (Pr) *šit* 'передний угол' (SFU 12:113–132) adatán kívül (ez utóbbit, lehet, hogy nem is ismerhette már Janhunén) idevonja még a „ng (Pop) *saŋ* (T) *syn* / en (T) *se*” adatokat is. Némely esetben kimaradt jegyzékéből más által közölt etimológiai tag. Mivel a szerző a szócikkekhez nem fűz magyarázatot, így nem tudni, hogy átgon-dolt hangtörténeti okból nem vette fel őket, vagy pedig elkerülte figyelmét. Ilyen esetek pl.:

- *lǎptá 'eben, Ebene': LEHTISALO (FUF 21:24) idekapcsolja a karagassz *lapta* adatot is;
- **t'ánsǎ* 'Eidechse': PAASONEN (Beitr. 303) idevonja a taigi *taansche* 'Lacerte' adatot;
- *pǎtá 'Galle': PALLAS idekapcsolja a taigi *nammanze* 'grün' alakot is (PALLAS, közli SETÁLA FUFÁ 12:56);
- *pučǎ 'Biber': PALLAS ideveszi a jurák *puđdo* 'Mus amphibius' (PALLAS, közli SETÁLA FUFÁ 12:65); N. SEBESTYÉN (ALH 1:285) a kamassz *pučuqa* 'Mustela sibirica' adatot is;
- **pǎ'j* 'Stein': Lehtisalo idevonja a taigi *hyla* 'Felsen' alakot is (MSFOu. 98:269);
- *mǎrá 'Rand': talán idevehető lett volna ERDÉLYI szótárából (Selkupisches Wörterverzeichnis. Budapest 1969) a szölkup *mǎrj* 'Ende' adat is.

Janhunén művében az adatok közlése etimológiai szempontból történik. A szerző jegyzékében azokat az általa kikövetkeztetett közszamójéd töveket vette fel, amelyek legalább egy északi és egy déli szamójéd nyelvből dokumentálhatók. A közszamójéd tövek mellett a szerző az alapjelentést is megadja. Az egyes adatoknál nem közli a jelentést, ha az megegyezik az alapjelentéssel, néha azonban sajnos olyankor is elhagyja, ha az csak megfeleltethető neki. Így műve nem pótolhatja az eredeti forrás megnézését. Pl.:

- *pǎn- 'flechten': „km (D) prs. sg. 1. *p'urǎnǎm*” ['zwirnen'];
- *pǎrǎ- 'kochen (tr.), braten': „... en (C) aor. sg. 1. obj. Ch. *fǎřibo*, B *firebo* ['zum Reifen bringen']... (sk (Pr) va *pǎřigo* ['braten, rösten'])”.

A közszamójéd alapnyelvben a szerző 11 magán- és 13 mássalhangzó meglétével számol.

u	ǐ	ü	i	w	ǰ		
o	e	ö	e	m	ń	ŋ	
ǎ			ǎ	p	t	k	
					c		
					s	ʃ	
					l		
					r		

Ez a fonémarendszer nagy vonalakban azonos az archaikus északi szamójéd nyelvek fonémarendszerével, melyet először Sammallahti, majd Janhunén rekonstruált. A közszamójéd alapalakok rekonstruálásának mikéntjébe sajnos ez a „néma jegyzék” nem ad bepillantást. Örvedetes tény viszont, hogy nem merev alapalakokkal számol a szerző, hanem feltesz ún. archigrafémákat is. Nagyon jó, hogy ezek megállapításakor csak a szamójéd nyelveket veszi figyelembe, a finnugor (~ uráli) etimológiai kutatásokat nem.

A **t'ǎntǎ*- 'laufen' (ahol a *t'* = *t*, *c*) ~ U *ǎntǎ* 'Sprung' példában; az uráli rekonstrukció alapján ugyanis a közszamójédra csak *c*-t lehetne feltenni, *t*-t nem.

A **t'ǎj*- (? **t'ǎš*-) 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot, zu Pferd)' ~ U *sǎkǎ*- 'sich setzen' esetében a szokásos uráli rekonstrukciót figyelembe véve a közszamójédra csak *t*-t lehetne kikövetkeztetni.

A *cǎn 'Sehne' alaknál meglepő, hogy nem *t'en* alakot rekonstruált Janhunén. Az uráli *seŋ* 'Sehne' alapalak alapján a közszamójédra *t alakot várnánk. Valószínű, hogy a szölkup Ty. *ǎ* motiválta a szerzőt, mely csak a közszamójéd *c folytatójaként jelentkezik. (A közszamójéd *t*-nek a szölkup Ty. nyelvjárásban nincs *ǎ* megfelelése.)

Sajnos nem világos, hogy Janhunén szójegyzékében mit jelent a „vgl.”:

1. általában a (jelentés vagy hangalak miatt) bizonytalan etimológiára utal: „**t'ǎš* '(zahmes) Renntier'... (vgl. sk (Pr) *ǎtǎ*, *otǎ*, (D) Ty. *ǎdǎ*...); „**t'ǎjǎ* 'eng, schmal' // vgl. ng (? der.) (M) va *tǎdǎ* 'kicsorbítani'”.

2. E rövidítés néha egy másik kikövetkeztetett alakra utal vagy egy hasonló funkció összehasonlítására:

„*nǎlkǎ 'Weißtanne' (пихта) ... (vgl. (Sp) *nařga* 'ивняк', zu *nǎřkǎ ['Weide'])”;

„*ki- (? ~ *kǎ-) pron. interr. ... (vgl. auch *tǎ* [pron. dem. 'dieser'])”.

Végezetül szólnunk kell egy-két sajtóhibáról is: a *cuk (~ *cukǎ) 'Wurm' szócikkben (34) az utolsó sorban az adatjelölés téves: nem kb., hanem kg.; a *kem (? *keǎm)

'Blut' szócikk (65) helyesen *kēm (? *kēdm). Ezt mind a betűrendi helye, mind a szölkup adat támogatja; a *pāηkē 'Schaft' szócikkben (113) az utolsó sorban pótlendő a Sp.-adat nyelvi hovatartozása: mt.; a **l'ānt'ā-* 'laufen, traben (von Tieren)' szócikkben (148) téves az utalás, nem „(vgl. jedoch auch **l'ānt'ā-* 'treten')”, hanem helyesen (vgl. jedoch auch **l'ānt'ā-* 'treten').

Janhunen szójegyzéke remélhetőleg fellendíti a hangtörténeti és etimológiai kutatásokat, s egyes esetekben valószínűleg meg is változtatja majd azok eddigi eredményeit. Nem sokkal a szótár megjelenése után Sammallahti már Janhunen szójegyzéke alapján összehasonlította a finnugor (~ uráli) és a közzsamojéd rekonstrukciókat, s érdekes következtetésekre jutott (FUF 43:22–66) az uráli *l és *k megfelelőseinél:

P/F/U *l $\left\{ \begin{array}{l} \text{PS } *l \text{ (a-, ä-tövü szavakban)} \\ \text{PS } *j \text{ (~ } \emptyset \text{) (e-tövü szavakban)} \end{array} \right.$

pl.: P/F/U *tule 'Feuer' > PS *tuj id.
P/F/U *kala 'Fisch' > PS *kälä id.
P/F/U *nöle 'lecken' > PS **nä-* id.

P/F/U *k $\left\{ \begin{array}{l} \text{PS } *k \text{ (a, ä tövü szavakban)} \\ \text{PS } \emptyset \text{ (e tövü szavakban)} \end{array} \right.$

pl.: P/F/U *juka 'Stromstelle, Strom' > PS *jäkä 'Fluß'
P/F/U *tuke 'See' > PS *to id.

Sammallahti módszeresen összehasonlítja a szókezdő, a szóbelseji magán- és mássalhangzó-megfeleléseket, a mássalhangzó kapcsolatokat az uráli és a közzsamojéd alapnyelvben. Ez utóbbi nagyon érdekes képet mutat: a -*Ck-*, -*kC-* típusú mássalhangzó kapcsolatok úgy viselkednek, mintha -*C-k* lennének:

P/F/U		PS		P/F/U		PS
*- <i>kt-</i>	>	*- <i>t-</i>		*- <i>tk-</i>	>	*- <i>t-</i>
*- <i>čk-</i>	>	*- <i>c-</i>		*- <i>kč-</i>	>	*- <i>c-</i>
*- <i>sk-</i>	>	*- <i>t-</i>		*- <i>ks-</i>	>	*- <i>t-</i>

E jelenség magyarázata további vizsgálatokat kíván.

Janhunen szójegyzékét KATZSCHMANN részletesen feldolgozta ismertetésében (FUM 3:207–223). Katzschmann kigyűjtötte Janhunen szójegyzékében előforduló valamennyi közzsamojéd képződöt, s ezeket funkciójuk szerint – gyakoriságukat is jelölve – csoportosította. Eközben érdekes megfigyelést tett: az *a, *ä tövü igék általában tranzitívak, az *e tövüiek intranzitívak, pl.:

*kāptā 'löschen' (tr.) ~ *kāptā 'erlöschen' (intr.)
*kājā 'zurücklassen' (tr.) ~ *kājā 'zurückbleiben' (intr.)
*kitā 'aufwecken' (tr.) ~ *kitā 'aufwachen' (intr.)

Janhunen szójegyzéke – az eddig elmondottakból is kiderül – nagyon fontos mű, nélkülözhetetlen kézikönyve az uráli nyelvtudománynak. Reméljük, hogy hamarosan elkészül hozzá a szöveges magyarázat, egy részletező hangtörténet. E jegyzék azonban ennek hiányában is kiindulópontjául szolgálhat más kutatóknak is hangtörténeti kutatásaikhoz.

FANCSALY ÉVA

Я. Н. Попова: Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка

Наука, Москва 1978. 172 l.

Ritkán van módunk ilyen terjedelmes olvasmánnyal megismerkedni ilyen kevésbé hozzáférhető nyelvről mint a nyenyec. Mivel a könyvet a Szovjetunióban adták ki, az olvasó feltételezi, hogy a szerző újonnan gyűjtött adatok birtokában elemzi az említett nyelv hangtani és fonológiai rendszerét. Valóban, mint a bevezetőből megtudjuk a szerző két alkalommal járt gyűjtőúton (1968, 1975); ezen két alkalommal csak az erdei nyelvjárásból gyűjtött anyagot; egy 1963–1964-es expedíción pedig a tundrai nyelvjárásból.

A monográfia a Bevezetéssel kezdődik, amelyben a szerző röviden összefoglalja a nyenyecokról szóló szakirodalmat: a legrégebb feljegyzésektől a mai terjedelmesebb tanulmányokig. Ezek után megállapítja, hogy a nyenyecok a szamojedság északi ágának legszámosabb népe, majd a már ismert nyelvjárási tagozódást közli táblázat formájában. Ismerteti a főbb nyelvészeti megállapításokat az erdei nyenyecel kapcsolatban, melyet a megelőző kutatók tettek.

Tanulmányának célját Popova négy pontban foglalja össze:

1. Az erdei nyenyec fonémaállományának és fonetikai rendszerének jellemzése.
2. A lehetőségekhez képest a legteljesebb képet adni az erdei és tundrai nyelvjárások artikulációs sajátosságairól, különbségeiről.
3. Hangtani eltérések rendszeres bemutatása a két nyelvjárás között.
4. Mindezek, valamint történeti elemzés alapján bemutatni azt a belső nyelvi fejlődést és külső hatásokat, melyek a két nyelvjárás különbségeihez vezettek.

Az erdei nyelvjárások közötti elhatároló tényezőként az alábbiakat nevezi meg: (A három erdei nyelvjárást – Nj. Lj. P – a Njalín, Ljamins és a Pur folyóknál lakó nyenyecok beszélik.)

- a) Nj, Lj: jellemző a zöngétlen médiák megléte –B, D, C, Z –; a purira nem.
- b) Nj: az (ŋ) szóvégi helyzetben nem fordul elő; ez nem pusztán fonetikai vagy fonotaktikai kérdés, hanem áthatja az egész toldalékolási rendszert, valamint az alternációk egy más típusát mutatja, mint a másik két nyelvjárás.
- c) A puriban a j artikulációja a Lj. Nj.-nél gyengébb. Hogy ezen mit kell érteni, arra már nem kap választ az olvasó.

A címben jelölt jelenségek tárgyalását a szerző négy részre osztva végzi el; a négy rész fejezetekre tagolódik.

Az első részben a szerző a puri nyelvjárás hangkészletét és hangrendszerét mutatja be. Az elemzés alapját a könyv során a puri nyelvjárás képezi. Az egyes hangok leírására NADELJAEV által kidolgozott (ŠČERBA módszereire alapozott) általános fonetikai jelölés-mód szolgál, melyet a szibériai nyelvek leírásánál alkalmaznak a Szovjetunióban.

Popova 66 féle magánhangzót különböztetett meg; a nyelv vízszintes mozgása szerint négy fokozatot tart számon: előlképzett, kevert, centrális, hátul képzett magánhangzókat; labiális és illabiális magánhangzókat; a nyelv függőleges mozgása szerint hat fokozatot különít el. Ezen kívül ötféle hosszúságot jelöl: nagyon hosszú, hosszú, rövid, nagyon rövid, redukált; valamint diftongusokat is. Az első rész végén diagram formájában megtaláljuk a hangállomány ábrázolását. A mássalhangzókat a hagyományos képzéshely/képzésmód szempontjai szerint osztályozza. Itt csak kétféle hosszúság van: hosszú és rövid.

Ezt követi a magánhangzók eloszlásának vizsgálata nyílt/zárt és/vagy hangsúlyos/hangsúlytalan szótagokban. A legtöbb magánhangzó nyílt, hangsúlyos szótagban fordul elő, a legkevesebb pedig hangsúlyos szótag utáni pozícióban. A mássalhangzók eloszlása a következő fejezet tárgya.

A következő fejezet a hangállomány fonematikus elemzésével foglalkozik. Ezt a feladatot POPOVA TRUBETZKOJ, A fonológia alapjai c. művében felsorolt szempontok alapján végzi el. Bevezető megjegyzésként megemlíti, hogy sem VERBOV, sem SAMMALAHTI nem adtak fonémarendszert, csak a hangok általános fonetikai leírását. A megjegyzést Verbov kapcsán helytálló de Sammallahtival kapcsolatban semmiképpen sem tekinthető átgondoltnak.

A magánhangzófonémákkal kapcsolatban Popova szerint a következő megkülönböztető jegyekre van szükség: 1. nyelvvállás (1–6), 2. időtartam (hosszú, normális, rövid), 3. képzésmód (előlképzett, kevert, hátulképzett).

Ezek alapján 22 magánhangzó fonémát különböztet meg; ezek közül egy diftongust.

A mássalhangzófonémák is három disztinktív jegy alapján különíthetők el: 1. képzéshely (labiális, dentális, palatális, veláris, laringális), 2. képzésmód, 3. nyelvhát kiegészítő szerepe (palatizált/nem palatizált).

A második részben a szerző az erdei nyenyec kiejtés sajátosságaival és szabályszerűségeivel foglalkozik. Ebben a részben ismerkedhetünk meg a mássalhangzó kapcsolódások törvényszerűségeivel. Szó elején mássalhangzó kapcsolat nem fordul elő; szó belsejében állhat egy mássalhangzó, kettő, illetve három különböző (C ; C_1C_2 ; $C_1C_2C_3$) és nagy ritkán négy. Szó végén állhat egy, kettő, illetve három mássalhangzó. Ez utóbbi esetben a mássalhangzó kapcsolat utolsó eleme (ρ). Popova nem ad felvilágosítást arra nézve, hogy milyen lehet a fonetikai megvalósulása pl. egy ($pt\rho$) vagy ($pk\rho$) kapcsolatnak. Ezt követően példákkal illusztrálja a különböző pozíciókban megjelenő mássalhangzó-kapcsolatokat. A szóközépi három (ritkán négy) és szóvégi három mássalhangzó kapcsolata toldalékolás eredménye. Ezen kívül szóközépen még magánhangzó kiesésének eredményeként is létrejöhét.

A következő fejezet a magánhangzó-harmóniával foglalkozik. Popova itt megállapítja, hogy a (χ), illetve a (ρ) mássalhangzókat az jellemzi, hogy a megelőző és a követő magánhangzó azonos. Ez alól csak azon esetek a kivételek, mikor az említett hangokat mássalhangzók előzik meg vagy követik.

Ezután a magán-, illetve mássalhangzó alternációkra találunk példákat. A magánhangzó-alternációk túlnyomó többsége többes tárgyesetben következik be. A többes tárgyeset képzése sok esetben palatalizálja a tő utolsó mássalhangzóját és ez mássalhangzó-alternációt eredményez.

Ezenkívül még van mennyiségi váltakozás mássalhangzók között, bár erről Popova megjegyzi, hogy ez a jelenség nem fonematikus, pusztán fakultatív és kombinatórikus variánsként jelenik meg két magánhangzó közötti pozícióban.

Ezután az erdei nyenyec artikuláció jellemzése következik. Popova megállapítja, hogy eddig nem folytattak tudományos kutatást ebben az irányban; CASTRÉN és TERÉŠ-ČENKO csupán egy-két megjegyzést tesz erről a kérdéssről. Popova szerint a beszédszervek gyenge artikulációja oda vezet, hogy a kombinatórikus variánsok mellett fakultatív vagy szabad variánsok is vannak. Hogy a gyenge artikuláció miben áll azt Popova nem elemzi részletesen. Feltűnőek a mennyiségi ingadozások. A hangsúlyra ugyancsak jellemző a mozgás. Az alapvető hangsúly helye változhat a két szótagúakban, a kettő közül bármelyiken; a többszótagúakban a páratlan szótagok között cserélődhet; sőt, nem ritkán az elsőről az utolsó szótagra kerülhet át a hangsúly, csakúgy mint a tundraiban.

A magánhangzók körében az erdei és a tundrai között nincs nagy különbség; mindkettő esetében relevánsnak tekinti a hosszú/rövid ellentétet, a mennyiségi és minőségi redukciót. Négyféle képzésmód közül háromnak van fonológikus jelentősége. Palatalizált mássalhangzó után a magánhangzók előlképzettek, a labialis csak a hátulképzett mássalhangzók esetében bír megkülönböztető jelleggel. A két nyelvjárásmagánhangzóinak mennyiségi különbségei között csekély az eltérés. Szókezdő helyzetben magánhangzó nem fordul elő; ez alól csak a nyugati, illetve a keleti peremnyelvjárások jelentenek kivételt. Az expiratórikus főhangsúly általában a hosszú magánhangzóra esik, de létezik rövid és redukált hangsúlyos szótagok is. Szóképzés, toldalékolás esetén a hangsúly helye megváltozik; a többszótagú szavakban a főhangsúly mellett mellékhangsúly is van. Hangsúlytalan magánhangzók, különösen szó végén, mennyiségileg és minőségileg redukálódnak.

A mássalhangzók kiejtési sajátosságai: a tundrainál kisebb feszítettséggel képzettek, szóvégi implózió; két egymást követő mássalhangzó képzésekor az első gyakran részben felveszi a második artikulációját. Mindkét nyelvjárásra jellemző a palatalizált/nem palatalizált mássalhangzó fonémikus ellentéte.

Labialisálódik a mássalhangzó, ha labiális magánhangzó követi. Nem jellemző a zöngés/zöngétlen oppozíció. A tundraiiban kétféle gégezárhangot különböztet meg: ρ - ρ . Az első jellegzetessége az, hogy a zár nazálisan oldódik fel (ez mindenesetre nehezen képzelhető el), míg a másodiknál orálsan. Különbséget vél felfedezni a hanglejtésben is: az első esetében emelkedő a hanglejtés, a másodiknál ereszkedő mondat, illetve szó végén. Az erdeiben csak egy, nem nazalizálható glottális zárhang (ρ) van. A mássalhangzók hossza nem fonematikus, de két szótagú szavakban, intervokális helyzetben megkettőződnek. Ezen kívül kettős mássalhangzó csak morfematháron található. Érdekes módon Popova is ugyanazt a szót idézi, mint a Chrestomathia Samojedica a 70. oldalon. Ezt néhány olyan a mássalhangzók előfordulására és kapcsolódására vonatkozó megállapítás követi, melyet már az előző fejezetekben olvashattunk.

A harmadik részben Popova a tundrai és erdei nyelvjárások megfeleléseit mutatja be, nagyszámú példa segítségével. Az összehasonlítás alapját a Bolsaja Zemlja-i (tundrai)

nyelvjárás képezi, mivel ez a jelenlegi nyenyec írott nyelv alapja. A fejezet további részében a tazi, és a jamali (keleti tundrai) nyelvjárásokat veti össze a szerző a „sztenderd” nyelvvel, majd pedig a tazi nyelvjáráson belüli variációkat ismerteti.

A negyedik részben az erdei és a tundrai nyelvjárások elkülönülésének okaival foglalkozik. Az elkülönülés okát belső és külső tényezők egymásra hatásában látja. Belső tényező alatt a nyelv történeti változásait érti, a külső tényezőknél pedig a szomszédos nyelvek, elsősorban az osztják hatását; ez a hatás pedig többnyire a két nyelvjárás közötti szókinszbeli eltérés formájában mutatkozik meg.

A tanulmány végén táblázatok formájában foglalja össze a szerző a hangkapcsolódásokat. A táblázatok a következőket tartalmazták: magán- és mássalhangzó kapcsolódásokat, azok gyakoriságának feltüntetésével; mássalhangzó kapcsolatokat szóközépen és szó végen. A táblázatokból megtudjuk milyen magánhangzók előzik meg a szóvégi mássalhangzó kapcsolatokat; szóközépi helyzetben levő mássalhangzókapcsolatot milyen magánhangzók vesznek körül és természetesen az előfordulásuk gyakoriságát. Így összesen 17 táblázat született. A táblázatok között némelyek nemcsak a fonémák, hanem a kombinatórikus variánsok előfordulását is feltüntetik; zavart okoz, hogy ez a jelenség nem valósul meg következetesen. További zavarokat okoz az a tény, hogy a tanulmányban többször előfordul ugyanolyan jelentésű szó minden előfordulása esetén más hangalakkal jelenik meg: hol fonetikai átírásban, hol fonematikusban; a hangsúly és a palatalizáltság jelölése sem mindig állandó; és ehhez járulnak még a gépelési hibák, valamint a tördelés. Így aztán nem lehet tudni, hogy milyen is egy szó hangalakja. Azonkívül arra is akad számos példa, hogy a tanulmány és a szótár (Я. Н. Попова, Ненецко-русский словарь) adatai nem egyeznek meg. Sajnos a megbízhatatlan adatközlés, következtetlen feldolgozás és a sajtóhibák miatt a tanulmány – amellet, hogy a szerző által adott értékelés használhatatlan – nem ad arra sem lehetőséget, hogy a korábbi adatközlések hiányosságait, esetleges hibáit és következtelenségeit meg lehessen határozni és ezáltal korrigálni. A tanulmányt alapos bibliográfia zárja. A függelékben Popova két rövid szöveget bocsát közre fonetikus és általa fonemizált átírásban. Ebből is az derül ki, mennyire következtetlen és véletlenszerű Popova elemzése még akkor is, ha olyan tekintélyre hivatkozik, mint Trubetzkoy.

Noha megállapítható, hogy a kisebb lehetőséggel és kevesebb nyelvi anyaggal, de nagyobb szakmai felkészültséggel rendelkező szerzők művei alapján megbízhatóbb következtetések vonhatók le, a tragikus módon (és fiatalon) elhunyt szerzőnő ambíziózus munkáját el kell ismernünk.

MAROSÁN LAJOS

Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái

Nyelvtudományi Értekezések 101. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 62 l.

Érdeklődéssel olvastam el HUSZÁR ÁGNES értekezését. Mindenekelőtt arra voltam kíváncsi, hogy egy fiatal szakember mit tud kezdeni ennek az örökzöld (grammatikai) témának – mondhatni – parttalanul áradó szakirodalmával; másrészt „hivatalból” is érdekelt a dolog, hisz a Magyar történeti grammatika c. kollektív mű keretében a Predikatív viszony c. fejezet gazdája vagyok. E körülmény szerepét az alábbi ismertetésben is szeretném kifejezésre juttatni.

Az első fejezetben az alany és az állítmány viszonyának szakirodalmi felfogását tárgyalja (4–20). A fontosabb koncepciók a különféle vizsgálati szempontok kifejezői, s lényegében a mondatmeghatározásokkal is összefüggenek. 1. A paralelizmus-felfogás szerint a mondat = (logikai) ítélet, s alanyi meg állítmányi részből áll (dualizmus), a bővített mondat esetében szerkezetes alanyból és szerkezetes állítmányból. E felfogás inkább az aktuális mondattagoknak, illetőleg az ún. logikai alany-állítmány viszonynak a vizsgálatával hozható összefüggésbe. 2. Az alany primátusának képviselői szerint az alany és az állítmány viszonya képzetek, illetőleg képzetesoportok kapcsolata; e szerint az állítmány nem más, mint az alanytól függő képzet nyelvi formája, mely grammatikailag hasonul a (független) alanyhoz (kongruencia). 3. A hozzárendelés-felfogás szerint a mondatot alkotó alapviszony az alany és az állítmány kölcsönös viszonya. E viszony tagjait kölcsönös meghatározottság, ugyanakkor függetlenség is jellemzi; e viszony sajátossága, hogy olyan szintaktikai struktúrának a kialakítására szolgál, mely a nyelvi közlés konkrét folyamatának egységeként lezárt gondolatot fejezi ki. 4. Az állítmány primátusának hirdetői eredetileg az ige szófaji tulajdonságaiból indultak ki; az ige – valenciája révén –

a mondat központja. GOMBOCZ a predikatív viszonyt alárendelő szintagmának tartja (*a viz folyik* = adverbális szintagma), következésképp az (igei) állítmányt tekinti főtagnak. DEME szerint jelentéstanilag az állítmány a tartalmasabb rész, s elsőbbsége a grammatikailizálódásban azzal teljesedett ki, hogy az alany és az állítmány viszonyára, meg egyéb (beszédbeli fontosságú) körülményekre való utalás feladatát is ellátja.

A következő fejezetben azt a kérdést feszegeti, hogy szintagma-e az alany és az állítmány kapcsolata (20–26). Az idézett nézetek szembeesítése alapján predikatív szerkezetet, meg predikatív szó szerkezetet különböztet meg. 1. A predikatív szerkezet magában foglalja a tagolt mondat egészét: a szerkezetes alanyt és állítmányt, s a mellékmódot is beletartozik. A predikatív szerkezet nem szintagma, hanem a tudományos vizsgáldást megkönnyítő absztrakció; lényegében úgy kapjuk meg, ha a teljes, nem hiányos mondatból kivonjuk a szerketlen mondatrészeket meg a predikációt. Ezzel megfogalmazódott a mondat és a predikatív szerkezet közti különbség is. 2. A predikatív szó szerkezet ezzel szemben a szerkezetes alany és állítmány két alaptagja között, azaz a két rész centruma között fennálló viszony kifejezője. — Ami a predikatív szó szerkezet tagok viszonyának szófaji vonatkozásait illeti: noha a tagok viszonya kölcsönös, egymást föltételező, hozzárendelő, mégis az alanyesetben álló főnév általában kötelező bővítménye az igei állítmánynak. Megjegyzendő azonban, hogy az *arczaya levm ygen fenlew* (JÓK. 25); *yne ez ember teekozlo* (JordK. 386)-félékben az alanyesetben álló főnév a (folyamatos melléknévi) névszói (-igei) állítmánynak ugyanúgy bővítménye, mint a verbum finitum esetében.

Az azonosító mondat c. fejezetben (26–36) előbb a névszói állítmány meghatározása szerepel, majd az azonosító predikatív viszony jellegével foglalkozik; utána az azonosító mondatok elemzési kérdéseinek részletes történeti áttekintést kapjuk. Néhány idevágó megjegyzésem. 1. Az ún. minősítő névszói (-igei) állítmánytól elkülöníthető az ún. (birtokosnak) tulajdonító névszói (-igei) állítmány. Köztiük ugyanis alaki különbség van; az előbbi mindig határozott névelő nélküli, illetőleg nem kaphat birtokos személyragot sem (*az alma piro*; *a bátyám katon*); — az utóbbi *-é* birtokjeles főnév, illetőleg a birtokjeles alakokat képviselő birtokos névmás (*ez a könyv Péteré v. enyé*). 2. Az azonosító mondatok konkrét elemzésében — tudvalevőleg — az okozza a nehézséget, hogy az alanyi meg az állítmányi dologfoglalom is kötelezően determinált, azonos vagy egyenértékű alaki kitevőkkel. Érdekes módon ezidáig inkább csak az állítmány-megkeresésére alkalmaztak különféle transzformációkat. Én itt inkább az alany megkeresésének a lehetőségére utalnék. Előbb azonban el kell fogadni, hogy a kizárólagos grammatikai elemzés síkján a főnévi névmás legfeljebb főnévi névmással szemben lehet állítmány; egyébként funkcionálisan (és általában) mindig csak alany. Ilyen értelemben a főnévi névmás = a „nevező” mása, melyre a predikátum vonatkozik. Mindebből az következhethet, hogy az azonosító mondat bizonyos típusában az (a rész) az alany, mely főnévi névmással helyettesíthető úgy, hogy értelmileg hasonló (szerkezetileg azonos) marad a struktúra; pl. *a sógorom az orvos*: → *ő az orvos* stb.; de: *a sógorom az orvos*: → *a sógorom ő* értelmileg más struktúra. — Egyébként az azonosításnak meg a minősítésnek az érintkezését jelzi az is, hogy az azonosító állítmány minősítővé alakítható (és megfordítva); pl. *a sógorom az orvos* → *a sógorom orvos* stb. — Megemlíthető, hogy a kizárólagos grammatikai elemzésben az *-e* kérdőszócska elhelyezkedése sem mindig perdőntő a névszói állítmány megítélésében; pl. *nem zolgae* az (SándK. 23); de: *Nem de ez ee az david ffa?* (JordK. 389).

Az aktuális mondattagolás c. fejezet (37–58) kidolgozását az indokolja, hogy a logikai és grammatikai elemekből álló mondat (konstrukció) egy adott helyzetben vagy szövegösszefüggésben meghatározott közlési funkciót is betölt, következésképp a mondatfunkciós meg a beszédfunkciós elemzésmód esetenként keveredhet. — A történeti áttekintésben a stúdium fejlődését a műszóhasználat kialakulásán át mutatja be; az aktuális mondattagok fontosabb elnevezései: lélektani alany és állítmány; logikai alany és állítmány; beszédfunkciós részek; topic (a más ismert)-comment (az újszerű); téma-réma stb. — A történeti áttekintés után elméleti összefoglalás következik. Ebben előbb az aktuális mondat definícióját kapjuk, majd az ún. racionális meg az ún. emocionális típusoknak meghatározását és jellemzőit. Ezután az aktuális tagolás szerinti elemzésmód szempontjainak a bemutatása kerül sorra (a kontextus, a beszédhelyzet figyelembe vétele, a hangsúly, a szörend szerepe), majd alaki fogódzóként a témára, illetőleg a rémára jellemző szófajok megállapítása. Fontos tétel, hogy az alárendelt összetett mondatok az aktuális mondattagolás szempontjából egy közlési egységnek számítanak.

Mire jó az aktuális mondattagolás? — teszi fel a kérdést a szerző. — Mindenekelőtt az irodalmi művek elemzésében segíthet, elsősorban a mondatnál nagyobb szövegegységek (bekezdések, versszakok) stilisztikai elemzésében. Nagy lehetőségek vannak a beszélt és az írott szöveg téma-réma viszonyainak összehasonlításában. Haszonnal

járhat a jobbára írásközpontú nyelvművelésben, továbbá a szociolingvisztikai vizsgálódásokban. Kevés olyan munka született, amely konkrét nyelvi anyagon hasonlítja össze két nyelv aktuális tagolási sajátosságait (néhány ilyen művet mégis bemutat a szerző). — Egy némiképp előbbre kínálkozó részben azokat a fontosabb elvi, rendszerező jellegű cikkeket foglalja össze, melyek az aktuális mondattagolásnak a nyelvi leírásban elfoglalt helyére vonatkoznak.

Az értekezést lezáró részben az addig tárgyaltaknak az iskolai oktatáshoz való kapcsolódását érinti (59–62). Előbb a grammatikai elemzésben előkerülő (gyakorlati) szakmódszertani vitához szól hozzá: melyik mondatrészrel kezdjük az elemzést?; hogyan kérdezzünk rá e mondatrészekre?; a pusztá vagy a szerkezetes alanyt kerestessük? stb. Ezenközben óva int a grammatikai meg az aktuális mondatelemzés (tagolási szint) szempontjainak az összekeverésétől. — Ami az aktuális mondattagolást illeti: a szerző szerint érdemes az iskolai oktatásban felhasználni; a szövegyszervezés alapelveinek ismeretében a beszédműnek, művészi szövegnek árnyaltabb elemzése válik lehetővé, ugyanakkor kívánatos, hogy a tanulók is jól formált szövegben fejazzék ki mondanivalójukat. — Emellett integrálni lehetne azokat az idevágó szétszórt ismereteket, melyeket a tanulók az irodalmi, nyelvtani-stilisztikai, az idegen nyelvi órákon kapnak. — Egyébként a beszélt nyelv-központú oktatás mint modern nyelvoktatási forma, a téma-réma struktúrák (szabályrendszerek), a szórendi, az intonációs viszonyok ismerete elengedhetetlen az idegen nyelvek eredményes tanulásában is.

Befejezésül néhány (szubjektív) megjegyzés. Már maga a témaválasztásban jelentkező bátorság is dicséretes. Lényeges, hogy a legvitatottabb kérdések egy-egy önálló fejezet alapjává váltak. A feldolgozás általános nyelvészeti módszere a szerző idegennyelv-tudását, szakirodalmi jártasságát tette próbára. Meglepő az az ökonómia, mellyel a legkülönbözőbb nézeteket válogatta, szembesítette és prezentálta. Külön kiemelném, hogy az újabban divatozó műszó-parádé mellőzésével mondanivalója (viszonylag) könnyen felfogható, noha egyik-másik fejezet belső felépítése esetenként másképp is elképzelhető. Summa summarum: az értekezés a szakirodalomnak olyan darabja, mely a predikatív viszony grammatikai vonatkozásaival kapcsolatos tudásunkat megbízhatóan foglalja össze bármely rangú kutató számára, s különösen a téma-réma kutatásban új utakat is kijelöl; emellett a gyakorlati szakemberek is haszonnal forgathatják. Méltó képviselője tehát a Nyelvtudományi Értekezések sorozat e művel induló második század szériájának.

FARKAS VILMOS

Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz)

Nyelvtudományi Értekezések 103. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 77 l.

Nyelvjárásaink rohamosan köznyelvisülő szókinészből egy kötetnyi ismét megmenekült a feledéstől, hozzáférhetővé válva a dialektológia, a nyelvtörténet, a néprajz művelői számára.

Tájszótár lévén, KISS JENŐ műve nyelvjárásának a köznyelvtől való pozitív lexikai eltéréseit tartalmazza; azokat a szavakat tehát, amelyek a köznyelvből hiányoznak és megvannak a nyelvjárásban. A szótározott anyag nagy része valódi vagy jelentésbeli tájszó. Az alaki tájszavak közül a szerző csak azoknak szentelt önálló szócikket, amelyek a szó köznyelvi formájától oly mértékben különböznek, hogy felismerésük akadályokba ütközhet; nem kerültek viszont a szótárba azok a szavak, amelyeknek hangalakja csak a nyelvjárás rendszerszerű sajátosságaiban tér el a köznyelvtől. (Az alaki tájszavak ez utóbbi fajtájának felismeréséhez nyújt segítséget a mihályi nyelvjárás hang- és alaktani sajátosságainak rövid ismertetése a bevezetőben.)

A tájszótári gyakorlatnak megfelelően a szócikkek címszava köznyelvisített alakú. Az ettől eltérő címszavak mögött az olvasó nemegyszer nyelvjárási szóhasadást sejtethet: a *gyíhos* 'heves (ló), támadó (kakas); (kis termetű) veszekedő (ember)' vagy a *verázsol* 'virraszt' mellett a nyelvjárásban valószínűleg él köznyelvi alakban és jelentéssel a *dühös*, illetőleg a *varázsol* szó is, ez utóbbiak dokumentálását azonban csak a nyelvjárás teljes szókinészt feldolgozó mihályi szótártól várhatnánk el.

A címszót követő jelek közül lényeges információt nyújtanak azok, amelyek arra mutatnak rá, hogy az illető szó milyen mértékben szorult a nyelvjárást beszélők passzív

szókincsébe, (0 jelöli a visszaszorulóban, kihalóban levő; † a már nem használatos, kihalt szavakat); s e jelek sűrű előfordulása is bizonyítja, milyen sürgető feladat a táj-szókincs gyűjtése. A valódi (tulajdonképpeni) tájszókát jelölő, a szótárban leggyakrabban előforduló X jel funkciója viszont legfeljebb annyi, hogy a nem köznyelvi beszélőnek megtakarítja az értelmező szótárak hiábavaló fellapozását.

A szó nyelvjárási alakját valamint szófaji és esetleg stílusminősítését a jelentés vagy jelentések követik, melyeket legtöbbször az értelmezés és a példamondat képezte egység világít meg. A jelentésbeli tájszavaknak a köznyelvhez való viszonyíthatósága érdekében a tájnyelvi jelentések után a szerző feltünteti, hogy az illető szó éle a köznyelvi jelentéssel is. A szócikkeket néprajzi és egyéb megjegyzések egészítik ki.

A Mihályi tájszótár gazdag gyűjteménye az állandósult szókapcsolatoknak is. Az értelmezett szókapcsolatokat a szerző több elemű címszóval vette fel (pl. *bécsi rongy, csoszogóba jár, csöbörbe lépő ló*), s szótára végén közli „a tájszógyűjtés melléktermékeként, orvanyagaként” feljegyzett falucsúfolókat, szólásokat, időjósításokat, gazdaregulákat. Itt-ott a szótár példamondataiban is találunk szólást (pl. *csöszökör* alatt), sőt a „Minden zsák megtalálja a maga foltját” közmondás egyetlen szóba tömörített trefás változatát a *zsáklí-foltli* szócikkben.

Egy nyelv archaikus és regionális vonásait a nyelvterület határainak közelében élő nyelvjárások őrzik legjobban. E közismert ténynek nyilván nagy szerepe van abban, hogy eddig megjelent regionális szótáraink, tájszótáraink egyes, az ország, illetve a nyelvterület határaitra eső vidékek nyelvét dolgozták fel. Ezek Kiss Jenő Mihályi tájszótárán kívül — nyugatról kelet felé haladó sorrendben — IMRE SAMU Felsőöri tájszótára, KISS GÉZA és KERESZTES KÁLMÁN Ormánysági szótára, PENAVIN OLGA Szlavóniai (kórógyi) szótára, BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótára és CSÚRY BÁLINT Szamosháti szótára. Az oly nagy területet felölelő és oly sokrétű palóc nyelvjárás szókincsének fel dolgozása azonban még hiányzik, s halaszthatatlan feladat lenne a többi dialektus eddig feltáratlan és rohamosan pusztuló tájszókincsének összegyűjtése és szótározása is.

FIERS MÁRTA

Imre Samu (szerk.):

Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből

Nyelvtudományi Értekezések 100. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 148 l.

1. A Nyelvtudományi Értekezések sorozat a Tanulmányok a regionális köznyelv-iség köréből című kiadvánnyal elérkezett a 100. számához. Mindjárt hozzáteszem: ez a kötet méltó arra, hogy jubileumi szám legyen. Méltó, mert a benne foglalt tanulmányok tárgyköre: a regionális köznyelvesség elméleti és gyakorlati kérdéseinek a vizsgálata (a regionális köznyelv meghatározása, jellemzői, alakulása stb., illetőleg gyűjtési módja, esetleges befolyásolása stb.) nagyon időszerű és fontos feladata a „ma” nyelvtudomá-nyának. Időszerűsége, fontossága abban van, hogy hozzásegít a mai nyelvhasználat pontosabb megismeréséhez, ez pedig kihathat holnapi nyelvünknek, nyelvünk vala-mennyi rétegének az alakulására. És nem lényegtelen ez a vizsgálat a kiejtési norma reális megállapítása, az egyes nyelvi jelenségek helyességének megalapozottabb eldöntése végett sem (a „nyelvszokás” ebben egyre nagyobb szerepet kap, vö. például LŐRINCZE LAJOS: Nyelvszokás és nyelvi norma: MNy. 69:266—275), továbbá jó szolgálatot tesz a stilisztikának, mindenekelőtt az úgynevezett hangos stílus jellemzőinek a számba-vételében. Ide kell kapcsolnunk ezenkívül az általános nyelvészet (mi a norma?; mikor, illetőleg meddig beszélhetünk nyelvjárásról, regionális köznyelvről és köznyelvről?; stb.), szociolingvisztika (hogyan függ össze a nyelvi átrétegződés a társadalom alakulásával stb.), a pszicholingvisztika (a nyelvi átrétegződés lelki indítékai, valamint követke-zményei stb.) érdekeit, hangsúlyozva, hogy jelenlegi kutatásainkban sem nélkülözhet-jük e diszciplínák eddig elért eredményeit. Végül a regionális köznyelvek vizsgálata — bizonyos közművelődési, továbbá oktató-nevelő célok elérése érdekében — abban is segíthet, hogy az anyanyelvi nevelés most folyó korszerűsítése még jobban alkalmazkod-jék a valamely nyelvjárást, illetőleg regionális köznyelvet beszélő tanulók nyelvi is-mereteihez.

Mindehhez még azt kell hozzátennünk, hogy Magyarországon a regionális köz-nyelvek sajátosabb és jelentősebb helyet foglalnak el a nyelvi rétegek között. A magyar

irodalmi és köznyelv ugyanis — mint ismeretes — ötvöződések eredetű, azaz bár egy nyelvjárás — az északkeleti — alapjain, de más dialektusok számos elemét is magába szíva jött létre. Továbbá: viszonylag későn keletkezett, normái a múlt század közepére alakultak ki és terjedtek el. És az a tény sem hanyagolható el, hogy más nyelvektől (pl. a franciától) elütően sohasem szakadt el a nyelvjárásoktól, a népnyelvtől, amit jól mutat a magyar szírodalom (költészet és próza) nyelvének-stílusának az alakulása (vö. BÁRCZI GÉZA, *Nyelvjárás és irodalmi stílus*. In: *Stiliztikai tanulmányok*. Budapest, 1961. 72—105).

2. A kötet a szerkesztői előszón kívül hat tanulmányt tartalmaz. Egyet kell értenünk a szerkesztővel, hogy ti. ezekben a tanulmányokban „egy hazánkban igen fiatal kutatási terület mutatja be kísérleti jellegű eredményeit a szakköröknek” (5). De hangsúlyozom azt is, hogy bár e dolgozatok szerzői a nyelvtudomány elmélete és gyakorlata felől nézve kétségtelenül nem teljesen azonos képzettségűek, a módszerek, megközelítési módjuk szintén eltér egymástól stb., ilyenformán a dolgozatok tudományos színvonalát, eredményeit illetően is fedezhetők fel bizonyos különbségek, — a kötet mégis nagy szolgálatot tesz nyelvtudományunknak: nemcsak reális keresztmetszetet nyújt a regionális köznyelvek kutatásának mai állásáról, nemcsak mintákat ad a további munkálatoknak, hanem több ponton gyarapítja elméleti és gyakorlati ismereteinket, és mindezzel a jövőt munkálja.

A szerkesztői előszó azzal zárul, hogy „várják . . . a szakemberek segítő szándékú megjegyzéseit, tanácsait, bírálatát” (5). Magam ennek megfelelően röviden jellemzem az egyes tanulmányokat, kiemelve eredményeiket és esetleges negatívumaikat, illetőleg utalok saját elgondolásaimra.

3. IMRE SAMU az Előszóban (3—5) — a rá jellemző lényeglátással — szól a regionális köznyelvek létrejöttéről, jellemzőiről, az eddigi kutatásokról, valamint a kötet megszületéséről és arról, hogy mit várhatunk az egyes tanulmányoktól.

3.1. Az első, gyakorlati tapasztalatokra épülő és elméleti-módszertani igényű tanulmányt G. VARGA GYÖRGY írta „A regionális köznyelvek kutatásáról” címen (7—31). Ebben részletesen és a megfelelő tudományos háttérrel bemutatja az ELTE nyelvészeti tudományos diákkörének keretében 1973 óta kristályosodó kutatói gyakorlatot: a kutatás színhelyének megválasztásától az adatközlők célszerű kijelölésén, a kutatandó nyelvi jelenségek összeállításán át egészen az összegyűjtött nyelvi anyag hasznosításának a lehetőségéig, és függelékként közreadja az általuk felhasznált kérdőívet.

Tanulságosnak — és mutatis mutandis követendőnek — tartom azt, ahogyan — a szociológia felől is — alaposan „körüljárja”: kit tekint — tekinthetünk — „releváns népesség”-nek, és hogy kiket érdemes adatközlőnek kiválasztani rétegvizsgálat, kontroll-csoporttal kiegészített rétegvizsgálat és az egész település nyelvhasználatának a vizsgálata esetén (9—12, l. még 20—21). Úgyszintén jól hasznosítható a feldolgozástípusokat (esettanulmány, jelenségvizsgálat, monografikus feldolgozás), valamint az alapszituációkat számba vevő rész (18—20). Szerencsésnek látom, hogy itt szerepel modellek egy kérdőív, csak persze azt is tudni kell, hogy a kérdőív a kutatás színhelyének társadalmi és nyelvi múltja, illetőleg jelene szerint minden esetben módosul. Végül szívesen olvastunk volna a szerző által felvázolt módszer alkalmazásának az eddigi eredményeiről is.

3.2. Hangtani jelenségmonográfiával állt elő BALOGH LAJOS („A *fel* igekötő és a határozóragok hangtani változatai Szombathely regionális köznyelvében” 33—63). Dolgozata jóval több „módszertani és tematikai kísérlet”-nél (33): mint a dialektológiában igen jártas szakember véleményem szerint ő mutat leginkább túl — a regionális köznyelvek elméleti és gyakorlati kérdéseit illetően — az általa vizsgált jelenségeken. Egyébként Szombathely demográfiai jellemzőinek és az anyaggyűjtés módszerének a leírása után a húsz adatközlő nyelvhasználatát foglalja össze a kiválasztott jelenségeket illetően, jelezve az előfordulások számát is. Majd táblázatokkal és sokatmondó összefoglalással zárja dolgozatát.

Balogh Lajos helyesen hangsúlyozza, hogy „komplex nyelvészeti és szociológiai módszerekre van szükség” (33); hogy „csak az ilyen sokoldalú, valamennyi társadalmi réteget magába foglaló vizsgálatokból derülnek ki azok a helyi nyelvhasználati normák, amelyek meghatározzák egy-egy vidéki város nyelvének jellegét, és elhatárolják egyrészt a nyelvjárásoktól, másrészt pedig a területi kötöttség nélküli «központi köznyelv»-től” (33), és a kutatónak azt is meg kell állapítania, hogy az illető helység nyelvhasználatában

meglevő jelenség előfordulását a helyi köznyelv normái megengedik-e vagy sem. Mind-ebből – helyesen – az is következik, hogy a kutatott hely társadalmi-nyelvi múltját és jelenét alaposan fel kell tární (l. példaként is: 34–36). Magam egyet tudnék érteni azzal, hogy „regionális köznyelvnek egy-egy vidéki város közéleti nyelvét” tekintjük (36), s ilyenformán – szerintem természetesen – a helyi születésű tanárok, tanítók sem szorulanak ki az adatközlők közül, illetőleg „Nemcsak a foglalkozás és a műveltség szintje lenne az elhatároló tényező, hanem legalább ilyen mértékben a kommunikáció körülményei is” (36). Egyedül helyes célkitűzés a következő: annak a felderítésére kell törekedni, hogy pl. az ejtésváltozatok „milyen arányban fordulnak elő a köznyelvi formák mellett, százalékos arányuk hogyan függ a beszélők iskolázottságától, műveltségi színvonalától, a beszédtemától, a situációtól stb.” (38), sőt pillanatnyi pszichikai tényezőktől. Kitűnő megfigyelésről tanúskodik mindaz (magam hasonlóan tapasztaltam és tapasztalok Kisújszálláson), amit az *é-zés*, az *í-zés*, a diftongusok ingadozásáról, a köznyelvihez való közeledéséről és arról olvashatunk, hogy mit nem éreznek a beszélők tájnyelvinek, vagyis mi számít ott nyelvi normának (39–41). Balogh Lajos felveti – külföldi szakirodalmat is felhasználva – a regionalitás mérhetőségének a kérdését (55, 60–62); igazolja, hogy „a regionális köznyelv – ellentétben az írott és bizonyos mértékig talán még a beszélt köznyelvvvel is – korántsem egységes nyelvváltozat” (62).

3.3. Ezután három általános jellegű hangtani leírás következik. POSGAY ILDIKÓ „A pápai regionális köznyelvi vizsgálatok első tapasztalatairól” című tanulmányában (65–77) néhány hangtani jelenséget (az *á* és *e* nyíltségi – zártsági foka, a felső nyelvállású magánhangzók időtartama stb.) vizsgált 17 adatközlő beszédében, igyekezvén elhatárolni őket a Pápa vidéki nyelvjárástól és a köznyelvtől. Ő is igazolja, hogy a regionális köznyelvre a változatok sokfélesége a jellemző (67); érdekesen taglalja a „leginkább pápai nyelvi regionalitás”-t (70–1); tanulságos az arányok bemutatása (74–5), továbbá annak a bizonyítása, hogy mennyire erősödik a köznyelv hatása; hogy „létezik Pápan helyi nyelvváltozat”, s hogy a jelzett tekintetben az értelmiségieket is differenciálni kell (76–7).

3.4. ZILAHY LAJOS „Regionális köznyelvi vizsgálatok Orosházáról” című hasonló jellegű dolgozatában (79–104) nyolc hangtani jelenséget (*ú* utáni *o-zás*, zárt *é-zés*, zárt *í-zés* stb.) mutat be hat adatközlő beszédében, a felvett anyag teljes (minden vizsgált jelenséghez való) besorolására törekedve. – Igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy a regionális köznyelvek tanulmányozása ott megalapozott, ahol „a regionális fejlődés társadalmi értelemben is tanulmányozható” (80). És ezért természetes a már említett szociológiai szempontok érvényesítése. Zilahi Lajos jól hasznosítható nyelvi anyagot közöl, kár azonban, hogy a „teljességet” nem tudta megvalósítani, és nagyon hiányzik dolgozatából az összegezés, a tanulságok levonása.

3.5. HORVÁTHNÉ BERNÁTH RÓZSA „Regionális köznyelvi kutatások Győrben” címen tette közzé szintén hasonló jellegű tanulmányát (105–124), amelyben a nyolc adatközlő sokoldalú, ügyes bemutatása után – összefoglalóan – jól áttekinthető teljes hangtani képet ad a győri regionális köznyelvről, megtoldva néhány alaktani és szókinésbeli jelenséggel kapcsolatos megfigyelésével. – A szerző – helyesen – nagy fontosságot tulajdonít a beszédkörnyezetnek (106–108); utal arra, hogy milyen beszédhelyzetben szerepel a nyelvjárási forma. Helyeselhető gondolat az is, hogy azonos témakörben beszéltette adatközlőit (108–109); hogy különválasztja a „legtípikusabb nyelvjárási beütés”-t (114), és hogy igyekszik megindokolni, miért szerepelnek ellenpéldák stb. Több jelenségre és sok esetben érvényes az a megállapítása, hogy az illető jelenség minden adatközlőnél sok-sok példával fordul elő, de a példák és ellenpéldák aránya már az egyénre jellemző (117).

3.6. Mondattani tárgyú, ennél fogva eleve úttörő jellegű és hozzátéhetjük, a Balogh Lajoséhoz hasonlóan tanulságos dolgozat a SZABÓ JÓZSEFÉ: „Köznyelvi behatolás a mondatszerkezetbe (nagykónyi szöveg alapján)” (125–146). A szerző szól a köznyelviségről, a regionalitásról és a nyelvjárásiasságról, majd összefoglalja, kik s hogyan foglalkoztak a dialektológiai mondattani kérdésekkel. Ezután nemek és nemzedékek szerint kiválasztott meglehetősen nagy szöveg alapján – DEME LÁSZLÓ ismert eljárását követve (Mondatszerkezeti sajátosságok... Budapest, 1971) – von le következtetéseket a nagykónyi nyelvhasználat mondathosszúságára, szinteződésére és mondatteherjellemére vonatkozólag.

Helyesen hangsúlyozza Szabó József is, hogy a regionalitás a helyi nyelvjárásban normatív használatú (126). Sok tekintetben új a szociáldialektológia és a szövegtan felől való megközelítés: a nemek és nemzedékek, illetőleg a beszédműfajok, -témakörök szerint mutatókozó nyelvhasználati különbségek megragadása (127, 130–131). A szerző helyes célt tűzött ki maga elé: feltárni a nagykovácsi nyelvjárás mondatszerkezeti és mondatalkotási jellegzetességeit, továbbá hozzájárulni a nyelvjárási mondattani kutatások holt pontjairól való kimozdításához (131). Nos, bár a dolgozathoz nem keveset tudunk meg az egyes nemzedékek és nemek két jelzett műfajbeli nyelvhasználatáról (érdemes volna ezeket felsorolni, l. 132–145), mégis a kapott eredmények inkább a népnyelvnek és általában a beszélt nyelvnek a jellemzői (l. a szerzőnek is az ilyen irányú megjegyzését: 127) — és még akkor csak a mondatszerkezet néhány fontos vonását ragadtuk meg, de a mondatalkotásról keveset szólunk. Vagyis kitűnő indítás a Szabó Józsefé, de valahogy még beljebb kell hatolnunk a mondatszerkezetbe és a mondatalkotásba, hogy aztán a regionális köznyelvek speciális jellemzőit is megragadhassuk (l. a 145. lapon írtakat). — A regionális köznyelven is túlmutató két megállapítást fontosnak tartok idézni: „... a középkorúaknál és még inkább a fiataloknál tapasztalható itt-ott a körülményeskedő, hivataloskodó, «nyilatkozó» kifejezőmód. Úgy látszik, hogy az ún. terpeszkedő kifejezések — nyilvánvalóan a köznyelv hatására — már nyelvjárásainkban is előfordulnak” (141). „... a köznyelvi hatás egy-egy helyi nyelvjáráson belül is meglehetősen széles skálán mozoghat, nagyon is az egyénre jellemző” (145).

Végül megjegyzem: a kötet végén szívesen olvastam volna valamilyen összegezést az eredményekről és a további feladatokról, bár effélékre az előszó némileg utal.

4. Vannak tehát kezdeti eredmények mind a regionális köznyelv elméletét, mind a gyűjtési módszerét, mind pedig a tényleges leírást illetően. De sok a teendő is: mindenekelőtt ki kellene dolgozni a köznyelvi normákat, és kiterjedtebbé kellene tenni a regionális köznyelvek gyűjtését. Ez utóbbi megvalósításában — miután összeállítottuk a legfontosabb elméleti és gyűjtési útmutatót — úgy vélem, föltétlenül gondolni lehetne az önkéntes nyelvjárási gyűjtők áldozatkész és — bizonyos korlátok között — értő munkájára.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből

Tankönyvkiadó, Budapest 1977. 216 l.

1. Mai magyar nyelvünk egyetemi tankönyve — BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSÓV MÁRTONNÉ: A mai magyar nyelv — RÁCZ ENDRE szerkesztésében 1968-ban jelent meg első ízben. Már az első tanévek oktatási tapasztalatai is nyilvánvalóvá tették, hogy nélkülözhetetlenül szükség van olyan segédkönyvre, amely lehetővé teszi, hogy a hallgatók behatódobban tájékozódhassanak a mai magyar nyelv leírásának a tankönyvben magától értetődően szűkebb keretek között tárgyalt kérdéseiről. Az pedig eleve kétségtelen volt, hogy a kutatás újabb és újabb problémáinak, eredményeinek és módszereinek folyamatos regisztrálása — a tankönyv új kiadásának korszerű színvonalon tartása végett is — mellőzhetetlen tennivaló. A kettős feladat megoldására szervezte meg az ELTE mai magyar nyelvi tanszékének grammatikai csoportja 1970-től kezdve azokat a vitauléseket, amelyeknek napirendjére a tankönyv egy-egy fejezetének bevezető referátum alapján történő megbeszélése került. Jelentős részben e beszámolókat alkotják három egyetemi segédkönyv — az 1974-ben megjelent „Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből”, az alábbiakban ismertetendő mondattani tanulmánykötet s a recenzióknak írása idején napvilágot látott „Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből” című gyűjtemény — anyagát.

2. Az ismertetésünk címében említett mondattani kötet kilenc szerző tíz dolgozatát foglalja magában. Íróik nem egy esetben más-más szemlélettel, kisebb-nagyobb felfogásbeli különbséggel közelítik meg és dolgozzák fel választott témájukat, egy dologban azonban teljes az összhang közöttük: elsőrendű feladatuknak mindnyájan az egyetemi leíró nyelvtani képzés hatékonyabbá tételét, korszerűsítését tekintik, s ennek egyik — legfontosabb — tényezőjét a tankönyv szükséges mértékű átdolgozásában látják.

A „szükséges mérték” konkretizálásához tudománytörténeti tanulságaival TOMPA JÓZSEF dolgozata (7–21: Leíró mondattanunk néhány kérdése tudománytörténeti szempontból), a kötet első tanulmánya járul hozzá. A legilletékesebb ad itt tájékoztatást arról, milyen tudománypolitikai körülmények és szakmai nehézségek közepette készült a MMNyR, amely elsőknek igyekezett megvalósítani a Gombocztól már 1927-ben sürgetett tudományos leíró nyelvtan eszményét. Tompa a továbbiakban — tanulmánya címének megfelelően — csak néhány olyan mondatnyi kérdéstről szól, amelyben az akadémiai leíró nyelvtan jellegzetes álláspontot képvisel. Ilyen mindenekelőtt egyrészt a szinkroniának, másrészt a funkcionális nyelvszemléletnek az értelmezése. A szerzői munkaközösség nem érvényesíthette mereven azt a gomboczi követelményt, hogy a szinkronia tényeit szigorúan külön kell választani a diakroniaiaktól, mert így lehetetlen lett volna annak tudatosítása, hogy a nyelvet a jelenben is állandó mozgás jellemzi. Ez magyarázza, hogy alkalmas helyen és megfelelő mértékkel mindenkor sor került a nyelv jelenleg is ható fejlődéstörvényeinek s ezzel együtt a történeti fejlődés befejezetlenségéből támadó határeseteknek, átmeneti kategóriáknak, több arcú jelenségeknek vagy kivételes alakulásoknak a megmutatására. Ugyancsak nem tett eleget a munkaközösség annak a „modern” követelésnek, hogy a grammatikának kizárólag a kifejezés formáival kell foglalkoznia. Ehelyett a nyelvi jelenségeket mindenkor a forma és a jelentés összefüggésében tárgyalva, a funkcionális szemléletet juttatta érvényre.

A MMNyR-nek megjelenése óta sok minden történt a grammatikai kutatásban; többek között kitűnő strukturalista részletmunkák láttak napvilágot. Tompa szerint ezeket — a szakirodalom egyéb termékeivel együtt — megfelelően figyelembe kell venni az egyetemi tankönyv átdolgozásakor. A generatív transzformációs nyelvtani leírással szemben azonban bizalmatlan. Úgy látja, hogy ez az irányzat „minden részeredménye, kialakult módszertana és külön szaknyelve (meg divatja) ellenére efemer jelenség”, s nem hiszi, „hogy ma képes volna valaki eszerint véges terjedelmű egyetemi tankönyv formájában jó átfogó nyelvléírást készíteni” (20).

Bármilyen véleménnyel legyen is valaki a generatív transzformációs nyelvtan értékéről és módszereiről, annyi bizonyos, hogy kutatási irányainak és eredményeinek ismertetése elől nem zárkózhat el a nyelvészeti szakképzés. Mi tehát a teendő? Erre a kérdésre válaszol NAGY FERENC tanulmánya (23–34: A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról). A szerzőnek meggyőződése, hogy „A transzformációs elemzés nélkül szegényebb lenne a nyelvi struktúrák vizsgálata” (23), de arra is rámutat, hogy a generativisták nézeteiben nem egy fogalmi tisztázatlanság van (így például magának a transzformációnak a mivoltára vagy a kiinduló és a transzformált mondat jellegére nézve). Véleménye szerint azonban mindez nem lehet akadály a számára, hogy „a több mint negyedszázad transzformációs kutatásait felhasználjuk a nyelvi rendszer alaposabb leírásában” (26). Ezért a transzformáció néhány alapfogalmának (bővítés, szűkítés, helyettesítés) és fajtáinak (egyszerű, generalizált, elliptikus transzformáció) megvilágítása után öt mondatnak (három összetettnek és két egyszerű bővítettnek) „nem hagyományos”, de a generativisták felfogásával sem mindenben egyező elemzési módját mutatja be annak igazolására, hogy ez „a hagyományos eljárásokkal vegyítve . . . képes egy még teljesebb nyelvléírást produkálni” (31).

A mondat- és szövegalkotás egyik fontos eszközével, a kongruenciával foglalkozik RÁCZ ENDRE tanulmánya (35–77: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben). Noha dolgozata — mint jelzi — csupán bevezető fejezete egy nagyobb értekezésnek, lényegében teljes áttekintést nyújt az egyeztetésnek a mai magyar nyelvben jelentkező egész problémaköréről. Mindenekelőtt az egyeztetett tag morfémiája szerint jellemzi nyelvünk négy egyeztetési kategóriáját: a személybelit, a vele általában együtt járó számbelit, az esetbelit és a tárgyas igeragozás területén érvényesülő határozottságbelit. A körükbe vágó jelenségek gondos számbavétele során két olyan észrevételt is tesz Rác, amely lényegesen hozzájárulhat a kongruencia fogalmának egyértelmű használatához. Nézete szerint a mellérendelő szószerkezet tagjainak ragozásbeli összhangja — talán csak a halmazott birtokos jelző alaki egyöntetűségét kivéve — nem az esetbeli kongruencia jelensége, hiszen a tagok egymáshoz képest nem tekinthetők sem irányítónak, sem egyeztetettnek (39 k.). Másfelől vallja, hogy az alárendelő szintagmán belül mag kell különböztetni a viszonyítás jelölését az egyeztetéstől. Az előbbi a determinácson, az utóbbi az alaptagon fejeződik ki.

A dolgozat legterjedelmesebb fejezete (46–68) az értelmi egyeztetés eseteit tárgyalja. Ez az alaki inkongruencia elsősorban a számbeliséget érinti. Különböző eseteit, melyek részint kielégítik, részint sértik a mai köz- és irodalmi nyelvi normát, illetőleg a kevésbé választékos stílus jellemzői, rendkívül szemléletes táblázat mutatja be. Ebben az ötféle egyes számú irányító taghoz (gyűjtőnév, mennyiségnév, mennyiségjelzős főnév:

halmozott főnév, főnév + társhatározó) kevés kivétellel tizenháromféle egyeztetett tag kapcsolódhat. A táblázatból levonható számos tanulság közül csupán egyet említünk, halmozott főnévi irányító tag esetén a többes számú egyeztetett csak kétszer sérti, gyűjtőnévi irányító esetén pedig csak kétszer elégti ki a köznyelvi normát. — Minthogy az egyeztetés törvényei nyelvenként más-más módon alakulnak, igen tanulságos az alany és az állítmány kongruenciájának különféle rokon és nem rokon nyelvekben való, az említett irányító tagok szerinti összehasonlítása is.

A személybeli, esetbeli és határozottságbeli értelmi egyeztetés eseteinek felsorakoztatása után szót ejt a szerző a kötelező és a fakultatív egyeztetés, valamint a kötelező inkongruencia jelenségeiről, végül a kongruenciának és a redundanciának mint a kommunikáció ellentétesen ható tényezőinek működését követi nyomon. Kétségtelen, hogy „A beszélő . . . egyrészt arra törekszik, hogy minél kevesebb jel felhasználásával, minél gazdaságosabban formálja meg közleményét, azaz kerülje a redundanciát, másrészt azonban igyekszik eleget tenni annak a követelménynek is, hogy a közlemény a hallgató által könnyen felfogható, világosan áttekinthető és félreérthetetlen legyen” (70). Ráczy egyrészt a birtokos jelzős, másrészt a mennyiség- és a minőségjelzős szerkezetek vizsgálatával meggyőzően igazolja, hogy „nyelvünk elsősorban akkor él az egyeztetéssel, ha a benne rejlő hasznos redundancia elősegíti a kommunikáció egyértelműségét, világosságát. . . ; ha azonban az egyeztetés merőben redundáns lenne, akkor mellőzi. . .” (77).

Az alany és az állítmány fogalomkörébe tartozó vitatható kérdésekben fejt ki álláspontját BERRÁR JOLÁN (79–93: Alany és állítmány). Célja, hogy a „hagyományos” felfogást „pontosabbá, következetesebbé, árnyaltabbá s ugyanakkor strukturálisabbá és formálisabbá” tegye (79). Helyteleníti mindenekelőtt, hogy a MMNyR. is, az egyetemi tankönyv is használja, noha nem tartja szerencsésnek a félrevezető *logikai, lélektani alany, állítmány* terminusokat, az idejétmúlt logikai és lélektani alapú nyelvvizsgálat műszavait. Alanyról és állítmányról csak a mondatbanban, illetőleg a szintaxisban lehet szó, ezért a „logikai” alany helyett s *cselekvéshordozó*, a „lélektani” alany és állítmány helyett — például — a *téma és réma* használata volna helyénvaló és kívánatos.

Nem egységes a nyelvtanok állásfoglalása a tekintetben, hogy szintagma-e az alany és az állítmány kapcsolata, vagy sem. A MMNyR. tudvalevőleg annak veszi, az egyetemi tankönyv ellenben csak alá- és mellérendelő szószervezetet különböztet meg. BERRÁR szerint „Nincs a mondatnak olyan mondatrész értékű szóelőfordulása, amely ne volna közvetlen szintaktikai kapcsolatban legalább egy másik szóelőfordulással. Természetes, hogy az alany és az állítmány között is szintaktikai viszony áll fenn; ha nem így volna, nem tartozhatnának ugyanabba a tagmondatba” (83). Háromféle szintagmatípus van tehát: alárendelő, mellérendelő és hozzárendelő. Az első kettőnek lényeges vonása, hogy szó értékű, tehát meghatározott szófaji osztályba sorolható: igei, főnévi, melléknévi stb. szófajú szintagmáról beszélhetünk. A hozzárendelő szintagma ilyen értelemben nem osztható be egyik szófaji csoportba sem. Ha viszont megfontoljuk, hogy bizonyos szófajok (az ige, a névszók, a határozószók) önállóan is lehetnek mondatrészek, ennél fogva mondatrész értékűek, mások (a viszonyozók) csak mondatrészkísérőként vagy kapcsolóelemekként funkcionálnak, tehát nem mondatrész értékűek, az indulatszó pedig a mondatrészerértékűség felett állva mindenkor tagmondat értékű: akkor „ebbe a tagmondat értékű szófaji osztályba sorolhatjuk be a hozzárendelő szintagmát is” (85).

BERRÁR az általánosabb „kétfőtágú” mondatok mellett „egyfőtágú”-akat is megkülönböztet. Az utóbbiak közé nemcsak az indulatszókat számítja, hanem számos viszonyragtalan névszót, igenevet és különösen a főnévi igenevet. Ilyen „egyfőtágú” mondatnak tekinti a MMNyR.-vel ellentétben — de saját korábbi nézetét is (vö. Tört-Mondt. 78) megváltoztatva — az *Innen mindent jól látni*-félét is (89 k.). — Tanulmánya befejező szakaszában a MMNyR.-nek a „hiányos szerkezetű” és a „tagolatlan” mondatokra vonatkozó fejezetét bírálja. A „magányos főtag”-ról vallott felfogása alapján szabályos egytagú mondatnak tartja a bírált nyelvtenban „pontosan nem tagolható”-nak minősítették egy részét, a tagolatlanokat pedig kivétel nélkül.

G. VARGA GYÖRGYI az igei alaptágú szószervezetbör problémáit tekinti át dolgozatában (95–109: A szószervezetbör vizsgálatáról). Bevezetőben idézi a szakirodalomnak a közös alaptagból és különböző determinánsokból álló szintagmacsoportra vonatkozó egybehangzó megállapításait, majd a szószervezetcsoport jellemzőit keresve, az alanynak a mondat hierarchiájában elfoglalt helyét vizsgálja. Summázza azokat az újabb nézeteket, amelyek szerint az alany nem egyenrangú az állítmánnyal, hanem annak egyik bővítménye. Elismeri, hogy az ige „bővítményfelvevő képessége nagyobb a főnévi alanyénál, így nagyobb a mondatstruktúrát meghatározó ereje is” (98), de a kérdés tisztázására még további kutatásokat tart szükségesnek; az alanyt nem tekinti az állít-

mány determinánsának. Az alany pozíciójára vonatkozó felfogás kivételével egyetért DEME LÁSZLÓ mondatpszinteződési elméletével, de vitába száll egyrészt azzal a megállapításával, hogy az állítmány bővítményét nem a szófaji érték, hanem az állítmányi helyzet szabja meg, másrészt azzal, hogy közömbös viszonyú determinánsok elsősorban az ige közvetlen bővítményeiként találhatók. Példákkal igazolja, hogy szintagmabokor a mondatnak bármely szintjén létrejöhét, ha az alaptag igenév. (Másfelől újabb úrral támogatja DEMÉNEK a jelző önállóságról vallott nézetét, nevezetesen azzal, hogy az eldöntendő kérdésre tárggyal vagy határozóval adott feleletben ezek a mondatrészek továbbra is tárgyi, illetőleg határozói szerepet töltenek be a hiányos mondatban, a jelzővel való feleléskor azonban a mondatrészték megváltozik: az alaptagával lesz azonos.)

Az igei alaptagú szószerkezet kérdéseit vizsgálva először a kettős és az összekapcsolt határozóét tárgyalja. Bemutatja azokat a típusokat, amelyekben e szószerkezeti kombinációk elemei külön-külön is determinálhatják az alaptagot, külön-külön bővítmenyt vehetnek magukhoz, illetőleg amelyeknek az elemeit nem lehet szétválasztani. Ezután a különmemű determinánsoknak az alaptaghoz való szorosabb vagy lazább kapcsolódását tanulmányozva négy értékrendi kategóriát különböztet meg: kötött kötelező bővítmeny(ek), kötött fakultatív bővítmeny(ek), szabad bővítmeny(ek) más szabad bővítmenytől nem korlátozva, szabad bővítmeny(ek) más szabad bővítmenytől korlátozva

A tanulmány befejező szakasza a kettős tárgyának a szószerkezetbokorban betöltött helyével, „rang”-jával foglalkozik.

A kötetnek a szintagmától a mondat felé vezető útját KESZLER BORBÁLA dolgozata (111 — 133: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja) nyitja meg. A tagmondat-határok megállapításában — vallja a szerző — nem mindig van segítségünkre a szintaktikai viszonylánc lezártágának vizsgálata; bizonyos mondatfajtákról nehéz vagy éppen lehetetlen eldönteni, hogy egyszerű vagy összetett mondatok-e. Közéjük tartoznak mindenkelőtt a halmazott mondatrészesek. Szerkezeti minősítésükben különösen a halmazott állítmány okozhat problémát. Ilyenkor az állítmányok alárendelt tagjának (tagjainak) vizsgálata igazíthat útba. Négy eset lehetséges: az állítmányoknak nincs bővítmenyük; közös bővítmenyük van; az egyik (vagy mindegyik) állítmányt külön determináns bővíti; az állítmányokat közös és külön bővítmeny is determinálja. Meggyőző a szerzőnek az az idevágó kutatások eredményeire is tekintettel levő megállapítása, hogy „A közös alárendelt tag kétségtelen összetart valamelyest, a külön alárendelt tagok viszont szétválaszthatnak, de csak bizonyos határon túl” (115). Figyelemben részesíti a halmazott alanyú, tárgyú, határozójú mondatokat is, s arra a következtetésre jut, hogy az ilyen halmazás még extraponálság esetén sem teszi összetetté a mondatot, kivéve ha „a szörend megváltoztatásának, illetőleg az extraponált rész beolvasztásának morfológiai vagy szemantikai korlátai vannak” (121). Egyébként az extraponált határozókéval teljesen azonos szerepük van a mondat szerkezet alakulásában a mondatához lazán kapcsolódó értelmezőszertű határozóknak is.

Az említett mondatfajtákon kívült tüzetes vizsgálat tárgyává teszi KESZLER BORBÁLA a mondatzókat és a megszólítást tartalmazó mondatokat, az igeneves szerkezeteket, a mondat *mint* kötőszós részeit, valamint az ún. módosító mondatrésztletek problémáit is. Modern — 1970 és 1975 között megjelent — szépirodalmi művekből gyűjtött adatokra épülő tanulmányát annak hangsúlyozásával zárja, hogy a tárgyalt jelenségek csupán a leglényegesebbek. További kutatások bizonyára olyan mondatokat is feltárnak majd, „amelyeket megnyugtatóan, egyértelműen sehová sem tudunk besorolni, s leghelyesebb, ha határesetekként tartjuk őket számon” (133).

A transzformációs generatív grammatikának a mondat szerkezeti sajátosságok vizsgálatában alkalmazott módszereiből ad ízelítőt RADICS KATALIN dolgozata (135 — 170: A vonatkozó mellékmondatról). Szerzőjét didaktikus cél is vezeti választott témája kidolgozásában: gondolatái megfogalmazásában azt az olvasót is szem előtt tartja, aki még csak ismerkedik a nyelvleírás említett irányzatával. A vonatkozó mellékmondatok legfontosabb mondatnapi és jelentéstani összefüggéseinek feltárásában — a tárgyalás áttekinthetőségének biztosítására — részletesebben csak azokkal foglalkozik, amelyeket az *aki*, *ami*, *amely*, *amelyik* névmás ragtalan vagy ragos alakja vezet be. A szerkezeti elemzésben mindenekelőtt azzal a fontos fogalommal ismertet meg, amelyet a vonatkozó mellékmondat „fejé”-nek nevez. Ez az a főmondatbeli mondatrésztlet (névmás vagy főnévi alaptagú szintagma, esetleg a főmondat egésze), amely szoros értelmi és szerkezeti kapcsolatban áll a vonatkozó mellékmondattal. A fej jellege szerint háromféle vonatkozó mellékmondatos szerkezetet lehet megkülönböztetni: A-, B- és C-típusút. Különbségük kétmondatos parafrázisaikkal figyelhető meg. Ilyenkor az A-típusban a mondat jelene nem változik, csupán a mellékmondat feje jelenik meg a vonatkozó névmás helyén;

a B-típusban ellenben a fej determinánása a jelentés érintetlenül hagyásával nem vihető át a két mondatra alakított szerkezetekre. A vonatkozó névmás tehát az A-típusban a teljes fejet, a B-típusban azonban a fejnek csak a főnévi részét képviseli. (Az utóbbi típusba tartoznak azok a mondatok is, amelyekben kitett vagy kitehető utalószó vagy ilyen determinánású főnév alkotja a fejet.) C-típusúak azok a — nyelvhelyességi szempontból vitatott — mondatok, amelyekben a mellékmondat feje teljes tagmondat (például: *Jancsi ott maradt, ami meglepett engem*). Ezek a mondatok, melyekben a vonatkozó névmás *hogy* kötőszós tagmondatot képvisel (*Hogy Jancsi ott maradt, meglepett engem*), szinonim viszonyban állnak mellérendelő szerkezetekkel (*Jancsi ott maradt, s ez...*)

Az értekezés legterjedelmesebb szakaszát a vonatkozó mellékmondatos szerkezeteknek a megfelelő mélyszerkezetből való mondatnani levezetése alkotja. A műveleteknek ágrajzos szemléltetéssel bőségesen kísért bemutatása során kellő tájékoztatást kap az olvasó a mondatnani transzformáció fajtáinak — a névmásító (pronominalizációs), az előrehelyező, a determináló és a funkcióváltó transzformációnak — mivoltáról és alkalmazási módjáról. Ezeket a transzformációkat annak igazolására is felhasználja a szerző, hogy az *ami, amely, amelyik* névmással bevezetett mellékmondatokra megállapított összefüggések a többi vonatkozó névmással, valamint a vonatkozó határozószókkal kezdődőkre is érvényesek.

Röviden szó esik még a tanulmányban a több vonatkozó alárendelést tartalmazó szerkezetekről, továbbá a mondatfejes és bizonyos A-típusú mellékmondatok mellérendelő értelmének részint mélyszerkezeti, részint felszíni szerkezeti okairól.

A mellékmondatok területéről választja kötetbeli másik dolgozatának témáját BERRÁR JOLÁN is (171—187: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez). Az értekezés címében említett mellékmondatok szakirodalmának áttekintése után megállapítja, hogy a kutatás nem egyenlő mértékben tisztázta az egyes fajták természetét és rendszerbeli helyét. Ma általánosnak mondható az a felfogás, hogy „a feltételes, megengedő, hasonlító és következményes jelleg egy olyan jelentéstani többlet, amely keresztezi a mellékmondatok mondatrészszerop szerinti besorolását” (175). A mellékmondatok és a mondatrészek megfelelése szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk, nem jelentkezik-e a mondatrészekben is a mellékmondatokéhoz hasonló jelentéstöbblet. Számos sajátos jelentéstartalmú mellékmondat nominalizációja azt mutatja, hogy „a megfelelő mellékmondat- és mondatrészpárok ugyanazt a mondatrészszeropet töltik be, viszont az egyszerű mondatrészekből hiányzik az illető sajátos jelentéstöbblet” (177). Kivétel azonban a feltételes értelmű idő- és állapotahatározó, továbbá a megengedő értelmű állapotahatározó, amelyekben éppúgy jelen van a feltételes, illetőleg megengedő jelentés, mint a megfelelő mellékmondatban. BERRÁR ezért helyénvalónak tartaná, ha határozórendszerünkbe fölvennénk az indokolatlanul szétválasztott feltételes idő- és állapotahatározó újraegyesítésével a feltételes határozót, valamint külön határozófajtaként a megengedő határozót. Mindkettő a módféle határozóktól elválasztott „ok-féle” határozói főkategória tagja lehetne az ok- és a célhatározóval együtt. Ezzel nem változnék lényegében a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokra vonatkozó felfogás. A különbség mindössze annyi, hogy lenne „feltételes, illetőleg megengedő határozói mellékmondat (mondatrészszerop szerint) és egyéb mondatrészszeropet betöltő feltételes és megengedő mondat (sajátos jelentéstartalma szerint)” (182).

A tanulmány befejező szakaszában a főmondat egész tartalmára vonatkozó — ezt valamihez hasonlító vagy ennek következményét megnevező — mellékmondatokról szól a szerző. Ezekben világosan érezhető a mellérendelés felé való átmenet; a szintaktikai függés legfontosabb jele bennük az alárendelő kötőszó jelenléte.

A kötet két záró tanulmánya témája jellegénél fogva némileg függelékyszerűen csatlakozik a megelőzőkhöz.

SZATHMÁRI ISTVÁN dolgozata — A nyelv (és benne a mondat) „felbomlása” az újabb költői stílusban (189—203) — stilisztikai értekezés. Szerzője a mai költészet legjellemzőbb alkotástípusait nyolc költő (Simon István, Váci Mihály, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László, Weöres Sándor, Tandori Dezső és Pilinszky János) sommásan jellemzett művészetében találja fel. Alkotásaik legfőbb nyelvi-stilisztikai vonásai közt a szó- és kifejezőkészséglet nagyarányú kitérülését, a korábbiaktól elütő képek és képsorok kedvelését, a hangtani jelenségek megnövekedett szerepét, az ún. extralingvisztikus eszközök előtérbe kerülését s végül a nyelvnek és benne a mondatnak felbomlását leginkább mutató nyelvi játékokat, kísérleteket említi. Az utóbbiakat, melyek a hangokkal való puszta játéktól a szavak szétdarabolásán át a mondat szabálytalanná válásáig és „elburjánzásáig” vezetnek, Weöres Sándor költészetén mutatja be, majd a következőkben összegezi álláspontját: A költőnek „joga van ahhoz, hogy kísérletezzen, játsszon

a nyelvi és stilisztikai eszközökkel, de nem szabad megfeledkeznie arról, hogy a költészet is nyelvi kommunikáció. . .” (203).

JUHÁSZ JÓZSEF értekezése (205–211: Módszer és szemlélet próbája a nyelvtanírásban) az ismertetésünk bevezető részében említett szófajtani és alakitani tanulmánykötetben azonos címmel megjelent dolgozatának folytatása. Ott az 1970-ben megjelent akadémiai orosz nyelvtan szófaj- és alakitani részét ismertette, itt a mondattanról mond el néhány fontos jellemzőt. A szóban forgó mű szerzői elsősorban a mondatmodellek leírásának bevezetésével adnak lényegesen újat a mondattanban. Elvégzik a szó szerkezetek leírását is, de a mondattan alapegységének, a strukturális leírás kiindulópontjának a mondatmodellt, a konkrét mondatnak azt az elvont sémáját tekintik, „amely a lexikálisan különböző, de egyébként hasonló mondatok egész sorában invariáns módon jelen van” (206). A mondatmodellnek, melynek legfőbb jellemzője a szerkezeti lezárttság, bizonyos mértékű variabilitása van a séma keretei között, anélkül hogy invariáns volta sérelmet szenvedne. A variabilitás egyik forrása a fakultatív elemek bekapcsolódása a modellbe, amely a mondatparadigmán, a mondat alakrendszerén belül valósul meg. A modellelmélet szolgál alapul az orosz nyelv mondatfajtaípusainak rendszerszerű, a szerkezeti formára és a paradigmatiságok tulajdonságokra épülő leírásához. (Jellemző adat, hogy az egyszerű mondatnak az oroszban ilyen módon 51 modellje, illetve típusa alakul ki.) —

Az összetett mondat tárgyalása közelebb áll a nyelvtani hagyományhoz. Ennek egyik mutatója az, hogy a szerzők a tagmondatok közötti viszony szempontjából három mondatfajtaízt különböztetnek meg: mellérendelő, alárendelő és kötőszó nélküli összetett mondatot.

3. A változatos anyagot felölelő, gazdag tartalmú tanulmánykötet ismertetését annak a meggyőződésünknek a kifejezésével zárhatjuk, hogy a mű újabb mondati irodalmunk értékes nyeresége. Magas színvonalon elégti ki az egyetemi oktatás segédkönyvével szemben támasztható követelményeket, s egyben a tankönyv átdolgozóinak is számos megfontolandó tanulsággal szolgál.

SZEMERE GYULA

Juhász János (szerk.): Kontrastive Studien Ungarisch-Deutsch

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 140 l.

Az MTA Nyelvtudományi Intézete ösztönzésére új sorozat indult. Címe: *Studia comparationis linguae hungaricae*, szerkesztője SZÉPE GYÖRGY. A kiadvány a magyarországi (magyar–angol, magyar–francia stb.) kontrasztív kutatások eredményeit teszi közzé valamelyik világnyelven. A tematikában egyelőre kinteseinek megszervezését, publicitásra számíthat minden olyan munka, ami legalább megközelíti a kontrasztív analízis fogalmát, és más irányzatok követői számára is érthető.

A nemrég megjelent első kötet anyagát Juhász János válogatta az ELTE Német Tanszékén alakult munkaközösség írásaiból. Juhász bevezető tanulmánya (Ungarisch–deutsche kontrastive Forschungen in Ungarn, 17–34) ismerteti a kutatócsoport eddigi tevékenységét, a vizsgálódás alapelveit és a kiszemelt témákat. Ezek eléggé szerteágazók, kidolgozásuk alapos általános nyelvészeti és elméleti felkészültséget tételez fel, de az összehasonlítandó nyelvek rendszerének fölényes ismeretét is megkívánja. Kérdés, hogy a kis létszámú kutatógárda erejéből futja-e majd mindenre a növekvő oktatási terhek mellett?

A kötet tartalma változatos. Két tanulmány (CSILLAG ENIKŐ–KÁROLYI ANDREA–NAGY ANNA, *Linguistische und didaktische Überlegungen zum Gebrauch der deutschen Präpositionen*, 39–48; EMERIOZY TIBOR, *Faux amis in ungarisch–deutscher Relation*, 49–64) a felsőfokú nyelvtanítás gyakorlatából indul ki, oda is kanyarodik vissza; mind a kettő autoreferátumnak is felfogható egy a gyakorlatban már bevált egyetemi jegyzetről, ill. egy készülő magyar–német „kelepec-szótárról”, amely hasznosnak ígérkezik az egyetemi-főiskolai nyelvtanítás számára. Út- és módszerkeresés a jellemzője három dolgozatnak. HESSKY RŰGINA az idiomatikus fordulatok egybevető vizsgálatához keresi, és a szemantikai azonosságban véli megtalálni az összehasonlítási alapot (Zur kontrastiven Untersuchung idiomatischer Wendungen, 65–76). KERTÉSZ MARIANNA szerint a grammatikának és lexikának csak relatív szembeállítás indokolt, különösen

nyelvek közötti viszonylatban, mert ugyanazt a funkciót az egyik nyelvben grammatikai, a másikban lexikális eszközökkel fejezik ki (Einige Bemerkungen zur Frage des Verhältnisses von Grammatik und Lexik, 95–110). A magyarból vett példák részben meggyőzőek, részben nem (102); a nyelvtan fogalmának új meghatározása még némi érlelésre szorul (103. k.). LÁSZLÓ SAROLTA a „grammatikai-lexikális mező” fogalmára épülő összehasonlító eljárás elméleti kérdéseivel foglalkozik (Morphologische Kategorien und grammatisch-lexikalische Felder im Sprachvergleich, 111–121). A szerző világosan szerkeszt, okosan érvel a grammatikai és lexikális elemek komplex vizsgálata mellett; a témát — megspékelve konkrét nyelvi adalékokkal — vonzóbbá lehetett volna tenni azok számára is, akik csekély hajlandóságot éreznek magukban a kontrasztív módszerekkel való azonosulásra.

A fentebb ismertett cikkek szerzői fiatal, tájékozott, munkájuk elméleti és módszertani megalapozására törekvő kutatók. Ez a szándék annak ellenére dicséretesnek mondható, hogy dolgozataikban helyel-közrel bizony kiütközik azoknak a készségeknek a hiánya, amelyekre csak részletkérdések kidolgozása során lehet szert tenni. A kötetben arra is vannak jó példák, hogy hogyan hasznosíthatók az elméleti általánosítások a l ő t t végzett filológiai aprómunka tapasztalatai és a — hagyományos vagy modern — leíró nyelvészet eredményei.

JUHÁSZ JÁNOS, aki a nyelvtanítás gyakorlatából indult ki, és innen jutott el az elméleti megalapozásig (vö. Richtiges Deutsch. Budapest 1965, Probleme der Interferenz. Budapest 1970), a kontrasztív szociolingvisztika lehetőségeiről és egyúttal korlátairól ír (Interlinguale soziolinguistische Überlegungen, 77–93). A német *Arbeitnehmer*, *Arbeitgeber*, *Sozialpartner*, *Gastarbeiter*, ill. ezek magyar megfelelőinek összehasonlítása kapcsán teszi mérlegre a nyelvi manipuláció lehetőségeit, s elismeri ugyan, hogy a nyelvek — belső fejlődésüktől és a történelmi helyzet alakulásától függően — eszközei lehetnek a manipulálásnak, de elutasítja azt a nézetet, hogy a nyelv önmagában manipuláló erővel bír. Dolgozata tartalmában és nyelvezetben egyaránt pallérozott, szellemesen megírt tanulmány.

A kötet legkevesebbet markoló, de legtöbbet fogó értekezését Ruzsiczky Éva írta (Ungarisch—deutsche kontrastive Untersuchungen im Bereich der Bildung von Nomina, 123–140). A témaválasztás szerencsés, mert az alapozást már mindkét nyelvben elvégezték, többek között Ruzsiczky. Úgy tűnik, hogy egyelőre inkább csak a morfológia területéhez tartozó részcsoportokat lehet eredményesen összehasonlítani, hiszen a leíró vizsgálatok ezeknek a problémáit viszonylag kielégítően és kiforrott módszerekkel tisztázták. A kontrasztív nyelvészet csak szilárd alapokra építhet, s ahol ezek nincsenek meg (szemantika, lexikológia), ott buktatókkal is számolni kell. Ruzsiczky a magyar *-s* morfémával képzett mintegy 700 névszót veti össze német megfelelőjével, s a német szóalkotásnak azokat az eszközeit keresi, amelyeknek a funkciója azonos a magyar *-s* képzőével. Az *-s*-nek a németben igen gyakran *-er* (*-ler*, *-ner*) felel meg. Számos esetben azonban összetétel állítható a magyar derivátum mellé (*jeges* ~ *Eismann*; *darus* ~ *Kranführer*). Az anyag azt a következtetést sugallja a szerzőnek, hogy a magyar *-s* jelentése nagyon általánosító, sűrítő; a német szóalkotás eszközei pedig a valóság konkrét megragadását teszik lehetővé, s alkalmasabbak a közlési szándéknak legmegfelelőbb momentum kiemelésére. Ezzel a summázással nem értünk teljesen egyet. Kétségtelen viszont, hogy Ruzsiczky nagyon jó érzékkel tapint rá a két nyelv közötti, tágabb értelemben is igaz különbségre, amelyet a „szintétikus”, ill. „analitikus” jelzővel lehetne talán a legtömörebben minősíteni. A tanulmány impulzusokban gazdag, a bőséges anyag révén is időtálló dolgozat.

GÁRDONYI SÁNDOR

Joseph E. Emonds: A Transformational Approach to English Syntax

Joseph E. Emonds: A Transformational Approach to English Syntax. Root, Structure-preserving and Local Transformations. Academic Press, New York 1976. 266 ll.

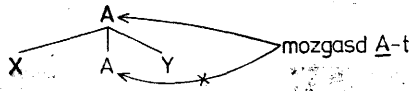
I. Napjaink generatív nyelvészeti kutatásainak egyik legnagyobb problémája az ún. „erős grammatikák” kérdése. A transzformációs generatív szintaxis elméletében egy nyelv mondatait a mélyszerkezeten végzett különböző transzformációk-

kal¹ állítjuk elő. Előfordul azonban, hogy a transzformációk rossz mondatokat is generálnak, vagyis a grammatika túlságosan „erős” (too powerful).

Már többször felmerült az igény egy olyan formális modell létrehozására, amely a transzformációk erejét redukálja. Az első javaslatok NOAM CHOMSKY-tól származnak (1964). A későbbiekben J. ROSS (1967), majd J. BRESNAN (1972) foglalkozik a kérdéssel. Chomsky 1973-ban újra visszatér a problémára. Mindannyian különböző megkötéseket (constraint) próbáltak alkalmazni, olyan általános feltételeket kerestek, amelyek minden transzformációra érvényesek. A grammatika ezáltal egyszerűsödött, nem kellett többé minden egyes esetben a transzformációk működési feltételeit megadni, elegendő volt néhány általános megkötés. Tekintsük például Chomsky „A-fölött-A elvét” (A-over-A-Principle, 1964):

Ha egy levezetés során valamely A kategória többször is előfordul, úgy az adott transzformációs szabály a magasabb szinten előforduló A-ra vonatkozik:

TR-szabály: mozgasd A-t

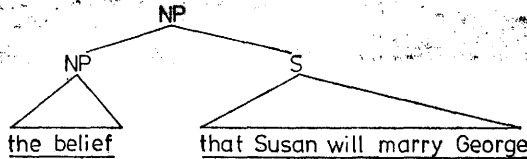

Szabály szerint felső A mozog.

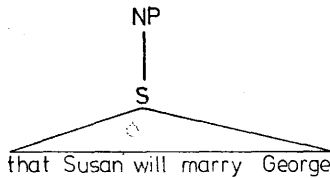
A továbbiakban vizsgáljunk meg néhány J. Ross-tól származó megkötést: A „komplex NP elve” (Complex NP Constraint) szerint ha NP-ben S található (főnévi csoportba beágyazott mondat), akkor semmilyen kapcsolat nem létesíthető S egy eleme, és valamely S-en kívüli elem között. Például nem lehet S-ből egy elemet kiemelni:

- (1) *I denied* [_{NP}[_{NP}*the belief*] [_S*that Susan will marry George.*]] 'Cáfoltam azt a hiedelmet, hogy Zsuzsa hozzámegy Gyurihoz.'
- (2) *I denied* [_{NP}[_S*that Susan will marry George.*]] 'Cáfoltam, hogy Zs. hozzámegy Gy-hoz.'

Az (1) mondat esetében az összetett főnévi csoport (complex NP) egy NP-ből és egy beágyazott mondatból (S) áll:

(2)-ben az NP csak egy S-et tartalmaz, tehát nem komplex:

¹ Különbséget kell tennünk a Harris-féle és a Chomsky-féle transzformáció között. A harrisi értelemben vett transzformáció mondatok között működik. A generatív elméletben azonban transzformációkat csakis a mélyszerkezeten végezhetünk. Vagyis: *the child past do eat the bread* terminális sorból egyaránt kaphatunk aktív, passzív, kérdő, stb. mondatokat, aszerint, hogy milyen transzformációt végzünk rajta.

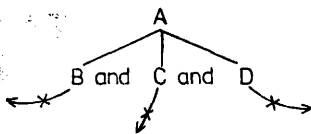
Végezzük el a relativizációs transzformációt:

(3) George who I denied [_{NP} [_{NP} the belief]] [_S that Susan will marry Δ] ...
 Gy., akiről cáfoltam azt a hiedelmet, hogy Zs. hozzámegy Δ ...

(4) George, who I denied [_{NP} [_S that Susan will marry Δ] ...
 Gy., akiről cáfoltam, hogy Zs. hozzámegy Δ ...

Látható, hogy (3)-ban, ahol NP komplex, rossz mondatot kapunk, ha bármit is kiemelünk. (4)-ben jó mondatot kapunk a kiemelés után, mert itt NP nem komplex.

J. Ross egy másik megkötése a „Mellérendelő szerkezet tétele” (Coordinate Structure Constraint). Ha egy A csomópont több olyan csomópontot dominál, amelyek között mellérendelő viszony áll fenn, akkor ezen csomópontok alatti elemek nem léphetnek kapcsolatba semmilyen A-n kívüli elemmel:

(5) I invited [_{NP} [_{NP} John] and [_{NP} his wife]] for supper

Meghívtam Jánost és feleségét vacsorára

Képezzünk kérdő mondatot:

(6) Who did I invite [_{NP} [_{NP} Δ] and [_{NP} his wife]] for supper?
 Kit hívtam meg Δ és a feleségét vacsorára?

Az előzőekhez hasonló jelentőségű megkötések még a „WH-Island Constraint”, a „Specified Subject Constraint”, a „Tensed S Constraint” stb. (Chomsky 1973), amelyekre most nem térünk ki.

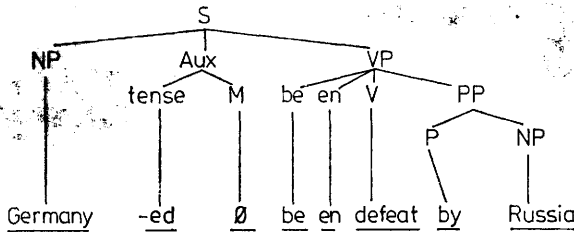
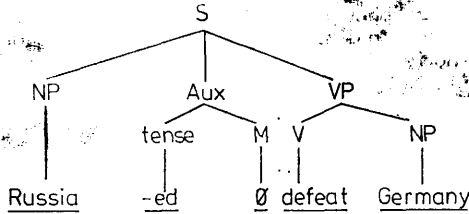
2. A „Szerkezetörzés elve”, amely EMONDS nevéhez fűződik, mindezeig a legáltalánosabb megkötés. Első megközelítésben csak annyit mondhatunk, hogy a transzformációk alkalmazása során a mozgásokhoz (movement) rendelt specifikus feltételek megszűnnek, és helyükbe egy általános, az összes angol transzformációt átfogó elv lép. Emonds elmélete a problémakör új megközelítését jelenti azzal, hogy a transzformációknak két alapvető osztályát különbözteti meg: 1. szerkezetörző és 2. nem-szerkezetörző (szerkezet-változtató) transzformációk. Ez utóbbi csoportot tovább bontja a. főmondati és b. helyi transzformációkra.

2.1. Egy szerkezetörző transzformáció során a mélyszerkezet összes csomópontja eredeti helyén marad, a művelet kizárólag a csomópontok alá sorolt lexikális elemeket (a továbbiakban: lex.) mozgatja, viszi új helyre. A transzformáció csak olyan helyzetbe vihet egy X lex.-et, ahol ez az elem a bázisszabályok alapján megjelenhet. Így nem kell pontosan megszabnunk, milyen körülmények között alkalmazható a transzformáció. Elég annyit mondanunk: mozgasd X-et. A transzformáció ugyanis csak olyan helyzetbe viheti X-et, ahol az a bázisszabályok értelmében egyáltalán megjelenhet. Úgy véljük, leghelyesebb, ha az elv működését konkrét mondatokon mutatjuk be.

Az angolban létezik egy (vagy több) transzformációs szabály, amely összefüggésbe hozza az alábbi mondatokat:

(7) *Russia defeated Germany* 'A Szovjetunió legyőzte Németországot'

(8) *Germany was defeated by Russia* 'Németország legyőzött a Szovjetunió által'.
Tekintsük e két mondat szerkezetét:

Feltűnik, hogy a korábbi leírásokkal szemben Emonds az ágenst prepozíciós kifejezésnek tekinti: [_{PP} [_P by [_{NP} X]]]. Ezt a következőképpen indokolja:

— A „by-phrase” kérdésben, vonatkozó mellékmondatban mindig PP-ként viselkedik. Hasonlítsuk össze:

(9) Who has this book been read by Δ?

Ki által olvastatott el ez a könyv?

(10) What are you talking about Δ?

Miről beszélsz?

(11) The people this book has been read by Δ are not typical

Azok az emberek, akik ezt a könyvet elolvasták,
nem tipikusak

(12) The book I am speaking about Δ was a great hit

A könyv, amelyről beszélek, nagy siker volt

— A *by* nem állhat együtt (for)-to infinitívuszos tárggyal, mint ahogy más prepozíciók sem:

(13) * *The tension would be lessened by for Europe to disarm* 'A nyomást, amelyet a leszerelés érdekében Európára gyakoroltak, csökkentenék'.

(14) * *The bankers would be angered by to suggest devaluation* 'A bankárokat feldühítené, ha leértékelést kellene javasolniuk'.

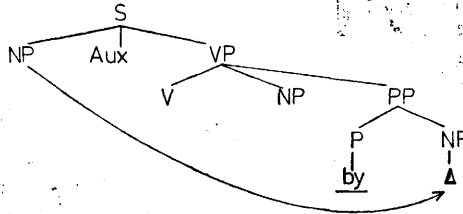
— Az aktív-passzív viszony fennállhat főnévi kifejezések között is:

(15) *Russia's defeat of Germany* 'A Szovjetunió Németország felett aratott győzelme'.

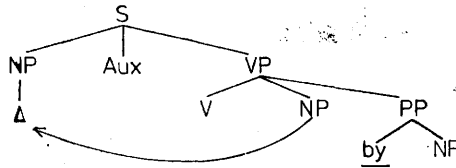
(16) *Germany's defeat by Russia* 'Németország veresége a Szovjetunió által'.

A példák (9–16)-ban azt illusztrálják, hogy a „by-ágens” semmiképpen nem származhat alanyi helyzetből, tehát a PP csomópont felvétele teljesen indokolt. A következő lépésben azt kell eldöntenünk, hogy melyik csomópont legyen üres, az NP vagy a PP, ugyanis az ágens számára mindkét hely lehetséges. Egy további kérdés az, hogy egy vagy két transzformációval állítjuk-e elő a passzív mondatot. Emonds megoldása a következő: az ágenst alanyi helyzetben deriválja, és egy ún. ágens-posztpozíció szabállyal viszi PP-be, ezután a tárgyi NP-t egy ún. NP-prepozíció szabállyal az alanyi NP üres helyére viszi. Tehát:

I. Ágens-posztpozíció

II. NP-prepozíció

Mindkét transzformáció szerkezetőrző, mivel az NP-k alatt levő lex.-eket olyan helyzetbe viszi, ahol azokat már a bázisszabályok alapján generálhatjuk: az Ágens-posztpozíció az alanyi NP alatti lex.-et viszi PP-be (a VP → V NP PP és a PP → P NP bázisszabály alapján), az NP-prepozíció a tárgyi NP alatti lex.-et viszi az alany üres helyére (S → NP Aux VP bázisszabály alapján). E két transzformáció felvétele célszerűnek tűnik, hiszen ezzel megszűnik a specifikus értelemben vett „passzív” transzformáció, és egy általánosabb szabály a eseteként jelenik meg.

Emonds bevezet egy Δ (dummy)-elemet, amely bármelyik csomópontban felvehető. Ezt üres csomópontnak nevezi. Tehát a terminális sorokat nem kötelező lex.-szel kitölteni, s így megengedhető ilyen konfiguráció:

Δ

Egy szerkezetőrző transzformáció, amely szerint: „mozgasd X-et jobbra”, így formalizálható tehát:

- a. W – [B X] – Y – [B Δ] – Z
 b. W – [B Δ] – Y – [B X] – Z

A Δ bárhol felvehető, grammatikai csomópontokban is (WH, NEG, M, DET, stb.). Fontos szabály, hogy a Δ nem jelenhet meg jól-formált mondatok felszíni szerkezetében. Ez azt jelenti, hogy vagy ki kell tölteni lex.-szel vagy törölni kell.

Emonds megközelítése abban is újat hoz, hogy magyarázatot ad olyan szerkezetek létezésére is, ahol a „by-phrase” nem jelenik meg a felszínen:

- (17) *Germany was defeated* 'Németországot legyőzték'.
 (18) *Germany's defeat* 'Németország veresége'.

Itt tulajdonképpen csak egy transzformációt végzünk, NP-Prepozíciót, mert az alany helye ezekben a mondatokban üres.

Régebben a „by-phrase”-t egy ún. by-betoldás szabállyal vitték be a passzív mondatba. Ma már az ilyen magyarázatok nem fogadhatók el, ugyanis ellentmondanak a Kiterjesztett Sztenderd Elmélet egyik alapelvének, a „recoverability” (felidézhetőség)

elvének. Eszerint csak olyan transzformációs szabályokat szabad megfogalmazni és alkalmazni, amelyek vissza is fordíthatók, vagyis az eredeti szerkezet felidézhető. Tehát célszerűbb, ha feltételezünk egy kitöltetlen „by-phrase”-t a mélyszerkezetben, amely aktív mondat esetén mindig törlődik, passzív mondat esetén kitöltődik vagy törlődik:

(19) *The robber was caught by a policeman* 'A rablót egy rendőr fogta el'.

- (a) a policeman past catch the robber (by Δ)
- (b) Δ past catch the robber by a policeman
- (c) the robber past be en catch by a policeman

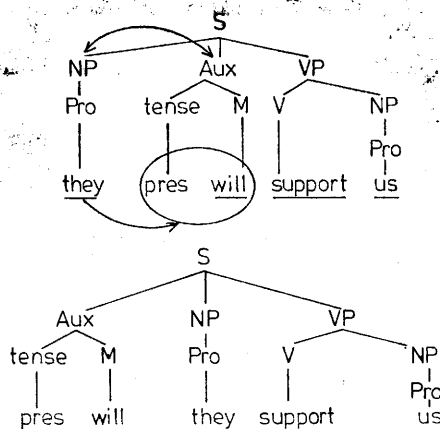
(20) *The robber was caught* 'A rablót elfogták'.

- (a) Δ past catch the robber (by Δ) $\rightarrow \emptyset$
- (b) the robber past be en catch

2.2. Ha feltételezzük, hogy a mélyszerkezet elemeinek lehetséges helyeit a bázisszabályok egyértelműen meghatározzák, akkor minden olyan mondat, amelynek mélyszerkezete nem a bázisszabályokban megadott sorrendet tükrözi, csak szerkezet-változtató transzformációval állítható elő.

2.2.a. A szerkezet-változtató transzformációk egyik alosztálya a főmondati transzformációk. A szerkezetörző transzformációktól eltérően a főmondati transzformációk során nem egyszerűen a csomópontok alatti lex.-ek mozognak, hanem maguk a csomópontok változtatnak helyet. A mondatok mélyszerkezete nem a bázisszabályoknak megfelelő sorrendet tükrözi, ezért ezek szerkezet-változtató transzformációk. Ide soroljuk például az inverziót és a topicalizációt. Tekintsük a következő példákat: TR: inverzió.

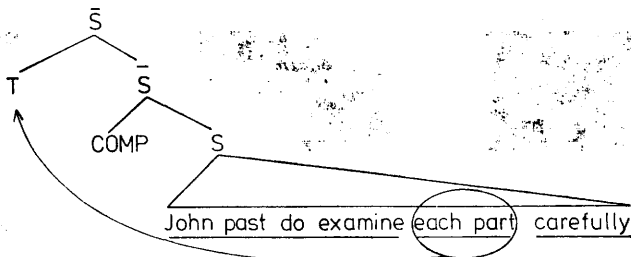
(21) *Will they support us?* 'Fognak támogatni bennünket?'

A mondat szerkezete megváltozott, mert mind az Aux, mind az NP olyan helyzetbe került, ahová egyetlen bázisszabály szerint sem vehetők fel. (Nincs olyan bázisszabály, amely szerint $S \rightarrow Aux NP VP$.)

TR: topikalizáció

Each part John examined carefully 'Minden részt alaposan megvizsgált János'.

Ez a transzformáció is szerkezet-változtató, mert a mondat egyik elemét kiemelve azt egy felsőbb S-be visszük, és ez a helyzet bázisszabállyal nem állítható elő.

2.2.b. A helyi transzformációk a főmondati transzformációkhoz hasonlóan szerkezet-változtatók. Hatáskörük azonban nem egy teljes transzformációs ciklusra (vagyis egy mondatra) terjed ki, hanem csak két szomszédos csomóponttra. Ebben különböznek tehát a főmondati transzformációktól. Ugyanakkor a helyi transzformációk megjelenhetnek minden mondatban, főmondatban is, hasonlóan a szerkezetőrző transzformációkhoz. Helyi transzformáció például a *Do*-törlés (*Do*-deletion). Tekintsük a következő mondatokat:

- (23) *John didn't faint* 'János nem ájult el'
 (24) *John did not wave* 'János nem integetett'
 (25) *Why did John faint?* 'Miért ájult el János?'
 (26) *John did faint* 'János igenis elájult'.

A (23–26) mondatokban a *do* segédige jelenlétét látszólag semmi nem indokolja, hiszen az állító kijelentő mondatban nem szerepel:

- (27) *John fainted* 'János elájult'.

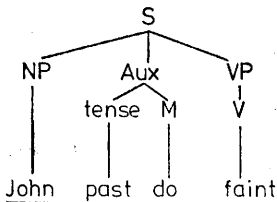
Miképpen került hát a kérdő, tagadó, nyomatékostító mondatokba a *do*? A korábbi elméletben ezt a jelenséget egy ún. *Do*-betoldás transzformációval magyarázták, amely kötelező minden olyan esetben, amikor az Aux-ban nincsen modális elem. Tehát

$$\text{Aux} \rightarrow \text{tense} \begin{cases} M \\ do \end{cases}$$

Ésszerűnek látszik egy ilyen bázisszabályt feltételeznünk, hiszen a *do* úgy viselkedik, mint a modális segédigék:

- (28) *I will not go* 'Nem fognak elmenni'
 (29) *I do not go* 'Nem megyek el'
 (30) *Can you leave at 5?* 'El tudsz indulni 5-kor?'
 (31) *Did you leave at 5?* '5-kor indultál el?'

Mindezek ellenére célszerűbb a *Do*-betoldás helyett egy *Do*-törlés szabályt felvinnünk, és a *do*-t eleve feltételezni a mélyszerkezetben, a Modális helyén. Tehát:

A *do* törlődik minden olyan esetben, ha közvetlenül megelőzi az igét, vagy ha *have/be* segédige is van a mondatban.

3.1. A generatív nyelvelmélet korábbi szakaszaiban számtalan transzformációt különböztettek meg, s ezek a mondatoknak csak egy kis részén működtek. Emonds felosztása az összes angol transzformációra kiterjed, és azokat nagymértékben egyszerűsíti. A „szerkezetörzés elve” szerint egy transzformáció megadásánál elegendő a „mozgásd X-et” formula. Ily módon számos eddigi specifikus, csak az adott transzformációra vonatkozó feltétel megadása szükségtelenné válik, értelmét veszti. Az X elem csakis olyan helyet foglalhat el, amely már a bázisszabályok alapján is feltételezhető számára.

3.2. A „szerkezetörzés elve” nemcsak a szinkrón nyelvészetben belül jelentős, a generatív diakrón kutatásoknak is egyik magyarázó elvévé vált. Ezzel az elvvel például megmagyarázhatjuk, hogy a németben miért van a főmondatban SVO, és a mellékmondatban SOV szórend. A főmondati transzformációk szerkezetváltoztatók. Következésképpen a szintaktikai változások először a főmondatokban jelennek meg, és innen terjednek aztán tovább. Az ős-germán nyelvtan szórendje SOV volt mind a főmondatban, mind a mellékmondatban. Valamilyen okból (például a végződéslekopása miatt) ez a szórend SVO-ra változott, s minthogy ez nem-szerkezetörző változás, így csak a főmondatban történt meg. A mai németben a mellékmondatban még mindig SOV szórendet találunk:

(32) *Hans stahl ein Buch* 'János ellopott egy könyvet'

(33) *Peter sagte, daß Hans ein Buch gestohlen hat* 'Péter azt mondta, hogy János ellopott egy könyvet'.

Más a helyzet az angolban, ahol ez a változás tovább terjed a mellékmondatokra is:

(34) *John stole a book* 'János ellopott egy könyvet'

(35) *Peter said that John had stolen a book* 'Péter azt mondta, hogy János ellopott egy könyvet'.

3.3. A „szerkezetörzés elve” korlátozza azoknak a grammatikáknak a számát, amelyek egy adott nyelvállapothoz hozzárendelhetők. Vagyis szűrőként működik a lehetséges történeti változások halmazán. Ennek fényében a történeti változásokat nem elszigetelt jelenségként, hanem az adott kor grammatikáján belül magyarázhatjuk meg.

Emonds elmélete ma már a kiterjesztett sztenderd elmélet szerves része. Ismerete nélkülözhetetlen azok számára, akik a generatív nyelvészeti kutatások eredményeit követik. Emonds könyvében megtalálható az angol grammatika szinte összes transzformációjának szisztematikus elemzése, ezért kézikönyvként is igen jól használható.

L. DALMI GRÉTE

Irodalom

- JOAN BRESNAN, *Theory of Complementation in English Syntax*. M.I.T. 1972.
 NOAM CHOMSKY, *Current Issues in Linguistic Theory*. Mouton, The Hague 1964.
 NOAM CHOMSKY, *Conditions on Transformations*. In: *A Festschrift for Morris Halle* Holt, Rinehart and Winston, New York 1973.
 DAVID LIGHTFOOT, *Principles of Diachronic Syntax*. University Press, Cambridge 1979
 JOHN ROSS, *Constraints on Variables in Syntax*. M.I.T. 1967.

Björn Collinder: Sprache und Sprachen

Einführung in die Sprachwissenschaft. Hamburg 1978. 296 l.

0. Ötvenéves tudományos és oktatói tevékenység eredménye ez a munka, ahogy szerzője a könyv előszavában hírül adja. Nagyrészt svéd nyelvű előzményének a fordítása. Az eredeti 1959–1970 között öt kiadást ért meg.

1. Ki, miről és kiknek írta e munkát? A szerző az uráli nyelvészet körében közismert. AULIS J. JOKI a IV. nemzetközi finn-ugor kongresszuson tartott előadásában (*Affinität und Interferenz in den Sprachen des nordeurasischen Areas*) BJÖRN COLLINDER

idevágó munkásságából indul ki. Collinder alapos ismerője az indoeurópai és az uráli összehasonlító nyelvészetnek, de nyelvismerete, érdeklődési köre más nyelvcsaládokra is (például sémi nyelvek) kiterjed. Általános nyelvészeti kézikönyve ezért már eleve nagy érdeklődésre tarthat számot: az olvasót a kíváncsiság ösztönzi, mi a véleménye a nagy tapasztalatokat és munkásságot ránk hagyományozó, éveinek száma szerint nem fiatal (85 éves), de mozgékony és problémaérzékenység tekintetében örökifjú tudósak a nyelv és a nyelvtudomány nagy kérdéseiről.

S valóban, ebben a bevezetésben azt kapja az olvasó, amit vár: nem a nyelvtudományba való bevezetésnek a szokványos, az összefoglaló rendszerezésre összpontosító, tankönyvszerű műfaját, hanem egy tapasztalt vezető gondolatait, véleményeit, megjegyzéseit, sokszor különvéleményeit, a tudomány hívós igazságait nem egyszer anekdótászerű történetekkel fűszerezve. Mert ekkora tudománnyal a háta mögött már megengedheti ezt magának a szerző. Művének címe ez is lehetne: Séta a nyelv birodalmában. De féved, aki valamilyen teljesen laza szerkezetű és szerkesztésű, csupán tudományos ismertetésszerű munkára gondolna az elmondottakból. Collinder könyve egyszerű tudományos rendszerezése szempontjából zárt és kerek kompozíciót alkot, ahogy majd alább látni fogjuk, másrészt nemcsak a nyelvről és nyelvekről, hanem a nyelvészetről, a nyelvészet problematikájáról is szól, s a tudománytörténeti háttér mindig ott van a problémák mögött.

A téma, igazán helyesen magyarul csak névelővel fogalmazható meg kifejezően: a nyelv és a nyelvek. Így mondja ki pontosan az általános nyelvészet tárgyát: a nyelv mint olyan és ennek a „nyelvnek” az egyes nyelvekben való megnyilvánulása, közös és eltérő sajátágaival. Mind a kettőn hangsúly van: a nyelven is és a nyelveken is. Bármelyik sikkad el, az általános nyelvészet mint pedagógia már csak korlátozott képességű. Ezért idéztem Collinder könyvének első mondatát „Az általános nyelvészet szerepe a nyelvszakosok nevelésében és intenzívebb tudományos képzésében” című cikkemben (Felsőoktatási Szemle 28 [1979] 440–445): „Germanisztikáról, romanisztikáról, szlavisztikáról, altajisztikáról beszélünk, mintha ezek különböző tudományok volnának.” S ehhez azt fűztem hozzá: „A nyelvek egysége és különbözősége századokkal ezelőtt is, ma is az egyik legizgatóbb területe a nyelvészetnek, de az egység és különbözőség kérdése ahhoz képest már részletkérdés, hogy minden nyelvnek az alaptermészete (hogy ti. jelrendszer) egyforma, s így minden egyes nyelvre vonatkozó megfigyelés, kutatás egy közös tudomány, a nyelvtudomány illetékességi körébe tartozik” (i.h. 440). Collinder a fent idézett megállapítását a módszertan egységével indokolja: „Az egyes nyelvcsoportok különbözőségeik ellenére annyira egyformák, hogy kutatásuk közben ugyanazon módszerek alkalmazhatók.”

És végül: kiknek szól a könyv? A szerző az előszóban diákokat említ. S ha jelzi is, hogy itt-ott kemény feladat elé állítja olvasóit, ezt semmi esetre sem a szaknyelvi zsargon teszi: ez a bevezetés, komolysága ellenére, nem keresi a bonyolult közlésformákat, stílusa egyszerű és világos.

2. Collinder Bevezetését a tudománytörténeti megalapozottság és bizonyos tudománytörténeti különvélemények, a filológiai megalapozás szándéka, az uráli és magyar vonatkozások hangsúlyozott tárgyalása és a szemléletes, jellemző példák, szövegminták jellemzik. Legalábbis jómagam ezeket a vonásokat szeretném kiemelni, amelyek e műfaj külföldi képviselőiben kevésbé találhatók meg. A szerző szemlélete átfogónak nevezhető, beleértve ebbe minden tudománytörténeti eredményt, történeti és leíró aspektust egyaránt. Bibliográfiájának mintegy az egynegyede-egyharmada az utolsó húsz év terméséből való, tehát figyelemmel kíséri a legújabb eredményeket is, bár ezeket könyvébe csak mérsékeltten vonja be.

A fonológia megalapozását Collinder az óind grammatikáknak tulajdonítja (másokkal együtt), de a fonológia megújulását sem tekinti a prágai iskola vívmányának. A svéd ADOLF NOREEN monumentális grammatikájában a leíró fonológia 1200 lapnyi terjedelmű a mindössze 43 lapos fonetikával szemben, s ez a fonológia már a húszas években megvolt. PANINI és követői strukturalista grammatikáját Collinder igen magasra értékeli. „Mi későszületett európai strukturalisták” — írja — egy német fordítás által férkőzhetünk Paninihez. Az óind strukturalizmus a lipcei nyelvész körben indul újra erjedésnek a lengyel BAUDOIN DE COURTENAY, a svájci DE SAUSSURE, a svéd Adolf Noreen és a dán KARL VERNER munkássága nyomán. A szinkronia és a diakronia, a nyelv és a beszéd éles megkülönböztetése már a múlt században tudományos közkinés volt. A kontrasztív nyelvészet előfutárai BALLY és GABELENTZ voltak. Az összehasonlító nyelvészet megalapítója SAJNOVIC, s ennek a határozott leszögezése — egy német nyelvű munkában — nem jelentéktelen magyar szempontból. SAJNOVICSNÁL a lényeges új —

állapítja meg Collinder — a módszerben volt. Ennek alapjául az a tétel szolgált, hogy a nyelvek állandóan változnak.

Collinder nem keveset foglalkozik könyvében az írással, a régi kéziratok olvasásának filológiai problémáival és terminus technikusáival, a szövegértelmezéssel (hermeneutikával). A történeti nyelvtudomány — véleménye szerint — mindig kultúrtörténet is. Egyik legérdekesebb fejezete a könyvnek az, amelyben a régi sumér, egyiptomi, kínai és nyugatsemita írásrendszert ismerteti. Az utóbbiból, a föníciaiból származott a görög és az óind, a görögből a latin és az örmény, valamint a két szláv ábc, a glagolita és a cirill, továbbá a gót. Az írásrendszereket írásmintákkal szemlélteti, amelyekhez az egyes nyelvekből szövegminták társulnak. Ha az írás kultúrtörténeti fontosságát, s a nyelvek hangrendszerével, illetőleg kép- és szóírás esetén nyelvi rendszerével való összefüggését tekintjük, akkor nem lehet kétségünk aziránt, hogy olyan fontos stúdiumról van szó, amelyet egyetemeinken általában elhanyagolnak.

Collinder általános nyelvészeti könyvében — speciális kutatási területének megfelelően — jelentős szerepet kap az uralisztika és ezen belül a magyar nyelv is. A legerjedemesebb fejezetet a nyelvek és rokonságuk témája kapta. Ebben az indogermanisztika áll a központban (a német olvasóközönséget is figyelembe véve), de saját szűkebb problematikája, az indoeurópai — uráli — jukagir nyelvrokonság kérdését is meglehetősen részletesen ismerteti. A könyv más fejezeteiben is többször folyamodik finn, lapp és magyar példaanyaghoz. Részletesen ismerteti a magyar esetrendszert (24 esetet vesz számba) és kialakulását, foglalkozik a magyar nyelvújítással, a magyar nyelvtan több sajátosságával. Ez a könyv indoeurópaisztikai és uralisztikai központúságával Décsy Gyula könyvére (Die linguistische Struktur Europas) emlékezteti az embert. Décsy munkájában a két európai alapnyelv az indogermán és az uráli. Ebből a szempontból a két mű egy irányba mutat.

A nyelvészeti séta folyamán lépten-nyomon szemléletes példák gondoskodnak arról, hogy a figyelem ne lankadjon. Az óind szertartási nyelv, a szanszkrit mellett profán középind nyelvváltozat volt a prakrit. A régi ind színdarabokban a férfiak szanszkrit, a nők és a szolgálk prakrit nyelven beszéltek. Érdekes példája a nyelv társadalmi megosztottságának. Az olasz irodalmi nyelv kialakulását a régi mondás jellemzi tréfásan: *lingua toscana in bocca romana* (toscanai nyelv római szájban). A normann hódítás germán-francia jelleget kölcsönzött az angol szókinésnek. Walter Scott Ivanhoe című regényében az angol nemes nyilatkozata (az állatok franciák lesznek, ha bejönnek a konyhába) erre a szókinésváltozásra céloz: az 'ökör' *beef*, a 'borjú' *veal*, a 'birka' *mutton* lesz. A gondolkodás az anyanyelvhez van kötve. Ennek érdekes fordítottja történik ma Izraelben, ahol sok anya a gyerektől tanulja az állam nyelvét. A nyelv nem mint jelentésszerű kommunikációs eszköz, hanem pusztán prozódikus elemeivel is hatást válthat ki. Erre említi példaként Collinder az olasz Kapisztrán János magyarországi beszédeit, amelyekkel nagy hatást ért el, noha a hallgatóság nem érthette. (Az 1514-es dátum hibás, Kapisztrán 1456-ban halt meg Nándorfehérvár győzelmes megvédése után.) A nyelvi értékelés relativizmusát Collinder a következő példával szemlélteti: az egykori francia Indokínában egy bennszülött megvetően mondta az angol követ feleségéről, hogy fehér foga van, mint egy kutyának és arca rózsaszínű, mint a krumplivirág.

3. Collinder munkája három részre tagolható, de ő maga 13 fejezetre osztja könyvét, nagyobb egységek elkülönítése nélkül. A közbülső helyet elfoglaló hét fejezet a nyelvi szinteket foglalja magába: a hangtant, a jelentéstant és a grammatikát. Ezek mindegyike egy leíró és egy történeti részből áll. A grammatikai leíró rész két fejezetre oszlik: az egyik a morfológia és a szintaxis alapfogalmaival, a másik az ige kategóriáival foglalkozik. Collinder óvakodik a *tan* elnevezéstől. A hangtan nála: A beszéd építőkövei, aztán a további fejezetek címe: Hangváltozások, Jelentés, Jelentésseltolódások, Jelentéshordozók, szóosztályok, mondatrészek, Ige, Az alaki szerkezet eltolódásai.

A nyelvi szinteket megelőző nagyobb rész egységei: Bevezetés, A nyelvek és rokonság, Írásminták és nyelvminták. A bevezetésben először szükségét érzi a szerző, hogy szétválasszon olyan fogalmakat, amelyek sokak fejében összezemosódnak. A kutató nyelvész nem nyelvtanár, nem poliglott és nem filológus szükségképpen. Ezután az egyes nyelvészeti diszciplínák kialakulását adja elő. A nyelv és logika között szoros kapcsolatot lát. A mondatelemzés alkalmazott logika és a logika mint tudomány mondatelemzés útján keletkezett. A nyelvhasználat éppúgy követi a gondolkodás törvényeit mint a pszichológiai asszociációs pályákat. A nyelvjárásgyűjtő számára a tudatlanság olyan tőke, amelyet nem szabad könnyelműen eltékozolnia. Ezt úgy kell érteni, hogy a gyűjtőnek előzetes elképzelés, vélemény nélkül kell a begyűjtött anyag immanens rendszerére hagyatkoznia. A bevezető fejezet végét Collinder CHOMSKY munkásságának szenteli, de egyálta-

lán nem mondható, hogy rokonszenvezne a MIT nagy mesterével. Ahogyan könyve vége felé a nexust és a junkciót (a predikatív és a jelzős szerkezetet) szembeállítja, abból látszik, hogy nem áll olyan messze a mély- és felszíni struktúra gondolatától, mint ahogy véli (39).

„A nyelvek és rokonságuk” fejezetről már szoltam. A nyelvcsaládok ismertetését és a nyelvrokonság problematikájának a felvázolását tipológiai észrevételek kísérik. Így megtudjuk, hogy ha a nyelvjárásokat figyeljük, a norvég, a dán és a svéd egy nyelvnek számít. A dán az egyetlen germán nyelv, amelyben a gégezárlhang fonematikus szerepű. És arról is értesítést kapunk, hogy Északnyugat-Európának legrégebbi kultúrnyelve az ír.

Az írásminták és nyelvminták fejezetében művelődéstörténeti, helyesírási, hangtani, nyelvtani sőt etimológiai ismereteket szerzünk az egyes szövegek elemzésekor. Jórészt az európai kultúrtörténetbe való bevezetésnek lehetünk itt tanúi.

A nyelvi szintek fejezetei után egy harmadik rész különíthető el a könyvből: az idegen szókincsről, a nyelvművelésről és a nyelvek eredetéről szóló három fejezet. Az idegen szavak kérdésében Collinder rendkívül rugalmas, mondhatnánk liberális álláspontot képvisel. A gondolatok vámmmentesek — mondja — és a szavaknak is azoknak kell lenniök, ha alkalmazkodni tudnak a hazai szókincshez és ha nem szorítanak ki jó, már meglevő jó szavakat. A közös civilizáció egy jelentős közös európai szókincset eredményezett, bár az egyes népek más és másképpen reagálnak az idegen szavakra. Az arabok, a finnek, az izlandiak ellenállóbbak, az angol nyelv, kevert jellege miatt, kevésbé. Kultúrák kölcsönhatását jelzik a tükörfordítások. A római Cicero, a gót Wulfila, a német Notker sok tükörfordítással gazdagította anyanyelvét. A nyelvművelésről szóló fejezet — meglepő, hogy Collinder egy ilyet is beiktatott, de ahogy történeti távlataiban szemléli a nyelvművelés szerepét, teljesen logikus az eljárása — már címe által is gondolatébresztő: Sprachpflege, Sprachwertung, Stil. Tehát a nyelvművelés mellé került a nyelvértékelés és a stílus. Találébban nem lehetne összekapcsolni az összeálló fogalmakat. A nyelvművelés nem lehet meg az értékelés mozzanata nélkül. A nyelvművelésnek mint a nyelvi értékelés tudományának a kidolgozásával a magyar (csak a magyar?) nyelvművelés mindmáig adós. A stilisztika és a nyelvművelés kapcsolatát illetőleg GOMBOCZ ZOLTÁNNAK ez volt a véleménye: „az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma” (MNy. 27: 11). A nyelvművelés nyelvtörténeti jelentőségét a fejezet legelején azzal emeli ki, hogy a normalizált szanszkrit nyelvet úgy említi, mint a céltudatos nyelvművelésnek egyik legnagyobb szabású vívmányát. Aztán folytatja a nyelvművelés további nagy eredményeivel: az újbabilóniai irodalmi nyelvvél, Luther Márton bibliafordításával, a 17. századi francia Akadémia tevékenységével, s mint egyik legbátrabb nyelvművelő mozgalmat emeli ki a magyar nyelvújítást. S a nyelvművelés legérdekesebb példájának tekinti Izraelben a modern hébernek mint kultúrnyelvnek az újratereztését. A nyelv esztétikai oldalának a mindennapi életben nagyobb szerepe van, mint ahogy általában gondolják. Hivatkozik BENEDETTO CROCE tanítására, amely szerint minden nyelvi tevékenység hívatót alkotás, amit nem úgy kell érteni, hogy minden megnyilatkozás műalkotás, de úgy, hogy például a gyermek már iskoláskora előtt él a képes beszéd önalkotta formáival. Végül a prózaritmus jelentőségére hívja fel a figyelmet.

A könyv utolsó fejezete: A nyelv eredete és fejlődésmenete. Collinder a nyelv keletkezésében és fejlődésében nem talál semmi talányost. A fejlődésnek 12 fokozata van és az első kettőt az ember együtt teszi meg az állatvilággal. Számomra talányos e fejlődési rendben, hogy az utolsó fokozatban alakul ki az artikulált nyelv, amikor az osztályfogalmak elnevezése, a szinesztéziás és az átvitt értelmű kifejezések fokozatain már túl vagyunk. A rejtélyt Collinder a gondolkodásban látja, de itt már elhagyjuk szerinte a nyelvész birodalmát.

A könyv törzsi részében, ahol a hangtan, a jelentés és a grammatika (morfológia és mondattan) fejezetei találhatóak, a következőket tartom kiemelendőknek, anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék. 1. Collinder szemléletében az állapot és a változás egyaránt fontos, a nyelvről szóló alaptudnivalók közé tartozik. Ez nagy pozitívum sok olyan e századi áttekintést ígérő nyelvészeti körképpel szemben, amelyből a nyelv történeti aspektusa kimarad vagy minimumra csökken. 2. Collinder a nyelvészettől és a filozófiától (a nyelvvél és a beszéddel összefüggő logikai és filozófiai problémák felvetésében és megoldásában) szorosabb együttműködést vár. A nyelvészt sokszor egy látszólag banális kérdésfelvetés vezet el a beható logikai vizsgálathoz. 3. A grammatikai szabály a nyelvhez tartozik és nem a beszédhez, de a beszédet irányítja. 4. A beszéd csak csekély mértékben áll az önmegfigyelés kontrollja alatt. 5. Az introspekció nem mellőzhető, mert egyébként teljes sötéttségben tapogatózunk a nyelv dolgait illetően. 6. A jelentés szorosan összefügg a megértéssel. 7. A nyelvi kommunikációban nagy szerepük lehet olyan ténye-

zőknek, amelyek nincsenek a szoros értelemben vett jelentéssel összefüggésben. (Újabban ezeket részben paralingvisztikai, részben indexikális–szimptomatikus jelenségeknek fogják fel és nevezik.)

Végeredményben tehát – a lényegét nézve – Collinder modern szemléletű nyelvészként vezet be a nyelvtudományba, bár sokszor régi terminológiával. A túlméretezett szakzsargon kerülése csak erénye a munkának, ha különleges célját, olvasóközönségét is figyelembe vesszük.

KÁROLY SÁNDOR

Ronald Löttsch-Rudolf Růžička (szerk.): Satzstruktur und Genus verbi

Studia Grammatica XIII. Akademie Verlag, Berlin 1976. 211 l.

A kötet a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, elsősorban ennek leningrádi Strukturális Tipológiai Osztálya, az NDK Tudományos Akadémiája Központi Nyelvtudományi Intézete és a Lipcei Egyetem Elméleti és Alkalmazott Nyelvészeti Szekciója által 1970-ben Berlinben rendezett konferencia előadásait adja közre. A konferencián a szovjet és német nyelvészekon kívül cseh és szlovák szakemberek is résztvettek előadásaikkal.

A kötet tartalmát a két szerkesztő tömören és pontosan fogalmazta meg: „A dolgozatok a tematika különböző aspektusait tárgyalják konfrontatív-tipológiai szempontból vagy egy nyelv anyagán. Ezek közé tartozik a szoros értelemben vett *genus verbi* kategória lényege és struktúrája, a *genus verbi* viszonya a rokon ige kategóriákhoz, a passzívum specifikuma és a konkrét nyelvekben való alkalmazásának sajátosságai, a reflexivitás szemantikai és mondattani jegyei és hasonló problémák. Magától értetődik, hogy még nem lehetett cél az elméleti alapok teljes egységesítése” (7).

A kötetben szereplő cikkek három csoportba oszthatók: (a) a passzívum általános kérdéseinek vizsgálata, (b) a passzívum elemzése a leningrádi tipológusok koncepciója szerint különböző nyelvek anyagán, (c) a passzívum és reflexivitás kérdései a lipcei, prágai és pozsonyi nyelvészek felfogásában egyes nyelvek leíró és kontrasztív elemzésén illusztrálva.

Az első csoportba M. M. GUCHMAN, A. V. BONDARKO és V. S. CHTRAKOVSKIJ tanulmányai tartoznak, bár az utóbbi bevezeti egyúttal a második csoport cikkeit is.

M. M. GUCHMAN bevezető tanulmánya „A mondatelemzés szintjei és a *genus verbi* kategóriája” (Die Ebenen der Satzanalyse und die Kategorie des Genus verbi) (9–32) áttekintí a kötet címében jelzett tematika alapvető kérdéseit, de elsősorban a passzívumról szól. A különböző megközelítések bírálata után a szerző kifejti nézeteit a különböző szintek egymáshoz való viszonyát illetően. A szemantikai-grammatikai és a formális-szintaktikai szintek viszonyát behatóan elemzi, megállapítja milyen egységek alkotják ezt a két szintet az adott szempontból és jellemzi őket. Számomra elsősorban a szemantikai-szintaktikai szint egységeinek (Inhaltssubjekt, Inhaltsprädikat, Inhaltsobjekt) vizsgálata és a téma-réma szabályok fontosságának kiemelése volt figyelemre méltó. Bírálta az A. A. CHOLODOVICŰ által megfogalmazott felfogást is, amely a leningrádi tipológusok megközelítésének a magva, főleg a terminusok tisztázatlansága miatt.

A. V. BONDARKO cikke „A *genus verbi* és funkcionális-szemantikai mezője” (Das Genus verbi und sein funktional-semantisches Feld) (33–49) a szerző ismert mező-elméleti koncepciójából indul ki. Elsőnek általános kérdéseket érint: a morfológia és szintaxis kapcsolatát, a *genus verbi* helyét a többi morfológiai kategória között, az aktív-passzív szemantikai oppozíció mondattani kifejezését. Ezután a *genus verbi* mező komponenseit vizsgálja behatóan.

V. A. CHTRAKOVSKIJ cikke „A passzív szerkezet meghatározásához” (Zur Definition von Passivkonstruktionen) (51–62) a leningrádi tipológusok korábbi definícióinak a módosításával foglalkozik és pontosítja a módszer terminusait, amelynek szükségességére M. M. Guchman joggal mutatott rá. Megállapításait orosz anyagon illusztrálja. Mivel a cikk feltételezi a koncepció előbbi formájának részletes ismeretét, itt nem fejthetem ki a javasolt változtatásokat sem, mert erre egy ismertetésben nincsen mód. Lemérhető viszont a módosított koncepció alkalmazhatóságának növekedése, amit az orosz példák jól illusztrálnak.

A cikkek második csoportja a leningrádi koncepció különböző nyelvekre való alkalmazását mutatja be. A konferencia után több kötet is napvilágot látott, amelyek bőséges anyagot szolgáltatottak arról, hogyan használható fel ez a módszer különböző nyelvek

elemzésében. A koncepció jellemzésül annyit el kell mondanunk, hogy a diatézist és ezen belül az aktív-passzív korrelációt a szemantikai és a szintaktikai szint egységei közötti szabályrendszer segítségével ábrázolja, amelyet exact kalkulusba foglal. A függőségi és a valencia-elmélet nagy szerepet kap a leírásban.

A cikkek ezen csoportjának szerzői nem egyszerűen alkalmazzák a leningrádi elméletet, hanem továbbfejlesztik, szélesítik vizsgálati körét. Ilyen R. LÖTZSCH, W. FIEDLER és K. KOSTOV hozzájárulása „A genus verbi kategóriája egyes, rokon morfológiai kategóriákhoz való viszonyában” (Die Kategorie des Genus verbi in ihrem Verhältnis zu einigen verwandten morphologischen Kategorien) (63–94), amely a leningrádi koncepcióban kevésbé kidolgozott morfológiai problémákat elemzi: a passzívum viszonyát a reflexívum, mediális és kauzatív kategóriához több nyelv, elsősorban a német anyagán.

A kötetben ezután a lipcei, prágai és pozsonyi nyelvészek munkái következnek, de én őket későbbre hagyom, és a leningrádi koncepció további nyelvekre való alkotási alkalmazását bemutató cikkeket sorolom fel. A következők tartoznak ide: E. Š. GENUŠIENĖ „Passzív a litvánban és használata” (Das Passiv des Litauischen und seine Verwendung”) (139–152), E. KORDI és T. BERDYEVA „Passzív szerkezetek a mai tadzsikban” (Die Passivkonstruktionen im modernen Tadschikischen) (153–166), I. B. DOLININA „Passzív átalakítások az angolban (két aktánsal bővülő igék)” (Passivumwandlungen im Englischen [Verben mit zwei Aktanten]) (167–180) és V. P. NEDJALKOV „Diatézis és mondatstruktúra a csukes nyelvben” (Diathesen und Satzstruktur im Tschuktschischen) (181–211). A szerzők a leningrádi csoport tagjai, akik maguk is részesei voltak a koncepció kidolgozásának és továbbfejlesztve alkalmazták az egyes nyelvek anyagán. Ezen túl a különböző alaktani és mondattani típusú nyelvek elemzése jelentős hozzájárulások a nyelvtani tipológiához is. Sajnos részletesebb bemutatásukra az ismertetés keretében nincs mód.

A cikkek harmadik csoportjában a lipcei, prágai és pozsonyi nyelvészek tanulmányai tartoznak, amelyek zöme konfrontatív jellegű. Az általános nyelvészet szempontjából azonban kettős fontosságuk van. Bemutatják, egyrészt, a szerzők elméleti kutatását egy, a genus verbi körébe tartozó kérdés kapcsán és így hozzájárulnak a problematika elméleti tisztázásához, másrészt, jó példáját adják két nyelv elméleti alapú konfrontatív elemzésének, ill. egy nyelv jellemzésének.

R. RŮŽIČKA, A. STEUBE és G. WALTHER cikke „A mondattani és szemantikai reflexivitás (Elméleti és orosz–német kontrasztív nyelvészeti tanulmány)” (Syntaktische und semantische Reflexivität [Eine theoretische und anhand des Russischen und Deutschen kontrastive Studie]) (95–113). Ennek – és még két következő cikknek – a középpontjában a reflexivitás áll. Ily módon az érdeklődés fókusa áttevődik és újabb tényezők figyelembe vételére kerül sor. A tanulmány bizonyos izomorf vonásokat mutat a leningrádi koncepcióval, annyit mindenesetre, hogy elemzésének eredményei értékesíthetők a leningrádi tipológusok koncepciójának fejlesztésében is.

F. DANEŠ cikke „Az ige szemantikai struktúrája és az indirekt passzívum a csehben és németben” (Semantische Struktur des Verbs und das indirekte Passiv im Tschechischen und Deutschen) (113–124) a szerző vezette leíró nyelvészeti csoport módszerét alkalmazva elemzi az indirekt passzívum kérdését. DANEŠ csoportja igen jelentős eredményeket ért el az igék szemantikájának elemzésében, ezzel a szerző olyan aspektusból tud hozzájárulni a passzívum kérdéseinek elemzéséhez, amelyet a kutatás általában elhanyagolt. J. POVEJŠIL cikke „A reflexív passzívum kérdéséhez a csehben és németben” (Zum reflexiven Passiv in Tschechischen und im Deutschen) (124–129) a cseh nyelvtudomány eredményeit hasznosítva elemzi ezt a sajátos kérdést a két nyelvben.

A pozsonyi nyelvészek két rövid cikke bepillantást enged a szlovák nyelvészeti iskola műhelyébe. J. RŮŽIČKA „Reflexív igék és reflexív igealakok” (Reflexive Verben und reflexive Verbalformen) (131–135) a reflexívum kérdéseinek elemzését bővíti szlovák nyelvi anyagon. J. KAČALA tömör tanulmánya „Genus verbi, az ige intentio-értéke és a mondat intentio-struktúrája” (Das Genus verbi, der Intentionswert des Verbs und die Intensionsstruktur des Satzes”) (137–138) hasznosan egészíti ki Růžicka cikkét a szlovák nyelvtudomány intentio-központú vizsgálatának rövid bemutatásával.

Összefoglalásul elmondható, hogy a kötet a genus verbi iránt érdeklődők számára alapvető munka, amely a kérdéskör elméleti kérdéseit különböző megközelítésben elemzi és bemutatja ezek gyakorlati alkalmazását egyes nyelvek leírásában és egybevetésében. Külön érdekessége a könyvnek, hogy egy meghatározott tematikához kapcsolódva némi képet alkothat az olvasó a különböző kelet-európai nyelvészeti koncepciókról és ez, remélem, arra készíti, hogy közelebbről megismerkedjen velük, ha itt találkozott volna velük először.

DEZSŐ LÁSZLÓ

J. Soltész Katalin: A tulajdonnév jelentése és funkciója

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 207 l.

J. SOLTÉSZ KATALINTÓL összefoglaló munka jelent meg a tulajdonnevekről. A dolgozat nyolc fejezete három nagyobb probléma köré csoportosul: az első három fejezet a tulajdonnév helyét jelöli ki a nyelvi jelek rendszerében; a negyedik és ötödik fejezet a tulajdonnév típusait, altípusait mutatja be, valamint a tulajdonnév és köznévi határesetekkel foglalkozik, az utolsó három fejezet nyelvhasználati kérdéseket érint, illetőleg a tulajdonnév stilisztikai funkcióját elemzi. A könyvet rövid összefoglaló, gazdag bibliográfia, és a nevek, névelemek gondosan összeállított mutatója zárja.

A szerző a tulajdonnevek nyelvi rendszerbeli státusát illetően elfogadja azt a hagyományos felfogást, hogy a tulajdonnév a főnév kategóriájába tartozik, ugyanakkor részletesen tárgyalja a főnévi szófaj kereteit szétfeszítő típusokat (több szóból álló szerkezetek, mondat értékű nevek, viszonyoszős szerkezetek, ún. „plurale tantum”-ok), főhíva a figyelmet arra, hogy a tulajdonnevet nem tekinthetjük egyszerűen főnévi alkategóriának, inkább „abnormis” főnévnek nevezhetnénk (17). A tulajdonnevek morfológiai rendszeréről helyesen állapítja meg, hogy töredékes. Ehhez még hozzátehetjük: a meglévő formások rendszere sem zárt. Általában nemcsak arra alkalmasak, hogy sűrű előfordulásukkal a tulajdonnevek egyes részrendszereit összekapcsolják (pl. a becéző képzők, a családnevek jellemző formánsai, földrajzi köznevek előfordulása a helynevekben. . . stb.), új nevek mintájául szolgáljanak, hanem arra is, hogy a tulajdonneveket beépítsék egy adott nyelv egész rendszerébe.

„A tulajdonnév jelentése” kétségtől mentesen a dolgozat legizgalmasabb fejezete. Hadd időzzünk ezért hosszabban ennél a kérdésnél. Köztudottan régóta vita tárgya, hogy a tulajdonnévnek egyáltalán van-e jelentése, s ha van, miféle jelentés az. A magyar nyelvtudományban — valószínűleg Gomboz jelentésfelfogásának köszönhetően — sokáig a tagadó álláspont volt elterjedve. A jelentéskutatások fellendülése, a jelentés fogalmának újraértelmezése tette lehetővé s egyben szükségszerűvé a tulajdonnév és jelentés összefüggésének újraértékelését. Nálunk Martinkó András emlékezetes tanulmánya (Pais-Eml. 189—195) nyomán szinte egy csapásra elfogadottá vált, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése. A tulajdonnévi jelentés mibenlétének megvilágításához nagymértékben hozzájárultak Balázs János (ÁNyT I, 41—52), Károly Sándor (AltMjtan. 111—114) s e könyv szerzőjének (A tulajdonnév és köznévi határterülete MNy. 55: 461—470) idevágó vizsgálódásai. Ezúttal J. Soltész Katalin a tulajdonnév jelentésszerkezetét vizsgálva érinti az önkényesség — motiváltság, az információtartalom, a denotáció (= a névnek a jelölt dologra való vonatkozása), a konnotáció (= a név asszociatív értéke), valamint a tulajdonnév alapjául szolgáló közzzó etimológiai jelentésének problémáját. Végül számba veszi a tulajdonnév jelentéssíkkeit. A gazdag szempontú elemzés után meglehetősen sommásnak tűnik a szerzőnek az a megállapítása, hogy a tulajdonnév jelentése a denotáció (29—32), ami tulajdonképpen nem jelent többet: a tulajdonnév jelentése a denotátumra való vonatkozás, azaz a tulajdonnév a jelölt dolgot azonosítja. Megleppő, hogy a szerző a jelentéssel kapcsolatban szinte csak a névfogalmak vonatkozásában tér ki a tulajdonnevek rendszerszerűségére. Így a jelentésre nézve elsikkad az a szempont, hogy a tulajdonnevek a denotátumok osztályai, részosztályai alapján ugyancsak rendszert alkotnak, jöllehet az információtartalom s a metanév (a denotátumtól elvonatkoztatott név) problémája önkénytelenül felvetette volna ezt a kérdést. Ugyanakkor J. Soltész Katalin a következő fejezetekben az eddigieknél gazdagabb, sokoldalúbb rendszerezést nyújt éppen ezen az alapon.

Ezek után a szerző a tulajdonnév hangalakja és jelentése közti összefüggések (poliszémia, homonímia, szinonímia, polinímia, heteronímia) újszerű, a közzzó analógiáján alapuló, kimerítő — bár korántsem problémamentes — elemzését kísérli meg. Ebben legzavaróbb talán az, hogy a különböző jelenségek megítélésében a szerző a tulajdonnév komplex jelentésszerkezetéből hol az egyik, hol a másik jelentéssíkot emeli ki (pl. a poliszémia — homonímia esetében az etimológiai átlátszóságot, valamint a motivációt; a szinonímia esetében a denotatív jelentést; a polinímia esetében a metanyelvi síkot . . . stb.), s erre nem mindig történik utalás —, továbbá az, hogy a különböző jelentéssíkok keverednek egymással (pl. a poliszémia vizsgálatában az etimológiai és a denotatív jelentés; a homonímia vizsgálatában az etimológiai jelentés, a denotatív jelentés s a metanyelvi sík . . . stb.). A probléma megvilágítására a tulajdonnévi poliszémia kérdését emelem ki. A szerző a tulajdonnévi poliszémia kritériumaként a tulajdonnév alapjául szolgáló közzzó világos etimológiai jelentését, valamint a motiváció azonosságát jelöli

meg. Ennek alapján poliszém jelenségnek tekinti az azonos fajú egyedek akár egymástól független (véletlen), akár intézményesített (törvényesített vagy hagyományokon alapuló névöröklés) névazonosságait is. Így pl. a *Szabó* vezetéknevnek annyi egymással összefüggő jelentése van, ahány személyre vonatkozik; s ugyanez a véleménye a keresztnevekkel kapcsolatban is (46). Jóllehet ezekben az esetekben nyilvánvalóan nem a tulajdonnévi jelentés (s kivált nem a szerző által a tulajdonnév jelentéseként elfogadott denotatív jelentés) módosulásáról, osztódásáról van szó. Célszerűbb, ha az azonos fajú egyedek fenti névegyezéseit az etimológiai jelentés figyelmen kívül hagyásával továbbra is alaki egybeesésként, tulajdonnévi homonimiaként tartjuk számon, s a tulajdonnévi poliszémia fogalmát szűkebben értelmezzük.

A következőkben a szerző a tulajdonnév főbb típusait a jelölt denotátumok csoportjai alapján határolja el. Jórészt saját részletkutatásainak köszönhető, hogy a két legfontosabb névfajta, a személynevek és helynevek mellett az eddig mostohábban kezelt tulajdonnevek (állat- és tárgynevek, népnevek, intézménynevek, címek, áru- és márkanevek) rendszerszerű tárgyalására is sor kerülhetett. A fejezet különös értékének tekinthetjük, hogy a szerző az egyes típusokat, altípusokat nem egymástól elszigetelve, hanem kapcsolataik bonyolult rendszerében mutatja be, mindenütt utalva a névhasználatban betöltött szerepre, a stilisztikai, jelentéstani vonatkozásokra. Névrendszerbeli, névhasználatbeli súlyuknak megfelelően a személynevekről adja a legárnyaltabb képet. A tulajdonnév és köznévi határeseiteit vizsgálva a szerző többek között említi az egyedi létezőt jelölő közneveket, történelmi események nevét, majd a szófajváltás eseteit érinti.

A tulajdonnév nyelvhasználati kérdéseivel kapcsolatban felhívja a figyelmet a magyar tulajdonnév jellemző jelzői használatára, tárgyalja a tulajdonnév és a határozott névelő viszonyát s az ehhez kapcsolódó nyelvhelyességi, stilisztikai vonatkozásokat, foglalkozik a tulajdonnév lefordíthatóságával, illetőleg lefordításának eseteivel. Az utolsó fejezetben a tulajdonnév (főként a személynevek és helynevek) stilisztikai kérdéseit tekinti át. Vizsgálja a tulajdonnevek esztétikai értékét, kitérve a név eredeti közzói jelentésének, hangalakjának, asszociatív értékének szerepére. Foglalkozik a névhangulat, valamint a névdivat jelenségeivel. A „Névstílus és névkultúra” alfejezetben a társadalom és névstílus kapcsolatára mutat rá (ebbe a kérdéskörbe tartozik a tulajdonnevek ún. emlékeztető funkciója is, amit a szerző külön fejezetben tárgyal), érinti a névadási szokások egy-egy mozzanatát, továbbá a társadalmi érintkezés és a névhasználat szabályainak összefüggésére hívja fel a figyelmet. Végül a nevek stílusesszökezként való felhasználását elemzi, bepillantást nyújtva az irodalmi névadásba.

J. Soltész Katalin munkája a tulajdonnevek problematikájának széles horizontú, korszerű nyelvészeti alapokon álló összefoglalása. Múltó kiegészítése, folytatása és továbbépítése Kálmán Béla szintézisének.

BALÁZS JUDIT

Melvin Joseph Adler: A Pragmatic Logic for Commands Pragmatics & Beyond

John Benjamins B. V., Amsterdam 1980. 131 l.

A parancsok pr a g m a t i k u s logikája cím mutatja, hogy a szerző a parancsokat a kommunikáció intézményes elméletének keretén belül vizsgálja. Mint később maga mondja, pragmatikusnak nevezhető minden olyan megközelítési mód, amely a nyelvet intézménynek tekinti, azaz olyan képződménynek, amely előfeltételezi bizonyos emberi intézmények meglétét. Ez azt jelenti, hogy a parancsok intézményes tények, vagyis konstitutív szabályok által definiált (teremtett) tények; a parancsadás, illetve parancsteljesítés pedig intézményes cselekvés, azaz konstitutív szabályok szerinti viselkedés. A parancs tehát attól parancs, hogy mint ilyet definiáltuk. Nem pusztán tény, azaz a parancsadásnak és a parancsteljesítésnek megvannak a maga intézményes (konvencionális) feltételei. Ezeknek a feltételeknek a teljesülése szükséges ahhoz, hogy egy megnyilatkozást a beszélő parancsnak szánjon, a hallgató pedig parancsnak értsen.

A parancsok intézményes tény voltát mutatja az is, hogy ha egy parancsot kétségbe vonunk, a kérdés mindig a parancs intézményes voltát (státuszát) kérdőjelezi meg. (Ezzel szemben egy állítás esetében mindig annak igazságértékét vitatjuk.) Pl.: kétségbe vonhatjuk annak a személynek a hatalmi pozícióját, aki kiadta a parancsot (miért hallgasak rád?), vagy megkérdőjelezhetjük őszinteségét (valóban akarod, hogy megtegyem?).

Az egyes beszédaktusfajták vizsgálata SEARLE nyomán kezdődött meg. Ezért a parancs fogalmának mint intézménynek az elemzéséhez is Searle megállapításai adják a kiindulópontot. Searle feltételei azonban túlságosan a beszélőre orientáltak, vagyis a beszélő szerepét hangsúlyozzák annak eldöntésében, hogy mely beszédaktusok számítanak parancsoknak. Searle tehát eltekint a parancshasználat pragmatikus aspektusától.

Pedig ha a parancsokat mint intézményeket vizsgáljuk, nem elég leírni a parancs belső nyelvi-logikai struktúráját, valamint a parancsolás feltételeit. Ahhoz, hogy a parancs ténylegesen létezzen, érvényben legyen, kellene valakik (olyan címzettek), akik az adott megnyilatkozást parancsnak értelmezik. A parancs fogalmának tehát része használata. Sőt, annak eldöntésében, hogy egy megnyilatkozás parancsnak számít-e, vagy sem, a hallgató (címzett) szerepe a döntő.

Így ADLER feltételei (szemben a Searle által megadottakkal) címzetre orientált feltételek, hiszen a parancsok tényleges használatát ilyen feltételek teszik lehetővé.

Amikor az emberek megtanulják, hogy hogyan használják a parancsokat mint intézményes tényeket, megtanulják egyrészt a parancsok megfogalmazásának módját (a parancsok mélyszerkezetbeli reprezentációját, valamint azokat a pragmatikailag motivált levezetési szabályokat, amelyek a mélyszerkezetbeli reprezentációt a felszíni szintaktikai szerkezethez kapcsolják, tehát a parancsok szintaxisát), másrészt megtanulják a parancsok interpretálásának egy fajta módját (= a parancsok szemantikáját) is.

A könyv legfontosabb célja sztereotípiák mindennapi gyakorlatunk elemzése. Felépítését ezért egyrészt a parancsok valóságos funkcionálásának ilyen felfogása motiválta. Így a problémák három téma köré csoportosulnak: az első rész tárgyalja a parancsokat mint intézményeket, a második a parancsok szintaxisával, a harmadik pedig a parancsok szemantikájával foglalkozik. — Másrészt, mint ebből a felosztásból is látható, a tárgyalás- és leírásmód megválasztásában szerepet játszott a szerzőnek az a szándéka is, hogy a parancsokat mint nyelvi jelenségeket elemezze. Többször hangsúlyozza például, hogy őt a parancsok elsősorban nyelvi szempontból érdeklik, és nem mint egy formális logikai rendszer elemei. Ezért egy olyan logikát (= a parancsok olyan szintaxisát és szemantikáját) próbált(a) meg felépíteni, amely részben összhangban van a szintaxis — szemantika CHOMSKY-féle (Aspects-beli) felosztásával. Adlernek a parancsokról adott leírása így „természetes nyelv”-szerű, vagyis strukturálisan hasonló ahhoz, amelyet Chomsky javasolt a természetes nyelvek leírására. Tehát hármass elrendezésű: a formális (logikai) szintaktikai mélyszerkezetből levezethető a (természetes nyelvi) felszíni szintaktikai struktúra, amelynek interpretációját a szemantika végzi el.

A szerző maga mondja, hogy a 'szemantika' ez esetben nem pontos megnevezés, hiszen a parancsok intézményén, vagyis egy olyan kereten belül, amely azokkal a feltételekkel foglalkozik, amelyek között egy parancsot kiadnak, illetve teljesítenek, nem lehet pontos különbséget tenni a szintaxis, a szemantika és a pragmatika között, mert a parancsok használataival kapcsolatos megfontolásokat a leírás minden szintjén figyelembe kell venni.

Az, hogy mely elemeket reprezentáljunk a parancs formális szintaktikai mélyszerkezetén belül, attól függ, hogy hogyan definiáljuk a parancs fogalmát, vagyis, hogy mely elemeket tartjuk a leglényegesebbeknek. Láthattuk, hogy Adler a hatás, a következmény, a gyakorlati használat felől közelíti meg azt. Eszerint a következő négy elem tekinthető a parancs részének: a címzett, a parancs érvényességi ideje, a végrehajtási feltételek és a parancs által elérni szándékozott cselekvés vagy eredmény. Ezek közül nem mindegyik fordul elő mindig explicit formában. Mindegyik hiányozhat, kivéve a parancs által szándékoltt cselekvést, mert ez a parancs lényege.

Ezt a négy összetevőt úgy kapjuk meg, ha megvizsgáljuk, hogy mik a parancs érvényességének feltételei. Ezek a könyv alapján laza, nem formális megfogalmazásban a következőképpen összegezhetők:

1. legyen egy címzett, akinek a parancs szól;
2. a címzett ismerje el tekintélynek a parancs kiadóját;
3. ismerje fel, hogy a megnyilatkozást neki szánták mint parancsot;
4. értse azt, azaz tudja, hogy mit kell tennie ahhoz, hogy teljesítse;
5. vegye komolyan azt a kötelességét, hogy teljesítenie kell a parancsot;
6. legyen képes a parancs teljesítésére, és a parancsadó tudja róla, hogy képes rá;
7. teljesítse.

A parancsok használatát, mint látható, valóban a címzetre orientált feltételek teszik lehetővé. Mert egyáltalán az szerepel léte attól függ, hogy a címzett elismeri-e. A parancsadó viszont nem szerepel sem a feltétel-listán, sem a parancsok formális szerkezetének a reprezentációjában. Ennek oka, hogy a címzett mindig a parancsok

intézményből következően lesz címzett (attól, hogy a parancs neki szól), a parancs kiadója viszont nem innen nyeri pozícióját. A parancsoláshoz való jogot neki nem maga a parancsok intézménye adja, hanem valami más, ezen kívüli intézmény (jog, valamilyen hierarchiában elfoglalt felettesi beosztás, katonai, pszichológiai, érzelmi fölrendelt helyzet stb.). Vagyis azok a tényezők, amelyek tekintélyé teszik őt valakivel szemben, nem részei a parancs intézményének. A parancsoláshoz való jogát pedig a címzett ismeri (vagy nem ismeri) el azzal, hogy a tekintély státuszával ruhazza őt fel, mert hiszi, hogy tekintély rá nézve. Vagyis a címzetten keresztül kerül be a parancsok intézményébe.

A parancs-elemek kiválasztásának jelentősége van abból a szempontból is, hogy egy összetett parancs bizonyos elemein keresztül tagolható, bontható összetevőire. Hogy melyek ezek, azt természetesen meg gondolások motiválják. Kisebb időegységekre bontható pl. az az időegység, amelyen belül a parancs érvényben van; vagy részcelekvésekre osztható fel a parancs által szándékolt cselekvés. A címzettek alapján nyilvánvalóan csak csoportoknak szóló parancsok tagolhatók, mégpedig csak akkor, ha a parancs disztributív, azaz ha a csoport minden egyes tagjának külön-külön szól. A végrehajtási feltételek egyáltalán nem tagolhatók, mert ha ezeknek csak egy része áll fenn, a címzett nem érez készletét a parancs végrehajtására. Így ezen a komponensen keresztül a parancs nem tagolható.

Ugyanazt a parancsot különböző emberek különbözőképpen tagolják, vagy ugyanazt a parancsot ugyanaz az ember különböző időpontokban is más-más módon tagolja. Azaz a parancs összetevőkre bontása mindig szubjektív (a címzetten múlik), az ő döntése pedig a kontextustól függ. A címzett mindig azt a legkevésbé részletes felosztást választja, ami még lehetővé teszi az adott feladat megoldását.

Egy parancs összetevői mindig véges számúak. Ezt fogalmazza meg az ún. végesség-feltételezés: a) egy cselekvés véges számú összetevőkre bontható; b) a parancs által előírt feladatok véges számú lépésben megoldhatók; és c) a címzett véges számú lehetőség közül választja ki a parancs végrehajtásának egy adott módját.

A végesség-feltételezés hangsúlyozása azért fontos, mert elvileg a lehető legegyszerűbbnek tűnő cselekvés is felosztható cselekvésekre végtelen sorára. A gyakorlatban azonban erre nincs szükség. A cselekvő személy többnyire nincs is tudatában minden egyes mozzanatnak, mert az adott cselekvés sikeres végrehajtása szempontjából ez nem is érdekes. Így a cselekvést többnyire osztatlan egésznek értékeli, vagy csak a legszükségesebb összetevőkre bontja. Tehát a tudati tényező döntő itt is, a cselekvő személy értékelése.

Ilyen és ehhez hasonló gyakorlati megfontolások teszik lehetővé a végesség-feltételezés bevezetését. Az egyik ilyen megfontolás maga az a tény, hogy a címzett végre tud hajtani egy kapott parancsot. A másik pedig az a pszichológiai tény, hogy az emberek gyakorlati tevékenykedése sohasem teljesen kiszámított, aprólékos, minden részletében pontosan megtervezett. Sőt, ellenkezőleg: mindig van benne egy csomó pontatlanság, elnagyoltság, vagyis kellően nagyvonalú. Ez teszi lehetővé, hogy egyáltalán befejezzük cselekvéseinket.

Látható, hogy Adlert elsősorban a parancsok való életbeli működése érdekli. Elemzése így bevallottan pszichológiai (is), végig figyelembe veszi a parancsteljesítés pszichológiai tényezőit. Többször utal ilyenekre. Pl. érdekes pszichológiai probléma az, mondja, hogy amikor egy címzett konfliktusos parancsokat kap (különböző tekintélyek egymással ellentétes dolgok megtételét parancsolják neki), többnyire döntésképtelen lesz, vagyis nem csinál semmit, egyik parancsot sem teljesíti.

A szerző nemcsak a leírandó tárgyban veszi figyelembe ezeket a gyakorlati, használatbeli szempontokat, hanem a leírás szintjén is érvényesít ilyeneket. Különösen a szemantika-fejezetben. De általában is többször hivatkozik a természetes megfontolásokra, a józan észre, az intuitíve elfogadható megoldásokra, a tényleges mindennapi gyakorlatra, mint formállogikai szabályokra vagy logikailag (elvileg) lehetséges esetekre.

A generatív grammatika a 60-as években helyesen, sőt, ismerve az előzményeket, szükségszerűen az idealizált beszélő nyelvi kompetenciájának a megragadására, és szigorúan egzakt, szabályokba foglalt leírására törekedett. Csak az utóbbi időben vált nyilvánvalóvá (többek között éppen a beszédaktus-elmélet nyomán), hogy a nyelv használata több különböző dolog tudását tételezi fel. Vagyis a nyelvi kompetencia nemcsak a grammatikai szabályrendszer ismeretét jelenti, hanem, mondjuk a megnyilatkozások cselekvésértéke szabályainak az ismeretét is. Pusztán a grammatika ismerete még nem teszi a beszélőt kompetenssé a nyelvben. A nyelvi kompetencia különben is konstruált fogalom. Vagyis, hogy mit tekintünk a nyelvi képesség részének, és mit nem, az tőlünk (leíróktól) függ.

A nyelvtudomány fejlődéséből szükségszerűen következett, hogy először a hagyományos vizsgálatokban teljesen összekuszálódott nyelvi (= grammatikai) és nem nyelvi (= pszichológiai, logikai stb.) jelenségeket kellett pontosan szétválasztani. A nyelvi adatok (azaz a „puszta tények”) és a nyelvi tények (azaz a nyelvleírásban/ra használt, konstituált tények) szintjén is. Az első feladat tehát az volt, hogy tisztán és önmagukban, a használattól és a használóktól elvonatkoztatva lássuk a nyelvi szabályokat. Csak ezek után térhetett vissza a nyelvleírás lényegében oda, csak magasabb szinten, ahol a hagyományos nyelvészet abba maradt, illetve jelenleg is áll. Vagyis, hogy újra integrálja mindazt, amit a különböző tudományágak a nyelvről tudnak. Így kerülnek újra elő olyan kérdések, mint pl. a szándék, vagy a különféle modalitástípusok.

Az a felismerés pedig, hogy a nyelv használata, a beszéd cselekvés, megengedi, újra lehetővé teszi, hogy laza, pontatlan kategóriákat és szabályokat alkalmazzunk a nyelvleírásban, és hogy szubjektív tényezőket is (szándék stb.) belevegünk a vizsgálatba, illetve apparátusunkba, mivel maguk a (beszéd) cselekvések és a mögöttük álló szabályrendszerek is ilyenek. Csakhogy a leírás pontatlansága most már nem a módszertani hibák vagy a tudatlanság következménye lesz, hanem egy tudatosan választott módszer eredménye. Azon a felismerésen alapul, hogy az emberi gondolkodásban és cselekvésben nem a pontos mennyiségi tényezők számítanak, hanem a közelítően pontos jelleg. A humán rendszerek vizsgálójának (így a nyelv leírójának is) az lenne tehát a feladata, hogy ezt a rendezetlenséget, szabálytalanságot próbálja meg valahogy rendezni.

L. A. ZADEH egyik tanulmánya: Komplex rendszerek és döntési folyamatok elemzésére alkalmas új módszer vázlata (Fogalmi rendszerekről, szerkezetekről és szervezetekről. In: Rendszerkutatási tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 211–254) erre kísérlet. A szerző amellet érvel, hogy a mechanikus rendszerek leírására kidolgozott pontos és formalizált módszerek nem alkalmazhatók egy az egyben a humán rendszerek vizsgálatára és leírására. A humán rendszerekről csak közelítő jellemzés, csak megközelítően pontos leírás adható, és csak ilyet érdemes adni, mert ez felel meg az ilyen rendszerek természetének. Zadeh ezt a pontatlanságot írja le egy laza algoritmus segítségével.

Kimondva-kimondatlanul hasonló szándékok vezérik a beszédaktus-elmélet keretén belül dolgozó szerzőket is. Adler könyvének, mint említettem, főleg a szemantika-része támaszkodik pragmatikai megfontolásokra. Jól mutatja ezt a szerző jelentésfelfogása. Jelentés = értelmezés = használat: megértettem a parancsot, tehát tudom használni, azaz tudom, hogy mit kell tennem annak érdekében, hogy teljesítsem. — Így a felszíni szintaktikai szerkezet szemantikai interpretációja nem más, mint a parancs g y a k o r l a t i értelmezése. Tehát a szemantika célja az, hogy megadja egy parancs végrehajtásának különböző lehetséges módjait. Azok a módok, ahogyan a címzett elvileg teljesíthet egy parancsot (= a parancs különböző, szerinte lehetséges interpretációi) diagramokon ábrázolhatók.

A parancs végrehajtásában, sőt egyáltalán a létezésében is a címzett szubjektív hozzáállása, illetve értelmezése a döntő. Az ő döntése dönti el, hogy parancs-e az adott megnyilatkozás (ha nem veszi magára, akkor nem az), és azt is, hogy hajlandó-e teljesíteni. Maga egy parancs pedig az(t jelenti), amit a címzett szerint jelent.

A parancs létezésének előfeltétele tehát a címzett értékelése. Magának a parancsnak a legfontosabb része pedig az általa elérti szándékozott cselekvés vagy eredmény: a parancs mindig valamilyen cselekvés végrehajtását követeli meg. A parancsok tehát a nyelv olyan használatai, olyan beszédaktusok (illokúciós cselekvések), amelyeknek lényegi szabálya (feltétele), hogy kimondásukkal a beszélő valamilyen hatást, következményt akar elérni a hallgatóban, azaz a hallgatót valamilyen cselekvés megtételére akarja rávenni. Tehát a parancsolás illokúciós aktusának van perlokúciós hatása. Ezért közelíthető meg a parancs mibenléte az általa szándékoltt perlokúciós hatás felől is. Ezzel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy miért nem tekinthető a parancsolás perlokúciós aktusnak, vagy miért nem szokás annak tekinteni. (Adler könyvében, bár kifejezetten hatása felől vizsgálja a parancsot, egyáltalán nem szerepel az a szó, hogy perlokúció.) Hiszen mondhatnánk, hogy mivel a parancsolás a nyelv olyan használata, a beszélő olyan cselekvése, amelynek a kimondása révén teljesített valakivel egy parancsot, az par excellence perlokúciós aktus.

A másik (szokásos) megoldás röviden a következő. Perlokúciós hatást kiválthat perlokúciós és illokúciós aktus is. Néhány illokúciós aktusnak lényegi része (feltétele), hogy valamilyen hatást akar produkálni a hallgatóban. De ez magának az illokúciós aktusnak az intézményes követelménye. Pl. az ígértéttel az ígérőt kötelezi arra, hogy eleget tegyen a sajátmaga által vállalt kötelezettségnek, a parancs pedig a címzettet kötelezi arra, hogy teljesítse a parancs által teremtett kötelezettséget. Mindaddig nem

beszélhetünk parancsteljesítésről, amíg a címzett kötelességének eleget nem tett. Az ilyen típusú illokúciós aktusoknak tehát része az általuk kiváltott reakció.

A beszédaktus-elmélet legfontosabb szemléleti eredménye az a felismerés, hogy nincsenek objektív és egyszer s mindenkorra rögzített funkciójú nyelvi jelenségek. Ugyanaz a mondatstruktúra pl. nagyon sokmindenre használható. „Fix” funkciók keresése helyett ezért azt kell vizsgálnunk, hogy egy megnyilatkozás milyen körülmények között milyen cselekvéértékekkel rendelkezik. Ebben a megfogalmazásban az is benne van, hogy egy megnyilatkozás csak használatában létezik; akkor, ha valaki valahogy értelmezi. — A szemléletmód egy további következménye a nyelvleírásra nézve az, hogy egy nyelvi jelenség mibenléte nemcsak a nyelvhasználó minősítésétől függ, hanem az alkalmazott leírás kerettől is. Nem mindegy pl., hogy a parancsokat a kommunikáció intézményesített elméletén belül, vagy a naturalisztikus jelentésfelfogás (vö. SEARLE, *Speech Acts*) keretei között tárgyaljuk-e.

Adler szemlélete többnyire ebből a szempontból is következetes. Egy érvelésmódját kivéve. Azt, amikor arról beszél, hogy a parancsok logikájának egy másik megközelítési módja a Searle által alkalmazott propozicionális operátorral történő leírás. Searle az „illokúciós erő”-indikátort is a mélyszerkezet részének tekinti. Ez Adler szerint egyszerűen ellenkezik a nyelvi tényekkel. — Érvelése azért rossz, mert a beszédaktus-indikátor mélyszerkezetben való szerepeltetése nem mint nyelvi tény elfogadhatatlan, hanem csak a generatív grammatika keretei között elfogadhatatlan, a generatív grammatika előfeltevéseivel összeegyeztethetetlen. — Nemcsak a nyelvhasználat szabályai konstitutív szabályok, hanem a nyelvleírás szabályai is azok. A mélystruktúra, felszíni struktúra fogalmai sem a „nyelvi valóság”, hanem a generatív grammatika által konstituált nyelvi valóság tényei. Így Searle megoldása is csak saját rendszerén belül lenne bírálható. Adler viszont saját konceptualizált tényeit ütközteti a Searle által konceptualizált tényekkel.

A bemutatottakon kívül Adler még számtalan érdekes kérdést említ vagy érint. Pl. azt, hogy a parancsok megközelíthetők a modális logikán belül is. Adler szándékosan kerülte a modális fogalmak használatát, mert nem a parancsteljesítés lehetséges, hanem tényleges módjait próbálta meg leírni. Viszont érdekes lenne a beszédaktustípusok és a modalitástípusok kapcsolatának a vizsgálata. Erre azért találunk szempontokat nála. Pl. a parancsok érvényességével szembeni egyik feltétel az, hogy a címzett képes teljesíteni a parancsot és a parancsadó ezt tudja róla. A modális logika nyelvén mindez úgy fogalmazható, hogy bármi, ami a külső körülmények alapján megtehető, az parancsolható. Ezért nem adható parancs belső diszpozícióktól függő, pl. mentális cselekvések végrehajtására.

Néhány további feladatot maga a szerző jelöl ki. Egyik ilyen feladat a parancsok pragmatikus logikájához hasonló logikák kidolgozása más beszédaktustípusok számára is. Így kimutathatók lennének a különféle beszédaktusok intézményes hasonlóságai és különbségei. Ugyancsak további kutatásokat igényel a parancsoknak mint intézményeknek a vizsgálata más nyelvi és nem nyelvi intézmények vonatkozásában.

FABÓ KINGA

Vilmos Diószegi—Mihály Hoppál (eds.): *Shamanism in Siberia*

Bibliotheca Uralica 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 532 p.

„Shamanism in Siberia”, a major collection of articles on shamanism edited by VILMOS DIÓSZEGI and MIHÁLY HOPPÁL, was published in Budapest in 1978. The authors, researchers into the ethnography, religious anthropology and linguistics of the Siberian peoples and cultures, are all eminent scholars of shamanism. Since the majority of this cosmopolitan group of writers are concerned with Soviet ethnographical research, the results of which are for linguistic reasons little known outside the Russian-speaking world, this English version is extremely welcome.

This collection of extensive and profound articles is in five sections proceeding from an examination of the theoretical problems of the study of shamanism to shamanism among different peoples, accounts of the activities of shamans, analyses of shamans' songs, and finally a survey of the belief tradition of the northern Eurasian peoples.

What is shamanism? In answer to this fundamental question ÅKE HULTKRANTZ examines shamanism in its cultural and ecological context. He rejects the value of

psychologising interpretations of shamanism, such as MIRCEA ELIADE's well-known emphasis on the technique of ecstasy, and claims that shamanism must be regarded as a continuous historical complex. The shamanic complex does not in itself constitute a religion; it is more of a religious configuration with a given belief system, ideology, and a set of expectations concerning shamans. To my mind Hultkrantz is right in saying that the central idea of shamanism is „to establish means of contact with the supernatural world by the ecstatic experience of a professional and inspired intermediary, the shaman”. According to him, shamanism basically represents the religious tradition of the old hunting cultures.

The ecological aspect leads Hultkrantz to explain the similarities between the shamanic practices of northern Siberia and the most northern and northwest parts of America on the basis of similar arctic conditions. The similarities between shamanism in northeast Siberia and northwest America are not limited to general features alone; they are also found in details that are difficult to explain as parallel forms caused by ecological conditions. Thus in seeking explanations it is to my mind important to remember not only the ecological dimension — important though the relation between man and nature is as a factor moulding culture — but also simply the links created by historical continuity and cultural connections.

Hultkrantz adds a fresh aspect to the discussion on shamanism in pointing out that the introduction of reindeer nomadism did not weaken shamanism in the way that certain other forms of pastoralism might have done. His explanation lies at social organisational level, and he points out that the spreading of reindeer herding did not lead to social change on the same scale as in the more southerly pastoral areas. In other words, in northern Siberia shamanism remained conservative above all because of the special type of the community. Hultkrantz also proposes an answer to the debate over the geographical origin of shamanism in emphasizing the interaction between the northern and southern cultural areas as a factor supporting the development of shamanism: although shamanism was quite clearly also native to north Siberia, the northern nomadic Turkic peoples, the Yakuts etc., contributed to its present form.

L. KRADER's description of Buryat shamanism is — as the name „Shamanism: theory and history in Buryat society” indicates — in fact an examination of the typical features of shamanism in the light of Buryat shamanism. Although Krader quite rightly regards a complex such as shamanism as being an integral part of the economic, social and cultural system of the community and thus as an element developing the community, he fails to understand the nature of the manifestations of the religion of primitive cultures. He claims that numerous students of shamanism have regarded shamanism as a religion or as a magico-religious phenomenal complex, and continues: „On the other hand Khan-galov, Sanžeev, Sternberg, Shirokogoroff, Zelenin and the author have proposed that shamanism be regarded not only from the viewpoints of its religious or religio-magical, but also of its philosophical, naturalist (primitive or proto-scientific), and medical elements and functions” (p. 210). The difference of opinion would appear to concern not shamanism but in fact rather the essence of religion. There are almost as many definitions of religions as there are definers, and they all have a tendency to stress their author's special research interests or theoretical premises. I would thus take the liberty to name only the minimum criteria for the concept of religion on the basis of the most common recurring definitions of the history of religion. A religion or system of magico-religious beliefs can be taken to include forms of cultural behaviour in which the basic idea is primarily the concept of the supranormal, as a personal or impersonal element, and man's striving to make contact with this supranormal element. The idea of the supranormal and the ways of contacting it takes on the most varied of forms in cultures differing in structure, functions and development. The non-stratified cultural system of primitive communities contains the sectors of culture that in the high cultures appear as independent genres, growing side by side as in a bud. Thus primitive religion is by nature practical and permeable, and the supranormal is used to explain the problems of everyday life because scientific knowledge is lacking. Due to its permeability and bud-like nature primitive religion represents the philosophy, art and natural science of its culture just as much as its religious thinking. In describing the manifestations of the religion of primitive cultures it is often more precise to speak of different belief systems rather than to use the monolithic concept religion. For an ideological system relying on oral tradition is incoherent and usually made up of a number of parallel and overlapping belief complexes. The position of shamanism as a belief complex such as this, overlapping with other magico-religious thinking, is very clear. In this sense Krader's arguments appear futile, and his way of comparing shamanism to such developed religions aiming at logic and with an

ideological system as Islam, Buddhism and Christianity inevitably leads to a distorted approach.

Krader's attempt to tie his subject strictly to the historical reality of the Buryats is undoubtedly a considerable blow to the religious phenomenologists, who in overlooking cultural facts reach conclusions without any historical context. The ethnographic facts present that he examines extends from the beginning of the 17th century to the beginning of the 20th century. That he has a realistic appreciation of conditions is proved by the fact that he does not deal with shamanism necessarily as an element influencing the entire life of the community. He notes that not all the Buryats believed in shamans and some even opposed them. The shamanism of the stratified community of the Buryats and its special cultural form was in this respect in a quite different position from e. g. the shamanism of the small arctic communities, where it was an established part of the life of the community. Krader does not, however, keep systematically to his historical materialism. In his view the shamanic system of the Buryats displays a tripartite division similar to that of Buryat society: „The Buryats have conceived the spiritual world as a parallel to the organization of the Buryat social world: the social world is divided into three, the spirits into three, the soul of men into three. All these trichotomies are hierarcized: society is divided into the highborn, the commoners and the slaves” (p. 192). Earlier researchers also observed similarities between the form of community and the classification of the supranormal, i.e. a hierarchical community may also have a hierarchical system of deities. Regarding the other world of supranormal beings as identical to the community's own social reality is in itself logical. Krader's division into the spirits in heaven, the spirits on earth and the spirits of the underworld is not, however, a reflection of social structure. This trichotomy is part of the concept of a three-level universe and is extremely archaic, not only in different parts of Siberia but elsewhere too, e.g. in Oceania. In addition to the basic trichotomy each level may be further subdivided into three, five, seven etc. spheres inhabited by spirits. Contradicting Krader's interpretation is the fact that this concept of the universe was also typical of the hunting clan communities of northern Siberia. If we are to seek a reflection of social organisation in the system of spirits, we should to my mind pay attention to explicitly expressed subordinations — ruling spirits their helpers, messengers, etc. Viewing the Buryats' tripartite concept of the soul as a reflection of the social world is also an overinterpretation: in primitive cultures multi-soul concepts are the rule rather than the exception.

The study of shamanism. VILMOS VOIGT, in his article „Shamanism in North Eurasia as a Scope of Ethnology” tackles a major undertaking in attempting to outline the shamanic research tradition and also its future prospects. He divides earlier shamanic research into four categories: 1. religious history research, such as was represented by the evolutionist shamanic research at the beginning of the century, 2. analysis of ethnographic facts and relationships, 3. the phenomenology of religion and 4. various theories, including e.g. the approaches developed by OHLMARKS and FINDEISEN, which in Voigt's opinion overemphasize the psychological side. In denying the psychologising theories Voigt at the same time rejects all shamanic research that deals with the psychological factors connected with shamanism. This is fatal, because the psychological side, the shamanic trance technique, plays a considerable role in the rite system, even though it does not as such explain shamanism as an institution.

Voigt lays down his own programme for future research as follows: „The study of Siberian shamanism must be a science of religion, of the history of religion, based on comparative, typological methods, utilizing the linguistic and ethnographical material according to its own conceptions, and trying to solve its own tasks first of all by analyzing customs, beliefs and folklore texts” (p. 63). I cannot help asking: Must all relevant future research into shamanism really use typological methods?

Voigt quite rightly points out that shamanism already took shape during the former era of social evolution based essentially on kinship systems and thus regards that shamanism was originally the product of a classless society. His argument, derived from this view, that shamanism has no tribal or national aspects of functions, does not, however, agree with facts throwing light on Siberian shamanism. For example, ANISIMOV's facts about clan shamanism among the Evenks of the Podkamennaya Tunguska based on extensive personal field research prove that the shaman acted as the protector of his clan. To my mind the status of the shaman and shamanism varies in cultures with different socio-economic systems. To what extent a religious complex is regarded as shamanic or as a more stratified form of religion, i.e. where the line is drawn between e.g. a shaman performing sacrificial rites and a sacrificial priest proper, is in fact a problem arising at the level of the definer, i.e. the cultural reality. Instead of arguing about what sort of

class structure provides suitable soil for shamanism, it would be more useful to study what sort of magico-religious practices have been observed in what sorts of communities, what sort of thinking they were based on, and so on.

Although Voigt's thoroughly expert and well informed article does in fact contain statements that in their generality lead to one-sidedness he does bring up some interesting special questions that certainly provide new thought for research. One of these is „What unit of social organization is reflected most of all in the shape of the various assistant spirits? Are these clan, tribal or local spirits?”

One of the problems of the theoretical macroperspective of shamanic research concerns its suitability as a foundation for ethnohistorical deductions. In his article „Some Aspects of the Study of Siberian Shamanism” S. V. IVANOV stresses the significance of Siberian shamanism as a historico-ethnographical source. A phenomenon such as shamanism may well conserve primitive practices, ritual objects, etc., the observation of whose stylistic features does further the ethnogenetic study of peoples. Good examples of this are L. P. ПОРАФОВ's drum studies. The object of DÍÓSZEGI's and E. L. LVOVA's articles analysing shamanic cult objects is likewise the tracing of links between peoples. The validity of various traditional materials as a source of ethnohistorical research is in fact one of the current issues of e.g. historical and anthropological research into today's developing regions.

Light is thrown on the problems of classifying shamans by L. V. KHOMIČ and E. A. ALEKSEENKO. Both set out to analyse classes of shamans using communities' own names for them. Thus their research methods may in this respect be compared to the line of research known in the western world as ethnosemantics or ethnoscience, in which the expression used by the community studied is taken as the starting point for defining cultural categories. Alekseenko points out the value of material on Ket shamanism obtained through recent field research in arguing that most interesting is the new information about various semantic categories of the Ket shamans.

Both Khomič, who claims that the Nenets originally had only one type of shaman, and Alekseenko combine classes of shamans under the various spheres of activity of shamans. Alekseenko's article in fact points the way to an extremely interesting angle that bypasses the usual weaknesses of ethnosemantic research: comparison of classes of shamans at the level of their supranormal spirit helper systems and the tasks of the shaman, and analysis of the inner semantics of the ethnos lead to conclusions of wider application.

The phenomena of shamanism. The manifestations of shamanic practices, songs and the ideological sphere of shamanism in different peoples are examined by 21 writers. Although it is impossible within the scope of this article to deal with such a vast amount of material, which in many cases corrects earlier concepts, without perhaps doing injustice to certain writers receiving less attention, I must say that without exception the articles are interesting.

Some of the central issues are covered by several writers. The problems of shamans' songs are attacked by the Hungarians P. HAJDÚ and P. SIMONCSICS and the Finn A. J. JOKI. A combination of the means of linguistics, folkloristics and ethnomusicology would in fact appear suitable for e.g. revealing the contentual relationships expressed in shamanic songs and of interest to the religious historian too. In the same way the shamanic technique of ecstasy is one subject accessible through the analysis of songs.

G. N. GRAČEVA, V. P. DJAKONOVA and B. O. DOLGIKH examine the shaman's dress and attributes on the basis of field observations. Gračeva's research approach is unusually interesting, for she interviews an old man, Djumnime Kosterkin, who formerly acted as a shaman and who subsequently donated his dress and attributes to the local museum. Djumnime's father was Djukhadie Kosterkin, who as A. A. Popov's informant went down in the cultural history of north Siberia because of his highly-detailed tales of shamans. Such generation follow-ups are extremely welcome in studying the collectiveness vs individuality of the shamanic view of the world.

In my opinion undoubtedly the most lasting contribution of „Shamanism in Siberia” and that of greatest interest to contemporary research lies in the analysis of shamanic phenomena of different people — the results of field work conducted over the past few decades. With the help of field research connected with the recovery of cult objects representing e.g. the shaman and the old religious tradition of Siberia it has been possible to obtain important information on the use and meaning of the objects, as the article by e.g. I. S. GURVIČ shows. The reader really does obtain new information on shamanism, information that in many cases changes former concepts, opens up new perspectives and brings to life some of the ossified problems of shamanic research. For

example, the report by V. N. BASILOV of a shaman transvestite who is at the same time a patriarch and the father of a large family completely overthrows the theory that shamanism is a model for cultural behaviour adapting to sexual abnormalities. The idea of changing into a woman is no doubt bound precisely to concepts of the relationship between the shaman and the spirits and is, judging from the fact that it is so wide-spread, a very archaic phenomenon.

All in all „Shamanism in Siberia”, the editing of which was taken over by Mihály Hoppál following the untimely death of Vilmos Diószegi, is one of the most important works on shamanism to have been printed so far. It is a joint testimony of the present generation of shamanism researchers that will retain its value over years.

ANNA-LEENA SIKALA

Ilmar Talve: Suomen kansankulttuuri

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1979. 403 l.

Még nemrégén (1975-ben) került ki a nyomdából TOIVO VUORELA összefoglalása a finn népi kultúráról, s most egy újabb tanulmányt vehet kézbe az olvasó. Hasonló jellegű munkálatok voltaképpen SIRELIUS óta nem voltak, a részletkutatások azonban annyi új eredményt hoztak, hogy megnyílt a lehetőség az új összefoglalásra. A szélesebb olvasóköri körben erős az igény a néprajzi könyvek iránt, tehát a tudomány társadalmi szükségleteket is kielégít.

TALVE csaknem húsz éve a turkui egyetem néprajz professzora. Az eltelt két évtized alatt készült munkái közül csupán néhányat említtek, hogy kutatásainak irányát láthassuk. 1960-ban és 1961-ben jelentek meg a népi építészet köréből kidolgozott tanulmányai,¹ s már 1961-ben megjelenik első írása a táplálkozás témájáról.² Ugyanebben az évben bontakozik ki az érdeklődése a városi és városiasodó rétegek, pl. különösen a vasutasok életmódja iránt. A táplálkozás terén végzett kutatásai néhány év múlva érnek tanulmányokká.³ Közben a finnországi névnap és születésnap hagyományokat vizsgálja.⁴ Széleskörű érdeklődése révén megszerezte azokat az ismereteket, amelyek a nagyobb összefoglalás alapjául szolgálhattak. Egyik-másik írásából már sejthető egy későbbi összefoglalás terve.⁵ Csak néhány írásra utaltam az elmúlt húsz év gazdag terméséből. Ez a néhány utalás is érzékeltetni tudja azonban Talve érdeklődési körének kiszélesedését, a tanulmányok pedig igazolni tudják, hogy otthonosan mozog a kultúra minden ágában. Szemléletének két mestere: GUSTAV RÄNK és SIGURD ERIXON formálta meg az alapvető vonásait. Nagyon nehéz feladatra vállalkozott, egymaga írta meg a finn népi kultúra különböző területeiről összegyűjthető ismereteket, s mindezt rendkívül szorosra fogott terjedelemben.

Talve könyvének alcíme: „historiallisa päälinjoja”, arra utal, hogy a szerző számba kívánja venni azokat a történelmi folyamatokat, amelyek a népi kultúrát, hatásukkal alakították. Az alcímben is rejlt törekvés kifejezésre jut a könyv szerkezetében is. A 15 nagyobb fejezetre osztott mű első fejezete történeti bevezetést ad, az utolsó fejezet pedig összefoglalja a finn népi kultúra történelmi periódusait, a kultúra változásait. Erős történeti szemlélete érvényesül minden fejezet anyagának előadásában.

A könyv első fejezete bevezetés. Talve a legfrissebb adatok birtokában tájékoztatást ad a területi beosztásról, a természeti földrajzi viszonyokról, az ország népességéről. Ezt követően tömör összefoglalást kap az olvasó a településtörténet adatairól, az egyház- és jogtörténeti háttérről, valamint a társadalomtörténet tanulságairól. Elemzésé-

¹ Bastu och torkhus i Nordeuropa. Nordiska Museets Handlingar 53. Åbo-Stockholm 1960. XII + 544 l.; Den nordosteuropéiska rian. En etnologisk undersökning. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 387. Folklivsstudier VI. Åbo. 1961.

² Kansanomaisen ruokatalouden alalta. Suomi 109/4. Helsinki 1961.

³ Suomen kansanomaisesta ruokataloudesta. Turun Yliopiston Kansatieteen laitoksen toimituksia 2. Turku. 1973. Folkligt kosthåll i Finland. CWK Gløerup. Lund 1977.

⁴ Namens- und Geburtstagtraditionen in Finland. FFC 83/2, No. 199. Helsinki 1966.

⁵ Suomalaisen kansanelämän historialliset taustatekijät. Tietolipas 70. Forssa 1972. Kulturgrenzen und Kulturgebiete Finnlands. Ethnologia Europaea VII/1 (1973–74).

ben a városok helyzetére és szerepére is figyelmet fordít. A második fejezet a település és az építkezés bemutatására szolgál. A harmadik fejezet tárgyalja a hagyományos életmódokat: a földművelést, a vadászatot, a halászatot, a fókavadászatot, a rákászatot, a gyűjtögetést, az erdőgazdálkodást, a kátrányégetést, a méhészetet, a vaskohászatot, a házipart és kézműipart. Mint ez a felsorolás is mutatja, sorra veszi mindazokat az életmódokat, amelyek a történelem folyamán megélhetést nyújtottak. A negyedik fejezet anyaga közlekedéssel és kereskedelemmel foglalkozik, a következő sorrendben: közlekedési utak és a fenntartásuk, közlekedés és szállítás lóval, igavonó állatok és felszerelések, téli közlekedési eszközök, nyári közlekedési eszközök, vízi közlekedési eszközök, tengeri közlekedés, kereskedelmi kapcsolatok, cserekereskedelem, vásárok, vándorkereskedelem. A táplálkozásról szóló ötödik fejezet a következő témákat öleli fel: tárolás és tartósítás, hal-, hús- és véretelek, pépes ételek, kenyér és kenyérfélék, zöldségfélék, tejgazdálkodás, italok, szeszes italok, dohányzás, útravaló és szükség ételek, alkalmi és ünnepi ételek, étkezési rend, főzés és konyhafelszerelés. A viseletről készült hatodik fejezet beosztásban is követi a történelmi korszakokat, megvizsgálja az őstörténeti hagyományokat, a középkori ruhát, a ruházat változásait a 19. század közepéig, valamint az egységesülés folyamatait. Ezután szentel teret a munkaruha, a gyermek-, az ünnepi és rituális ruha, valamint az ékszerek és a viseleti vidékek kérdéseinek. Egy fejezet, a hetedik, foglalja magába a fonás-szövés, ványolás, szalagszövés, kötés, csipkekészítés és horgolás, valamint a népművészet témakörét. A textilről szóló részeket a faragás, a festés és a kovácsolás művésze egészíti ki.

Az anyagi kultúra, valamint a művészet összefoglalását a nyolcadik fejezetben a szociális és gazdasági intézményeket tárgyaló ismeretek követik. A család, a nemzetség, a nagycsalád, az örökség kérdései kaptak helyet, azonkívül a munkamegosztás, az öregkori biztonság, valamint az eltartási szerződés, a nevelés, az ifjúság szerepel ebben a fejezetben. Itt foglalkozik még Talve a földnélküliekkel, a szolgálkkal, a helyi szervezetekkel, faluszervezettel, a kalákkal és a gazdasági szervezetekkel is.

A kilencedik fejezet az élethez kapcsolódó rítusokat veszi sorra: a születést, a gyermek templomi bemutatását, a társasági életet, a házasságot, a jegyességet, a lakodalmat, az esküvőt, az ezüst és arany lakodalmat, a név- és születésnapot, a halált és a temetést.

A tizenegyedik fejezetben a néphit mutatja be a szerző, a következő tagolásban: világkép, lélekhit, szellemhit, kultuszhelyek, áldozatok, Agricola istenjegyzéke és a későbbi néphagyomány, mágia, varázslás, gyógyítás, a Krisztushit korai formái, keresztény hagyomány. A következő, tizenkettedik, fejezet, a népköltészetet tárgyalja, a népdal, mítikus és sámánénekek, siratók, epika a viking kor környezetében, a középkori és későbbi kalevalai költészet, varázskének, balladák, lírai dalok, az újabb népdal, mesék, mondák, közmondások és találos kérdések sorrendjében. A tizenharmadik fejezet a népzenevel, a táncal és a játékkal foglalkozik, figyelmet fordítva az újabb táncokra, valamint a népi tánc újraéledésére is.

A tizennegyedik fejezet tárgya a város és az ipari társadalom. Vizsgálat alá veszi a városokat, településeket, épületeiket, az életmódot, a hivatásokat, a közös és a magán szórakozásokat. Kitér a városi kultúra helyzetére az ipari társadalomban. Ezután magával az ipari társadalommal foglalkozik, elemzi az 1870–1914 közötti forradalmi változások hatását, a munkahelyi viszonyokat, a környezetet, a lakást és az otthonot.

A tizenötödik, utolsó fejezetnek Talve azt a feladatot szánta, hogy megrajzolja a népi kultúra általános képét. Meghatározza a periódusokat, majd korszakokonként jellemzi a népi kultúra fő vonásait. Elsőnek az őstörténeti örökséggel, ezután a középkori változással, a középkorból az újkorba való átmenettel foglalkozik. Ezt követi a népi kultúra a heterogén társadalomban, majd az iparosodás korában, végül az ipari társadalomban. Kísérletet tesz a területi csoportosításra, végül a hagyomány és a változás egymásra hatásának kérdését elemzi.

Bő terjedelmű jegyzetek és források zárják a könyv anyagát.

Nemcsak a tartalmi ismertetés végett láttam szükségesnek a fejezetek tagolásának részletesebb bemutatását, hanem azért is, mert ez is fényt vet Talve munkájának néhány lényeges és jellemző vonására. Már a bevezetésben utaltam a szerző erős és következetes történeti szemléletére. Anyagát fejezetről-fejezetre úgy dolgozza föl, hogy a jelenségeket, eszközöket mind időbeli, mind pedig térbeli elterjedésükben nyomon követi. Minden esetben igyekszik megkeresni a legrégebb források adatait, származának akár a középkorból, akár későbbi korból. Ez a törekvése, természetesen nem érvényesülhet egyforma eredménnyel a kultúra egész területén, hiszen a források is különbözők, azonkívül az eddigi kutatások sem terjedtek ki egyformán minden jelenségre. Talve minden esetben vizsgálja a jelenségek térbeli elterjedését is, jóllehet maga nem térképezi őket. Bemutatása egy-egy eljárás, eszköz megjelenését és elterjedését sok esetben pontosan

korhoz és helyhez tudja kötni. Azt hiszem, nem kell különösebben hangsúlyoznom ennek az eredménynek a jelentőségét.

Talve időben nem húz határt anyagának tárgyalásában. Nyomon követi az ipari forradalom kultúráját és társadalmat átalakító hatását az iparosodás kezdeteitől a máig. Az ipari forradalom által átalakított finn társadalomban a nép fogalmát kiterjeszti, tehát nem korlátozza a földműves lakosságra. Ez a szemlélet és kutatási gyakorlat Skandináviában nem teljesen új, Talve sem ebben a művében alkalmazza először. A városi munkások, vagy a vasutasok körében végzett kutatásai, valamint az általa vezetett intézet főbb vizsgálatai jól mutatják eddigi törekvéseit. A finn népi kultúra történeti periódusait a következő tagolásban képzei el: őstörténeti kor, középkor, újkor, 1730–1860 közötti korszak (ehhez sorolja a heterogén társadalom idejét), az iparosodás kora (1860–1960), végül az ipari társadalom kora. Érdeklődését különösen foglalkoztatja a változás folyamata, valamint a hagyománynak és a változásnak a viszonya, egymásra kifejtett hatása. Lehetséges, hogy egy-egy részlet kérdésében vitát fog kelteni, ez azonban törekvésének az értékét csak növelni fogja.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 418 l.

Néprajzos, nyelvész, történész körökben közismert, hogy TAKÁCS LAJOS munkásságának gerince, fő kutatási területe az irtásgazdálkodás. Az 1960-as évektől végzett terepmunka, a levéltári anyag összegyűjtése, sok-sok részlettanulmány közzététele után most egy kötetbe foglalva megjelent a régóta várt monográfia, amely — a fülszöveg szerint — az évszázadokon át folyamatosan végzett irtás sokféle módozatát, változatos eszközanyagát és a hozzákapcsolódó terminológiát vizsgálja széles európai összefüggésben, történeti alakulásban. Aki csak felületesen lapoz bele a könyvbe, már az is látja a tartalomjegyzék fejezeteiméből, hogy olyan kiadványt tart a kezében, amely messze túllép a néprajz határain. A rokon tudományok köréből talán a nyelvészet számára nyújt legtöbbet a könyv, elsősorban azért, mert a szerző nem elégedett meg a munkafolyamatok szakszerű néprajzi leírásával, hanem az erdőirtással kapcsolatos kifejezések szótörténeti, etimológiai kérdéseit is részletesen tárgyalja. A gazdag levéltári anyag — amely főként a 17–19. századból származik — szemléletesen dokumentálja a szavak jelentésének változását, és gyakran fény derül olyan etimológiai összefüggésekre is, amelyekre az eddigi nyelvészeti irodalom nem talált bizonyító adatot.

Meggyőző és minden bizonnyal el is fogadható Takács Lajosnak például az az érvelése, amellyel a *horol* 'talajfelszínt felborzol, fellazít' és a *hordoz* 'boronál, fogattal földet porhanyít' igéket egy azonos eredetű *hor* tőből származtatja (245). Lakó Györgynek a *horol* eredetét tárgyaló cikke nyomán megvizsgálta a rokonnyelvi összefüggéseket, felderítette a szóban forgó mezőgazdasági művelet tárgy-történeti hátterét, a *horoló*, a *gereblye* és a *borona* azonos funkcióban történő használatát. E párhuzamok valóban hihetővé teszik a *horol* és a *hordoz* egy tőből való kialakulását.

Az irtásgazdálkodás történetének ismerete nélkül aligha sikerült volna bárkinek is megfejtenie a *tőszomszédtság* szavunk eredetét. Egy 1769. aug. 31-én Kustánszegen tartott tanúkihallgatás irataiból kiderül, hogy a két vallomást tevő tulajdonos földjének határmezsgyéjén „mai napiglan is egy ki dült fenyőfa törzsökön két kereszt meg teszik”. Az történt ugyanis, hogy „Németh János Kustáton Györgyöt megh szollétotta mondván, Komám Uram, ezen fenyőfára föl szélről én vágtam Keresztet, melyre azonnal Kustáton György felelte, Dálrül pedig, Komám Uram, én vágtam”. A két szomszéd a még fent álló, gyökerével a földre kapaszkodó fára rötta rá a foglalójegyt. Azok voltak tehát a „tőszomszédok”, akiknek a birtokjele egyetlen fa tövére volt felvéve (99).

A magyar földművelés korai szakaszáról jelentős vita kerekedett az 1940-es évek végén és az 50-es évek elején. A vita egyik nyelvész résztvevője, HAJDÚ PÉTER kifejtette, hogy a finnugor kor vége felé kezdett valamely fogalmuk lenni a finnugoroknak a kapás földművelés bizonyos primitív formáiról. A nemzetközi néprajzi irodalom is úgy tartja számon, hogy az ekés földművelést megelőzte az ún. kapáskultúra, a föld megművelésének egyszerűbb módja. Magyar vonatkozásban problémát jelent ebben a fejlődéssorban az, hogy a kapáskultúra elnevezés alapjául szolgáló *kapa* szavunk nem régebbi a XIV. századnál. Takács Lajos úgy próbálja áthidalni ezt a nehézséget, hogy néprajzi és nyelv-történeti adatokra támaszkodva az *ás* igének tulajdonját a mainál kiterjedtebb jelentést,

a korai kérdéses évszázadokban tehát ezzel a szóval jelölhették a kapaszerű eszközzel végzett talajmunkát is (226–232).

Az irtásgazdálkodás emlékeinek kutatása során különösen nagy jelentősége van a földrajzi neveknek, a határrészek, dűlők jelenkori és a levéltári iratokban előforduló elnevezéseinek. Maga az *irtás* szó is számos földrajzi névben él, de a munkafolyamatok egyes szakaszai szintén jól nyomon kísérhetők a tulajdonnevekben. Az *Aszó* például szinte az egész nyelvterületen elterjedt hely- és dűlőnév (144), olyan erdőrészt jelölt, ahol a fákat kerengetéssel kiölték, de a száradó törzsek még a földben maradtak. A *Vész* többnyire Erdélyben fordul elő, a tűzzel való irtás egyik szakkifejezésként vehető számításba (118–128). A fakiölésnek egyik módja a csonkolás, amely abból áll, hogy a gallyakat és a vastagabb ágakat levágták, a törzs azonban egy ideig még a földben maradt. Főként a Nyugat-Dunántúlon őrzi ennek emlékét sok *Csonkás* helynév. Takács Lajos Zala megyéből és Sopron megyéből idéz adatokat. Vas megyéről ezt írja: „A történeti anyagban időnként ott is találkozhatunk vele, ahol ma már semmi nyoma nincs. A Vas megyei Nadasdon 1853-ban a Batthyány uradalom pl. Halogy községgel szerződést kötött a Csonkási-erdő legeltetésére” (162). Nem jutott hozzá a szerző a könyv írásakor a Vas megye földrajzi nevei c. helynévgyűjteményhez, pedig ez a sajnos még mindig kéziratban levő adattár az élő és történeti nevek között 17 községből 64 helynévben rögzíti a *Csonkás* előfordulását.

Számomra különösen megragadó volt az a fejezet, amelyben a monográfia írója korabeli szövegek idézésével szinte lépésről lépésre nyomon kíséri a birtoklástörténeti földrajzi nevek születését (106–111). A földrajzinév-adás, a nevek mennyiségének gyarapodása szempontjából valószínűleg jelentős időszak a szerző által részletesebben kutatótt 17–18. század, amikor szélesebb méreteket öltött a közös tulajdonban levő erdők egyéni célokra történő irtása, kisajátítása. A birtokbavétel miatt szükségessé vált a határ egyes részeinek pontosabb megnevezése, az újonnan keletkezett parcelláknak nevet kellett adni. Mivel az elfoglalt területeket a birtokbavételtől kezdve a foglaló nevével kapcsolták össze, a faluközösség elismerte annak jogos tulajdonául, kézenfekvő tehát, hogy a kérdéses földdarabot a tulajdonosáról nevezték el. Persze azért hosszú út vezetett az alkalmi szókapcsolattól (*Igali Gergely keréttése*) a valódi földrajzi névvé válásig.

BALOGH LAJOS

Louis Ligeti (szerk.): Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium

Held at Mátrafüred, Hungary, 24–30 September 1976. Edited by L. L. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 586 l.

A kötetbe gyűjtött előadások a Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Bizottságától és a Kőrösi Csoma Társaságtól rendezett és nagy nemzetközi érdeklődés mellett megtartott ülészakon hangzottak el. Bár a Csomától művelt stúdiumok állottak a középpontban, az előadások, s így a cikkek tematikája is ezen – a rendezők és a szerkesztő kívánságának s a hazai orientalisztikai stúdiumok struktúrájának megfelelően – több irányban is túlnyúltak. Értékes hozzájárulásokat találunk a buddhista filozófia kutatásához és kutatástörténetéhez, Tibet régi történeti forráskutatásához, modern társadalmi néprajzához, folklórához. Bármennyire érdekes lenne mindezek részletes ismertetése, itt csak a tág értelemben vett nyelvészeti és az érdeklődésre számot tartó nyelvészeti adatokat tartalmazó művek bemutatására kerülhet sor. Tárnya szerint külön említést érdemel azonban – a szerzők alfabetikus sorrendje jóvoltából is – az élre került cikk, BETHLENFALVY GÉZA új adatokat tartalmazó műve „Alexander Csoma de Kőrös in Ladakh”.

A kötet negyvenegy közleményének közel a feléről kell itt szólnunk. A nyelvrokonság kérdésével foglalkozó műveken kedve a sort KUN CSANG érdekes gondolatmenetű cikkét említjük legelőbb, amelyben a sino-tibeti nyelvhasználat és az irodalmi tibetivel kapcsolatos eddigi helytelen gyakorlatot taglalja (The Tibetan Role in Sino-Tibetan Comparative Linguistics, 47–58). Mesterien szellemes ROY ANDREW MILLER cáfolata NISHIDA japán nyelvtörténész elméletéről, amellyel a japánt a tibeto-burmaival rokonította (Is Tibetan Genetically Related to Japanese? 295–312). Történeti fonetikai érdekességű BETTY SHEFTS CHANG vizsgálata a tibeti írás *a-chung* jele nazális előzményéről (Tibetan Prenasalised Initials, 35–46). Ugyancsak a tibeti nyelv fonetikájával, de esz-

közfonetikai alapon foglalkozik EBERHARD RICHTER és DIETER MEHNERT munkája (Zur Struktur und Funktion der Aspiration im modernen Tibetischen, 335–352). Számos közlés témája lexikológiai érdekességű, így R. E. EMMERICK egy tibeti orvosi munka, a *Rgyud-bzi* néhány terminusát elemzi (Some Lexical Items from the *Rgyud-bzi*, 101–108). Szintén orvosi terminusokkal, pontosabban gyógyszervevekkel foglalkozik egy gyógyszerészeti múzeumi gyűjtemény kapcsán IRENEUSZ KANIA (Médecine tibétaine dans les collections du Musé Ethnographique de Cracovie. Rapport préliminaire, 153–160). Történeti tibeti szövegekben előforduló szakkifejezést értelmez RÓNA-TAS ANDRÁS (On a Term of Taxation in the Old Tibetan Royal Annals, 357–363), illetve címzésformákat és rangmegjelöléseket elemez MANFRED TAUBE (Einige Namen und Titel in tibetischen Briefen der Berliner Turfan-Sammlung, 487–502). Nem lexikológia, de tibeti lexikográfia a tárgya TERJÉK JÓZSEF munkájának (Die Wörterbücher der vorklassischen tibetischen Sprache, 503–509). A tibeti és más nyelvek kapcsolatának problémái, a fordítások és a szellemi hagyományozódás foglalkoztatja KARA GYÖRGYÖT (Uiguro-Tibetica, 161–167 l. még P. ZIEME–G. KARA: Ein Uigurisches Totenbuch. Budapest 1978) és más szempontból JIKIDO TAKASAKIT (Some Problems of the Tibetan Translations from Chinese Material, 459–467). Alaktani probléma megoldását keresi RUDOLF KASCHEWSKY (Zur Frage des sogenannten „Akkusativs“ im Tibetischen, 169–188), s bár megközelíti, nem jut el a megoldáshoz, a tibeti mondat ergatív szerkezetének felismeréséhez. Miként már KARA cikke is a belsőázsiai kulturális egymásrahatások felé tágitja a tematikát LIGETI LAJOS, amikor a Kiu-yong Kouan-i mongol felirat egy passzusa kapcsán széles török és tibeti összehasonlító anyagot von vizsgálatába (Le mérite d'ériger un stupa et l'histoire de l'éléphant d'or, 223–284). A mongol népi vallásosságnak a Tibetből származó Geserkultuszához kapcsolódó szöveget közöl és elemez WALTHER HEISSIG (Geser Khan als Heilsgottheit, 125–152). J. RINCSEN tibetiből csak szóban mongolra fordított imákról számol be (Исполнители рецитаций на устном монгольском языке сутр, 353–355). L. S. SAVITSKY pedig a tibeti lírai költészet versformáiról értekezik (Secular Lyrical Poetry in Tibet, 403–409). Szokatlan kérdést vet fel ERIC GRINSTEAD a számítógép alkalmazhatóságát a tibeti írásos szövegek átirásához (Tibetan Studies by Computer, 109–123). Végezetül megemlítem, hogy további elszórt nyelvi adatokat tartalmaz URAY G. történeti (The Annal of the 'A-za Principality, 541–578) és ERNST STEINKELLNER buddhista filozófiai (Remarks on Tantric Hermeneutics, 445–458) munkája is.

A gazdag és sokoldalú kötetnek a benne foglaltakon túli hatalmas értéke az, hogy szokatlanul hamar, a szimpoziumot követő második évben már megjelent, s ez a szerkesztőnek és segítőjének igen komoly erőfeszítését dicséri.

U. KÓHALMI KATALIN

P. Zieme—G. Kara: Ein uigurisches Totenbuch

Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109). Bibliotheca Orientalis Hungarica XXII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 347 l.

A tunhuangi barlangkönyvtár Stein Aurlétől feltárt kincseiből adott közre a szélesebb turkológus, orientalista, nyelvész és vallástörténész közönség számára a jól összegyűjtött szerzőpár egy több szempontból is izgalmas ujur nyelvű buddhista kéziratot. Szövegek közlésük bevezetéseként a szerzők igen röviden, csak felsorolásszerűen jellemzik a kéziratnak és másolójának, helyesírásának, továbbá hang-, alak- és mondatának és szókészletének sajátosságait. Az előadás lapidárisága ebben a részben helyénvaló, bár nem könnyíti meg az olvasó dolgát. Azonban a tartalom és hagyományozódás ismertetésének mindenképpen bővebbnek kellett volna lennie, még akkor is, ha KARA GYÖRGYNEK a Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium, Budapest 1978 kötetben (161–167) megjelent „Uiguro-Tibetica” cikkéhez folyamodunk, amelyikben a Halotti könyv, de más tibetiből fordított ujur buddhista szövegek kapcsán bővebben foglalkozik a fordítások kulturális, történeti és nyelvi hátterével. Nem tudunk meg azonban ennek a munkának a segítségével sem többet a buddhista halotti könyv, a *Bar-do-thos-grol* vallásfilozófiai és rituális hátteréről, holott a nem ujur-specialista turkológustól és más nem tibetista orientalistától sem várható el — más stúdiumok képviselőiről nem is szólva — hogy a buddhista misztikában és a buddhista halál-elképzelésekben járatosak legyenek, tudják, hogy ezek szerint a halál pillanatában a testiség alkotóelemeire és az érzékelésre, észlelésre, érzelemre és tudatra bomlik, ugyanakkor látszattestbe szövődve,

amelyik közbülső vagy átmeneti állapotként addig marad meg, míg újra belépve egy anyaméhbe visszanyeri testiségét. Pedig mindezek nem lennének közömbösek a szöveg értése, pontosabban megértése és értelmezése szempontjából. A szerzőknek is, de a mű forgatóinak, használóinak is bizonyára egyszerűbb helyzete lett volna, ha a mű néhány évvel később jelent volna meg – bármi különös is illet állítani – ugyanis épp a kézirat elkészülte és a megjelenés közti holtidőben jelent meg néhány, az ideológiai háttér megértése szempontjából jelentős közlés, a tibeti *Bar-do-thos-grol* újrafordításai, amelyeket a szerzők már nem vehettek figyelembe: F. FREMANTLE – CHÖGYAM TRUNGPA: *The Tibetan Book of the Dead*. Berkeley 1975; *Das tibetische Buch der Toten*. Die erste Originalübertragung aus dem Tibetischen. Hrsg. EVA K. DARGYAY in Zusammenarbeit mit GESCHE LOBSANG DARGYAY. Bern – München – Wien 1977; és EVA K. DARGYAY: *Probleme einer Neuarbeitung des Bar-do-thos-grol*. *Tibetan Studies*, Zürich 1978. 91–101. Feldolgozásokban így Evans-Wentz fordítására szorultak, amelyik már önmagában véve sem fordítás, hanem perifrázis és a kérdés fent említett ismerői szerint többnyire átértelmezve adják vissza az eredeti gondolati tartalmat.

Ezek az észrevételek és kiegészítések azonban a munka érdemi részét, magát a szöveg közreadását lényegében nem érintik. Az igen precíz átírás a közölt fakszimile táblákon ellenőrizhető. A szöveggel párhuzamosan tördelték a fordítást és a hatalmas apparátuson alapuló jegyzeteket, amelyekben a párhuzamos szöveghelyeket is közlik. Ezt követi a pontos és részletes szójegyzék. A jegyzetekben már nyoma sincs a bevezetőnél kifogásolt lapidaritásnak. A magas színvonalú filológusmunka már önmagában is tiszteletet követel a szerzőknek, még akkor is, ha idő teltevel ő maguk, vagy a kötet más használói feltárnak olyan helyeket, amelyek másként fordíthatók, interpretálhatók, hisz ez nemcsak természetes, hanem kívánatos is. Köszönetet kell mondanunk a szerzőpárnak a széles ismereteket, és rengeteg időrabló, nem látványos aprómunkát követelő vállalkozás sikeres keresztülviteléért.

U. KÓHALMI KATALIN

Benkő László: Az írói szótár

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 275 l.

A nyelv megismerésének, feltárásának legrégebb, legfontosabb területei közé tartozik a szótárírás. A különböző szótártípusok létrejöttét mindig bizonyos társadalmi igény előzte meg. Az irodalmi, elsősorban a szépirodalmi művek egyre szélesebb körben való elterjedésének következtében szükségessé vált az írók nyelvezetének, stílusának mind teljesebb, mind pontosabb vizsgálata. Ez az igény hozta létre az ún. írói szótárakat. E sajátos szótártípussal foglalkozik BENKŐ LÁSZLÓ monográfiája. A kötet alcíme: A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Ez jelzi, hogy nem csupán a mai modern írói szótárakat tárgyalja, hanem az áttekintés a kezdetekig nyúlik vissza.

A mű első részében az írói szótár elméleti kérdései között kapott helyet a történeti bemutatás. Az első kezdetleges, elméletileg alig megalapozott, főként közvetlen gyakorlati céllal készült szómutatók, szójegyzékek felsorolásán, értékelésén át jutunk el a modern, a teljesség igényével fellépő írói szótárak ismertetéséig. Eközben a szerzőnek alkalma nyílik elméleti kérdések tisztázására. A könyv jelentékeny hiányt pótol. Nálunk nemcsak a közvélemény, de a már meglévő, a hasonló külföldi szótárakhoz viszonyítva későn megjelenő írói szótáraink potenciális használói (a magyartanárok) közül is sokan nincsenek tudatában e szótárak elméleti és gyakorlati jelentőségének. Ennek okát a lexikológiai, stilisztikai oktatás, a pedagógusképzés hiányosságaiban is kereshetjük, de a szakirodalomban is eléggé mellőzött terület a szótárírásnak és szótárirodalomnak, ezzel együtt és ennek következtében természetesen az írói szótáraknak a problematikája is. Benkő László az elsőnek megjelent új magyar írói szótár, a Juhász Gyula-szótár szerzőjeként (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Budapest 1972) jól ismeri ezt a kérdéskört. Nyelvvel, irodalommal foglalkozó szakember és irodalomértő olvasó számára egyaránt nélkülözhetetlen segítséget nyújt az írói szótárak műfaji sajátosságainak, funkciójának megismeréséhez. Kijelöli e speciális szótárak helyét a szótárak rendszerében. Egyértelműsíti az egyes szaktudományok, tudományágak (nyelv- és irodalomtudomány, lexikológia, stilisztika) szerepét a „Janus-arcú” írói szótárak létrehozásában.

Ezt követően a könyv első részének második felében számbaveszi, értékeli a modern írói szótárak különböző típusainak egyes képviselőit – általában a legfontosabbakra helyezve a hangsúlyt. Végigtekintve a külföldi írók, költők névsorán, akiknek műveit a

legfejlettebb típusú, az értelmező-minősítő írói szótárakban dolgozták fel (Dante, Shakespeare, Cicero, Puskin, Mickiewicz, Botev, Ibsen, Cervantes, Eminescu, Goethe), óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan illeszkedik ebben a sorba a Juhász Gyula-szótár. Nem a szótár kritikáját (önkritikáját) hiányolom elsősorban, hanem Tolnai Vilmos szavaira gondolok, aki az ún. vezérszótárak szükségességéről beszélt, azaz „egy-egy kor elejéről a legkiválóbb emlék vagy író teljes szótári feldolgozását”-t sürgette (NyK 49:278). Ennek a vezérszótári szerepnek a betöltésére sokkal inkább alkalmas a Petőfi-szótár, amelynek már két kötetét vehetik kézbe az érdeklődők (Petőfi Sándor életművének szókészlete. Szerk. J. SOLTÉSZ KATALIN, SZABÓ DÉNES, WACHA IMRE, GÁLDI LÁSZLÓ irányításával. Budapest I. A – F 1973, II. G – M 1978) és a csak anyagában és tervében meglévő József Attila-szótár. Éppen ezért sajnálatosnak tartom, hogy az egyes szótárakat elemző részben, az összevetésekben a szerző jobbára csak a több mint húsz évvel ezelőtt megjelent mutatóványokra, szócikktervezetekre támaszkodik a Petőfi-szótárral kapcsolatban. Érdemes lett volna arra is rámutatni, hogy bár jogosnak tarthatjuk azt a követelményt, hogy egységes stilisztikai szemlélet uralkodjék a szótárakban, az azonban mégsem várható, hogy pl. Petőfi és Juhász Gyula stílusát egyazon mércével mérjük. Különböző egyéniségek, különböző korok irodalmi nyelvét, stílusát, stíluszményét kell az egyes szótáraknak tükrözniük. Az összehasonlítás csak ebből a nézőpontból lehetséges.

Az írói szótárak fajainak és főbb képviselőinek bemutatása után következik a gyakorlati kérdésekkel foglalkozó rész. Ebben elsősorban a Juhász Gyula-szótár írásának, szerkesztésének tapasztalatai, tanulságai és nem utolsósorban a szerkesztési elvek ismeretése révén nyerhetünk bepillantást az értelmező-minősítő típusú írói szótár készítésének műhelytitkaiba. Ez a rész is nemcsak a lexikográfus szakember számára lehet érdekes, minden olvasónak segít elsajátítani az írói szótárak használatát.

Jelentős érdeme Benkő László könyvének az is, hogy képet ad az eddig elért eredményekről, és egyúttal felkelti és fokozza az igényt hasonló munkák megvalósítása iránt.

A kötetet igen alapos, kimerítő bibliográfia egészíti ki.

T. SOMOGYI MAGDA

Michael Branch—Antero Niemikorpi—Pauli Saukkonen: A Student's Glossary of Finnish

The Literary Language. Arranged by Frequency and Alphabet English—French—German—Hungarian—Russian—Swedish. Werner Söderström Osakeyhtiö Porvoo, Helsinki—Juva 1980. 378 l.

Finn rokonaink több jó lépést tettek a szakosított szótárakat illetően az utóbbi két évben. A Werner Söderström kiadó négy olyan könyvet dobott a piacra, amelyek megfelelőivel mi, magyarok, még adósok vagyunk. Az utóbbi évek egyik legnagyobb finn nyelvészeti könyvsikere KAARINA KARTTUNEN Nykyslangin sanakirja (A mai inn argó szótára) című munkája (Porvoo—Helsinki—Juva 1979. 333 l.). A szerzőnő a Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielitoimistoban dolgozik, s ebben a finnországi nyelvek kutatóközpontjának nevezett intézményben készült el az Uudissanasto 80 (Új szavak tára 80) címen (Porvoo—Helsinki—Juva 1979. 194 l.) az 1961 óta a finn hírszavakban jelentkező mintegy 6000 elfogadott és ajánlott szót magába foglaló szótár is.

Az első finn gyakorisági szótár egy 408 301 szavas korpuszból, 43 670 különböző szócikk alapján 1979-ben jelent meg PAULI SAUKKONEN, MAIJATTA HAIPUS, ANTERO NIEMIKORPI és HELENA SULKALA szerkesztésében Suomen kielen taajuussanasto címen (536 l.).

Az előttünk lévő angolnyelvű kiadvány, A Student's Glossary of Finnish MICHAEL BRANCH londoni egyetemi tanár ötlete, s a Finn Oktatásügyi Minisztérium támogatásával készült. Az előbb említett gyakorisági szótár segítségével Michael Branch, ANTERO NIEMIKORPI és PAULI SAUKKONEN olyan kézikönyvet ad a finn nyelvvel elemi szinten megismerkedni akaró angolul, franciául, németül, magyarul, oroszul vagy svédül tudó diákok kezébe, mely F. E. Sillanpää Nuorena nukkunut című regényének olvasásáig elvezethető a kezdőt. Az „aki sokat markol, keveset fog” elve alapján a szerzők inkább „keveset markolnak”. 18 fejezetben (az A-tól az R-ig) gyakoriság szerint haladnak előre, 2017 címszóig jutnak el. A finn nyelv leggyakoribb szava az *olla*, a kb. 400 000-es korpusz 8758-as gyakoriságú létigéje, ezt követi a *ja* 5819-es, a *se* 2674-es, az *ei* 2301-es, a *joka* 1725-ös és a *hän* 1630-as gyakorisággal. Minden egyes címszó esetében mind a szófajt, ill. szófajokat (pl. *se* névmás és mutatónévmás, az *ei* határozószó és tagadó ige) is megadják,

a szerzők. A gyakorisági mutató utolsó szavai a *vilkaiista*, a *vähentää*, a *väite*, a *väärä* az *yksimielinen* és az *yksinomaan*. Mivel azonban tanulás közben csupán a gyakoriság szerint nehéz lenne megtalálnunk egy-egy finn szót, a szócikkek címszavait és azok angol — francia — német — magyar — orosz és svéd megfelelőit külön-külön az ábécé szerint is felsorolják a szerzők (201 — 368). Mind a nyelvtani jellegű (9 — 11), mind pedig más rövidítéseket (369. l. — szerencsére ezekből kevés van) valamint a főnevek és igék ragozási rendszerét (370 — 376) úgy adják meg a szerzők, hogy mind a hat fentebb említett nyelv olvasói megértsék. A francia fordítás az oului egyetem professzora, Kirsti Simonsuuri munkája, a németet Tuula Hartwig (Niskanen), a Ruhrvidéki Egyetem docense és férje Rudolf Hartwig végezte, a magyar fordításokért Keresztes László, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem adjunktusa a felelős, az orosz fordítást Matti Jeskanen, a Joensuu Egyetem tanára, Jessica Routley, a Londoni Egyetem és Leevi Iivainen, az Oului Egyetem tanára végezte, a svéd fordítás pedig Pentti Soutkari, a Lundi Egyetem docensének munkája. Szakmai jellegű tanácsokkal Pertti Virtaranta, Kari Tolvanen és Eila Hämäläinen látta el a szerzőket. Hannele Branch, a londoni finn lektornő a munka minden egyes szakaszában anyanyelvi lektorként segítette férjét.

Bármennyire is szerény M. Branch, A. Niemikorpi és P. Saukkonen munkájának címe, a könyv nem csupán „Student's Glossary”, s nem csupán gyakorisági szótár. A könyv alapján a finn nyelv 2017 szavának jelentésbeli megoszlását, a szóanyag nyelvtani kategóriáinak abszolút és relatív gyakoriságát is megtudjuk. Szófajlag a 2017 lexéma a következőképpen oszlik meg: 885 főnév, 481 ige, 286 melléknév, 207 határozószó, 53 határozói jellegű névelő illetőleg névutó, 32 névmás, 25 kötőszó, 15 számnév (13 rövidítés), 12 névelő és névutó és 8 módosítószó. A 885 főnév viszont a kb. 400 000-es korpuszban csupán 27 856-szor fordul elő, míg a 481 ige pontosan 32 623-szor. Így a relatív gyakorisági mutató 32,6 : 27,8% arányban az ige javára dől el. — Magam egy 3271 lexemából álló 60 000-es korpusz alapján vizsgáltam meg a Münchener Kódex (1466) szóanyagát. Kissé merész, de talán megengedett egymás mellé helyoznünk az 1961 — 1979-es finn és az 1466-os magyar korpusz abszolút szófaji megoszlását:

2017 finn címszó alapján (1961 — 1979), 400 000-es korpuszból		3271 magyar címszó alján (1466), 60 000-es korpuszból	
főnév	43,88% (885)	42,25%	(1382)
ige	23,85% (481)	30,66%	(1003)
határozószó	10,26% (207)	10,27%	(336)
névmás	1,59% (32)	5,35%	(175)
kötőszó	1,24% (25)	1,07%	(35)
számnév	0,74% (15)	1,74%	(57)
névelő és névutó	0,59% (12)	1,29%	(42)
módosítószó	0,40% (8)	0,31%	(10)

(vö. Der Münchener Kódex IV — Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis, Otto Harrassowitz Wiesbaden 1977:14). Noha a két korpusz közötti időbeli (1466:1961) és nagyságrendbeli (60 000 : 400 000) különbség nemigen engedi meg az ilyenféle összevetést, mégis meglepő hasonlóságok mutathatóak ki az alapvető nyelvtani kategóriák megoszlását illetőleg. A névmások esetében mutatkozó szembeötlő megoszlásbeli különbség a magyar szerzetesek „pontosságra való törekvésének” rovására írható. A fordítók nem veszik észre, hogy a nyelv logikája más: a személyragozás. Sajnos ezt a „névmásburjánzást” mai magyar szövegben is fel-felfedezi az ember.

A finn nyelv leggyakoribb igéje manapság az *olla* (8758 előfordulás: 400 000), a Münchener Kódex korának leggyakoribb magyar igéje a *vala* (1198 előfordulás: 60 000). A szógyakoriság abszolút vezetője a Münchener Kódexben az *és* (4795 előfordulás), a mai finn korpuszban megfelelője a *ja* a második helyen van (5819 előfordulás). Az *az* mutató-névmás 2909-szer fordul elő az 1466-os magyar kódexben, finn megfelelője, a *se* a harmadik helyen áll, 2674 ízben található meg a 400 000-es korpuszban.

Az előttünk fekvő két gyakorisági szótár nemcsak a finn nyelv, az egész finnugor nyelvközösség első gyakorisági szótárai. Bízunk benne, hogy ezeket rövidesen hasonló jellegű magyar, észt, zürjén, mordvin, cseremisiz, votják, lapp, vogul és osztják gyakorisági szótárak követik. A számítógépek korát éljük. E gépek helyettünk nem gondolkozhatnak, de hallatlan segítséget adhatnak egy-egy nyelvi kérdés megoldását illetőleg. Amelyik nép nem használja ki kellő mértékben — nyelvi kérdések megoldásában is —

a modern technika vívmányait, előbb-utóbb lemaradhat nyelvének ápolását illetőleg. A modern nyelvtanításba is betör a gépi technika. A mai finn nyelvészet lépést tart a fejlődéssel. A hagyományos nyelvészet és a modern számítástechnika sikeres együttműködése az előtünk lévő kiadvány: a londoni és az oului egyetem tanárainak közös erőfeszítésével készült A Student's Glossary of Finnish.

SZABÓ TÖRPENYI ADÁM

Wilhelm Appel: Grundzüge der kausalen Phonetik

Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien 1980. 353 l.

1. Ennek a munkának a tudományelméleti alapgondolata a fonetika szemléletének megváltoztatása. Ez nemcsak címében fejeződik ki, amely leplezetlenül utal TRUBETZKOY iskola- és korszakteremtő Grundzügejére, hanem bevallottan is, a koncepciót Trubetzkoy „folytatásaként” nevezve meg (2). Magát a folytatást azonban nem kemény bírálat indítja el, mint ARANY A. LÁSZLÓ alapos, briliáns érvelésében, sem a megszüntetve megtartás hegeli elve, mint a generatív fonológiában, hanem párhuzamos tények állítása: azon tények jelentőségének hangsúlyozása, amelyek Trubetzkoyt csak mellékesen, mint a priori adottságok érdekelték, amelyekben túl kezdődnek az igazi kérdések. Az újrakezdéshez a szerző „materiális tényekhez” nyúl vissza, nevezetesen elsősorban a beszédtevékenység szomatikus vonatkozásai felé, és ennyiben a fonetikát — legalábbis célmeghatározásainak szintjén — a tudományozak történetének eredeti csapásain próbálja visszavezetni a kiindulópontokhoz. (Nem polemikusan, de egyértelműen.) Ettől a koncepció rögtön természettudományos jelleget kezd ölteni, noha a fogalmak és az idézetek mindenestül a humaniorák tárházából valók. Itt rögtön az alapelvek terén ellentmondás áll elő: a könyv „oksági fonetikát” említ a címben, és az egész gondolatmenet végső célja is az, hogy mindent mindennel összefüggésbe hozva, mindent mindig megokoljon, holott a természettudomány egyik jelentős 20. századi tanulsága volt — a fizikus ERNST MACH és AVENARIUS nyomán — a tiszta kauzalitás elvének bizonytalanság, de elkerülhetetlen feladása. Hasonlóképpen megrendült — szintúgy a mai részecskefizika eredményeinek tükrében — a természet szimmetriájába vetett bizalom is, és ez ehelyt azért kíván említést, mert a munka olyan hivatkozási alapot használ (például a fonéma-rendszerek egyensúlyi állapotával kapcsolatban), amely ellentmondásban van legújabb tudományos ismereteinkkel.

A kiindulás mindenképpen helyes: „a kimondott szó egyidejűleg szimptóma, jelzés és jel is” (30), de — a német közmondás szerint — a részletekben búvik meg az ördög. Egy ilyen fontos részlet, rögtön az elején, a nyelvi jelrendszer szerkezetét alkotó entitások okmagyarázata: az ember oppozíciókban érzékeli a világot, s ezért tartalmaz a nyelvi rendszer is oppozíciókat (35). Ilyesfajta következtetés kimondásához a közvetlen belátás a tudományban nem elég. A műnek az illyesfajta elméleti elégtelenségei a legtanulságosabbak. Ennélfogva a recenzióban — talán egyoldalúan — azt az egy-két vonatkozást igyekszem érinteni, amelyek a teoretikus okulás használatjának, elhagyva olyan részeket alaposabb taglalását, amelyeket joggal lehet hagyományosnak tekinteni.

2. APPEL magyarázó elve a nyelvi jelenségekre — helyesen — az, hogy a nyelv egész rendszere és egyes tényei (jelzései és jelei), minthogy szervesen és emberi létben gyökereznek, mindig, minden más, az emberrel és az emberiséggel kapcsolatos összetevővel szoros összefüggésben állnak. Ez a belátás őt azonban arra a túlzó álláspontra vezet, hogy az összefüggések mindig közvetlenek is, egymás között pedig azonos hatásfokúak (vö. különösen 37—56). A szerzőnek egyébként szemmel láthatólag azoknak a vonatkozásoknak a meghatározása okozott örömet, amelyek a nyelvi tevékenység és a személyiség, a nyelv és a kultúra, a nyelvek típusok szerinti különbségeinek kérdését érintik. E problémák tárgyalásának tudományos háttéranyaga elég széles körű és jó minőségű is: a szorosabb értelemben vett kulturális vonatkozásokban a nyelvelmélet sok jeles képviselője képviselve van HUMBOLDTTól PORZSIGig; a nyelvi tevékenységnek a személyiség szerkezetével való kapcsolatában a személyiség dinamikus aspektusait előtérbe állító művekre támaszkodik (KLAGES, LERSCH, továbbá JUNG). Míg azonban Appel a nyelvtipológia kérdéseiben alaposan tájékozott, ezek a nem nyelvtudományi diszciplínák egyoldalúan vannak képviselve. Nem szabad lett volna kihagynia a kultúranropológia újabb vagy nem is újabb vonatkozásait, WITTGENSTEINT, a nyelvi determinizmus kér-

dését és CHOMSKY-t. Másfelől túlzott óvatosságnak tűnik teljesen elkerülni az analitikus iskolát (FREUD-ot és tanítványait), és PIAGET eredményei is elválaszthatatlanok a szerző által érintett témáktól. Mint Bécsben publikáló kutató megemlékezhetet volna a pszichiátria harmadik (bécsi) generációjáról, amelynek vezéralakja, E. FRANKL a noogén [tudati] neurózis diagnosztikai leírásával éppen a – beszéd kapcsán – minden réteget minden más réteggel kapcsolatba hozó Appel koncepcióját erősíthette volna meg.

3. Ami mármost a beszéd-folyamat konkrét fonetikai mozzanatait illeti, a szerző számára, úgy tűnik, az egyetlen lehetséges kiindulás a szótag, mint amely a legközvetlenebbül felel meg elemi élettani funkcióknak. Innen kell a kisebb, illetve a nagyobb kiterjedésű hangtani összetevők irányában továbbindulni. Ugyanis a szótag hordozza azokat a közös tulajdonságokat, amelyek azután – eltérő mutációkban – megformálják a beszédhangokat, másfelől az összetett egységeket. A szótag meghatározásában Appel lényegében a MALMBERG-féle definíciót vallja, amikor azt mondja, hogy a szótag motorikusan és dinamikusan összefogott hangsor (143). Bőven tárgyalja a szótag fiziológiai kérdéseit, de a nyelveket szűkösebben taglalja. Figyelemreméltó, mindazonáltal túláltalánosított megfogalmazású gondolata az, hogy a szótagképzés (élettani) folyamatában haladva: ugyanez a princípium határozza meg a hangsorok alakulásának szabályszerűségeit. Heurisztikus szempontból ez lényeges újítás. Másfelől azonban az a helyzet, hogy a hangrendszer leírásában a végeredmény teljesen konvencionális, és ugyanazt a hangállomány-képet adja például a németre vonatkozólag, mint amelyet bármely hagyományos nyelvtankönyvben láthatunk. Valóban új és érdekes ezzel szemben, hogy több nyelv fonémaeloszlását összeveti a szerző, s a hangkapcsolatok típusait is párhuzamba állítja a német, az angol és a francia vonatkozásában. A fonémaállomány és a fonéma-kapcsolatok típusainak összehasonlítását egy másik, a hangtörténeti alakulás kezdő és végpontjainak egybevetése egészíti ki, amely a hangváltozás végső okának téziséhez vezet el a szerzőt. Ez így hangzik: a hangváltozás nem izolált jelenség, hanem „utánállítódás” [Nachrücken] – tudniillik abban az értelemben, hogy a hangrendszer egészének egyensúlya billen helyre egy hangváltozás megtörténtével – mégpedig a nyelvhasználat energiabázisának kiegyenlítő hatására. Appel itt – bevallatlanul – egy természettudományos analógiával él. DARWIN fejlődéstörténeti magyarázatához lényeges elemként tartozik hozzá a ROMER-elv. Eszerint egy faj evolúciós trendjében a megváltozott körülmények által elindított átalakulások a régi helyzet egyensúlyállapotának az újra teremtése végett kezdődnek meg, nem pedig tiszta teleológikus tendenciák. Nem baj, hogy a szerző nem tudatosan támaszkodik erre a princípiumra. Hiba ellenben, hogy nem határozza be az analógia érvényét. Az élő szervezet önszabályozó rendszer, sem a hangváltozás kiindulási alakjai, azaz a majd megváltozó hangok, sem a hangrendszer viszont nem az. E különbség teszi érthetővé azt az eltérést, hogy a faj fejlődésében az ökológiai helyzetből és a túlélési esélyek növelésének igényéből az új (alakú) szervezet levezethető, míg a hangváltozás előtti rendszerállapot energiabázisának feltételezett feszítő erőiből az új állapot közvetlenül nem. Hiába perszonalizáljuk az energiabázist és ruházzuk fel egy nagyüzem energetikusának folyamatszabályozó képességével és tisztével, a hangváltozással ezen az elven csak a régi egyedi hang → új egyedi hang pályáját tudjuk befuttatni. A rendszer egyéb, és az egyedi hangon túli, belső összefüggéseit (mint például a szimmetria) csak egy másik nagyságrend más alakító szabályainak posztulálásával kísérrelhetjük meg leírni. Ami az élőlények fejlődésében spirál, az a hangtörténetben ördögi kör. A túlzott szigor azt mondhatná az emberrel, hogy kétséges kimenetelű minden olyan próbálkozás, amely a nyelvi változásokat egyetlen végső okban igyekszik megjelölni. A válasz vagy túl általános lesz, vagy nem az, de akkor az egyedi esetek jelentős hányada kilóg alóla.

4. Rövid értékelésben hadd említsem meg a mű alábbi erőnyeit. Ilyen az egyetemes, áttekintő jelleg, amelyben a szerző megtalálja a módját, hogy a beszédben szerepet játszó olyan tényezőket egybekapcsoljon, mint a vérkeringés és a társadalmi konvenció (táblázatszerűen l. 216). Nemkevésbé fontos az, hogy a szerző kitágítja a hangtani kutatások láthatárát, amennyiben magyarázataiban a hagyományostól eltérő szempon-

tokat is tekintetbe vesz. Ezek közül a Lersch-féle személyiséglélektan sajátos kategóriáit szeretném kiemelni.

A gondolatmenetet és a kifejtést is — másfelől — nyomasztó hibák terhelik. A szerző a hang- és általában a nyelvi jelenségek magyarozatát igyekszik egyetemes antropológiai keretbe foglalni, illetve abban értelmezni. Ezenközben azonban helytelen premisszákat rögzít, így például akkor, amikor az ontogenetikai fejlődésmenetben kizárólagos kauzalitást feltételez (vö. 32—33); ezzel párhuzamosan, a munkát bizonyos ismeretelméleti voluntarizmus jellemzi: „Az ember környezetét oppozíciókban ragadja meg, és szimbolikusan oppozíciókban ábrázolja” (35). Ilyen tendenciája az emberi megismerésnek kétségkívül van, de „az emberi intellektus” nem mindegyik információtípust ragadja meg oppozíciókban, hanem van olyan összetevője is, amely analóg jeleket analóg típusú információk formájában tárol és jelenít meg.

A kisebb melléfogások igen sokfélék. Tévedés az, hogy a kilégzés biológiailag funkció nélküli (132), hiszen a CO_2 eltávolítása a szervezetből ugyanolyan fontos, mint az oxigénellátás biztosítása. A szótag tárgyalásában nem mellőzhetők fonológiai szempontok. A beszédszervek nem mindegyikére áll, hogy elsődlegesen a tápanyagfelvétel céljait szolgálja (134), sem a gége, sem az orrüregre. Nem a mondat a par excellence „tartalmi egység” [Sinneinheit] (140), az lehet egy tagmondat vagy mondatok egész sorozata is. A példaanyagban több hibásan idézett idegennyelvi alak van, így például a török *beg* vagy a magyar (?) *zem 'Sache'* (103).

A munka végső summája az, hogy a beszédet motorikus tevékenységnek fogja fel, amelyben a beszédtevékenységen mindenekelőtt az elemi élettani szint törvényei (légzés, szívverés stb.) uralkodnak. Erre egy a főként az érzelmek személyiségrétegeiből kiinduló „finomszabályozás” műveletei rendeződnek, s végül az intellektuális összetevők adják hozzá a magukét a folyamat kialakulásához. Ez a kép semmiképp nem hamis. De a dolog veleje ezeknek a történeti és nem történeti kapcsolataiban, arányaikban, egymást módosító egymáshatásaiban, determináló kölcsönviszonyaik értékelésében volna. E kérdéseket azonban a szerző nem látja át. Némelykor ezek körül is megpendül egy-egy gondolat, valószínű vagy érdekes, valószínűtlen vagy érdektelen. Hanem azt, hogy több szótag közül csak az a hangsúlyos, amely a szívveréssel egybeesik (249), Wilhelm Appel semmiképpen nem gondolhatta komolyan.

Az egész könyv — végül is ez csapódik le az olvasóban — különös gyűjteléke új szempontoknak, ötleteknek, érdekes gondolattársításoknak, úroknek, melléfogásoknak és megtorpanásoknak. A hibák igen nagy részét egy-két gyakorlott és jó szemű kolléga megjegyzése, figyelmeztetése elkerülhetővé tette volna. Appel rettenetes elszigeteltségben dolgozhatott!

SZENDE TAMÁS

TARTALOM

TERVONEN, VIILJO: Szinnyei József első finnországi útja [József Szinnyeis erste Reise nach Finnland]	3
SEREBRENNIKOV, B. A.: Mit jelent a nosztratikus hipotézis a finn nyelv történetében? (Что может дать ностратическая гипотеза для изучения истории финского языка?)	19
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Rekonstrukció és jelentésváltozás [Reconstruction and Semantic Change]	29
KÁLMÁN BÉLA—BERTA ÁRPÁD: Tatár jövevényszavak a vogulban [Tatarische Lehnwörter im Wogulischen]	43
KOVÁCS FERENC: Rekviem egy életképes magyar hang felett?! (Egy több mint két évszázados per tanulmányai) [Requiem über einem lebensfähigen ungarischen Laut?! (Die Lehren eines mehr als zweihundert jährigen Prozesses)]	57
VARGA LÁSZLÓ: A magyar névszói állítmány kérdéséhez. [On the Nominal Predicate in Hungarian]	79

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY: Többszjelek a PU-PFU alapnyelvben [Pluralsuffixe in der PU-PFU Grundsprache]	97
RÉDEI KÁROLY: Miscellanea (Adalékok az uráli nyelvek areális jelenségeihez) [Miscellanea (Contribution à l'étude des phénomènes d'ordre areal des langues ouraliennes)]	106
HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge]	109
GHEENO, DANILO: Megjegyzések a mordvin és a cseremisiz közti grammatikai egyezésekről [Замечания о мордовско-марийских грамматических совпадениях]	114
ДОМОКОС ПÉTER: A harmadik finnugor eposz? (A mordvin Szijazsarról) [Третий финно-угорский эпос? (О мордовском Сияжаре)]	122
ТАМБОВЦЕВ, Ю. А.: Szótagtípusok az északi vogul nyelvjárásban [Типы слогов в северном диалекте мансийского языка]	133
TAKÁCS LAJOS: <i>Hajításnyira</i> . . . (Egy kifejezés háttéréhez) [<i>Hajításnyira</i> . . . 'Wurfweit' (Zum Hintergrund eines Ausdruckes)]	139
TAKÁCS LAJOS: <i>Csille</i> szavunk eredetéhez [Zur Herkunft des ung. Wortes <i>csille</i> 'Förderwagen']	143
B. LABÁDI GIZELLA: A nyenyec célhatározó infinitívusról [Über den Finalinfinitiv im Juraksamojedischen]	149
HONTI LÁSZLÓ: Pótlás az osztják—jurák lexikális kölcsönzésekhez. [Ergänzungen zu den ostjakisch—jurakischen lexikalischen Entlehnungen]	158
KASSAI ILONA: Távhasonulás a gyermeknyelvben [On One Type of Assimilation in Child Language]	160

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

HAJDÚ PÉTER: Turkui tapasztalatok	169
SÁNTHA MIKLÓS: „Kérdés-felelet” munkaértekezlet	178
SIMONCSIS PÉTER: Magyar népdalok és népballadák finnül	180

SELMECZY ILDIKÓ: Christoph Gläser—János Pusztay (szerk.): Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag	188
KERESZTES LÁSZLÓ: Etudes Finno-Ougriennes XIV.	191
SZÍJ ENIKÓ: Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Tõid orientalistika alalt I—V.	193
SZÍJ ENIKÓ: Историко-типологические исследования по финно-угорским языкам	199
B. LABÁDI GIZELLA: Raija Bartens: Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugaation infiniittisten muotojen syntaksi	206
SZÍJ ENIKÓ: К. И. Козлова: Очерки этнической истории марийского народа	209
DOBÓ ATTILA: Marianne Kneisl: Die Verbalbildung im Syrjänischen	215
CSEFREGI MÁRTA: Sz. Bakró-Nagy Marianne: Die Sprache des Bärenkultes im Ob-ugrischen	216
FANCSALY ÉVA: Juha Janhunen: Samojedischer Wortschatz	219
MAROSÁN LAJOS: Я. Н. Попова: Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка	222
FARKAS VILMOS: Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái	224
FIERS MÁRTA: Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz)	226
SZATHMÁRI ISTVÁN: Imre Samu (szerk.): Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből	227
SZEMERE GYULA: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből	230
GÁRDONYI SÁNDOR: Juhász János (szerk.): Kontrastive Studien Ungarisch—Deutsch	235
L. DALMI GRÉTE: Joseph E. Edmonds: A Transformational Approach to English Syntax	236
KÁROLY SÁNDOR: Björn Collinder: Sprache und Sprachen	243
DEZSŐ LÁSZLÓ: Ronald Löttsch—Rudolf Růžička (szerk.): Satzstruktur und Genus verbi	247
BALÁZS JUDIT: J. Soltész Katalin: A tulajdonnév jelentése és funkciója	249
FABÓ KINGA: Melvin Joseph Adler: A Pragmatic Logic for Commands Pragmatics & Beyond	250
SIKALA, ANNA-LEENA: Vilmos Diószegi—Mihály Hoppál (eds.): Shamanism in Siberia	254
IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Ilmar Talve: Suomen kansankulttuuri	258
BALOGH LAJOS: Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei	260
U. KÓHALMI KATALIN: Louis Ligeti (szerk.): Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium	261
U. KÓHALMI KATALIN: P. Zieme—G. Kara: Ein uigurisches Totenbuch	262
T. SOMOGYI MAGDA: Benkő László: Az írói szótár	263
SZABÓ TÖRPÉNYI ÁDÁM: Michael Branch—Antero Niemikorpi—Pauli Saukkonen: A Student's Glossary of Finnish	264
SZENDE TAMÁS: Wilhelm Appel: Grundzüge der kausalen Phonetik	266

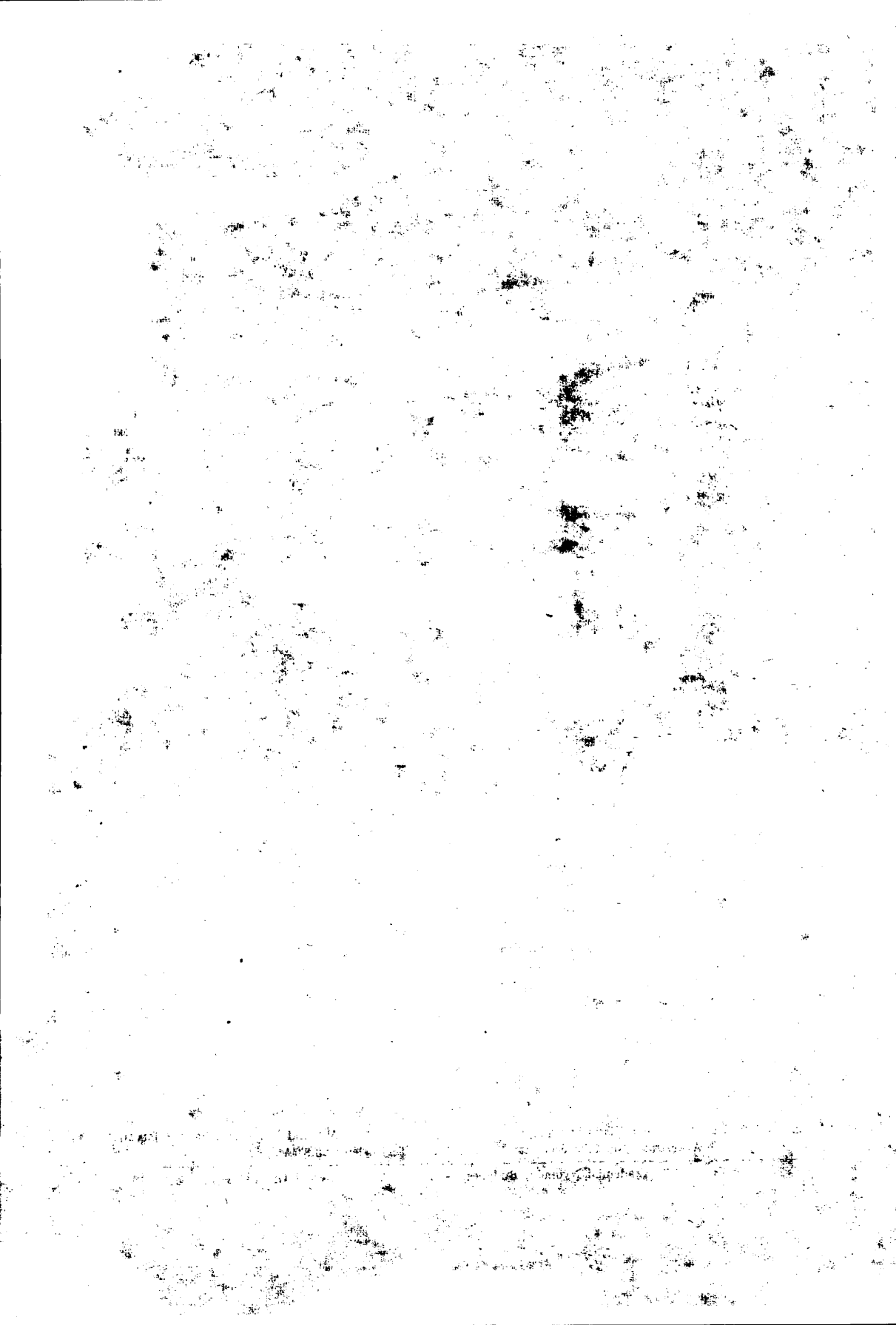
A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. I. 19. — Terjedelem: 23,8 (A/5) ív

---

81.9173 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

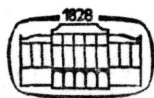
MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), === félkövér (alcímek betűtípusaként), ~~~~~ kapitülchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 35,- Ft
Előfizetési ára egy évre: 70,- Ft

INDEX: 25 688
ISSN 0029-6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST